

અ.. પૃ.. છ

સ્વ. સૌ. રતનખાઈ

ના રા ય છ છ

ડાસાણીને-

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળાની

સામાજિક નવલકથાઓ

લોહીનો વેપાર	૪-૮-૦
ધીખતો જવાળામુખી	૪-૮-૦
વિશ્વક્ષીલા	૨-૦-૦
અધિકારપર પ્રકાશ	૨-૮-૦
અખજાઓની આત્મકથાઓ	૩-૦-૦

(બીજી આવૃત્તિ)

વનિતાની વાતો	૩-૦-૦
મહીલાની મદાકથાઓ	૩-૮-૦
સમાજની વેદીપર	૨-૦-૦
રનેહ-લક્ષ્મી	૩-૦-૦
હું ખંડખોર કેમ બની ?	૨-૮-૦
મંસારની વાતો	૨-૮-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ	૧-૪-૦

છપાય છે.

આફ્રિકામાં ૧૧ માસ ૩-૮-૦

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૨૦૬૭, રાયપ્પડ : અમદાવાદ

સ્વ. સૌ. રતનબાઈ ડોસાણા

(કુક પરિચય)

સ્વ. સૌ. રતનનો જન્મ જામનગર સ્ટેટના ભાણુવડ મહાલના

ગામ ઘેરાડમાં સંવત ૧૯૪૬ માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી સ્વ. શેઠ લઘુભાઈ ધરમશીની રિયલિટી સાધારણ હતી. ગામડાના વાતાવરણમાં એમનું આસ્પષ્ટવન બહુ સાદું અને કરકસરિયું; દીકરીની જાત એટલે સાચું કહીએ તો ગરીબીમાં પસાર થયું હતું. ગામમાં છુદી કન્યાશાળા નહિ એટલે સાધારણ ક, ખ, ને બારાખડી સુધી અક્ષરજ્ઞાન મેળવવાની માંડ માંડ એમને તક મળી હતી. ૧૨ વર્ષની વયે એટલે સં. ૧૯૬૧ માં એ પરણી ને ચમુરમુઢે પગલાં ક્યાં; ત્યારપછી એના માનસિક વિકાસ માટે-એને બાગળ અભ્યાસ કરવા માટે અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવી હતી.

આ સમયે મારી નોકરી ઇસ્ટ આફ્રિકાના સુપ્રસિદ્ધ શહેર જંગબારનાં કર્ટમ ખાતામાં કલાર્ક તરીકે હતી. લગ્ન થયા પછી ૨ વર્ષે એટલે એની ૧૪ વર્ષની વયે મારા સ્વ. પૂતળ પિતાશ્રી એને મારી પાસે જંગબાર મૂકી ગયા. ત્યાં પણ એના અભ્યાસને આગળ વધારવાને મેં પ્રયત્ન કરી દીધો હતો અને મેં ત્રણ વર્ષમાં સાધારણ ખપજોગું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન તેણીએ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. મારા લેખન વાંચન કાર્યમાં તે રસ લેતી અને બને તે રીતે ઉપયોગી થવા પ્રયાસ કરતી રહેતી.

વહીવેલી જાંપાથી દૂર થયા પછી સ્વતંત્ર રીતે કમાતાં દેખતીનું જીવન આગકાલ સ્વચ્છંદી યષ્ઠ જનું જોઈએ છીએ; તેમ અમારું જીવન સ્વચ્છંદી નહોતું થયું. એ ખાસ કરીને સ્વ. સૌ. રતનની સાદાઈ અને ગંભીર-શાન્ત વિચારોને આભારી હતું. મારા મંસાર-સુધારાના વિચારને તે અનુમરતી ખરી પરંતુ તે સુધારાના નામે સ્વચ્છંદતા

સુસી ન જન્મ તેની તેટલી જ કાગજી રાખતી મારી દિશાબૂલ થતી
ત્યારે વિનય, નમ્રતા અને મૃદુવાણીથી મારૂં લક્ષ ખેંચતી. તે બંને
બહુ બહેલી નહોતી પરંતુ આજે મને સમજાય છે કે તે હતી એવી
બીજી બહુ અલ્પ હશે.

મન ૧૯૧૪ માં જગજાર છોડી દે હમેશના માટે સ્વદેશમાં
રહેવા લાગ્યો. મુબમ્મદ નોકરી સ્વીકારી આ અરસામાં દોઢેક વર્ષ
અમદાવાદ ધનિતાવિદ્યામંડળમાં રહી તેણીએ વધુ અભ્યાસ કર્યો. અમ-
દાવાદમાં પ્લેગ આવતા તેણીને મારી પાસે મુબમ્મદ આવવા ફગ્ગ પડી
હતી. મન ૧૯૨૪ સુધી તો એની શારિરિક સ્થિતિ બહુ મારી રહી
હતી પણ તેણીએ એક છેલ્લા બાળક-પુત્રને જન્મ આપ્યો. ત્યાર-
પછીથી કંઈ ખાવાપીવામાં પથ્ય ન ગળું કે કોણ જાણે કેમ પણ
તેનું શરીર આસ્તે આસ્તે નબળું પડતું ગયું. તેમાંથી પાકુરોગની
શરૂઆત થઈ ત્યાંસુધી એ મારી સમારમહયરીએ મારા જીવન
ઝંઝાપાતમાં વધુ બાધી થશે એ વિચારે પોતાના દેહની હાલત
વિશે મને અધારામાં રાખ્યો. પરંતુ મને ખબર પડી કે તુરંતજ
તેણીના શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે ચાપતા ઉપચારો શરૂ કર્યા ડૉક્ટરોની
મનાહ મુજબ હપાઈર માટે ઘણો સમય અને ઘણીયવાર એમને દેશમાં
રાખવાની વ્યવસ્થા કરતો સંસ્કૃત બાળક પુત્ર સન ૧૯૨૪ માં જ માસની
વયે અમદાવાદમાં ન્યુમોનિયાની બાધીથી સ્વર્ગે મથ્યો. માતૃહૃદયને બાધી
અસહ્ય આઘાત થયો ને ફરી તેણીની પ્રકૃતિ લથડી. સન ૧૯૨૬ માં
તેણીને એક કસુવાવડ થઈ આ પ્રાણહાતક સમયમાંથી તે બચી તો
ખરી પણ તેનું શરીર હમેશને માટે લથડ્યું. મંત્રહણીનો બાધી લાગુ
પડ્યો. મન ૧૯૨૮ માં કંઈક ઠીક જણાતા તે ફરી મુબમ્મદ બાવી
મુબમ્મદ એમનું શરીર સુધરવાનું નથી એમ જણાતા અમે અમદા-
વાદ રહેવાનું બદલ્યું (સન ૧૯૩૦) ચિ દૃષ્ટ્યવાન તથા કાલિ-
બહેન એ બે બાળકો ઉપરાંત બહેન લક્ષ્મી વગેરે બધા એમની
મારવારમાં ગહેતા.

તે પછી તો તે બિજનાવશ હાલતમાં જ રહી. 'લોહાણા રતનમાલા' ખીજા ભાગને પૂર્ણ કરવા આફ્રિકા જવાનું મેં એ કારણે એક વર્ષ સુધી મુલતવી રાખ્યું. તે બિજનાવશ હાલતમાં પણ એ દેવીએ મને મારા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કહ્યું કે: 'તમારી ફરજ પૂરી કરવા હું ખુશીથી આફ્રિકા જવા રજા આપું છું. હું કદાચ તમને ન મળી શકું તો મને ક્ષમા કરશો. મને કંઈ અપેક્ષા રહી નથી. ચિ. કૃષ્ણ અને કાન્તિની તો મને જરાય ચિંતા નથી. મારા કરતાં તમને એની વધુ કાળજી છે એટલે હું તમને લલામણુ શું દઉં ?' આ તેના શબ્દો અત્યારે મને યાદ આવે છે ત્યારે એ દેવીના હૃદયની પવિત્રતા ને હિંમતની હેઠોવારની પ્રતિતી યાચ છે. શારીરિક કષ્ટો ભોગવીને મારી એ બહાલસોઇ પત્ની વજૂસમ બની ગઇ હતી.

આફ્રિકાની મારી મુસાફરી લગભગ પૂરી થવા આવી હતી પરંતુ કુદરતની ઇચ્છા છુટી જ હતી. તા. ૧૧ મી જુલાઈ સન ૧૯૩૨ સોમવાર (અષાઢ સુદ ૮ મેવત ૧૯૮૮) સવારના ૧૦ા વાગતે એક બાળક પુત્ર ૧૯ વર્ષની વયનો ચિ. કૃષ્ણલાલ તથા ૧૩ વર્ષની બાળકી કાન્તા બહેનને મૂકી મારા પુનરાગમનની રાહ ભોળા વગર એ દેવી આ નાશવંત જગતનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગે સંચરી.

પોતે હવે મહેમાન છે એમ તેણીને ૧૫ દહાડા અગાઉથી સૂઝી આવ્યું હતું એમ જણાય છે. જન્મે બાળકોને સ્પર્શે જતાં અટકાવી પોતાની સમક્ષ રહેવા આજ્ઞા કરી હતી. અને એમના મુખમાંથી જે કંઈ બોલાતું- જે ઇચ્છા તેની થતી તેના સર્વવિધપણે અમલ થતો.

જગતમાં ખીલ્યું તે કરમાય છે. કાપને કાપ કાળે લીધું હોય તે સૂકાય છે. જન્મ્યું તે જાય છે. એ અગાધિત પ્રકૃતિના ધર્મઅનુસાર સૌ. રતન પણ મને આ સંસારની વિષમ યંત્રણામાં ઊડી સ્વર્ગવાસી બની. પરમાત્માને હું પ્રાર્થું છું કે મારા જન્મે બાળકો પ્રત્યેની બાકી રહેલી ફરજ જન્યવવા મને બનુકુળતા આપે.

બાળકોને માતૃવિયોગનું દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપે અને સ્વર્ગસ્થ દેવીના આત્માને શાશ્વત શાંતિ સમર્પે !

સત્તાવીશ વર્ષ સુધી મારી જીવનસદચરી તરીકે મંસારની ત્રિવિધ ઉપાધીઓમા મારા સુખદુઃખમાં ભાગ લઇ ધણી વાર હૃદયની વેદનાઓય અનુભવી અને સુખની ઝડીઓમાં પણ સ્નાન કર્યું.

સુખમાં તે મલકાતી નહિ ને દુઃખમાં તે દિગ્મત હારતી નહિ. સ્વભાવે બહુ ગરીબ હતી. છેલ્લાં ૬-૭ વર્ષ થયા તેનું શરીર બગડ્યું તે પહેલાં તેણે એક આશંકિત આર્ય નારી તરીકે પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો હતો. તેણી જેમ અઠંગ સુધારક વિચારની નહોતી તેમ સોજમી સદીના જૂના વિચારની પણ નહોતી. જીવનમાં કેટલીયવાર મેં જોયું છે કે મારા અમુક વિચારો તેને અનુકુળ ન જણાય તો તે અમલમાં ન મૂકતી પરંતુ તે પોતાના સુખથી ના ન પાકતી.

તેનામાં ધાર્મિકભાવ વધુ પ્રમાણમાં હતો. દયાની તો તે દેવી હતી. ધણીય વાર સમાજમાં પ્રવર્તતી શયતાનીયતનો ભોગ ચર્મ પડેલી હિંદુ રમણીની અધોગતિની વાર્તા વાંચતાં એમનું હૃદય રડી ઉઠતું. કેમકે પશુ જીને દુઃખી દેખી તે દુઃખી દુઃખી થઇ જતી દેખાતી.

એટલા માટે હિંદુ સમાજના સ્તંભરૂપ સન્નારીઓને રૂઢીના અત્યાચારો, દંભ ને શયતાનીયતથી સચેત કરી, જૂલોથી બચાવવાના શુભ ઉદ્દેશે પ્રગટ થયેલ આ 'અખળાઓની આત્મકથાઓ' નામક પુસ્તક મારી એ સ્વર્ગસ્થ દેવી સ્તનને અર્પણ કરી આત્મસંતોષ અનુભવું.

નારાયણજી ગો. ડાસાણી.

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત કથા સંગ્રહ સામાજિક સંદિગ્ધ પ્રશ્નો ચર્ચવાના હેતુથી પ્રયોજ્યો છે. તેમાં સ્ત્રીજીવનના કેટલાક બળતા પ્રશ્નોનો અબજાઓને મોઢે જ ઉલ્લેખ કરાવ્યો છે. આમાંની કોઈ વાર્તા અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને લખેલી નથી; પરંતુ આવા બનાવો, અનુભવો તથા દૃષ્ટો સામાન્ય રીતે મમાજમાં જોવામાં આવે છે, એટલી તેમાં કલ્પના છે.

માનવસ્વભાવ હંમેશાં વાર્તામાં રસ લેતો આવ્યો છે. દુનિયા-ભરના સાહિત્યમાં જોઈશું તો વાર્તાસાહિત્ય વિશેષ લખાતું અને વંચાતું જણાશે. વાણીની ઉત્પત્તિ માથે જ વાર્તાનો મંબધ છે. માનવજાતિનું એ પહેલું સાહિત્ય છે. વેદનો જ્ઞાનભાગ ઉપનિષદોએ અને સ્મૃતિઓનો ઉપદેશ ભાગ પુરાણો, કથાસરિતસાગર, ધંચતંત્ર વગેરેએ વાર્તાદ્વારા જ આપ્યો છે. ગુજરાતી ભાષામાં આરંભની વાર્તાઓ કલાતત્ત્વ વિનાની હતી અને ઝોગણીસમી સદી સુધી તો હુંકી વાર્તાનું નામ પણ નહોતું; પરંતુ અંગ્રેજ કેળવણીએ સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં જેમ અસર કરી છે તેમ હુંકી વાર્તાઓના ક્ષેત્રમાં પણ અમર કરી છે. વીસમી સદીનાં શરૂઆતનાં માસિકો-જ્ઞાનસુધા, સુન્દરી સુખોદ, વાર્તાવારિધિ, વિવેચક વગેરેમાં હુંકી વાર્તાઓ આવવા માંડી; તે પછી એવી વાર્તાઓ તરફ વાચકોનો રસ આકર્ષાયો અને વધ્યો; પરિણામે કળા, રસ અને માધુર્યવાળી વાર્તાઓના ધણા સંગ્રહો બહાર પડવા લાગ્યા.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જેની ‘આપવીતીઓ’ આપવામાં આવી છે, તેવી આપવીતીઓ ‘સુન્દરી સુખોદ’ માં ‘અનુભવિકા’ રૂપે આવતી ત્યારે રસભર વચ્ચાતી હતી; પણ આવી જાતનો આત્મકથાઓનો એકધારો સંગ્રહ બહાર પડ્યો નહોતો.

‘સમાજ જીવન’ નો જન્મ થયો ત્યારે ‘સામાજિક’ આપવીતીઓ અબજાઓને મોઢે કહેવરાવનારી ચીજોનો કોઈ સંગ્રહ પ્રગટ, કરવાની પોતાની ઇચ્છા ભાઈ નારાયણજીએ મને વ્યક્ત કરી હતી.

મેં યથામતિ એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો અને તે આવકારને પાત્ર થતાં આવી જ શૈલીએ મારી 'વનિતાની વાતો' લક્ષ્મીબહેનની 'મહિલાઓની મહાકથાઓ' નિરંજનની 'સમાજની વેદીપર' વગેરે આત્મકથાના સંગ્રહો 'સેવાસમિતિ' અંશમાળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયા.

આવી જાતની આત્મકથાઓમાં બહુધા સંસારની કાળી બાબુનું દર્શન હોય છે એમ બોલી સંસ્કૃતિના કહેવાતા ઇન્જરદારો તેના વાચન તરફ ધણીવાર મિથ્યા કટાક્ષ પથુ કરે છે; પરંતુ તેમનાં હૃદયોને તો આવાં 'ચિત્રો' જરૂર જોઈ જવાં ગમે છે. શ્રી મુનશીના પ્રજ્ઞાલિકા ભંગ તરફ સુગાતો વર્ગ એમની વાર્તાઓ ને નાટકોમાં શું રસ નથી લેતો? ઉપદેશના બારથી દબાઈ જતી કે અમાનુષી વિષયોના પ્રાધાન્યથી છલકાઈ જતી વાર્તાઓ વાચવા હવે ગુજરાત તૈયાર નથી. બુદ્ધિતરવ કણુસ કરે એવી લાગણીની ઉત્કટતા, સંભવિતતા અને નવીનતાવાળી વસ્તુ સંકલના જેમાં હોય એવી નવલિકાઓ હવે આદરને પાત્ર થાય છે-પછી તે બલે નવલિકા હોય કે આત્મકથા હોય:

અત્યારે ગાંધી યુગમાં મનુષ્યોને પોતાની શક્તિ અનુસાર જીવનનાં ઝર્મ, રહસ્ય, ગાંઠીર્મ્ય અને સત્ય શોધવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે: તેથી આપણા સામાજિક જીવનમાં ક્યાં ક્યાં રખડતો છે, ક્યાં ક્યાં અવધવ સડેલા છે, કંઈ કંઈ બાબતો ક્રાંતિ અને પુનર્વિધાન માગી રહી છે. તથા 'આવતી કાલ'ની અન્ન માટે કયો યુગધર્મ છે; એ દેખાડવાનો આ ક્ષુદ્ર અને નમ્ર પ્રયાસ છે.

બાર વર્ષ ઉપર અગ્ર યજ્ઞેલો આ આત્મકથાસંગ્રહ પુષ્કળ સુધારા-વધારા સાથે દ્વાલ બદાર પડે છે; એમાંના ચિત્રો તદ્દન નવાં તૈયાર કરાવેલાં છે. એ પણ મારા માટે એક સંતોષનો વિષય છે. વાર્તાઓના સંબંધમાં પહેલી આવૃત્તિમાં કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી અહીં તેનો ફરી ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ધાર્યો નથી.

તમારી ગૃહિણીની કેમ પણ પ્રકારની બિમારીમાં

સ્ત્રી શક્તિ

(રજીસ્ટર્ડ)

અકસીર અસર કરે છે. દરેક જાતના પ્રદર,
લોહીવા, અનિયમીત અટકાવ, યોનીનો દુખાવો,
શીથ્ણ તાવ, ગભરામણ, સુવારોગ અને
ગભોશયના તમામ દરદો મટાડી કાયમની
તંદુરસ્તી આપે છે.

નખળા ખાંધાની જોએ માટે

અકસીર ટોનીક છે.

૧૦૦ ગોળીની બા. રૂ. ૩-૦-૦ : પોસ્ટ પે. જીડું
પરદેશ માટે શિલિંગ આફ.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર :

ઠાકોર રસીકની કું.

હાલગરવાડા, અમદાવાદ

એજન્ટો :

ભોગીલાલ ષધર્મ : ગાંધીરાડ,	અમદાવાદ
પી. એમ. ઝવેરીની કું. : પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
ગુજરાત મેડીકલ સ્ટોર્સ :	ભરૂચ
જી. એન. હકીમ એન્ડ મન્સ :	વડોદરા

સ્થાપિત સને ૧૯૧૮]

[રજીસ્ટર્ડ નં. ૧૩૨૬]

રાજકોટ મેઘાણી ફાર્મસીની

જગપ્રસિદ્ધ રજીસ્ટર્ડ દેશી દવાઓ.

અખુટ . મેઘાણી સજીવન યાકુતી . શક્તિ માટે

આ યાકુતિ ધાતુના તમામ વિકારોને મુધારી ધાતુનું મજબુત બધારણ કરે છે. વીર્યસ્થબન, રક્તશોષક, અત્યંત કામોત્તેજક, કાન્તિવર્ધક અને પૂર્ણ ધાતુપૌષ્ટિક છે. નપુસક-પણાને દુર કરી લોહીને મુધારી દે છે ગોળા ૪૦ ની કીમત રૂ. ૫-૦-૦ સેમ્પલ ડબ્બીની કી રૂ. ૧-૪-૦

શુભ ભાગની . મેઘાણી અમ્બર લેપ . ખાખા માટે

શુભ ભાગની નસો દીલી પડી ગઈ હોય તેને આ લેપ માનીસ કરવાથી બ્લેકડીક પાવરની માફક નસોને પાવરફુલ બનાવી દે છે. બાટલી એકની કી. રૂ. ૩-૦-૦

શ્રીઓના કનિષ્ટ રોગો માટે

મેઘાણી શ્રી સજીવન ગુટીકા

ઘણી શ્રીઓને કનિષ્ટ રોગો જેવા કે પ્રદર, લોહીવા, મુવારોગ, ગર્ભશ્રાવ વિગેરે લાગુ પડે છે તે આ ગુટીકાના સેવનથી મટે છે કીમત રૂ. ૨-૦-૦

અમેઢથી પીડાતા મેઘાણી પ્રમેહ પીલ્સ પુરુષો માટે

ગમે તેટલા વખતના જીના પરમીયાને આ દવા જડ-મૂળમાંથી નાશ કરે છે કીમત રૂ. ૨-૮-૦

ગરબાના . મેઘાણી ચાંદીની દવા : રોગો માટે

ગમે તેવા ચાંદીના ધારા ઉપર આ દવા છાંટવાથી તુરત જ ચાંદીના ધારાને મટાડી રૂઝ લાવે છે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦

પત્રવ્યવહાર ખાનગી રાખવામા આવશે વધુ માટે પ્રાર્થસહીસ્ટ મગાવો. લખો અગર મળે.

મેઘાણી ફાર્મસી:-રાજકોટ પરા. (કાઠિયાવાડ)

અનુક્રમણિકા

વાર્તા.	નામ	પાને.
૧ લી . . .	આવિકા ✓	૧
૨ જી . . .	અનપૂર્ણા ✓	૧૧
૩ જી . . .	ઉષા	૧૭
૪ થી . . .	વિમળા	૩૪
૫ મી . . .	આશા	૪૬
૬ થી . . .	સ્વામા	૫૬
૭ મી . . .	દ્વિદેશ	૬૭
૮ મી . . .	વિનોદિની ✓	૮૭
૯ મી . . .	રૂપાળા	૧૧૫
૧૦ મી . . .	મોઘી	૧૨૩
૧૧ મી . . .	સુચીલા	૧૩૭
૧૨ મી . . .	કાકિલા	૧૫૬
૧૩ મી . . .	રૂપી	૧૮૭
૧૪ મી . . .	સુધા	૧૯૭
૧૫ મી . . .	લલિતા	૨૧૫
૧૬ મી . . .	ગંગા	૨૨૭
૧૭ મી . . .	મુક્તાગૌરી	૨૩૩

તૈયાર થાય છે!

છપાય છે!!

આફ્રિકામાં ૧૧ માસ

મેખક : નારાયણજી ગો. ડાસાણી.

દુશિષ્ટ આફ્રિકા-નાટાલ, ટ્રાન્સવાલથી કરીને પોર્ટુગીઝ ઇસ્ટ આફ્રિકા, સ્વિટ્ઝિય ઇસ્ટ આફ્રિકા-યુગાન્ડા, કેન્યા, ટેન્ઝાનીકા, ઑઝીનાર આદિ સારાય આફ્રિકાના પ્રવાસનું રસિયું વર્ણન ઉપરાંત તે તે કોલોનીઓની સામાજિક ને રાજ્યદારી પરિસ્થિતિનો ટુંક નજીવાળેમ ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આ સિવાય ત્યાંના હિંદીઓની સામાજિક ને રાજ્યદારી હાલત, નેટીવોના રીતરિવાજો વગેરે અનુભવનાં રસિયાં બ્યાનો તેમજ વેપાર વિષયક વિવિધ માહિતીઓ વાંચનારને પૂરી પાડે છે.

જોવા લાયક રમણિય સ્થળોના ફોટાઓથી પુસ્તકની સુંદરતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યેક ભારતવાસી તેમજ આફ્રિકાવાસી ગુજરાતીઓના ઘરમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ. તે એક માર્ગદર્શક બોમિયાની પથ્થુ ગરજ સારે છે.

સુંદર એન્ટીક પેપર પર કલામય છપાઇ, પાકું સોનેરી પૂઠું. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ લખો:

મેનેજર : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય :

૨૦૬૭, રાયખડ-અમદાવાદ

અ બ બા ઓ ની આ ભે ડ થા ઓ
(સુધારા વધારા સાથે આવૃત્તિ બીજી)

એક રસભરી સામાજિક નવલકથા

હું બંડખોર કેમ બની?

લખનાર : લક્ષ્મીબહેન ગો. ડાસાણી.

(તંત્રી : સમાજજીવન)

સમાજની ' ડાયરસાહી ' સામે બેઠો બળવો કેમ જગાડાય ? તેનો માર્ગ બતાવતી આ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે.

મમાજે માનેલી ' બસહાય ' અને ' અભાગણી ' વિધવા મેનાબહેન સમાજની ધાતકી રૂઢિઓ મામે કેવું બડ જમાવે છે ? તેમાં કેટલી ધીરજ ધારણ કરવી પડે છે ? અંતે શી રીતે બંડ સફળ થાય છે ? શુદ્ધ ચારિત્રશાળી, મજબુત મનોબળ ધરાવનારી એક જ વિધવા મેનાબહેન કેટલી હદ સુધી પરિવર્તન કરી શકે છે ? આ બધું તમારે જાણવું હોય તો આ બંડખોર નવલકથા તમારે વાચવી પડશે જ : આવું પુસ્તક હજી સુધી ખીજું કોઈ પ્રગટ થયું નથી.

આ પુસ્તકવિના તમારી ગૃહલાયબેરી સૂતી સૂતી છે.

પ્રસ્તાવના : આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વિદુષી બહેન વિનોદિની બહેન રમણભાઈ નિલકંઠ બી. એ.એ લખેલી છે.

પાકું સુંદર સોનેરી પુકું, ઊંચા ફેધરવેટ પેપરપર કળામય છપાઈ, સુંદર નયનરંજક ચિત્રો, કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

આજેજ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક બની આવો સસ્તો લાભ મેળવો.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૨૦૬૭, રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

એ ક આ વિ કા

વરસાદ રહી ગયો હતો ; પણ આઠાસમાંથી તિમિરવર્ણુ બંધ થયું નહોતું. કવચિત્ વિજળીના ચમકારાઓ અંધકારનો 'પ્રતિરોધ કરતા હતા, પણ પાછું તરત જ માઠ તિમિર છવાતું હતું. 'મારા બંગલાની આગળના ભાગમાંનો બગીચો પણ પાણીથી રેલાયો હતો. થોડા વખતથી મેં તેમાં એક ચંપેલીમંડપ બનાવ્યો હતો. અત્યારે તેના ક્યારામાં પાણીનો વધારે જમાવ કરવા હું હાથમાં શાનસ લઈ ઉઘાડે શરીરે બાગમાં ફરતો હતો. એકાએક બહાર સરિયામ રસ્તા ઉપર કોઈ અંધાર પછેડો ઓઢી આવતું હોય તેમ જણાયું. દરવાજા પાસે આવતાં તો મને આશ્ચર્ય થાય તેમ તે વ્યક્તિ એક સ્ત્રી તરીકે મારી સમક્ષ રજુ થઈ. તેણે કાળા સાડી ધારણ કરી હતી. હાથમાં એક નાનું પોટલું હતું અને કુદરતની તે વખતની નૈસર્ગિક જીવણતા તેને સ્પર્શ કરતી ન હોય તેમ તે નિર્ભય 'જણાતી હતી. ચાકનાં સર્વ ચિહ્નો તેના વદન ઉપર સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં ; છતાં તે કોઈ દુરામહી અને ટેકાલી સ્ત્રી હોય એમ મેં અનુમાન કર્યું. છતાં વધતાં નેત્રસંકેતથી મેં તેને અંદર બોલાવી અને તે આવી 'વધુ બરી ! મંડબની પાસે એક કોચ ચડેલો હતો. તેના ઉપર સ્થળ

સેતાં તેણે 'હા.ચ'નો ઉદ્દગાર કાઢ્યો; એટલે મેં તેને કહ્યું:—'આવા ગાઢ અંધકારમાં એકલાં નીકળવામાં તમે ભૂલ કરી છે બાપ!'

'ભૂલ? હા ભૂલ તો એ જ એક મોટી કરી છે કે જ્ઞાનપ્રદીપને હૃદયમંદિરમાં પ્રકટાવી ચક્રી નથી અને તેને પરિણામે અજ્ઞાનના અંધકારથી છવાએલું હૃદય લાઇ આ જગતમાં ફરતું પડે છે.'

મને તે સ્ત્રી ધણી દુઃખી જણાઈ. જીઝાસા વધવાથી મેં પૂછ્યું: 'બાપ તમારાં સંદિગ્ધ વચનોથી મને કાંઈ સમજાતું નથી. તમે બહુ દુઃખી જણાઓ છો, પણ સંસારમાં સુખ-દુઃખ એ માત્ર મનનાં કારણ છે.'

'હા, આજકાલના તમારા જેવા અંગ્રેજી ભણેલા જીવવાનીઆઓ એમ બોલે છે; પણ પ્રસૂતાની વેદનાનો વખ્યાને અનુભવ હોતો નથી. સુખદુઃખ મનનાં કારણો છે પણ અનુભવમાં આવે છે, ત્યારે જ તેનું મથાર્ય સ્વરૂપ સમજાય છે. આ પૃથ્વીપરના અંધકાર કરતાં મારા આત્માનો અંધકાર મને વધારે ભય પમાડે છે. હું તેનાથી જ ડરું છું.'

'પણ આ દુનિયામાં તમને એવું ક્યું દુઃખનું કારણ છે જે તમારી પાસે આવા ઉબ્જી નિઃશ્વાસ કઢાવે છે?'

'તમને તે જાણવાથી શું લાભ છે? હજી તમારા વદન ઉપર બાલિશતા છવાએલી છે. કદાચ વિદ્યાર્થી જીવનની પૂર્ણાકૃતિ પણ નહિ થઇ હોય! સંમારના દુઃખના પ્રમંગો તમે જાણ્યા નથી-જોયા નથી અને મને ભય લાગે છે કે મારી દુઃખાત્મક કથાથી તમારા ચાંત હૃદયમાં વિના કારણ મોટો ખગલજાટ થશે.'

'આપણા સાંસારિક, રીતરિવાજોની દુઃખાત્મક ઘટનાઓ કરતાં ખીજા આ જગતના એવા કયા માઠા પ્રમંગો છે કે જે જાણવાથી મારા હૃદયમાં ખગલજાટ થવાની તમે વાત કરો છો? એ રૂઢિ-બંધનોનો તો આપણાં બાળકોને બાળપણથી જ પરિચય હોય છે. સંસારનું વેદનાત્મક શિક્ષણ, સેવા પ્રાપ્તિ વચ્ચે કે કાળની બિલકુલ

જરૂર પડતી નથી. કટલાકને મોઢું સંમગ્ન છે ; પણ અગ્રાત તો કોઈ ભાગ્યે જ રહે છે. બાપ ! મારા હૃદયને કોમળ ગણી તેને આગ્રાત ચવાની ખીંક તમે રાખતાં હો તો તે તમારો ભ્રમ છે : કારણ કે આ સંસાર મુખ દુઃખના મિશ્રણથી જ સંલગ્ન થયો છે, એ હું ચારી રીતે જાણું છું. અનુભવ કોઈ એવો ચીજ છે અને મને અત્યાર મુખીમાં જે અનુભવો ચલા છે, તે ઉપરથી કહી શકું છું કે : તમારી કર્મકથા મને એક રીતે લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં ઉતરવાનું નવીન બળ આપે તેવી હશે ; છતાં એ સાંભળવાને હું લાયક ન હોઉં એમ જ કલ્પના થતી હોય તો દુરામદ કરવો એ પણ અવિનય છે.’

‘ના, ના, એમ કંઈ નથી, તમને પ્રથમ ના કહેવાનું કારણ તો મેં આગળ જણાવ્યું તે જ છે; પણ બ્યારે તે તમે સમજી ગયા હો ત્યારે મને કહેવામાં કંઈ અડચણ નથી.’ બોક્ષતાં બોક્ષતાં તે રડી પડી.

આકાશમાં અંધકાર લુપ્ત થતો હતો. શુકલપક્ષની ચતુર્થાંનો ચંદ્ર ઉદય પામ્યો હતો. નક્ષત્રો અને તારકમણી પાછા પોતાની નૈસર્ગિક તેજસ્વિતા ધારણ કરવા લાગ્યાં હતાં અને રાત્રિ આગળ વધતી હોવાથી વિલાસમંદિરોના દીવાઓ ઝાંખા પડવા લાગ્યા હતા. મેં તે દુઃખી બાપને બગીચાની હઠી દવામાંથી ઉડી દિવાનખાનામાં આવવા કહ્યું અને તત્કાળ તે આવી પણ ખરી. ઘરમાં સૌ માણસો નિદ્રાધીન હતાં. એકલું ઘટિકાંચ (ઘડિયાળ) ત્યાંની નિઃશબ્દતાનો પ્રતિરોધ કરતું જાગતું હતું. તે સ્ત્રીએ મારી ખુરશી સામે જ પડેલી એક ખુરશી ઉપર સ્થાન લીધું ; એટલે મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું. ત્યારપછી મારા માયાળુપણની અને તે વખતના કુદરતી સૃષ્ટિસૌંદર્યની પ્રસ્તાવના રૂપે થોડી વાતો કરી તેણે પોતાની કર્મકથા ચરુ કરી.

મારો જન્મ આજથી અડાવીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કાઠિયા પરમો ધર્મ : એ સૂત્ર સાથે જોડાયેલી વિખ્યાત લેખકોનાં થયો હતો. મારા પિતાની સ્થિતિ સાધારણ હતી. પણ કે

મારા જન્મ વખતે આખા ગામને સાકર વહેંચી હતી. બીજી સતિઓમાં પુત્ર જન્મથી આનંદ ઇતિસવ થાય છે. ત્યારે અમારી જૈન કામનાં બહુધા કન્યાના જન્મથી દર્ષ થાય છે. આવી નારીમહતાના કે ઓસમાનતાના ઉપલક્ષ દેખાવથી સ્ત્રીસુધારકો ધણા ખુશી થશે, પણ મારે ૨૫૪ જણાવવું જોઈએ કે અમારી કામમાં પુત્ર કરતાં પુત્રી પિતાના આર્થિક વ્યવહારને વધારે અનુકુળ જણાય છે. પુત્રને પરણાવવા માટે હજારોનું ખર્ચ કરવું પડે છે, પણ પુત્રી તો હજારો રૂપિયા કમાવી આપે છે. જગતમાં પૈસો એ જ મોટી ચીજ મનાય છે. માણસ તેને માટે અનેક કાળાં ઘોળાં કામ કરે છે, શ્રમ વિના પ્રારબ્ધને ફેરવી નાંખવાની ચાવી એકદમ હાથમાં આવે એ કેને ન રુચે ? મારા પિતા અત્યંત ખુશ થયા અને મારા જન્મથી જો કાંઈને સૌથી પહેલો લાભ મળ્યો હોય તો તે મારી માતાને મળ્યો, કારણ કે મારે લીધે તેની સુવાવડ બહુ કાળજીપૂર્વક થઈ !

હું જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ મારા પિતાની મારામાં વધારે આશા બંધાતી ગઈ. બાળપણમાં મારું લાલનપાલન બીજી કામની કન્યાઓ પેઠે ઉપેક્ષાસ્થંક નહોતું, એટલે પૌષ્ટિક ખોરાકથી અને યોગ્ય માવજતથી હું એકદમ ખીસવા લાગી. હું બહુ રૂપાળી હતી એ ચબ્દો કદાચ આપને અભિમાનથી ઉચ્ચારાએલા જણાશે, પણ મારું માગું કરવા જે જે અમારા વલ્લિક મહાજનો આવતા તે દરેકને મોઢે મારા પિતા પ્રથમ મારા રૂપની અને પછી મારા ગુણની લાંબી લાંબી વાતો કરતા. મને ખરીદવા ઇચ્છતા કેટલાક રોકીઆઓએ તો મારા ફોટાઓ પણ પાટી લીધા હતા.

બાળ્યના ચમત્કાર બહુ વિલક્ષણ હોય છે; એ મારી આ હૃદય-ભેદક સત્ય ઘટનાના ઉલ્લેખથી યથાર્થ સમજાશે. હું પચ્ચીસ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી અવિવાહિતા જ રહી ! બાળજીવનને અટકાવનારા પ્રૌઢ વિવાહના હિમ્મતીઓને આથી આનંદ થશે, પણ હું સત્ય જ કહી

કે, સુધારકો સુધારનાં બધાં પુંકા ભલે કુલાય, કિન્તુ સમાજનું બરાબર અધ્યયન કર્યા સિવાય પશ્ચિમની પ્રજાનું અંધ અનુકરણ કરવું એ તો કાંઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી. ત્યાંની કન્યાઓ મોટી ઉંમર સુધી અવિવાહિતા રહી શકે છે. આપણા ગરમ પ્રદેશમાં તો વધારેમાં વધારે સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી જ કન્યાઓને અવિવાહિતા રાખી શકાય. હું જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ, તેમ તેમ મારા હૃદયમાં સંસાર-સુખની અભિલાષાઓ વધવા લાગી. મારી બહેનપણીઓને તેમને સાસરે જતી-આવતી જોઈ હું હીઝરાતી. તેમના પતિ સાથેની તેમની વિલાસમય વાતોથી હું મને પોતાને હતભાગિની માનતી. અગાનતા તો એટલી બધી છવાએલી હતી કે જો મારા માતૃપિતાનો સખ્ત બંદોબસ્ત ન હોત તો હું કોણ જાણે કેવાયે દુષ્કૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થાત ! મારી માતા મારા ઉપર બહુ જ બારિક દેખરેખ રાખતી. સરખી વયની સખીઓ સાથે પણ એકાંત કરવા દેતી નહિ. જો કે મને એ અંપ-રાધ વિનાના કારાવાસથી તે વેળા ઘણો સંતાપ લાગતો; પણ અત્યારે તેનો ફાયદો હું સમજી શકુ છું.

વરસાદ પાછો ધીમે ધીમે શરૂ થયો હતો. પવનની શીતળ લહરીઓ દિવાનખાનામાં આવી અમારા સંતત હૃદયને ઠારવા મથતી હતી. કાંઈક વિસામો લઈ તે બાંધએ પાછું આગળ ચલાવ્યું.

‘ભાઈ ! ઇશ્વરેઆ બળવાન છે. આખરે ગયે વર્ષે જ મારા કૌમારવ્રતનો અંત આવ્યો ! સત્તાવીસ વર્ષે હું કન્યકા મટી પત્ની થઈ ! મારા વિવાદમાં મારા પિતાએ ઘણું ખર્ચ કર્યું. આવક બહુ સારી (રૂપિયા ૨૭૦૦૦) થઈ હતી. એટલે મને પણ સારો કરિયાવર આપી સંતુષ્ટ કરી !

ગુલામોનો વ્યાપાર કરનારાઓ તરફ લોકો તિરસ્કારની નજરે જુએ છે; પણ અફસોસ છે કે આવા કન્યાવિક્રયના વ્યાપાર તરફ હજી જોઈએ તેવી ઉપેક્ષા દર્શાવાતી નથી ! અમારી યાત્રિમાં તો

મારા પિતાને ઘણી શાખાથી મળી ! રૂઢિચરણ તરીકે તેમને એક માનપત્ર એનાયત કરી શાંતિના અગ્રેમરોના હીરટમા દાખલ કર્યા ।

હું સાસરે ગઈ, સંસારના પહેલે જ પગલે મને સમગ્રયુગ કે આ વિવાદિત નિંદગી કરતાં અખંડકૌમારવત પાળ્યું હોત તો હજાર દરજ્જે ધણું હતું. મારા પતિ મારાથી બરાબર સવાત્રણ ગણી ઉમ્મરના હતા. તેમના માથા ઉપર એક પથ્થુ કાળો વાળ ન હતો શરીર એવું પ્રયંક હતું કે બે માણસો ઉપાડે ત્યારે જ તેઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફરી શકતા. કમાવાની પ્રવૃત્તિ તેમણે બધ કરી હતી. બધે કારભાર તેમના સાત પુત્રોને માથે નાંખી દીધો હતો. મારી સાથેનું તેમનું ચોથીવારનું પાણીમહણ હતું ! ! પ્રથમની ત્રણ પત્ની-ઓથી તેમને સાત પુત્રો અને પાંચ કન્યાઓની હયાતી હતી. કોઈને અહીં શકા થશે કે ત્યારે તેઓ મને શા માટે લાખ્યા ? તો મારે અહીં તે પથ્થુ જણાવવું જોઈએ કે બીજી કેટલીક ખરાબ કુટુંબોની પેઠે વારંવાર પરણવાની પણ એક કુટેર સમાજમાં ચાલી આવે છે. મારા પતિ મને માત્ર તેમની સેવા-સુશ્રુષાનો લાભ આપવા માટે જ લાખ્યા હતા. યુવાનીમાં તેમણે ઘણું નાણું એકઠું કર્યું હતું. મારી પાંચે પુત્રીઓને પરણાવવાથી તેમની મિલકતમાં લંગભગ એક લાખ રૂપિયાનો વધારો થયો હતો ! મારા સાત પુત્રો (શોક્યનાં છોકરાઓને પોતાનાં માનવાનો રિવાજ છે.) પૈકી છેલ્લા ચાર છોકરાઓ કુંવારા હતા. પોતે પરણવા કરતાં એ કુંવારા છોકરાઓનાં ઘર બાંધી આખ્યાં હોત તો ઠીક, એમ કેટલાક ડાહ્યા માણસો મારા વૃદ્ધ સ્વામીનાથને આવી કહેતા, તે હું ઘણીવાર સાંજગતી અને મને પણ એ જ વિચાર ઠીક લાગતો. ’

કહેતાં કહેતાં તે સ્ત્રી વધારે ઉદાસ બની ગઈ. આંખમાથી આંસુની ધારા વહી નીચે પડવા લાગી. મેં કહ્યું : ’ બહેન ! ત્રણાનુબંધ કાણ મિથ્યા કરે ? ’

ઉશ્કેરાએલા અવાજે તે બોલી- 'શું ઝણાનુબંધ ? હું એવું ઝણાનુબંધ માનતી નથી. હાથમાં દીવો લઈ કુવામાં ઉતરનાર મૂર્ખ જ ગણાય. કેવળ ભાગ્યને જ માનનારા આપણા સમાજની આટલી અવનતિ થયા છતાં તમારા જેવા ફળવાએલા માણસો ક્યાંસુધી પુરુષાર્થને માન નહિ આપે ? હુંકા પરિચયથી મારા અવિવેકી બોલની માફી આપશો.' પણ મને તો આપણા લોકોની મૂર્ખતા ઉપર તિરસ્કાર છેટે છે. આ મારી વિકલ વાતમાં હજી હું જે બંધક બનાવ રજી કરીશ તેથી તો તમને વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે.

હું મોટી ઉંમરે પરણી હતી, એટલે મારે પિયર જવાનું-આણું વળવાનું હતું નહિ. મને જે આપવાનું હતું તે મારા પિતાએ પ્રથમ જ આપી દીધું હતું. મારા એ વૃત્તન ગૃહમાં માણસોની સારી ભરતી હતી. મારી શોખની પુત્રીઓ પૈકી ચાર પુત્રીઓ મારા જેવું સંસાર સુખ ભોગવી પરણ્યા પછી થોડી મુલતે જ વૈષ્ણવ ધારણ કરી તેમના પિતાને ઘેર આવી રહી હતી. નાની એક પુત્રીનું ઘર નિર્ધન હોવાથી તેના છોકરા અમારે ઘેર રહેતાં. વ્યાપારની ધમાલ વધારે હોવાથી છોકરાઓને પણ બહારગામ જવાની જરૂર નહોતી. સાતે જણાઓ અમારી ભેગા જ રહેતા. મોટા તથા પરણેલા હોવાથી તેમની વહુઓ અને છોકરાંઓ મળી આશરે પચીસેક માણસ ઘરમાં હતું. આવા અવિભક્ત કુટુંબમાં વસતાં હું આનંદ માનું તે પહેલાં તો મારે તેને ધિક્કારવાનો એક પ્રસંગ ઉદભવ્યો. વિભક્ત કુટુંબથી કુટુંબવત્સલતા કभी થાય છે, એ ખરૂં, પણ અવિભક્ત કુટુંબમાં રહેતાં જો નીતિ-મર્યાદા કभी થતી હોય તો બહેતર છે કે તેના કરતાં દરેક જણે જીવું જીવું રહેવું સારું.

ચાર પાંચ દિવસના પરિચયે મને સમજાયું કે મારા વૃદ્ધ સ્વામીનાયની ચરણ સેવાનો લાભ ત્રણ વહુઓ વારાફરતી લેતી. પ્રથમ તો એ કુળવતીઓની એવી શ્વસુરભક્તિ જોઈ હું ખુશ થઈ. પણ એક દિવસ મારા વૃદ્ધ સ્વામી તેમની નાની પુત્રવધુ સાથે

સવનન કરતા હોય એમ મેં જોયું વધારે તપાસ કરતા અને માણુમ પડ્યું કે ત્રણેય વહુઓ ધરમાં આવી ત્યારથી જ તેમની સાથે તેમના સસરાજીનો આડો વ્યવહાર હતો ! શોકજીના પુત્રો પણ એવા જ રડી-બાજીને પુત્રીઓ પણ એવી જ કવચિત હતી ! ' કહેતાં ધણી શર્મ થાય છે, પણ એક દિવસ મારી શોકજીના એક ચીરજીવીએ આવી મારી પાસે પણ દુષ્ટ વાસનાની માગણી કરી અને હું તેનો તિરસ્કાર કરતી હતી, તેવામા તેની એક બહેને આવી અને તે દુષ્ટની અધમજ્જિતને અનુકુળ ચરાની સલાહ આપી ! કેવું પાતકી અને કલકિત કુકુળ !

થોડા દિવસમા તો હું તે માણુસોથી છેક કટાણી મધ મારે અહીં સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે હું ભૂતપ્રેતને માનતી નથી, પણ તે સહક્રમાથી છૂટવા સારૂ મારી શોકજી અને નડે છે, એવું બહાનું કાઢી મારા પિતાને ઘેર આવતી રહી અને ત્યાં આવ્યા પછી કાષ્ઠક શાંતિ મધ મારા પિતાના ગામમા કેટલાક અનિષ્ટ રિવાજો સિવાય બીજી ધર્મપ્રવૃત્તિ સારી હતી ઉપાશ્રયમાં થોડા વખતથી એક સાંખી અપાર્ણ આવીને રહ્યા હતા, તેમના સમાગમમા હું મારૂં સસરાદુખ જૂલી અને સત્સંમતિથી મારો મનોનિગ્રહ વધારે હઠ ધર્યો મારે સાસરેથી અને તેડાવવાના અનેક કારણો આવતા, પણ હું એકની બે ન થઈ થોડા વખત પછી મારા પિતાના ગામમા લયકર કાલેરા ફાગી નીકળ્યો અને મારા દુર્ભાગ્યે મારા વત્સલ માતા પિતા તેનો ભોગ ઘઈ પડ્યા ! હું મહિયેરમાં આવાર વિનાની થઈ ગઈ ! મારા પિતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા કરવા જુદા જુદા લોકોએ જુદા જુદા કાર્ય-ક્ષેત્રો બતાવ્યાં તેમાના એકનો નિશ્ચય કરી હું ન્યાં તિજ્જેરીનું તાણુ ઉધાડું છું ત્યાં તો મને આશ્ચર્ય સાથે સાગ્રવાર રૂપિયા જ હાથ સાગ્યા થોપડા તપામતા માણુમ પડ્યું કે નાણું વધારવાના ભોભે મારા પિતાએ સદાનો ધધો ચરૂ કર્યો હતો અને તેમા બધી મિલકત સ્વાહા થઈ ગઈ હતી ! જે રસ્તે નાણું આવ્યું હતું તેવા જ રસ્તે

આશ્યું ગયું હતું ! દીકરીના દમઝા લાખને કાષ્ટ શ્રીમંત થતો હોત તો. દુનિયામાં ધણા માણસો તાલેવંત માત; પણ અધર્મવૃત્તિથી ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય નારા પામ્યા વિના રહેતુંજ નથી !

હું મારા એક દુઃખમાં મરી રહી હતી ત્યાં બીજું દુઃખ પગે ચાલીને આવ્યું. સંકટ આવે છે ત્યારે એક સાથે જ આવે છે એ ઇક્તિ સર્વથા અસત્ય તો નથી જ. મને તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે. મારા પિતાના મૃત્યુને ચોથે દિવસે જ મને તાર મળ્યો કે : ' ઘેર શેઠ છેલ્લી ધડીએ છે માટે એકદમ આવો. '

હું તો તે તાર વાંચી હતાશ બની ગઈ. ગમે તેમ પણ મારા દેવામાં એ મારા પ્રણ, હું તેમને 'ધરસમ લેખુ' એમાં શું આશ્ચર્ય ! સૌભાગ્યવતીઓનો પરમ ધર્મ છે કે પતિ ગમે તેવો-લુલો, લંચડો, ખેરો, મુંગો, પાંપી, ખાતકી હોય; પણ તેનામાં પરમેશ્વરની ભાવના રાખી ભક્તિ-સેવા કરવી. સતીનો પતિમેવાથી જ ઉદ્ધાર છે. આર્થમહિલાઓના એક એ પાતિવ્રત્ય ધર્મથી જ આર્થાર્થને આજ સર્વ દેશો કરતાં વધારે માન મળે છે. હું તાબડોલ બુખી તરસી મારે ઘેર ગઈ. મારા દેવામાંના જીવનપ્રદીપ નિર્વાણ પામવાને થોડી જ વાર હતી. મને જોઈ તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ગઈગઈ કંઈ વૃક્ષ શબ્દોમાં તેમણે કહ્યું : ' હું તને દુઃખી કરી જાઉં છું. ' ખસ ! આદલા જ શબ્દો તેઓ બોલી શક્યા. માફ હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું અને હું પ્રત્યુત્તર આપું તે પહેલાં તો તેમણે પોતાનાં નેત્રો સદાને માટે બંધ કર્યા !

મારા પતિના અવસાનથી મારા ઉપર દુઃખનો ડુંગર ઢળી પડ્યો. એ ગમે તેવા હતા-વૃદ્ધ હતા; પણ એથી માફ સૌભાગ્ય ઉજળું હતું ! આજ હું વિરૂપા છું. ગૃહપત્ની હોવા છતાં ઘરમાં મારો લેણ પણ અધિકાર નથી. મારી શોધના પુત્રોએ મને હલકા પગની ગણી બહાર કાઢી મૂકી છે. સમાજમાં પણ હું ઉપેક્ષા પામું છું. કાષ્ટ મારા શકન લેતું નથી કે સવારમાં ઉઠી માફ મુખ જોતું

નથી. મંગળકાર્યોમાં હું અમંગળ મનાઉં છું અને ભોંઠ, ટુંકામાં એટલું જ કહું છું કે આપણી આર્ય વિધવાઓની કિંમત જે હાલ હિન્દુ સંસારમાં અંકાય છે તેના પ્રભાવે જ અત્યારે હું આ કાળી રાત લઈ મારા ઘરમાંથી નીકળી છું. મારા ઉપર થનાર અત્યાચારની મને કાંઈક જણ્યું થતાં આ રીતે નીકળી આવવું જ ઠીક લાગ્યું છે. હવે મારે ક્યાં જવું ને શું કરવું તે આજ જતાવો. હું હૃદયસ્થ-ય બની ગઈ છું. આ નિંદગી મને અકારી લાગે છે.’

એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખી તેણે પોતાની વાર્તા પૂર્ણ કરી. મને તે દુઃખી સ્ત્રીની બહુ દયા આવી અને હાલ તરતને માટે તો અમારા ગામની શ્રાવિકાશાળામાં તેનો બીજા દિવસથી બંદોબસ્ત કર્યો:

અન્ન પૂર્ણા

મહાઈ નામ અન્નપૂર્ણા રાખવા છતાં મારા પિતાના ધરનું કારિદ્ર દૂર થયું નહોતું. આખા વિશ્વની ગરીબાઈએ આવીને તેમના ધરમાં વાસો કર્યો હતો. તેઓ હંમેશા ચિંતાતુર રહ્યા કરતા હતા તેમનું શરીર ધીમે ધીમે ખવાતું જતું હતું. મને એ દિવસો હજીયે યાદ છે, એક બિહામણા સારથકાને મારા પિતાના ગ્રાણ્ય પરસોડે ચાલ્યા ગયા. હું બહાર રમવા ગઈ હતી. ઘેર આવી ત્યારે મારી માતાને મેં રડતી જોઈ; એટલે હું પણ રડી પડી. એક બહા ધાડોશીએ અમને આશ્વાસન આપ્યું અને બીજા દિવસથી અમારા ધરનું બહારનું કામકાજ તે જ માણસ કરવા લાગ્યો.

હું ગરીબ ધરમાં ઉછરી હતી એટલે માઈ શરીર બાળપણથી જ અચક્કત અને દુર્બળ હતું. મારા પિતાના અરણ્ય પછી મારી માતાને પણ જીર્ણીવર લાગુ પડ્યો હતો. તે હંમેશા મારા મોઢા સામે જોઈ રડ્યા કરતી અને 'મારી અન્નપૂર્ણાનું શું થશે ?' એમ કહી કુંકવો મૂકતી.

અગીઆરમે વર્ષે માઈ લગ્ન થયું. મારા પતિ મારાથી એક વર્ષે મોટા હતા. શરૂઆતમાં તો સામુ મને કાંઈ કામ કરવા દેતાં

નહિ; પણ પછી ધીમે ધીમે બધું કામ કરવાનું મારે માથે આવ્યું. આખા ઘરનું વૈતરું હું એકલી કરતી; છતાં તેનો વચ્ચ કાંઈ નહિ. સહજ બાળતમાં સાસુ ધમકાવતાં. હરધડીએ નલુદનાં મહેણાં તો સાંભળવાના હોય જ. જે જરૂર કામમાં વિલગ થતો તો મારા બાપના બાપને માળો મળતી અને મારા મહિયેરની ગરીબાઈ ઉપર બબ્બે કલાક દીકા ચાલતી. મારા સસરા ક્રીમત હતા. પણ મને તો ખાવા-પીવામાં જરીબના ધર કરતાયે કડવો અનુભવ થતો. સૌની પાછળ મને ખાવાનું મળતું અને તે પણ ટાડું-ચીજુંજ. રોષવાર શાક હોય તો દાળ ન હોય અને દાળ હોય તો ભાત ન હોય ! મેં મારા પિતાને ઘેર આવું તો કહી જોયું નહોતું; તેથી મને થઈ જ દુઃખ થવા લાગ્યું. હું બહુ કટાળતી, રડતી, બૂખી રહેતી; પણ કોને વાન કરે ? મારા પતિ એજેશ એથા ધોરણુમાં હતા. આખો દિવસ નિશાળમાં રહેતા અને રાત્રે થાકીને ઘેર આવતા; છતાં મોડી રાત સુધી બેસન કરતા. 'હું ધરકામથી પરવારી તેમની પાસે જતી ત્યારે તેઓ થાકેલે મગજે હંધતા જણાતા. એમને જબાડીને હું શું વાત કરે ? અને વાત કરવાથી વળે પણ શું ? મારી આગળ એમનું કાંઈ આસતું નહોતું !

એક દિવસ રવિવારની રજા હતી. તેઓ ઘેર હતા. હું મેડી ઉપર કાંઈક જણસ લેવા ગઈ હતી; પણ તેમાંયે મારે માથે ખસ્તાળ પડી. નીચે આવ્યા પછી મને 'વઠેલી' તથા 'શરમ વિનાની' કહી માળો ભાંડી. મેં વિનવથી મારા વાંકનો ધનંડાર કર્યો તો મને પાછળથી પીઠ ઉપર સાસુજીએ મેથીપાક ચખાડ્યો. આ આખા દિવસની પજવણીથી હું બહુ નાસી ગઈ હતી; એટલે મારાથી તે રાત્રે સ્વામીને વાત કર્યા વિના રહેવાયું નહિ. મેં રડતાં રડતાં સઘળી હકીકત કીધી; પણ તેથી તો તેમને ઉઘટો મારી ઉપર મુસ્સો આવ્યો. પોતાની મા-બહેનનો પટ્ટ લઈ મને ખૂબ માળો આપી અને જે ચાર તમાચા પણ ચોટી દીધા. મેં તે દિવસથી તેમને કાંઈ પણ નહિ કહેવાનું પણ લીધું.

હું બાળપણમાં થોડું બણી હતી એટલે નવરાચના વખતમાં બહુ મુંઝાતી ત્યારે ' સતીમંડળ ' ' ઉદવગીતા ' જેવાં પુસ્તકો લઈ વાંચવા બેસતી; પણ મારે નહુંદના મહેલાથી તરત એ ચોપડીઓ દૂર મૂકી દેવી પડતી. મારી સાસુ તથા નણદ અબણ હતાં; એટલે તેમની નજરે મારી બહેનપણીઓને ત્યાંથી ઓઓને ઉપયોગી સારાં પુસ્તકો લાવી વાંચવાં એ પણ એક અપરાધ ગણાતો. મને અસારે પણ એ દિવસો યાદ આવતાં કંપારી છૂટે છે ! આખરે મને સારો દહાડો દેખાયો. બિચારી મારી બા એથી ખુશ થઈ. સાસુજી તો ઉત્કટાં વધારે ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યાં; કારણ કે મારી નહુંદ મારાથી મોટાં હોવા છતાં તેમને એવો અવસર હતો આવ્યો નહોતો. હું મનમાં બહુ મુંઝાવા લાગી. આટલું દુઃખ કાંઈ ઓછું નહોતું; છતાં બા વધારે દુઃખ શા માટે આવ્યું ? એવો મને હરબહીએ વિચાર આવતો. મારા પતિ પણ એ નવી ખોડાથી ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યા. તેમના વિદ્યાર્થી જીવનની પૂર્ણતા થઈ નહોતી અને એટલામાં તો સંતાનના પિતા થવાનો તેમને પ્રસંગ આવ્યો; એટલે તેઓ પણ બહાર શરમાવા માંડ્યા. દમણાં આવું ન થયું હોત તો સાહે, એમ અમને બન્નેને વિચાર આવતો; પણ કુદરતના કાનુનને કાણ અટકાવી શકે ? મને અભાવા માણુમ પડવા લાગ્યા. ખાવાનું કાંઈ બાવે નહિ અને ધર-મીનો જીવમ તો ચાલુ જ હતો.

એટલું સદ્બાગ્ય હતું કે દમણાં થોડા વખતથી મારા ઘરે મારી દયા ખાવા લાગ્યા હતા. તેઓ બિચારા કોઈ કોઈ વખત પોતાના ખીસ્સા ખર્ચગ્રાથી મને ચવેણું લાવી આપતા હતા અને તેનાથી હું મારું જીવનું દુઃખ દૂર કરતી હતી. આખરે સીમંત સમય આવ્યો અને નાત રીત પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા થઈ. સૌ જમ્યાં, રમ્યાં અને આનંદ પામ્યાં; પણ મારી હૃદયવેદના દૂર થઈ નહિ. અધુરામાં પૂરું મારા સ્વામી પરિક્ષામાં નાપાસ થયા. તેમને ખાંસીનો રોગ લાગુ પડ્યો અને એક પખવાડીઆમાં બધું પૂરું

યષ્ઠ ગયુ મારે ભાગ્ય કૂટ્યું અને ચૌદમે વર્ષે હું વિધવા થઈ મને સાતમે મહિનો જતો હતો શરીર કૃશ હોવાથી હરવાફરવાની મુશ્કેલી થઈ નહોતી છતાં લોકવિધિ કરવા મારે બહાર પડવું પડ્યું મને રડતા કૂટતા આવડતું નહોતું, તેથી બીજી સ્ત્રીઓ મારી હાસી કરતી હતી પણ મારે માથે તે એક ભારેમા ભારે સંકટ હતું મારા સસાર સુખનું સત્યાનાથ વળી જવાથી મને જેટલું દુઃખ હતું તેટલું બીજા કોઈને પણ નહોતું છતાં મારી અણુઆવડતથી હું નિંદાનું પાત્ર થઈ પડી મારા સ્વામીને મેં જ મારી નાખ્યા હોય તેમ મારી માસુ અને નણુદ મારા તરફ તિરસ્કારની નજરે જેવા લાગ્યા યુદ્ધીકર્મ વખતે હું ખેડાન થઈ ગઈ હતી એટલે મને એ સમયની હકીકત યાદ નથી પણ દસમે દિવસે વાળ ઉતરાવવાની ક્રિયા વખતે જે જુનમ મારી ઉપર થયો હતો તે દણુએ મને જેવો ને તેવો યાદ છે મારા સ્વામીના જવાથી મારું જીવન ખારૂં થઈ ગયું હતું પણ હું એવી અમાનુષી રીતેનો ભોગ થવા હજી છતી નહોતી આખરે મને બે સ્ત્રીઓએ પકડી રાખી અને હું જે નહોતી હજી છતી તે સસ્કાર મારે માથે થયા સૌ ઘેરાઓએ મને કૂટવા ઉભી કરી, પણ અગેઅગમા ફાટ થવાથી નીચે ખેસી ગઈ મારી માતાએ અને ત્યાંથી ધરમાં ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી, પણ એટલામા તો મારી સાસુએ મારે માથે પસ્તાગ પાડી મારી માતાને અને મારા મુલેલા બાપને ખૂન લાડી નાખ્યા અને એટલાથી પૂરું ન થયું હોય તેમ મને પણ ગાંધે દેવામા બાકી રાખી નહિ વળી ધરમા જઈને ખેચાર તમાચા માર્યા તે તો જુદા.

એકાએક રાત્રે મારા પેગમા દુખાવો ઉપડ્યો અને પૂરા છત્રીસ કલાક સુધી એ પીડ રહ્યા પછી મારા છટાછેડા થયા જન્મનાર બાળક હોકરો હતો, પણ તેનું અર્ધું અગ કાળુ ખવાઈ ગયેલું હતું મારા-અભાગિનીના નસીબમાં એ સતાનનું સુખ પણ નહોતું ! ચૌદ વર્ષની કૃશ શરીરવાળી દુખિનીનું બાળક લાગી આવરદા વાળું થવાથી હોય ? મને એ સુવાવડ કહો કે કસુવાવડ કહો-જે કહો તે

પણ તેમાંથી ભવંકર મંદવાડ ઉત્પન્ન થયો અને ત્યારથી આ સરી-
 રમાં કેાઈ એવો રોગ પેડો છે કે હવે હું આ સંસારમાં વધારે જીવી
 શકીશ નહિ એમ મને લાગે છે. હું મરી નહિ તેનું મને જરાયે દુઃખ
 નથી. મારા જેવી જન્મની દુષ્પિચારીને હવે જીવવામાં લાભ પણ શું
 છે ? જતાં મને માત્ર એક જ ચિંતા થાય છે અને તે એ કે આપણી
 સમાજના આવા દુષ્ટ સિવાજીથી મારા જેવી કેટલીયે આર્યબાળા
 એનાં જીવનમાં ઝેર રેડાતું હશે ! કેટલીયે કુસુમકલિકાઓ અણવિકસી
 છુંદાઈ જતી હશે ? જો હું જીવીશ તો આ સમાજના સડા ઉપર
 મારા પોતાના દાખલાથી સર્વત્ર ઉપદેશ આપીશ. નહીં તો મરતાં મર-
 તાંએ પ્રભુને વિનવતી જઈશ કે તે હિન્દુ નારીઓના નસીબમાંથી
 રોવાનું દૂર કરે ! મારો આર્ય બહેનોને કરગરીને કહું છું કે તેઓ
 મારી પેઠે પોતાના જીવનનો હેવાલ લખે અને તેમના કમનસીમની
 કહાણીઓ વિના સંકોચે આલેખે !

ઉ પા

હો સ્પીટલના સી. બોર્ડમાં આજે રાતની મારી ડ્યુટી હતી. હું સ્ટીથોસ્કોપ, થર્મોમિટર વગેરે લઈ જરાબર આઠ વાગે મારા કામ ઉપર હાજર થયો. નં. ૪ ના કેટ ઉપર આજે એક નવી દર્દી બાઈ સુતેલી હતી. તેની ઉંમર લગભગ પચ્ચીસેક વર્ષની હશે; છતાં દુઃખ અને દર્દને લીધે તે આધેક જણાતી હતી. તેના માલ ખેસી ગયા હતા. કપાળમાં કરચલીઓ પડી હતી, આંખો નિસ્તેજ હોઈ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી અને વદન ઉપર ક્રિશ્ન માલુમ પડતી હતી. શરીરના રોગ કરતાં મનનો રોગ તેને વધારે સતાવતો હોય એમ સહજ અનુમાન થતું હતું. હું ત્યાં ગયો તે વખતે એ ખાટલામાં પડી પડી કાંપક બખડતી હતી. મને એ સાંભળવાનું સાધારણ રીતે કુતુહલ થયું, દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં હું એક તરફ છુપાઈને ખુસ્સી ઉપર બેસી સાંભળવા લાગ્યો.

‘હે પ્રભુ ! તે મને આ ગુજરાતમાં સ્ત્રીનો જન્મ આપ્યો તે કરતાં ગમે તેવા ધોર નરકમાં નાંખી દોત તો પણ બહેતર હતું ! હું તને વિનંતિ કરું છું કે ફરીને આ દેશમાં અને આ સમાજમાં મને નારીનો જન્મ આપીશ નહિ. ગુજરાતનો પુરુષવર્ગ ભલે સ્વતંત્રતાથી ગમે ત્યાં

ગમે તેમ મહાસ્થા કરે; પણ ગુજરાતની આ કામળ જાતિની પરતંત્ર દશા જોતાં આ દેશનો ઉદ્ધાર વિક્રમની બાવીસમી સદી પહેલાં થાય એમ મને લાગતું નથી. મારા જેવી અનેક દુઃખી અખળાઓની આ દેશને હાય લાગે છે. રૂઢિના રાક્ષસો બંધન તળે કચરાતી-રીબાતી અનેક રમ-ણીઓના જીવનમાં જ્યાં સુધી ઝેર રેડાતું રહેશે, ત્યાં સુધી ભારતનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે ! અહીંના પુરુષોનું પુરુષત્વ એવું એકલપેટું થઇ ગયું છે કે અખળાઓના અનેક આર્તનાદો સાંભળવા છતાં તેઓ નિરાતે ધારી શકે છે. તેમનાં હૃદયો ખરેખર પત્થરનાં બની ગયાં છે. ઘેર ઘેર પિડાતી સ્ત્રીઓનાં કરુણ રૂદનો સાંભળીને અને અસહ્ય દુઃખો જોઇને દિવ્ય ધૈર્ય-વાળા દેવો પણ રડી પડે; છતાં અહીંના પુરુષવર્ગની આંખો ઉઘડતી નથી ! સમાજમાં ન્યાયનું ત્રાજવું એકલા પુરુષોના જ હાથમાં છે ! સ્ત્રીઓની કિંમત તેમને તલભાર લાગતી નથી ! મારા જેવી અભાગિની અખળાઓ શોકયોના સંતાપથી છાને ખૂણે જે આંસુ વહારી રહી છે તે શું ગુજરાતનાં વજ્ર જેવાં હૃદયોને કામળ નહિ બનાવે ? કલાપીની કામળ લાગણીવાળું ગુજરાત શું હજી પણ કડીનતા ધરી રહેશે ?

મરણના મોઢામાં પડેલી એક દુઃખી સ્ત્રીની જીમે કલાપીનું નામ ઉચ્ચારાતું જોઈ મારી જીવાસા સહજ વધી પડી. હું પુરસીપરથી ઉઠી બે ડગલાં આગળ આવ્યો. તે સ્ત્રી દીવાના પ્રકાશમાં મારો ઝોળો જોઈ બોલતી અટકી ગઇ. મને મારી જીવ સમજાઈ; હું તેની પાસે જઈ કંઈક કહું તે પહેલાં તો તેણે જ ઉશ્કેરાએલા અવાજે મને બોલાવ્યો.

‘કાણે એ અંધારામાં છુપાઈ રહ્યું છે ? એક હતભાગિનીના દેવાની વરાળ ત્યાં દૂર રહ્યાં રહ્યાં જરાજર નહિ જોઈ શકાય ! જે દોષ તે અહીં આગળ આવો. હું મારું બગતું હૃદય આજ ખાલી કરી હંમેશને માટે આ ભૂમિમાંથી ખાલી જવાની છું. મૃત્યુના ભણુદારા મને થઈ રહ્યા છે, દેવના દત્તો આ દુઃખમાંથી છોડાવવા મારી ઉપર દયા વરસાવી રહ્યા છે. શું તમે આ અભાગિની ઉપર ઉન્મી થોડી દયા પણ નહિ કરો ? શું મારી ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા જાણવા

જોટલી તમે કુરસદ નહિ મેળવી શકો ? આવો, આવો, કૃપા કરી તમે મારી આગળ આવો અને મારો આ વીતક વાર્તા સાંભળવાની તરફ દો.

તે સ્ત્રીનો કંઠ રૂંધાવા લાગ્યો. એની ખીમારી એટલી બધી બધ બરેલી હતી કે વધારે વખત આમ ઉશ્કેરાએલી દશામાં રહેતાં સહસા વિપરીત પરિણામ આવી જવાનો સમ્ભવ હતો. હું તરત તેની પાસે ગયો અને મેં તેને શાંત રહેવા સુચના કરી; પણ તે તો મને જોઇને ઉશ્કેરી વધારે ઉશ્કેરાઈ જઈ કહેવા લાગી:

‘ડાક્ટર સાહેબ ! આ દવાખાનામાં મરતાં મનુષ્યો જોવાની ટેવને લીધે તમારામાંથી દયાનો અંશ આલ્થો ગયો જણાય છે. શું તમને મારી જરા પણ લાગણી થતી નથી ? શું મારે અભાગિનીને હેવાનો હુમો હેવામાં જ લઇને મરી જવું ? આ ગુજરાતમાં સ્ત્રીનો જન્મ લેવાથી શું હું એટલી બધી ગુન્હેગાર થઈ છું કે મારાથી કોઇને મારા દિલનું દર્દ પણ ન કહી શકાય ? હાથ, પ્રભુ ! તું મને હવે ફરી આ દેશમાં સ્ત્રીના ખોળાએ જન્મ ન આપીશ. આ પુરુષ-ભવિષ્ય ઉક નિર્દય થઈ ગઈ છે. તેનું હૃદય પથ્થર જેવું કઠીન બની ગયું છે !

તે બાઇના શરીરની નબળાઈ જોતાં, એ આ પ્રભાણે લાંબો વખત બોલે એ મને ઠીક ન લાગ્યું; પણ એના દુરાગ્રહ અને દયામણા ચહેરા આગળ માઈ કાંઈ આલ્થું નહિ. વળી મને પણ એક જીવનનું રહસ્ય જાણવાની કાંઈક જીજ્ઞાસા થઈ હતી: એટલે હું તેના બિજાના આગળ પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠો. તે કમનસીબ કામિનીએ પોતાની કહાણી શરૂ કરી. શરૂઆતમાં તેના કહેવા પ્રભાણે કરવાથી તેણે મારા ઉપકાર માન્યો અને પછી આગળ ચલાવ્યું:-

‘ડાક્ટર સાહેબ ! માંબો, માઈ નામ ઉપા છે; પણ માઈ કિસ્મત સ્વામ રાત્રિ જેવું ત્રિડામણું છે. હું કાઠિયાવાડના લાડી રાજ્યમાં જન્મી છું. રસિયા રાજકવિ કલાપીને જન્મ આપીને પણ એ બુધ્ધિ

કામળ નથી થઈ શકી એ તમે મારી આ કથામાં પ્રત્યક્ષ જોશો; એટલે તે સંબંધી અત્યારે વધારે કંઈ નથી કહેતી. મારાં માતૃપિતા છેક ગરીબ હતાં. તેમના પરિવારમાં હું એકની એક હોવાથી મારામાં જ તેઓ સર્વ માનતાં. મને ખુશી કરી મારા કાઠ પૂરવાને તેઓ પોતાના તરફનો સઘળો બનતો પ્રયત્ન કરતાં. ‘બહેન, બહેન’ કહી બોલાવતાં તેમની જીભ સૂકાતી. મારી માતા તો આજો દિવસ મારા મોઢા સામે જ જોવા કરતી. મને તે ઘડીવાર વેગળા મૂકતી નહિ. હું જે માથું તે તરત હાજર થતું. નાનપણમાં હું બહુ લાડકવાઈ હતી, બાપાજી મને અદર ને અદર રાખતા. હજીયે મને એ સંધળું યાદ છે. હું સાત વર્ષની થઈ ત્યારે મારા ગામની નિશાળે જવા લાગી. અમારા ગામમાં છોકરા ને છોડીઓ બેમાં બાંધતાં; મારતર મારી નાતનો એટલે ઔદિય આજણ હતો. સવારમાં તે ગામમાં બિજાટિ કરી આવતો અને બપોરે નિશાળ બાંધાવતો. વરસમાં એકવાર સાહેબ આવતા અને સૌ છોકરાંને પાસ કરી ચાલ્યા જતા. ધીમે ધીમે હું આગળ બાંધવા લાગી અને બીજી છોડીઓ કરતાં વધારે હોશિયાર ગણાઈ. ઈંટ, મોળીયાં, ઝોઢણીઓ વગેરે ઈનામો મેળવવા લાગી.

નવ વર્ષે ભાવનગરના એક ગૃહસ્થના પુત્ર સાથે મારું વેનીશાળ કરવામાં આવ્યું એટલે પછી મને મારી આ નિશાળે મોકલવા કરતાં ઘરનું કામ શીખવવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવા લાગી. વળી છોડીની જાતને બહુ બાંધીને પણ શું કરવું હતું? તેમાં પણ હું તો મારા માવતરને ખાટની હતી એટલે રમત રમતમાં ત્રણેક ચોપડી જેટલું બાંધી એટલું જ બસ! અગીઆરમે વર્ષે મારું લગ્ન થયું અને ત્યારથી જ મારા દુર્ભાગ્યનું પાતું ખુલવા લાગ્યું. અત્યાર સુધીમાં તો હું મુખમાં હતી; પણ હવે જ મારા કર્મની કડિનતાનો આરંભ થયો. મારા દેવામી ત્યાંની મોટી નિશાળમાં અંગ્રેજી બાંધતા હતા. તેમના બાપને તેઓ એકના એક ચિરંજીવી હોવાથી પુત્ર લાડકવાયા હતા. પાંચ દીકરીઓ પછી એક દીકરાનું મોટું દેખવાને કીધે તેમનાં માનપાન ઘરમાં સોંપી

અધિક હતાં. હું પરણી તેને બીજે વર્ષે મારા પિતાના ગામમાં પ્લેગ ચાલ્યો અને મારાં માતપિતા એ જીવલેણ રોગનાં ભોગ થઈ પડ્યાં. થયું. મારે પિયર જવાનું હંમેશને માટે બંધ થઈ ગયું. સાસરામાં શરૂઆતમાં તો મને કાંઈ દુઃખ નહોતું. પણ પછીથી મારે માથે જીવનના પાટા પડવા લાગ્યાં. બાર વર્ષની કુમળી વયે આવડતું એટલું સધળું ધરતું કામ હું એકલી કરતી. જો કાંઈ બગડતું કે ન આવડતું તો સાસુ-નણંદના શબ્દો સાંભળવા પડતા અને વધારામાં સ્વામીનાથ સોટી અલાવતા તે તો જુદી. બગડેલું કામ સુધારવાને બદલે કે ધીમેથી શીખાડવાને બદલે માળોના વરસાદ વરસાવે અને વખતે હાથઉપસો પણ કરી લે: એ સાસુ ઉપર પૂજ્યભાવ ક્યાં સુધી ટકે પતિ અગ્રેષ્ઠ બચુતા હતા; પણ એમનાંમાં ઉંડી અક્રાંત નહોતી. લોકો તો દીવા તળે અંધારું થયું છે એમ પણ કહેતા હતા. એકેય દિવસ એવો નથી ગયો કે રાત્રે તેમના હાથનો મેં મહાપ્રસાદ ન ચાખ્યો હોય. શીર્મ-તના પુત્ર એટલે હલકા નોકર ચાકરના હાથમાં ઉછરેલા, તેથી તેમનાંમાં ધણા દુર્ગુણોએ પ્રવેશ કર્યો હતો. ગામમાં તેમને હલકા સ્વભાવના માણસો સાથે મિત્રાચારી હતી. સાફ વાંચવા-લખવાને શોખ નહિ, તેમ જ ધરમાંથી પણ સારા સંસ્કાર પાડવામાં આવેલા નહિ એટલે આચરણમાં ઘણી ખરાબ આવતો દાખલ થઈ ગઈ હતી. મેં કદી પણ તેમના મોઢામાંથી પ્રેમનો મીઠો શબ્દ સાંભળ્યો નથી.

મારા સસરાજીમાં પણ ધાર્મિક સંસ્કારો બહુ ઓછા હતા. પ્રાંત-જીને જોળાયે અવતાર આવેલો હોવા છતાં તેમણે કદી સંખ્યા ગાયત્રી કરી હોય એમ મને સાંભરતું નથી. નવા જમાનાના તેઓ ઉપાસક હતા અને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોને તેઓ હંબગ ગણતા હતા.

મારી સાસુ કાંઈક ઠરેલ પ્રકૃતિનાં હતાં; પણ મારી નણંદ આજ-કલી અને અર્ધજીવિ હતા. આર્યસ્ત્રીઓના કુળ સ્થિતિ કે ધર્મનું તેમને જરાયે જ્ઞાન હોતું. ઉંચી એટીના જુટ અને લાંબી બાંયનાં પોશકાં પહેરી મડમો બની જવા માગતી હોય તેમ તેના આચરણ ઉપરથી સમજતું

હતું તે સધળા ઝહેનોને લાવનગરમાં જ આપી હતી. એટલે પોતાને ઘેરથી તેઓ બાર વાગે જમીને ધસાપને ઘેર આવની ને બપોરે ત્યાં બેરક પાર્કિંગેન્ટ રથપાતી. આખા શહેરની કુચલી તેમાં નીકળતી અને જોડે જોડે માઈ પલ્કુ મડાભારત વંચાતું. મારી સાસુ તેમને મોઢે મારા અવગુણ અને અણુઆવડતની વધારી વધારીને લાખી લાંખી વાનો કરતાં.

એક દિવસ રવિવાર હતો. મારા પતિ રજા હોવાને લીધે ઘેર હતા. મને એ અરસામાં આઠ દશ દિવસથી તાવ આવતો હતો. હું બપોરના મેડીપર સુષ્ટ રહી હતી. મારા પતિ કાંપક વસ્ત્ર લેવા ઉપર આવ્યા એટલે મને બાળી મૂકવાના ધરાલથી નીચે મારી નણ્ક મોટા ઘાંટા પાડીને બોલવા લાગ્યાં:

‘અહાહા ! શું હેત ઉભરાઈ જાય છે તે, રોયો બાયસો જ છે ને ! બાપસાહેબ બિમાર પડી ગયા છે : તે મૂર્ખને સરદાર માયુ દાખવા ને પગથંપી કરવા ગયો છે ! અહાહા શું કલિયુગ આવ્યો છે ને ! છે કોષ્ટની જગથે લાજશરમ ! રાંડ કમણુગારીએ શું ચે જાડુ કર્યું છે કે મારા લાખને તો આંધળો ભીંત બનાવી દીધો છે !’

ડાક્ટર માહેમ ! નણ્કદીના એ મહેણામાં સત્યનો કેટલો અંશ હતો તે મારા સિવાય કોણ જાણી શકે ? મારા બળતા હૃદય ઉપર એ વાક્યમદારે મીઠાના ચાણુકનું કામ કર્યું. તેમના લાખ મારા ઉપર વહાલ રાખતા હોત અને તેમણે એવાં વચનો કહ્યાં હોત તો મને ખોટું ન લાગત; પણ માવ જુઠેજુઠું કહેવાથી મને કેટલું દુઃખ થયું હશે, તેનો આપ જ વિચાર કરી લ્યો. એ તો જેવા ઉપર આવ્યા હતા તેવા જ નીચે ઉતરી ગયા; પણ મને પાછળથી ખુબ ઓછું આગ્યું અને હું બે કલાક ચોધાર આંસુએ રડતી રહી. જે સ્ત્રીઓને મારી મેડે ધણીનાં માન નહિ હોય અને સાસુ-નાણુંદના જીવન સહન કરવા પડતા હશે, તેઓ મારા એ વખતના દુઃખની કાંઈક કલ્પના કરી શકશે. મારે એ વખતે કોષ્ટનો પણ દિલાસો ન હતો. જે કોષ્ટ દિવસ અતઃ અઠળાઈ હોઈ અને હૃદયનો વેગ ન રોકી શકતાં મારા પતિ

પામે બે શબ્દ કહેવાઈ જાય તો મારા જોગ મળ્યા સમજવા.
 'મારી મા-બહેનને માટે ફરિયાદ કરનાર તું કોણ?' એમ કહી મને
 ખુબ ગાળો લાડે, માર મારે અને ઘેરોની આખી જાતને વગોવી નાખે.
 મારા દુઃખનો જો એટલેથી જ અંત આવ્યો હોત તો સારું હતું; પણ
 મારું નસીબ મારા એટલા દુઃખથી રાજ નહોતું. તેને તો હજુ મારા
 માથે આફતનું ઝાડ ઉગાડવું હતું. એકાએક એ વખતે મારી સૌથી
 નાની નણુંદ વિધવા થયાં અને મોટી નણુંદના ઘરમાં આગ લાગી.
 સમજી બળી ગયું. આ બન્ને દૈવકોપનું નિમિત્ત મારે માથે આવ્યું.
 હું હજકા પગલાંની મનાવા લાગી. અધુરામાં પૂરું એ નાપાસ થયા એટલે
 તો બજારમાં ઘી હોમાયું. મારી સાસુએ મારે માથે લાખ વાનાં કર્યા.
 આજની છોકરીઓ તો નસીબદાર છે. અગીઆર બાર વર્ષની કાચી
 ઉમ્મરમાંથી તેમને સાસરે જવું પડતું નથી કે છોકરીયા ધણી સાથે
 સંસાર વ્યવહાર માંડવો પડતો નથી. મારાથી એ પાંચ વર્ષે મોટા
 હતા; પણ વ્યવહારની તેમને કાંઈ ખબર નહોતી. ઘેરી ઉપર ભુલમ
 કરવો અને તેને હરબડી સતારી તેના ઉપર રોડ બેસાડવો એટલું જ
 શિક્ષણ તેમને મળ્યું હતું. ઘરની સ્થિતિ સારી હતી અને પોતે એકના
 એક હતા એટલે ખીરસા ખર્ચ માટે તેમને પ્રુબ્ધતા પૈસા મળતા હતા.
 આ પૈસાનો ઉપયોગ તેમના નહારા કોસ્તોની સલાહથી આડે રસ્તે
 થતો હતો. ચ્હા, પાન અને બીડીનું તેમને જખડું વ્યસન હતું. 'અને
 હમણાં હમણાં તો તેમને હંમેશ નાટકો જોવાનો હરામચરકો લાગ્યો
 હતો. રોજ રોજના મધરાતના ઉજાગરાથી અને ચ્હા, સોડા, કોફીંગ
 વગેરે ખરાબ ખાનપાનથી તેમની તબિયતમાં જગાડો થવા લાગ્યો
 હતો; પણ તેમના પિતા તેમને કાંઈ કહી શકતા નહોતા. ગામની ખ-
 રાબ સ્ત્રીઓને ત્યાં જવા આવવાની કુટેવને લીધે તેમને એક શરમ
 ભરેલો રોગ પણ થયો હતો, એ અહીં મારે સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ.
 ઉગતી જવાનીમાંથી તેમણે એવી અવળી જીંદગી શરૂ કરી હતી કે
 જેનું સંસ્કૃત ક્ષત્રી સંસ્કારે પણ સારું કંઈ જણાવે આજે એ દંપતી

ધર્મના સ્થાપા ને લહેજતનું તેમને જરાએ જ્ઞાન નહોતું. ધર ધરના શેઠશા ઉધરાવનારી કૂતરીઆ છુંછી તેમને યિય ચાં પડી હતી. તેમના આ કુંછંનું અનિષ્ટ પરિણામ મારે સહન કરવાનું હતું; પણ હું કોષ્ટને મોટે તે કહી શકતી નહોતી કે કોષ્ટની સલાહ લઈ શકતી નહોતી.

આ અરસામાં એક બીજી વાત બની. અમારા પાડોશમાં ચંપા વહુ છ મહિનાથી જ પરણી હતી, હમણાં તે દીવાળીનું આજું આવી હતી. તેની ઉમ્મર તો અગીઆર વર્ષની જ હતી; પણ છત્રે તેને સારો દહાડો દેખાડ્યો હતો ! બળ્યું, એટલી નાની ઉમ્મરમાંથી એ જાળ વળગે એ તો કણું ખરાબ કહેવાય; પણ આપણા સમાજમાં ખીલા દુર્ગુણોની પેટે છાકરાને ધેર છાકરાં નેવાનો મોહ પણ આપણાં વડિલોમાં વધી પડ્યો છે; તેને પરિણામે મારા જેવી મરીય વહુઓને કણું સહન કરવું પડે છે. ચંપાવહુને અભાવા માણસ પડવા માંડ્યા કે દરત જ મારી સાસુએ અમારા ઘરમાં માથા માથે વધારે જીલમ આપ્યો. પરમાત્માએ મને સારો દહાડો ન આપ્યો, એટલે ધરમાં હું વિશેષ દસડા પડવા લાગી. મારી મોંછટી નહુંહોએ તો મને વાંઝણી કહીને મોહાવવાનું ચક્રે કર્યું. ડાકટર સાહેબ ! મારી ઉમ્મરે કાચી હતી અને મારા ધતિનાં આવશ્યક તો મેં ઉપર ક્યાં તેવાં હતાં; એટલે એવા સંજોગોમાં મને મર્જ ન રહે એમાં મારો શો દોષ ! સ્ત્રી-પુરુષના મનની એકતા વિના કે તે બન્નેનાં શરીરોની ખીલવણી વિના સંતાનની પ્રાપ્તિ મવી મને અશક્ય લાગે છે. કદાચ કોષ્ટને એવી સ્થિતિમાં પણ કુદરતના કાયદાને લઇને મર્જ રહી જાય તો તે બાળક અસ્પાયુષી, રોગી અને અચકત નીવડે છે. સારો પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે માબાપના તન મનની સ્થિતિ સારી બેઠએ; એમ હું તો માનું છું. પછી આપના અનુભવમાં જે આળ્યું હોય તે ખરું. ચંપા વહુનાં સાસુ ચુસરાને પૌત્રનું મુખ નેવાનો લાલ અજરો અને મારાં સાસુ-સસરા એ લાલ વિના રહી જશે; એ બાબતની દયા અને

સાગણી દેખાડનારી દમ બાર ડોશીઓ હંમેશ અમારે ત્યાં વધારે આવવા લાગી અને મારી સાસુને ઉશ્કેરવા માંડી.

‘આવી મોટી તાડ જેવી વહુ નહોતી હોય એ તે કાંઈ તમારા ઘરની શોભા કહેવાય ? આ વહુથી કાંઈ તમારા દીકરાનો પરિવાર વધે તેમ નથી અને તમારું ઘર બાળકોથી ભરાય તેમ નથી. જો અમારું કહેવું માનતાં હો તો વેળાસર બીજી વહુ લાવો. આજકાલની નવી પરણી આવેલીઓને બધાં જે ઓકરાં થઈ ગયાં તે આ તમારી વહુ તો ગોધા જેવી હજી એવી ને એવી જ રહી. તમે ઘણી ઘણીઆણી હવે ધરડાં થયાં છે. બસ, તમે જો વરસ ખેડાં હો ને જો ત્રણ બાળકો તમારા દીકરાને ઘેર ઉછરી જાય તો એટલો તમનેય લાવો મળે. નામમાં તમારા જેવું ઘર બીજા કોણુ છે ? લોકો પૈસાનું નથી પૂછતાં પણ પરિવારનું પૂછે છે વળી ઓકરા વિના સ્વર્ગ પણ મળતું નથી. તે દિવસ ભટ્ટી મહારાજ દયામાં એવું નહોતા પાંચતા ? તમે તો સમજી ને ડાહ્યાં છે. તમને શું વધારે કહીએ ? તમારા ઘર માથે અમારે એવો સંબંધ છે કે અમને જે, ઠીક લાગે તે અમારે કહેવું જોઈએ. જો માનસો તો ઠીક છે, નહિ તો અમારું કાંઈ જોર ચાલે છે ? આ આપણા પાડોશી ઝવેર પહેનના દીકરાની વહુને ઓકરાં નહોતાં થતાં; પણ અમારા કહેવાથી બીજી વહુ આણી કે તરત એમનું ઘર બાળકોથી ઉભરાઈ ઉઠ્યું. તમે પણ એ પ્રમાણે કરશો તો પરમેશ્વર તમારા મનના કોડ પૂરા કરશે.’

મારી સાસુને તો એટલું જ જોઈતું હતું. દીકરાને ઘેર દીકરા જોવાની એમને જેટલી ઇચ્છા હતી તેથી ‘અધિક ઇચ્છા વંશવેલ્લાની વૃદ્ધિ કરી સ્વર્ગ મેળવવાની હતી. તેઓ સ્વભાવથી ધર્મધેલાં અને વહેમી હતાં. પાડોશની પાંચ બાઈડીઓએ ભરમાવ્યાં એટલે તરત તેમણે પોતાના પુત્ર માટે બીજી વહુ લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને દટલાંક વાદવિવાદને અંતે મારા સસરાજીના મનમાં એ વાત ઠસાવી દીધી. મારી નજરે તો પોતાનો હુકમ ઉઠાવનારી બીજી વ્યક્તિ આપના ધરમાં વધનાર જણી ખુશી થઈ ગઈ અને મારા સ્વામીને પણ

બાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું હોય એવું થયું. તત્કાળ સોધ થયે થયે અને એક ધનસોબી લાલચુ પિતાએ એક દળર રૂપિયા લઈ પોતાની કન્યાને શૌક્ય ઉપર પરણાવી.

મારા સ્વામીનો મારા ઉપર કેવો સ્નેહ હતો તે તો મેં આગળ જણાવેલું છે; એટલે એ સ્નેહમાં અન્ય બાગીદાર આવવા છતાં મને વિશેષ કાંઈ દુઃખ થયું નહિ. જો કે ભવિષ્યમાં મને કેટલાક મુખતી આશા હતી અને શૌક્ય આવવાથી મારી એ આશાનો નાશ થયો હતો; છતાં કમનસીમના ઉપર આધાર રાખી મેં એ વખતે સંતોષનો સ્વીકાર કરી લીધો. દુનિયામાં દુઃખીયાં માણસો હમેશાં એ પ્રમાણે સંકટમાં પણ સંતોષ માનતાં રીખે છે; તો પછી મારા જેવી કેવળ પ્રેમદાસત્વને માન આપનારી સંતોષ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? મને એ વખતે જો કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો તે મારા સ્વામીની હવે કેવી દશા થશે; એ ચિંતાથી જ થયું હતું; કારણ કે નવી આવેલી મારી બહેન (સમાજમાં શૌક્યને બહેન કહેવાનો રિવાજ છે.) તુંડમિજાજી, એશઆરામી અને સ્વચ્છંદી સ્વભાવની હતી. ખાતું, પીતું, પહેરતું, ઓઢતું અને મોજશોખ કરવો એને જ તે જીવગીનું સાર્યક માનતી હતી. શરૂઆતમાં તો તેણે કપડાંલતાની ટાપટીપથી અને આવી આવીને ઝીલું ઝીલું બોલવાની ટેવથી ચતિદેવને વશ કરી લીધા; પણ પ્રાણીમાત્રના હૃદયની એક નિર્બળતા છે એ છે કે, જે ટેવ તેને પડી ગઈ હોય તે કદી પણ જતી નથી. કૂતરાની પૂછડી ગમે તેટલી ખતર તણે દનાવી રાખે પણ છૂટી મૂકતાં તે વાંકી જ થઈ જવાની. મારા પતિ નવી સ્ત્રીમાં નવું નવું હતું ત્યાં સુધી તો ધરમાં રહ્યા; પણ પાછળથી પ્રથમની માફક ગામમાં ફરવા જવાનો બ્યવસાય આરંભી દીધો. ધીમે ધીમે એ વાત નવીના જાણવામાં આવી ગઈ અને તત્કાળ તેના હૃદયમાં તેનું ખરાબ પરિણામ ઉત્પન્ન થયું. હું તેને સગી બહેન સમાન ગણાતી હતી; પરંતુ તે તો કદી મારી સાથે બોલતી પણ નહોતી. તેના માબાપને ઘેરથી જ તેને એવું શિક્ષણ મળ્યું હતું. અધુરામાં પૂરું મારી નજીદોએ

અને સાસુએ પણ તેને એવું શીખવ્યું હતું; એટલે મારા માટે તેના હૃદયમાં જરાપણ સ્થાન રહ્યું નહોતું. મારો સ્વભાવ સહનશીલ હતો; એટલે હું તો ગમે તે મારે માથે ચતું એ સધળું સહન કરતી પણ એ બાઈથી પાંચ કાંઈ સહન કરે એવાં નહોતાં. હું ગામડામાં ઉછરી હતી. મારામાં નીતિ અને ધર્મના સંસ્કારો જન્મથી પડ્યા હતા; પણ એ શહેરમાં જન્મી હતી અને એનામાં કેટલીક કુટુંબો બહુ બાળપણથી દાખલ થઈ ગઈ હતી. એ મારી બહેન કહેવાય. એના સંબંધમાં કાંઈ બોલવું એ મારી ભુલ ગણાય; છતાં મારા હૃદય ઉપર એટલો બધો બાર થઈ ગયો છે કે તેને ખાલી કરી નાંખ્યા સિવાય હું સુખેથી મરી શકીશ નહિ મારા પતિ જ્યારે બબ્બે બેરીઓ ધરમાં હોવા છતાં બહાર ફરવા લાગ્યા; ત્યારે એ બાઈ કાંઈ એમનાથી ઉતરે એવાં નહોતાં. તેણે પણ એક દિવસ પોતાના આપને ઘેર તો એક દિવસ પોતાનો બહેનપણીને ઘેર એમ જુદાં જુદાં નિમિત્ત કાઢી રાતને વખતે ઘર બહાર રહેવા માંડ્યું. મને એ ઠીક ન લાગ્યું. એક દિવસ મેં એ મારી નાની બહેનને પાસે બેસાડી ઘણી શિખામણુ દીધી; પણ એનું પરિણામ ધણું ઉત્તરું આગ્યું. તેણે મારી નજીકને, મારી સાસુને અને મારા સ્વામીને એ વાત જુદા પ્રકારે કરી. સધળો દોષ મારા માથે ઢાળી પાડ્યો. મૂર્ખને શિખામણુ દેવાનું એ કળ મળ્યું કે તે દિવસથી મારા ઉપર વધારે જુલમ થવા માંડ્યો. સર્પને દૂધ પાવાથી ઝેરનો કેવળ વધારો થાય છે એ સત્ય હું તે વખતે સમજી શકી. મેં હાથે કરીને એક નવી પીડા બહારી લીધી. તે રાત્રે મને સ્વામીએ ખુબ શિક્ષા કરી અને બીજા દિવસના પ્રાતઃકાળમાં તો સૌએ મળીને મને તેમના ઘર બહાર કાઢી મૂકી.

મારે હવે ક્યાં જવું ? શું કરવું ? મહિયરમાં આગાપ મરી ગયાં હતા; છતાં હું પ્રથમ તો ત્યાં આવી. મારા પિતાના પિતરાઈ ભાઈઓ ગામમાં હતા; પણ મને કેમકે આશ્રય આપ્યો નહિ. 'છાકરી વેંટેલી હશે માટે જ એના થીમત સસરાએ કાઢી મૂકી હશે' એવી ઝીણી ઝીણી વાતો મારા સંબંધમાં સધળે થવા લાગી. હું તો તે સાંભળીને સ્તબ્ધ બની

ગઇ. જ્યાં હું જન્મી, જ્યાં હું મોટી થઇ અને જ્યાં મેં બાલ્યાવસ્થામાં મારા સારા ચારિત્ર્યની છાપ ખાડી ત્યાં આજ મારો આમ અનાદર થાય છે, એ જોતો મને જમીન જે માર્ગ આપે તો તેમાં પેસી જઈ એમ થયું. હું જુખી તરસી ત્યાંથી ચાલી નીકળી અને મુંબઇ આવવાનો નિશ્ચય કરી લાડીના રોડને આવી માડીએ બેઠી. સસરાના ધરમાંથી નીકળતી વખતે મારા પિયરની પેટીમાં થોડા પૈસા હતા તે મેં લઇ લીધા હતા. મુંબઇ જુખ્યાનો માળવો છે, એમ હું માનતી હતી અને તેથી અહીં આવતા કોઇ પણ સ્થળે મને આશ્રય મળી રહેશે એવી મારી ધારણા હતી; પરંતુ હું એ સવળા ધારણામાં ડગાઇ છું. મુંબઇ લાવનગર જેવું સાધારણ શહેર હશે અને તેથી કોઇપણ ધર્મશાળા કે સદાચરની જગ્યામાં મને સ્થાન મળી રહેશે એવી મારી કલ્પના હતી; પણ જ્યાં હું આંટરાડના રોડને ઉતરી કે તરત જ મારી એ કલ્પના હવામાં ઉડી ગઇ. મારે ક્યાં જવું એ મને સૂઝ્યું નહિ. બહાર નીકળી હું ધણીવાર ઉભી રહી. આખરે એક દયાળુ જેવા જણાતા પુરુષે મને પોતાને ઘેર લઇ જઇ કોઇ સારી જગ્યા શોધી આપવાનું કહ્યું અને તેના ઉપર વિશ્વાસ લાવી હું તેને ઘેર ગઇ.

માથાસને માથે દુઃખ આવવાનું હોય છે ત્યારે તેને આગળ પાછળનો કાંઇ વિચાર થતો નથી. હું નિરાધાર દશામાં સંકટની મારી મુંબઇ આવેલી એટલે મને તો લાંબો વિચાર કરવાનો અવકાશ જ નહોતો. જે પુરુષને ઘેર ગઇ હતી તે પુરુષ એક નાટક કંપનીમાં તોડર હતો. મને તેણે નાટક કંપનીમાં એકટ્રેસ તરીકે રહેવાની સલાહ આપી. હું એ ધધો જણતી નહોતી. મને ગાવાનું કામ આવતું નહોતું; છતાં કંપનીના માલિકે મને સારા પગારથી રાખી લીધી. ધીમે ધીમે મને કામ શીખવવામાં આવ્યું અને પ્રથમ નાની નાની ભૂમિકાઓમાં અને પાછળથી મુખ્ય ભૂમિકાઓમાં મેં નામના મેળવવા માંડી. કંપનીમાં મારું માન સાઈ હતું અને હવે તો મેં આખા મુંબઇ શહેરમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. મને સ્વાભાવિક રીતે હર્ષ થવ

લાગ્યો અને હું ચોડા દિવસોને ચાટે તો મારાં સધળાં દુઃખો જીવી ગય્યા. ડોક્ટર સાહેબ ! મિત્ર લગલાના ઉપનામ તરીકે એક વખત સંપૂર્ણ ખ્યાતિ પામી ચુકેલી આ કમનસીબ કામિતીની કરુણાજનક સ્થિતિ જોઈ તમે આશ્ચર્ય પામશો; પણ હું ખરું કહું છું કે એ નાટકના ધંધાએ જ મારું જીવન આ દશામાં મૂક્યું છે. ચોડા દિવસ તો મને ત્યાં સ્વર્ગના સુખનું જ્ઞાન થવા થવા લાગ્યું, પરંતુ પાછળથી સ્પષ્ટ માણસ પડ્યું કે એ કહેવાતા સુખમાં એક બીજા પંચજા છુપાએલી હતી. નાટક કંપનીનો માલિક વિષયલોહુષ્ટ શયતાન હતો. તેણે એક દિવસ મારી પાસે પાપવાસનાની માગણી કરી અને મેં તેનો તિરસ્કાર કર્યો. એટલે તે વેરની ધુનમાં મને ધમકી આપી ચાલ્યો ગયો. પાછળથી કેટલાક એક્ટરોદ્ધાર તેની અધમતા વિશેષ મારા જાણવામાં આવી; જેથી મેં તે નોકરીનો ત્યાગ કરી દીધો.

મને એ વખતે રાતના ઉઝાગરાઓ વગેરેને લીધે જીર્ણીભવ લાગુ પડ્યો હતો. તેમાં વળી સધળો પૈસોટકો તથા લુગડાં હું કંપનીના મકાને મૂકી નાસી છૂટેલી હોવાથી અને પાછો પેટનો ખાડો પૂરવાની ચિંતા સામે આવીને સતાવવા લાગી. બીજા એક્ટરોની પેઠે મેં હજુ મારું એગ્રીમેન્ટ કર્યું નહોતું એટલે તે દુષ્ટે મારી તપાસ કરાવવા વધારે શ્રમ લીધો નહિ; પણ મારા મનમાં તેનો જાપ એટલો બધો હતો કે હરકોઈ પ્રકારે હું મુજબમાંથી નીકળી કોઈ ધાર્મિક પવિત્ર સ્થળે જવા ચાહતી હતી. એકાએક મને એ વખતે એવો યોગ મળી ગયો. એક છાટીઆની શ્રીમંત વિધવા 'જમનાં પાન' કરવા જવાની તૈયારી કરતી હતી. તેને પોતા સાથે એક પ્લાષ્ટ માણસની જરૂર હતી. તપાસ કરી હું તેને મળવા ગય્યા અને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે તેણે કાંઈ પણ આનાકાની વગર મને રાખી લીધી. પુરૂષ દોકના તાબામાં નોકરી કરવા કરતાં સ્ત્રીના તાબામાં નોકરી કરવાથી મારું સ્ત્રીત્વ સારી રીતે જળવાશે અને મને શાંતિ મળશે એવી મારી ધારણા હતી. સરખાતમાં તો એ ધારણા સંપૂર્ણ પાર પડી; પરંતુ પાછળથી જે મને એક

હડવો અનુભવ થયો તેણે મારી શાંતિ અને સુખનો તદ્દન નાશ કરી નાંખ્યો. અમે માફ મુદ્દત જોઈ યાત્રા માટે ઉપડ્યા. અમારે પ્રથમ નાસિક જવાનું હતું અને ત્યાંથી પછી ધીમે ધીમે આગળ જવાનું હતું શેઠાણીએ મને તીર્થસ્થળોની મોટી મોટી વાતો કરી હોભાવી હતી. હું પવિત્ર સ્થાનોના મનોરાજ્યમાં ચોવીસે કલાક મહાન્યા કરતી હતી નાસિકમાં અમે એક જગ્યા બાંહે લઈ ઉતરી હતી અને તેનો જદાબસ્ત શેઠાણીએ અગાઉથી કરાવ્યો જણાતો હતો. મહાન ધણુ સ્વચ્છ અને સગવડવાળું હતું શેઠાણીને રામે મુંબઈથી અમને નામિક સુધી પહોંચાડવા આગ્યો હતો. તે એક દિવસ રહી પાછો ચાલ્યો ગયો. એટલે હું ને શેઠાણી મે જ ત્યાં રહ્યા. અમે ગોદાવરી સ્નાન અને પંચવટી દર્શનથી અત્ત કરણમાં શાંતિલાભ કર્યો અને મતી સીતાદેવીનું સદ્ગા સ્મરણ થયું અને મેં તેના પાતિવ્રત્યને મનમાં ને મનમાં અનેક ધન્યવાદ આપ્યા. જે ભૂમિમાં રામે રૂચીના પ્રેમવિરહે આકંઠ કર્યું હતું એ ભૂમિ કોના હૃદયને શાંતિ ન આપે!

માગ દિવસો ત્યાં કાર્મિક સુખમાં જવા લાગ્યા, પણ માફ નમીબ એને માટે તૈયાર નહોતું. એક દિવસ માગ ભાગ્યની એ કઠિનતા સમજાઈ ગઈ. શેઠાણીને ત્યાં મુંબઈથી એક તેમનો સ્નેહી મિત્ર મળવા આગ્યો હતો, તેને અને શેઠાણીને બાંહે વ્યવહાર હતો. મુંબઈમાં સગા સંબંધીઓના સમુદાયમાં તેઓને મળવાનો અવકાશ નહોતો મળતો. એટલે બાંહે સાહેબે તીર્થના નિમિત્તે અહીં વસવાટ કર્યો હતો અને તેમાં આ બાંહે મળેને વખતો વખત આવવાનો પ્રકાર ચાલુ કરી દીધો હતો. મને એ પાપીઓથી પ્રથમ તો કંઈ અડચણ નહીં નહિ; પણ જ્યારે મેં નાટકમાં નોકરી કરી છે એ જગ્યાતે તે પુરૂષના જાણવામાં આગ્યો ત્યારે તે એક વખતની મિસ લખવા ઉપર મોહાઈ થઈ ગયો.

એક દિવસ રાત્રે તેણે મારા પ્રેમની માગણી કરી અને એ માગણી કથુબ રાખવાની વડીલાત કરવાનું કામ પેલી નીચ વિધવાએ આરંભ્યું અને વિવિધ પ્રકારે તેઓ મમળવવા લાગ્યા અને વાવડે

ખતાવવા માંડ્યાં. હું મારા નિશ્ચયમાંથી એક તસુ પણ ડગી નહિ. ઉલટી હું દરેક રીતે તેમની અવગણના કરવા લાગી. મને મારો સ્ત્રી-ધર્મ જેટલો વહાલો છે, તેટલો ખીન્ને કોઈ પદાર્થ વહાલો નથી, એ મેં તેમને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું. હું ધરધરના ટુકડા ઉધરાવનારી બ્રહ્મવેશ્યા નથી કે લોકોની આંખોમાં ધુળ નાખી છાને ખૂણે પાપકર્મ કરનારી પ્રમદા પણ નથી એ મેં તેમને કહી દીધું. વળી વિશેષમાં જણાવ્યું કે: 'હું પતિથી તમનેથી છું પણ મારા પતિ એ જ મારા પ્રભુ છે. એના સિવાય દુનિયાના સર્વ પુરુષો મારા ભાઈ-બાપ છે. મને આશા છે કે મારા પતિ કોઈક દિવસ ઠેકાણે આવશે અને જરૂર પાછો મારો સ્વીકાર કરશે. છતાં કદાચ હું એ આશામાં નિષ્ફળ નીવડીશ તોય મને અમતોષ થવાનો નથી. જ્ય સુધી એ મારા પ્રભુએ મારી સેવા સ્વીકારી ત્યાંસુધી મેં નિષ્કપટ હૃદયે તેમની સેવા કરી છે અને એક દિ-દુ સ્વલ્પના સ્વામીની સેવાના પ્રસંગ સિવાય ખીન્ને કયો ધન્ય અવસર કિંમતી લાગે છે? મને તમે સતાવશો નહિ કે અજાવશો નહિ. હું હવે અહીં એક ક્ષણ પણ રહેવાની નથી. અત્યારે ને અત્યારે જ તમારૂં મકાન ખાલી કરી જઈ છું. તમે મારી ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે ખાતે હું તમારો આભાર માનું છું.'

મારા એ શબ્દોની તે પાપીઓના દિલ ઉપર કોઈ અસર તો થઈ નહિ; પણ તેમણે મને દાદર ઉપરથી નીચે ગળડાવી મૂકી ધર બહાર કાઢી. મારા શરીરને થોડી ઇજા થઈ, છતાં મેં આનંદ માન્યો. હું રાત્રે ધીમે ધીમે પગે ચાલીને સ્ટેશન ઉપર આવી. મારા કુખી દિલ ઉપરના એક બોલો એ દૂર થયો. મેં સ્ટેશનમાં બીજા માગીને થોડા પૈસા મેળવી લીધા. મારી ઈચ્છા એક વખત મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા જવાની હતી, એટલે હું ટિકીટ કઢાવી ગાડીએ બેસી અહીં સુંબઈ પાછી આવી. ભક્તિવાન ભક્તનું હૃદય પ્રભુનાં દર્શન માટે જેટલું અધીરૂં હોય છે; તેથી હજારગણું અધીરૂં હૃદય સતીનું પતિનાં દર્શન માટે હોય છે. તમે પુરુષ હોવાથી કદાચ એ સત્ત્વમાં

શ્રદ્ધા નહિ ધરાવી ચકો, પણ હું ખરે જ કહું છું કે મારા પતિદેવતાં દર્શનની એ વખતે મને અનિવાર્ય હૃદય છિપ્ત થઈ હતી હું દેશમાં જવા માટે છિપડી હતી, પણ 'આદર્શ અધ્યવસ્ય ગ્રહે ને દરિ કરે તે હોય' એ કહેવત મુજબ મને અહીં આવતા ચરદી થઈ આવી અને એક લક્ષા ગૃહસ્થે આ દવાખાનામાં લાવી બ્યવસ્થા કરી આપી.

૧૯૨૨ સાહેબ ! મારા હૃદય ઉપરનો બોલો દૂર થયો છે હવે હું સુખેથી મરી ચકીશ પણ મરતા મરતાં એટલું તો અવશ્ય કહેતી જાઉં છું કે પરમેશ્વર મને નરકમાં નાખશે તે પસંદ કરી લઉંશ, પણ આ સમાજમાં સ્ત્રીનો જન્મ આપશે તે નહિ પસંદ કરું કારણ કે હિન્દુ સ્ત્રીઓની સસારમાં આજ જરાય કિંમત નથી પુરુષ મહાર સોસાયટીઓમાં અને સભાઓમાં સ્ત્રીમહત્તાના અને નારી સ્વાતંત્ર્યના લાંબા લાંબા લાઘવો કરે છે, પણ ઘેર પોતાની ઔરીને જરા જોડતી જુદા કે સ્વતંત્રતા આપી શકતો નથી સ્ત્રીકિંમતવણીનો હિમાયતી પુરુષ પોતાની પત્નીને નિરક્ષર લદાચાર્ય રાખવાનું પસંદ કરે છે એ એવા ધણીએ કહ્યો જોયો છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓને પશુ કરતાં પણ અધિક માનવામાં આવે છે. 'શુ તમે એમ સમજો છો કે અમારે હૃદય જ નથી ? શુ તમે એમ માનો છો કે અમને સુખ દુખની લાગણી જ નથી થતી ? કૃપા કરી મને જવાબ આપો અમારી સ્ત્રીઓની દયા ક્યારે સુધરશે ? અમને ક્યાં સુધી ગુનાગીના પદમાં રાખી મૂકો ? અમે તમારા સસારને સ્પર્શ બનાવીએ છીએ, તમારા મનોરાજ્યને ધડીભર ભુલાવી બાજોબના આર્નલ્ડશ્વરવમાં તમને પેલા બનારીએ છીએ તમારું નામ સદાને માટે જળવાઈ રહે એવી પ્રજા છિપ્ત કરી તમારા હાથમાં સોંપીએ છીએ અને એ પ્રજાને અર્થે તેમ જ તમામ સુખને અર્થે જો વિવિધ પ્રકારના દુઃખો મદન કરી લઉંએ છીએ, છતાં 'પેકે નાર પાધરી' તથા વિના દારણે અમને પુષ્પાન્તલિ આપવામાં અને અમને પીડા કરી અમારા તિગ્રમ કરવામાં તમે બાકી રાખતા નથી તમારા પુરુષ વર્ગ એટલો જાણી કૃતાં અને અનુદાર

તેના સંબંધમાં હું જેટલું ન કહું તેટલું થાકું છે. સ્ત્રીઓ ધણીના ત્યુ પાછળ આગમાં બળી મરતી; 'એવું સ્વાર્પણ પુરુષોએ કાઢ ઠેકાણે ખાડયું છે ? તેઓ તો એક સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં બીજી લાવે છે, ॥ પછી તેના મરણ પાછળ બીજી પરણે એમાં શું આશ્ચર્ય ? મારા વામીએ મને આ અન્યાય આપ્યો છે; તેથી હું નથી બોલતી પણ ॥રા જેવી અનેક બહેનો આ ભારતની અંદર ચોકચોના સાલથી, તામુ-નહુંદના જીલમથી, ધણીના તિરસ્કારથી અને પુરુષોના જળ-પ્રર્પ-થી રીખાઈ-પીડાઈ-કચડાઈ રહી છે, તેમના દિલની જગમગ જ્વા-લાઓને લીધે જ આ દેશ આવી દશા બોજવે છે. જે દેશોમાં સ્ત્રીઓને રત્ન રાખવામાં આવતી હોય તે દેશ શી રીતે સ્વતંત્ર થઈ શકે ? ત્યાં સામાન્ય સ્ત્રીઓની પેઠે સ્ત્રીઓનાં વેચાણ થતા હોય, ત્યાં નિત્યના મકાન સિવાયની બીજી બાજતોમાંથી સ્ત્રીઓનો બહિષ્કાર થતો હોય, ત્યાં ડગલે તે પગલે અબજાઓના બોળા સ્વભાવનો લાઝ લઈ મને હેતરવામાં આવતી હોય, ત્યાં સ્ત્રીઓને અઘાન રાખવામાં હિંસા મનાતી હોય, ત્યાં તેમને ઘરમાં ગેંધી રાખવામાં જ પુરુષો માતાનું પુરુષત્વ પૂરું થયું માનતા હોય અને ત્યાં તેમને વહેમી મનાવી હલકી ગણવામાં આવતી હોય; તે સમાજનો ઉદ્ધાર કાઢ દેવસે થઈ શકે નહિ. રૂઢિનાં બંધનોનો જેટલો દોષ હું નથી ઠાઠતી તેલો દોષ હું પુરુષોના એકલપેટા સ્વાર્થપણનો કાઢું છું. પુરુષવર્ગ ત્યારે સ્ત્રી વર્ગની કિંમત આંકતાં શીખશે, તેમની જુલો સુધરાવી મને આગળ વધવામાં મદદરૂપ બનશે, ત્યારે જ ભારતનો આ માર્ત્તનાદ બંધ થશે.

ડાક્ટર સાહેબ ! તમારી હું પૂર્ણ ઋણી છું. મારા હૈયાનો ભાર લોકો કરવામાં તમે મને અત્યારે અંતકાળે ખરી મદદ કરી છે. ત્યાર તમારું બધું કરો. હું હવે પ્રભુનું નામસ્મરણ આરંભું છું. ॥રા પતિદેવની જીવી દિવમાં ખડી રહી છે. હેવટની ધડી સુધી એ જ સ્થિતિમાં મારા ગ્રાણ આત્મા બધ એવું હું ઇચ્છું છું. ચાલો-૪૪, ૪૪.

તે સ્ત્રીએ એકાએક નેત્રો બંધ કરી લંકારનો ખુનિ આરંભી દીધો. મને ત્યાં બેસવાનું હવે કાંઈ કારણ નહોતું; એટલે હું ઉડીને બીજા દર્શીઓની ટ્રિટમેન્ટ કરવા ચાલ્યો ગયો. દવાખાનામાં મેં ધણીએ મરતી સ્ત્રીએ જોઈ હતી; પણ આવી વિલક્ષણ બ્રાહ્મ આજે પહેલી જ વાર જોઈ, જેથી મારા આશ્ચર્યનો પાર રજો નહિ. એની કરુણ કથામાં રૂઢિની બીવશ્યતાનું અને સ્ત્રીવર્ગની પરાધિનતાનું જે ચિત્ર હતું, તેણે મારા હૃદય ઉપર વિલક્ષણ અસર કરી. આપણી સામાજિક ખરાબ રસમો ઉપર મને ધણો તિરસ્કાર છૂટ્યો. એના કહેવા પ્રમાણે એવી અનેક અખળાઓ પ્રતિવર્ષ સમાજના કુધારાઓ નીચે કચડાઈને કે પુરુષવર્ગની આપખુદ સંતાના બોમરૂંચે બલિ બનીને આ સંસારમાંથી ચાલી જતી હશે એનો ખ્યાલ આવ્યો. સહસ્રા હૃદયમાં અનેક વિચારો ઉભાબા. આખરે મનમાં એક નિશ્ચય કરી હું પાછો મારા કામે વળ્યો.

વિમળા

રસની નદીઓ ચાલે અને આનંદની લહરીઓ ઉભરાય એવાં સ્નેહી
 જોડાંની પ્રેમગાથા વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ કથા વાંચવા
 રમ લેવાની જરૂર નથી. આ તો એક અભાગિની અમળાની આત્મ-
 કથા છે, સમાજના ઘોર અત્યાચાર તળે કચડાએલી દુઃખિયારી પતિત
 પ્રેમદાની કરુણવાર્તા છે. નીતિ અને ધર્મનાં બળુગાં કુંકનારાઓ કદાચ
 મા કથાના વાચનથી અભડાઇ જશે, એ હું જાણું છું; પણ ભારત-
 માસીઓની બેદરકારી, નિર્દયતા, સ્વાર્થાનુષ્ઠતા, અને અમાવધતાના પરિ-
 ગ્રામે મારા જેવી અનેક બહેનોના જીવનની અધોગતિ થઈ રહી છે
 । વિચારતાં આ સત્ય, કલંકિત કથા કહેતાં મને જરાએ શ્લોભ
 નવાનો નથી. હું તો હવે મરણના કિનારે બેઠી છું. પણ મારા જેવો
 મધમ ધધો ચલાવનારી પતિત સ્ત્રીઓ આ ભારતમાં કઈ લાખોની સંખ્યા-
 ાં છે. તેનો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે, એની મને હંમેશા ચિંતા રહ્યા કરે છે.
 કદલી વસ્તીની ગણતરીના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે એકલા કલકત્તા
 શહેરમાં લગભગ વીસ હજાર ઉપરાંત વેશ્યાઓ છે. હિન્દુસ્થાનના દરેક
 શહેરોમાં એ પાપકર્મને પોષણ આપનારાં નરકસ્થાનો હયાતિ
 હરાવે છે. લાહોરની અનારકલી, લખનૌની ખાસખઝાર, મુંબઈનું ગોળ-

પીઠા, ફેરાસરોડ અને બ્લાષ્ટલેન તથા દિલ્હીનું આવડીબાઝાર ખુબ અના-
ચારથી ઉભરાય છે. પવિત્ર ગણાતા કાશી ધામમાં સંયુક્ત પ્રાતના સંધના
શહેરો કરતા વધારે વેશ્યાઓની સંખ્યા છે. અધમજાતિના પુરુષોએ લાખો
સ્ત્રીઓના જીવન માટીમાં મેળવી દીધા છે, છતાં સમાજ તો કેવળ સ્ત્રી-
ઓને જ શિક્ષા કરે છે. પુરુષોનો દુરાચાર સ્ત્રીઓના કરતા અનેકગણો
હોવા છતાં તેમને કોઈ કાંઈ કહેવું નથી અને છોકરમતમાં અજ્ઞાનતાથી
એકાદ ભુલ થતાં અમે આવી કંઈકી સ્થિતિમાં આવી પડીએ છીએ.
સમાજમાં આવો અન્યાય ક્યા સુધી ચાલશે? સ્ત્રીઓની હાથ અને શા-
પથી દિવસે દિવસે આ દેશ પડતી દશામાં આવતો જાય છે, છતાં સમા-
જના નેતાઓ હોવાનો દાવો કરનારાની આખો મિલકુલ ઉલટતી નથી.
શું અમે જાણી જોઈને આ પાપકર્મ કરીએ છીએ? શું અમે પશુ-
ઓના જેવું જીવન જીવવામાં જ રસ લઈએ છીએ? કૃપા કરી અમને
છેક અધમ ગણી કાઢશો નહિ. હૃદયે અમને હૃદય આપ્યું છે.
અમે સારા માઠાનો ભેદ અવશ્ય સમજી શકીએ છીએ. અમારી આ
દશા સમાજના ધોર અન્યાયને લીધે છે. કે જે ભાગી આ કર્મકથા
ઉપરથી વાચકો સહેલાઈથી સમજી શકશે.

મારો જન્મ લાવનગરના એક આબરૂદાર નાગર કુટુંબમાં થયો
છે. મારા પિતાના વડવાઓએ રાજ્યની વફાદારી અને સ્વામીભક્તિથી
સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. પ્રજાની કૃપાથી ધરમાં કોઈ વાતની ખામી
નહોતી. ઘેર ગાડીધોડા અને નોકરચાકરોની છૂટ હતી. મારા પિતાને
હું સતાનમાં એક કન્યા હતી એટલે બાળપણમાં મારું લાવનપાનન
બહુ ઉમંગથી કરવામાં આવ્યું હતું. ધરના નોકરો મને ઘડીબર નીચે
મૂકતા નહિ. સૌ અદ્ધર રાખતા અને 'બા—બહેન' કહી બોલાવતા.
તેમની જીભ સૂકાતી. મારી બાએ પત્થર એટલા દેવ કરી, અનેક વ્રત
ઉપવાસ અને દોરા-ધાગા કરેલા ત્યારે મારું મોઢું દેખેયુ, એટલે હું
તેમને બહુ મોહી હતી. મારા પિતા મારી નિયતી નવી નવી માગ-
ણીઓ પૂરવા હમેશાં એક પછે લેવાર રહેતા. કોઈ ચીજ લાગણી જરા

હુઃખવતું તો તેમનો જીવ કપાઈ જતો. મને પાંચ વર્ષે નિશાળે બેસાડી ત્યારે શાળાની તમામ બાળાઓને જોડણીઓ તથા મીઠાઈ આપીને મારા પિતાએ ખુશ કરી હતી. હિન્દુ સંસારમાં છોડી પારકું ધન ગણાય છે, એને ઉછેરવા તરફ લોકો બેદરકાર રહે છે; પણ મારા મંબંધમાં તેવું કશું બન્યું નથી. મારા ક્રોડ પૂરવા મારા પિતાએ કોઈ વાતની ઉણપ રાખી નથી; પણ ભાગ્યની ભયંકરતાથી એ મોંઘવટે જ મારા જીવનની આવી પાયમાલી કરી છે. એમ કહું તો ખોટું નથી.

જેઓ બાળપણમાં કન્યાઓને બહુ મોટે ચડાવે છે તેનું પરિણામ કેવું ખરાબ આવે છે; તે મારી આ આપત્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. દીકરીને પારકે ઘેર મોકલવાની છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને માબાપોએ તેનામાં સારા સંસ્કાર પાડવા જોઈએ. પિતાને ઘેર ગમે તેટલી સાલ્યખી હોય, પણ તે સામગ્રિયામાં મુલ્લ કામ આવતી નથી. વિનય, વિવેક, નમ્રતા, સુધડતા, સાદાઈ, કરકસર વગેરે સર્વગુણોનું શિક્ષણ જે મહિયરમાં મળ્યું હોય તો સાસરી ગમે તેટલી કપરી હોવા છતાં એ સ્ત્રીને અડચણ આવતી નથી. મને તો એમાંનું કશું જ શિક્ષણ મળ્યું નહોતું. મારા બાપને હું જોડની હોવાથી બાળપણથી ઉદ્ધત, અવિવેકી અને સ્વચ્છંદી બની હતી. નિત્ય નવાં નવાં કપડાં પહેરવાં, જુદાં જુદાં ભોજન જમવાં, નાટક સિનેમાઓમાં હાજરી આપવી અને સાંજના ફરવા જવું એ મારો નિત્યક્રમ હતો. ઘરમાં નોકર ચાકરો પુષ્કળ હતા એટલે મારે ઘરકામ શીખવાની જરૂર નહોતી. રસોઈનું કામ એક રસોઈઓ કરતો હતો એટલે મારી માતાને કે મને રસોડામાં બેસવાની કદીપણ જરૂર પડતી નહોતી. ખર્ચ કહું તો મને એ કામ હલકું ને કંટાળા ભરેલું લાગતું હતું. જે સ્ત્રીનાં પૂરાં દુર્ભાગ્ય હોય તેને જ માથે રાંધણીમાં ધુમાડો ખાવાનો આવે એમ હું એ વખતે માનતી હતી. મારો મિત્તજ બહુ જલદ હતો. કોઈ કોઈ કહે તો તરત હું તેને ધ્રુતકારી કાઢતી. કોઈ મારી સામે એક ચબ્દ પણ બોલી શકતું નહિ.

મને નવરાસનો પુષ્કળ વખત મળતો. હું શ્રીમંતની પુત્રી એટલે નિશાલેથી ગમે તે દાષ્ટમે ઘેર આવવામાં મને મહેતીજી તરફથી અડચણ આવતી નહોતી. મારાં હોડમિસ્ટ્રેમને અને આસિ. મિસ્ટ્રેસને અમારા ઘરનો સારી આવક હતી. મારી જન્મગાઠને દિવસે મારા પિતા તેમને અમારે ઘેર સહકુટુંબ નોતરતા અને મિષ્ટાન્ન જમાડી ઉંચી સાડીઓ અને પોશાકોની બક્ષીસ આપતા. પરીક્ષામાં હું કદી નાપાસ ગણાતી નહિ. કોઇ વિષયમાં કદાચ લયડતી તો મારાં મહેતીજી તુરત પરીક્ષક સાહેબને મારા માટે મારા શબ્દોમાં બલામણુ કરી મને ખુદતા માર્ક અપાવતાં. અમારી શાળાના તમામ મેલાવડાઓ મારા પિતાના પ્રમુખપદ નીચે થતા અને તેમાં જે છનામો તથા મીકાષ વહેંચાતી તેનો ખર્ચ મારા બાપા જ આપતા. આથી કન્યાકેળવણીના દિમાયતી તરીકે બાપા ભાવનગર શહેરમાં તેમની સારી ખ્યાતિ બધાજ હતી: હું દસ વર્ષની ઉંમરમાં ગુજરાતી પાંચ ધોરણ પસાર કરી ગઇ હતી. પછી મારા પિતાએ મને તત્કાળ અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ કરાવી હતી. ઘરમાં નીતિ, ધર્મ અને ઓકર્તમનું શિક્ષણ આપવાને બદલે મને અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવામાં મારા પિતાએ ગંભીર જીલ કરી હતી એમ મને અત્યારે સમજાય છે; પણ તે દિવસ તો મને એ બાપા બણવામાં બહુ ઉમંગ થતો હતો. મને ઘેર બણાવવા માટે મારા પિતાએ એક માસ્તરની ગોઠવણ કરી હતી. દરરોજ તે સાંજે ટપુચન આપવા આવતા. હું નિશાળમાં પાંચ કલાક જઇ આવીને ઘેર અર્ધો કલાક સેસન કરી બાપાને બધો વખત નવલકથાઓ વાંચવામાં તથા ઘરના નોકરો સાથે વાતોના તગડા મારવામાં ગાળતી હતી. મને કોઇની બ્લીક નહોતી કે કોઈની ચરમ નહોતી. સારા ખોરાકને લીધે મારું શરીર ધણું સુદૃઢ બન્યું હતું. બાર વર્ષની ઉંમરે હું સોળ સત્તર વર્ષની સુવાન ઓજેલી જણાતો હતી. મારી કાઠી બેવડી હતી અને બાંધો મજબુત હતો. મારામાં સૌંદર્ય પણ અમારા નાગરોને જાજે એવું હતું; પણ હાથ ! એ સર્વ સાધનોએ મારા જીવનની ધુળધાણી

કરી છે દલપી નવલકથાઓના વાચનથી અને દલકા નોકરોના સહ-
વાસમાં રહેવાથી મારામાં વિકારની જાગૃતિ બહુ નાની ઉભરમાંથી જ
ચમ્પ હતી મારા પિતાની માડી હાકનાગ કોચમેનને અમારા ઘરનું
કામકાજ કરનારી રાધા સાથે આડો વ્યવહાર હતો. એક દિવસ
નીચેના ઝોરડામાં હું એમનું કાળું કર્મ દેખી મૂકું અને તે વખતથી
મારા હૃદયમાં વિષયસુખની ઇચ્છા જન્મી કોચમેન ભણે પચ્ચીસ
વર્ષનો તરુણ હતો. જાતનો ખુવાસ હતો રજવાડામાં નોકરી કરેલી
હોવાથી કપડાં વગેરેની ટાપગીપ વધારે રાખતો અને તે વહાલથી
બોલાવતો અને હું પણ ખીજા મર્વ કરતાં તેને વધારે આહવી

એક દિવસ હું મારા અબ્બાસની ઝોરડામાં કપડાં બદલાવતી
હતી, તે વખતે ભણે કાંઈક કામ નિમિત્તે ત્યાં આવ્યો અને મારું અર્ધ
ઊધાકુ ભરાયેલ શરીર જોઈ લોભાઈ ગયો દમણા મારા સૌન્દર્યને આપ
નામાં જોઈ હું જ લોભાતી હતી, તો પછી તેના ઉપર એક તરુણ પુરુષ
કેમ વિધવાય ન થાય ? તેણે એકદમ મારૂં કાંડું પકડ્યું અને હું તેની
મદ્દેલી દૃષ્ટિને અટકાવી શકી નહિ, કોઈ ગદુછ મનથી વશ બની
ગઈ હોજી તેમ હું તેની ઇચ્છાને આધીન બની એક ક્ષણમાં મારું
સર્વસ્વ ભૂટાઈ ગયું અને એ વખતે બિલકુલ પશ્ચાતાપ થયો નહિ,
કારણ કે મારામાં સારાસારનો વિચાર જ નહોતો. ધણા દિવસની
મારી ઇચ્છા સફળ થતા અને સંતોષ થયો અને તે દિવસથી હું
અવારનવાર ભણેને એકાતમાં હમેશ મળવા લાગી અમારો પ્રેમ
દૃઢ જામી ગયો અને તેની અસર મારા શરીર ઉપર સ્પષ્ટ
જણાતા લાગી

મારી માતાના સમજવામાં અમારું એ પાપકર્મ આગ્યુ હોય કે
ખીજુ કાંઈ કારણ હોય, પણ તેણે એકાએક મારા પિતાને કહ્યો મારા
લગ્નની તૈયારીઓ કરાવવા માટે જે કામ ધીમેથી થાય છે તે સાઈ
ચાય છે ઉતાવળે કગ્તા તે વજુરી જવાની દહેશત રહે છે મારા
લગ્નના સબધમાં પણ એમજ થયું ઉતાવળમાં મારા પિતા મારા માટે

સાફ સ્થાન શોધી શક્યા નહિ. અલખત તેમણે પૈસાવાળું સ્થળ ખોળી કાઢ્યું. પોતાની શ્રીમંતાઈ પ્રમાણે બેઠવાઈને ઘેર ગાડીધોડા પસંદ કર્યા; પણ પોતાની પુત્રીને અનુરૂપ જમાઈની પસંદગી તેઓ કરી શક્યા નહિ. મારા પતિદેવની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી, તેઓ અંગ્રેજી છટું ધોરણ શીખતા હતા. પણ તેમના શરીરનો બાધો ધણો નબળો હતો. મારી સરખામણીમાં તે કાઠપણ રોતે મારા ધણી થવાને માટે યોગ્ય નહોતા; હું સાસરે અમંતોપનો કરિયાવર લખને ગઈ હતી એટલે મને સ્વામીસુખથી આનંદ ન થાય તો તેમાં વધારે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ નથી. મને મારી સાસુ-નણું તરફનું જરા પણ દુઃખ નહોતું. મારા સ્વામી પણ મને કદી કાંઈ ઠેસતા નહોતા. માત્ર તેમની સાથે મારા મનની એકતા થઈ શકતી નહોતી. હું બાળપણની ઉંમરમત જીલવા ધણીએ પ્રયત્ન કરતી; પણ મને મારા સંમારમાં કાંઈ રસ જ લાગતો નહિ. હું વિષયવિલાસની જીખી હતી, ત્યારે મારા સ્વામી સરસ્વતીના સુસ્ત ભક્ત હતા. આખો દિવસ નિશાળમાં રહેવું અને રાત્રે બોડી રાત સુધી લેસન કરવું, એમાં જ તે પોતાને ધર્મ સમજતા હતા. મારી સાથે કદીપણ તે હોંશયી વાતચિત કરતા નહોતા. હું સવારે જમીને મારા બાપને ઘેર જતી તે છેક સાંજે પાછી આવતી. કોઈ કોઈ વખત રાત્રે પણ મારા પિતાને ઘેર જ સૂઈ રહેતી. મારા સ્વામીને એ વાતની કાંઈ પડી નહોતી.

એવામાં એકાએક ભાવનગરમાં પ્લેગ આવ્યો. ધણી આશાવાન જીવાનોને તેણે ઝડપી લીધા. હંમેશના સો સો કેસો થવા લાગ્યા. મારા સસરા બહારગામ જવાની તૈયારી કરવા માંડ્યા; પણ એટલામાં તેમનું નસીબ ફરી વળ્યું. મને એ વખતે મારું નગ્રીખ ફૂટી ગયાતું યાન નહોતું એટલે મને તો મારા સ્વામીના સ્વર્ગવાસથી કાંઈ વધારે દુઃખ થયું નહિ; પણ અત્યારે એમ થાય છે કે જો તેઓ જીવ્યા હોત તો આજ મારી આટલી બધી ખરાબી થઈ હોત નહિ. મારાં સાસુ-સસરાને તેઓ એકના એક પુત્ર હતા; એટલે તેમના ઉપર તો

દુઃખનો કુંગર દળી પડ્યા જેવું થયું. વળી મારાં માત્રાપને પણ સંત-
તિમાં હું એકલી હતી, જેથી મારા વૈધવ્યથી તેમના દુઃખનોય પાર
રહ્યો નહિ. મને એ બન્નેની પીડાની કલ્પના આવતી નહિ. હું તો
મારા હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે ખાતી, પીતી અને ખેડતી. બન્ને
કુટુંબોમાં હું ખોટની હોવાથી બીજી વિધવાઓ પ્રમાણે મારો શબ્દગાર
હિતારવામાં આવ્યો નહોતો. અમે તરત સૌ બહાર ગામ ગયાં અને
એ મહિના પછી હવા મુધરી ત્યારે પાછાં શહેરમાં આવ્યાં. હું પ્રથ-
મના કરતાં હવે વધારે સ્વતંત્ર બની હતી. મને ઓછું આવશે એમ
ધારી કાંઈ કાંઈ કહેતું નહિ. આખો દિવસ હું મારા ધરની રાધા માથે
અને ભગુ સાથે વાતોના તડાકા મારતી અને લાગ મગતાં મારા એ
માનીતા કૈાચમેનથી વિષયસુખની તૃપ્તિ પણ કરી લેતી.

પરંતુ પાપ હંમેશાં છુપું રહી શકતું નથી. ઈશ્વરની ગેબી લાકડી
પાપીના શીર ઉપર કાંઈક દિવસ તો અવરખ પડે છે. હું એ વખતે
મોઢમાં આંધળી બની ગઈ હતી. મારામાં સારાસારનો વિચાર રહ્યો
નહોતો. આખરે માર્કે કાળું કામ પ્રકટ થયું. મને ગર્ભ રહ્યાની વાત
મારા સાસરામાં અને પિયરમાં ખુશી યઈ ગઈ. સૂરજ વાદળાંથી છુપેા
રહી શક્યો નહિ. મારા સાસરા તો એ સાંભળીને ચિંતાના સાગરમાં
ડૂબી ગયા. મારા પિતાને પેણ પોતાના કૃળને કંલેકે લાગવાનો ભય
પેદા થયો. આઠ દિવસ મુધી તે બન્નેએ પરસ્પર વિચાર કર્યા. ભગુ
તો એ વાત બહાર આવી ત્યારથી નોકરી મૂકી આવ્યો ગયો હતો.
રાધા પણ હમણાં મારી સાથે બોલતી નહોતી. હું મારા હૃદયની વાત
કોની આગળ કહું ? એક દિવસ મારાં સાસુએ મને ખુબ ઠપકો દીધો.
મને વ્યસિચારીશી-ફલટા કહી મારો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો. મને
એ વખતે મારી બુદ્ધિ બાન થયું. મારાં સાસુ-સસરો પોતાના કૃળની
લાજ સાચવવા હંમેશ એ ગ્રંથમાં વિચાર ચલાવવા લાગ્યાં. મારાં
સાસુએ ગર્ભપાત કરાવવાની ચલાહ આપી; પણ મારા ધર્મબીરુ સસ-
રાને એ સલાહ પમેદ પડી નહિ. તેમણે કહ્યું કે: ‘આ જન્મમાં તો

આતું દુઃખ ભોગવીએ છીએ; હવે વધારે પાપ કરીને આવતા જન્મના સુખનું સત્યાનાથ શા સારું વાળવું ? જેના કૂળમાં ગર્ભપાત થાય છે, તેની અનેક પેઢીઓ નરકમાં પડે છે.’

તત્કાલ અમારે યાત્રાએ જવાનું હતું. મારાં સાસુ, સસરા, હું અને એક વિદ્યાસુ નોકર એમ ચાર જણાં એક દિવસ શુભ મુહૂર્ત જોઈ ટ્રેનમાં બેઠા. સ્ટેશન ઉપર મારા માતા-પિતા અમારી વિદાયગીરીની સફળતા ધ્રુજવા આવ્યાં હતાં. મારી માતાએ મને ગાદમાં ધાલી ટ્રેન ઉપડતાં સુધી રૂદન કર્યાં કર્યું. મારા પિતાનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું હતું. તેમનાથી વધારે કાંઈ બોલી શકાયું નહિ. મેં એમને કહ્યું : ‘હું દરેક તીર્થમાં તમને મંભારી સ્નાન તથા દર્શન કરીશ અને મારાં પૂજ્ય સાસુ-સસરા જોડે યોગ વખતમાં પાછી આવી તમને મળીશ.’

તત્કાલ સિગ્નલ થતાં ગાડી ઉપડી અને મારાં માતાપિતાને સ્ટેશનમાં રડતાં મૂકી હું દેહનું કલ્યાણ કરવા યાત્રા નિમિત્તે આગળ ચાલી.

મારી ધારણા એવી હતી કે હિન્દુસ્થાનનાં તમામ પવિત્ર સ્થળોમાં અમારે જવાનું થશે; પણ એવું કાંઈ બન્યું નહિ. અમે માત્ર જગન્નાથપૂરી ગયાં ને ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી આ કલકત્તા શહેરમાં પાછાં આવ્યાં. પૂરીથી અમારી સાથે એક પંડમાજી-જોર અહીં આવ્યા હતા અને તેમના કાંઈના સગાને ત્યાં અમે ઉતરી હતાં મારાં સાસુએ મને કહ્યું કે : ‘વિમળાવલુ ! તમારા સસરાજીને અહીંથી ગયા શ્રાદ્ધ કરવા જવાનો વિચાર છે માટે તમે જે દિવસ આ જોરને ત્યાં રહો. અમે તરત પાછાં આવી તમને તેડી જઈશું.’

મારે એટલું જ જોઈતું હતું. હિન્દુસ્થાનના પાટનગર-કલકત્તા શહેરમાં સધળે ફરીને મારે એક વખત બધું જોઈ લેવાનો વિચાર હતો. મારાં સાસુ-સસરા ગયાજી જઈ આવે તે દરમિયાન મારી એ ધ્રુજા પૂરી પડી ચકે તેમ હતું. શાળામાં જુગોળનો વિષય શિખતાં મેં કલકત્તા વિષે ઘણું વાંચ્યું હતું; એટલે સ્વતંત્રપણે એ

જીવાસા પૂરી કરવાના હેતુથી મેં મારી સાસુના વિચારને અનુમોદન આપ્યું અને તેઓ તે જ રાત્રે કલકતા છાડી ગયાં. પંડ્યાજીએ સરઆતમાં તો મારી સરવારા કીક કરી; પણ પછી તેના મનના બાવો પલટાઈ ગયા હોય એમ મને જણાયું. મારા સસરાને મયાને આઠ દિવસ થઈ જવા છતાં તેઓ પાછા આવ્યા નહિ; તેમ જ તેમનો કાંઈ પત્ર પણ આવ્યો નહિ. મેં પંડ્યાને તે બાબત વિષે પૂછ્યું તો તેણે મને રોકકું સંમળાવી દીધું કે:—‘હવે તે લોકો તમને તેડી જવાનાં નથી. તમારી આખી જીંદગી તમારે અહીં જ કાઢવાની છે.’

હું એ સાંભળીને હતાશ બની ગઈ. મેં તરત બે પત્રો લખ્યા. એક મારા પિતાને અને બીજો મારા સસરાજીને; પણ તેમાંથી એકેયનો જવાબ આવ્યો નહિ. મારા સસરા તો નિર્દય થઈ રોકે; પણ મારા પિતાજીએ નિર્દય થયા એ જોઈ મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કલકતા જેવા અગણ્યા શહેરમાં મારે હવે ક્યાં રહેવું અને શું કરવું? એ બાબતની મને ચિંતા થવા લાગી. વળી મારા પેટમાં ચાર માસનો ગર્ભ હતો તેની પણ મને ઝોછી શીકર નહોતી, હું દિવસે દિવસે સૂકાવા માંડી, માઈ શરીર નિર્બળ બનવા લાગ્યું.

એક દિવસ હું લોચર ચિતપુરરોડ ઉપર ઘૂમીને ગારને ઘેર આવતી હતી ત્યારે રસ્તામાં મને એક ગુજરાતી બાઈ મળી. મારો દુઃખી ચહેરો જોઈ તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે પોતે કાઠિયાવાડ તરફની છે અને ધણાંએક વરસોથી કુટુંબ સહિત અહીં રહે છે એમ તેણે મને કહ્યું. મેં એના વચનમાં વિશ્વાસ મૂક્યો અને એના આમહયા હું તેને ઘેર ગઈ. એનું ઘર સોનાગાછીમાં હતું. ઘરની શોભા સારી હતી અને એની વ્યવસ્થા જોતાં કોઈ શ્રીમંતનું ઘર હોય એમ સહજ કલ્પના થતી હતી. બે દિવસ સુધી એ બાઈએ મારી ખુબ મહેમાનગીરી કરી. મને અંદરનો એક અલાપદો રૂમ કાઢી આપ્યો હતો. હું હાથે ન્હાઈ ઘોઈ મારા હાથે રસોઈ બનાવતી અને જમતી. એ ઘરમાં બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હતી; પણ તે સૌ આગળના ખંડમાં

રહેતી. ત્રીજે દિવસ એ બાપ મારી પાસે આવી અને મને હિંમત તથા ધીરજ આપી આશ્વાસન આપવા માંડી. મેં મારો બધો હેવાલ તેને કહી સંભળાવ્યો. તેણે મારા ગર્ભનો છૂટકારો કરાવી અને દેશમાં માછી મોઢલી આપવાની ઉદારતા દેખાડી. બીજા દિવસથી પ્રયોગ અ-જમાવવા માંડ્યો અને છત્રીસ કલાકમાં જ હું એ બધાથી દુર થઈ ગઈ.

મારી એક ચિંતા તો એ રીતે ચાલી ગઈ; પણ હવે દેશમાં શી રીતે જવું? એ એક પ્રશ્ન મારી સામે ખડો થયો. શરીર સ્વસ્થ થવા સાથે મારે એકાદ આઠવાડીઈ હજુ રહેવાની જરૂર છે એમ તેણે મને સમજાવ્યું. અને જોરને ઘેરથી ચોતાના નોકર મારફત મારાં કપડાં તથા પેટી મંગાવી લીધાં. પંદર દિવસ મેં એ ઘરમાં જેમ તેમ કરીને કાઢ્યા. માઈ શરીર હવે ઠીક થયું હતું. મને મારાં માતાપિતા યાદ આવવા માંડ્યાં. મેં જવાની ઇચ્છા કરી, પણ તેણે મને આગ્રહ કરીને રોકી રાખ્યા.

એક દિવસ હું મારા એ જોરડામાં સૂતી હતી. મધરાત વખતે મને ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. હું ગભરાઈને એકાએક ઉઠી. મારા પલંગ-મમાં જોઈશું તો હું એકલી નહોતી. કોઈ મુસલમાન પુરુષ મારા અર્ધ ઉઘાડા અંગને લપેટીને સૂતો હતો. મને તરતજ સમજાયું કે માઈ સ્ત્રીધન એને હાથે લૂંટાયું હતું. પેલી બાપ તરત ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણે મને ખરી સ્થિતિથી વાકેફ કરી લીધી. થયું, હું એક વેશ્યાનાં હાથમાં સપડાઈ ચુકી હતી. મારા માટે હવે એ નરક-સ્થાન જ નિર્માણ થઈ ચુક્યું હતું. સમાજ જેનો તિરસ્કાર કરે છે એ જાંઈ મારે સ્વીકારવી પડી.

પાકંગણુ! આપ સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, અવિવાહિત હો કે વિવાહિત હો, ધનાઢ્ય હો કે ધનહીન હો—સમાજના એવનો જરૂર નિમાર કરજો. આજકાલ સર્વત્ર અજ્ઞ અંધેર છે, ત્યારે કોઈ દેશના મનુષ્યોને પેટભર અન્ન નથી મળતું ત્યારે તે દેશમાં માત્ર એક જ દુર્લિખ પડીને વાત અટકતી નથી; પણ એવા દેશમાં તરેહ તરેહની

અડચણો ઉભી થાય છે. નડારા રિવાજ ફેલાવ છે અને બંધિયાર તથા અનાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. આ કલકતા શહેરની મધ્યમાં બાઝારમાં મીસો સુધી સડકની બન્ને તરફનાં મકાનોની ઉપરના ખંડોમાં વેશ્યાઓ ખીચોખીચ ભરી છે. તે બહુધા મારવાડી અને બંગાળી છે. એ મકાનોનાં બાડાંઓ અધિક હોવાને લીધે એક એક ઓરડામાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વેશ્યાઓ સડ્યા કરે છે. રસ્તા ઉપરની દુકાનોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આઠ આઠ દસ દસ બંગાળી છોકરીઓ ઉભેલી હોય છે. સોઅર ચિતપુરરોડની પાછળની ગલીની ફર્દયા ભેખને તોં કસેજી જ ફાટી જાય ! ફેટલીએ બંગાળી વેશ્યાઓ ત્યાં રહે છે. સોફા આનંદપૂર્વક નિડર બની, લગ્ન છોડી તેમની સાથે મજા કરે છે. સર્વથી ધૃષ્ટિત વાત તો એ છે કે એ વેશ્યાઓ બાર વર્ષ કરતાં બાગ્યે જ કાંઈ મોટી ઉમ્મરની હોય છે. ભયંકર દરિદ્રતા અને ઓઝોને ગહનગર્તામાં નાંખનારી પુરુષોની અસભ્યતાઃ એ બે કારણોને લીધે તેઓનાં જીવન કાચી ઉમ્મરમાંથી જ અવળે પથે મતિ કરવા લાગે છે. સોનાગાછી તો હૃદયવિદારક નરકસ્થાન છે. રસ્તે ચાલવું પણ ધણી વાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઉલોગી સોફા એ રસ્તેથી જતા નથી. ત્યાં વેશ્યાઓ રસ્તે ચાલનારનો હાથ પકડી લે છે. ટોપી, ખેસ કે સોટી લપ્પને તેઓ નાસી જાય છે. સમાજમાંથી પતન પામેલી કન્યાઓની અત્યંત દીનદશા, નિર્દયતાની છેવટની હદ, નિર્લજ્જતાની પરિસીમા અને ભારતની વિલક્ષણ સભ્યતા અહીં નજરે પડે છે. થિયેટરોમાં ઓરએસ્ટ્રાની સીટો ઉપર બાપ્તિઓ-વેશ્યાઓ સાથે તેમના શેઠો હોવા જ ભેખએ, એવો આ શહેરનો નિયમ છે. કાંઈપણ અમીરજાદાની બાણુ એ શરીરજાદીઓ વિનાલી હોતી નથી.

ભારતમાં જે રીતે બાળવિવાહનો નડારો રિવાજ છે, તે રીતે બાળવેશ્યાઓનો પણ શુરો રિવાજ શરૂ થઈ ગયો છે. નાની છોકરીઓને ફસાવીને યાત્રિક રીતે પુરુષોનો સમાગમને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ડાકટરો, વૈદ્યો, અને હુકીમેનો પણ અહીં સારો વધારો નજરે પડે છે. દવાખાનામાં

રજીસ્ટરો અને હવા વેચનારાઓની જાહેરખબરો ઉપરથી આ દેશના બહિયારનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. કેાદનો રોગ લલે વંશપરંપરા હિતરતો હોય, પણ એ રોગવાળાને સિદ્ધિલિસનો રોગ અવશ્ય થાય છે અને વેશ્યાઓના બવસાયથી સિદ્ધિલિસના રોગનો સમાજમાં પ્રચાર વધે છે. આ તો ખુલ્લા બહિયારની વાત થઈ, પણ સમાજમાં ગુપ્ત બહિયાર એટલો જધો ચાલી રહ્યો છે કે જેનું વર્ણન કરતાં એક મોટો અંથ ભરાય ! આ દેશના સમાજની સ્થિતિ એવી વિલક્ષણ છે કે એવાં છાનાં પાપ કરનારાઓનો પત્તો પ્રત્યક્ષ લાગવો બહુ કઠીન છે. હું હાથરને માથે રાખીને કહું છું કે: સ્ત્રીઓ ઉપરના પુરુષોના અત્યાચારને પરિણામે જ અમારી આવી વિચિત્ર દશા બની રહી છે. દક્ષિણ ભારતમાં બ્રાહ્મિકાઓને મંદિરમાં દેવસેવા નિમિત્તે ચડાવી દેવાનો ચાલ છે. એ એક પ્રકારનો ભુક્ષ્મ છે. એવા ભુક્ષ્મોથીજ આ દેશમાં વેશ્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે.

મારા આટલા અનુભવથી હું કહી શકું છું કે: સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્ય બગાડવું એ પુરુષ જાતનું કામ છે. સ્ત્રી ગમે તેટલી દુઃખી હાલતમાં હોય, પણ કેાઈ બેધમાન શયતાન પુરુષના લલચાવ્યા સિવાય તે પોતાના ધર્મથી કદી હઠતી નથી ! નીચ હરામખંદા વિપયાંય પુરુષોએ સંકડો સ્ત્રીઓનાં જીવન પાવમાત્ર કર્યા છે. એ વાત ખરી છે કે જે હાથ વિના તાળી વાગતી નથી, પણ સમાજ કેવળ સ્ત્રીઓને જ શા માટે દંડે છે ? ખરાબ પુરુષો કે જેમનો બહિયાર સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં સંકડોગણો વધારે હોય છે, તેમને સમાજ શી સજા કરે છે ? એવા નીચ પાખંડીઓને શા માટે સમાજમાંથી દૂર કરવામાં નથી આવતા ? જેને સખ્ત શિક્ષા થવી જોઈએ તેને નથી ચત્તી અને બિચારી અસહાય, અનાથ અખળાઓને અન્યાય આપવામાં આવે છે ! જાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન અને કન્યાદાના વિવાહને પરિણામે કદાચ કેાઈ સ્ત્રી છાકરમતમાં એકાદ ભુલ કરી ખેસે તો સમાજ તેને મોટું સ્વરૂપ આપી કાજનો વાધ કરે છે અને પુરુષ તેથી દળાર ગણો અનાચાર કરવા છતાં સમાજમાં સ્વતંત્રતાથી

મદાલી શકે છે !! આ એક ખુલ્લો પક્ષપાત છે અને એવા પક્ષ-
પાતથી જ આ સમાજની અવદશા થઈ રહી છે.

હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે અમારામાંની ઘણી સ્ત્રીઓને આ
જીવન કટાળાબરેલું લાગે છે. અમે આ નરકવાસ બિલકુલ પસંદ
કરતી નથી. અમારો કોઈ ઉદ્ધાર કરનાર હોય તો જરૂર અમે સારે
રસ્તે ચઢી જવા તૈયાર છીએ; પણ એવું સહજાગ્ય ક્યાથી હોય કે
હિન્દી સમાજની હજુએ આંખો ઉઘડે ? અમને કલકી ગઈ અમારો
તિરસ્કાર કરવામાં ન્યાં સુધી સમાજ પોતાની મહત્તા માને છે, ત્યાં
સુધી તેની માઠી હાલત સુધરવાની નથી. અમારો ઉદ્ધાર કરો, અમને
નરકમાંથી બહાર કાઢો; પછી જુઓ કે ક્યાં સુધી સમાજમાં બંધકર
રોગો ટકે છે ? આપણા લોકો પોતાના સંતાનને સાઈ શિક્ષણ આપવા
તરફ બેદરકાર રહે છે, તેથી તે નિર્બળ, અનાયારી, વિધવોનાં શુભામ
બને છે. મા-પાપના અત્યાચાર અને અનાદરથી જ તેમની પુત્રીઓ
તથા પુત્રવધુઓ બહારમાં જઈ બેસે છે. બ્યભિચારી શયતાનો તેમના
કુમંગમાં પડી પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નાશ કરે છે. સંતાનને
સાઈ શિક્ષણ આપવાની શક્તિ કે સમય જેમનામાં ન હોય તેમણે
બહેતર છે કે એ ધર્મકાર્યથી દૂર રહેવું. સંતતિને રોગી થઈ મરવા
માટે, વેસ્યા યા ખુની જનવા માટે, કંગાલ અને કાવર થવા માટે
પેદા કરવી એ ભારી અસંખ્યતા છે, ઘોર અત્યાચાર છે, બંધકર
પાપ છે.

ન્યાં બ્યભિચાર હોય ત્યાં બ્યસન, દરિદ્રતા અને આજસ
અવસ્થા હોય છે. ગુન્હાઓની આધિકતા પણ એ દુર્ગુણોમાંથી જ
જન્મે છે. સમાજમાં નિર્બળ સ્ત્રીઓ અને પાપી પુરુષો હંમેશા રહે
છે; પણ તેમને ઉચું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો વધારે અનર્થ થતો
અટકે છે. જે ખરાબ રિવાજો સમાજમાં ચાલી રહ્યા છે તે પૂર્વજ-
નમના સંસ્કારથી હોય કે આ જન્મથી જુલોથી હોય; પણ તેમાં
સુધારો કરવો એ આપણા હાથમાં છે. લોકો પોતાની જુલો ઉપર
બ્યાન ન આપતાં-પોતાની કરણીને દોષ ન દેતાં-ભાગ્યની, પૂર્વજનમના

સંસ્કારની અને વિધાતાની વ્યર્થ નિંદા કરે છે ભારતમા વિવાહની રીત એવી બગડી ગઈ છે કે સ્ત્રીઓને વેચ્યાઓ બનવામા-મુખ્યત્વે એ જ કારણબૂત બને છે. હું બીજાની વાત શા માટે કહું ? મારો વિવાહ થોડા પતિ સાથે કરવામા આવ્યો હોત, મેં એ પતિનું જરા પણ સુખ નોયું હોત તો મારી આજ આ દશા નહોત પતિના પ્રેમ પાછળ દુનિયો સ્ત્રીઓ બળી મુવાના દાખવા આ દેશના છતિ હાસમા મોજુદ છે સીતા, દ્રૌપદી અને અનમુયાની ભૂમિમા મારા જેવી લાખ્ખો વેચ્યાઓ આજ વાસ કરે છે એનું ખરું કારણ સમાજના અધમ રિવાજો અને જોડા બધનો છે મને મારી બુધ અત્યારે સમજાય છે, પસ્તાવો પણ અપાર ચાય છે, છતાં એ પાપકર્મમાથી છટવાનો ઓકેય રસ્તો મને મળતો નથી ! શુ સમાજ મારો સ્વીકાર કરે એમ છે ? હું મારો અધમ ધધો છોડી મમાજમા બળવા માગું તો શુ મને દાખલ કરી શકે છે ? અમને સુધારવાની કે શિક્ષણ આપવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ કેટલાક ધર્મના પુછડાઓ અમારો તિરસ્કાર કરવામા અને અમને વગોવવામા પણ બાકી રાખતા નથી ! નીતિ અને ધર્મનો ધુનરો તેમને જ ઘેર હોય તેમ તેઓ અમને અનીતિમાન-અને અધર્મી ગણવામા મજા રાખતા નથી ! જો નીચ પુરુષો પોતાની પાશવતા કાણુમા રાખતા હોય તો શુ અમારી સખમા વધી શકે ? શા માટે અમને કેવળ ઓળતિને જ દડ આપો છો ? કૃપા કરી અમને નરકમાથી બહાર કાઢવા આશ્રમો સ્થાપો, સેવાસમિતિઓદાગ અમારે માટે આગવિકાના સાધન ઉભા કરો, અમારો તિરસ્કાર થતો અટકાવો, અમારી દયા ખાઓ અને અમે મનુષ્ય છીએ એટલું જણોઃ

આ કલંકિત હેવાલ પ્રકટ કરવામા મારો એ જ હેતુ રહેલો છે. જેઓ આ વાર્તાથી અબડાઈ જતા હોય તેઓ સમાજના ઘેર ચડુ છે, એમ હું ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દઉં છું જેમનું હૃદય આ હેવાલથી ન કંપી ઉઠે તેઓ સમાજનું લોહી ચુસનારા રાક્ષસો છે એમ પણ જણાવી દઉં છું. બસ ! એટલું જ.

એને સાસરામાં પણ ઘણું દુઃખ હતું. મારા પિતાએ 'બહેવાઈના ઉંચા ફળ ઉપર મોહિત થઈ મારી જીવનને ફવામાં ઉતારી હતી. અમારા પાટીદાર લોકોમાં હજુ ફળનું મિથ્યાભિમાન એવું ધર કરી રહેલ છે કે અનેક અખળાઓના જીવનમાં તેનાથી ઝેર રેડાય છે. મને પણ મારા પિતાએ તે ઉંચુ ફળ જોવાના પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે એક માવડીઆ પતિ સાથે પરણાવી. મારા પતિ મારાથી બે વર્ષે નાના હતા. અમે પરણ્યા ત્યારે એ ત્રીજી ચોપડી બચુતા હતા અને હું પાંચમી ચોપડી બચુતી હતી. મારા સસરા ઓઢિજવણીના દિમાયતી છે. તેમણે તરત પોતાની પુત્રીને અને અને આગળ અભ્યાસ વધારવા સારૂ દિમેશ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં બાણવા મૂક્યાં. અમે ત્યાં ત્રણ વર્ષ બણી થઈ છયર થઈ, ઓરિશિક્ષિકાઓ તરફે બહાર પડ્યાં ત્યાં સુધીમાં મારા પતિ ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડીના અભ્યાસ સુધી પરાણે પહોંચ્યા હતા. મેં તથા મારી નહુંદે સરકારી સ્કોલરશિપ ખાધી હતી એટલે અમારે હવે જેમ અને તેમ વેળામર નોકરી ઉપર ચઢી જવાની જરૂર હતી. મારી નહુંદેને શહેરમાં જગ્યા મળી હતી; પણ મારે દૂર એક નાના ગામડામાં જવાનું હતું. મારા પતિને મારા લીધે પાંચ રૂપિયાના ખર્ચાની આસિરદદ માસ્તરની નોકરી નક્કી થઈ હતી. અમે સરસામાન લઈ રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર આખ્યાં; ત્યાં મારાં સાસુએ પોતાના નાનકડા દીકરાને ગાદમાં બાંધી ધણી ધણી શીખામણ દીધી. તેમાં મુખ્યત્વે એ બોધ સમાવેલો હતો કે જૈસીને બરાબર કબજામાં રાખવી.

અમે નવી જગ્યા ઉપર આવી ચાર્જ તપાસી લીધો. ગામ તાલુકદારોનું હતું. વસ્તી ઉજળી હતી. અમે વાણીઆ બ્રાહ્મણના પાડોશમાં ઘર ભાડે લીધું હતું. મને શરૂઆતમાં કાંઈ અડચણ નહીં નહિ; પણ પાછળથી મારા ધણીએ પોતાની માતાના શીખવ્યા પ્રમાણે પોતાનું ધણીપણું મારો ઉપર દાખવવા માંડ્યું. તેમને ગામના કેટલાક ખરાબ માણસોની મિત્રાચારી વધવા લાગી. દરરોજ ગામ બહાર

પ્રતા પાણી ને નાસ્તા થવા માંડ્યાં. ઘરમાંથી પૈમા પાણીના પ્રવાહ
 પેઠે ચાલવા લાગ્યા. પ્રથમ તો મેં મધ્યુ જોયાં કર્યું; પણ પછી
 મારાથી વધારે દિવસ એ મહન થઈ શક્યું નહિ. હું મારા પતિને
 કાંઈ વખત કાંઈ કહેતી તો તત્કાળ તે મારા ઉપર હાંડેકાંઈ જતા
 અને 'હું મને કહેનાર કોણ?' એમ કહી પુષ્પાન્જલિ આપતા. મારી
 પાડોશમાં એક વિદ્યાર્મિક શ્રાવણનો પુત્ર રહેતો હતો. તેના જાણ-
 શામા અમારા ઘરનો સંબંધો વ્યવહાર આવી ગયો. તેણે મારા પતિને
 પણી શીખામણુ દીધી. અને સારી રીતે ચાલવાનો બહુ બોધ આપ્યો;
 પણ તેનું કાંઈ માફ પરિણામ આવ્યું નહિ. તેઓ મને ઉપદ્રા વધારે
 દુઃખી કરવા લાગ્યા. ઘરમાંથી પૈમા ખુટી રજા એટલે મારાં ઘરેણાં
 વેચવાનો વ્યવસાય તેમણે આરંભી દીધો. મેં ધણુંએ કષ્ટપાત કર્યું,
 પણ કશુંયે વળ્યું નહિ. ગામમાં મારી પ્રતિષ્ઠા મારી હતી, તે મારા
 પતિએ કમી કરવા માંડી. તેમના ખરાબ મિત્રો હવે તો મારે ઘેર
 આવવા લાગ્યા અને મારાં રૂપ, ગુણ, વિદ્યા અને સાવધન ઉપર
 કુદૃષ્ટિ કરી ચર્ચા કરવા લાગ્યા. મારા સંભારમાજનરો અધિકાર હતો.
 મારા સ્વામી સાથે મારે મુદ્દલ મનમેળ નહોતો, છતાં મને મારો ધર્મ
 વહાલો હતો. તે લોકોમાંના કોઈકોઈ મને ચળાવવાનો પ્રયાસ કર-
 વાનું બાકી રાખતા નહિ મેં મારા કાલીનાગણુ જેવા સ્વભાવનો સર્વને
 એક વખત પરિચય કરાવી દીધો હતો. વધારે શું કહું? મારા ઉપરી
 અધિકારી સાહેબને પણ એક વખત મારા અડગ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી
 દેવાનો મને એક પ્રયત્ન મળ્યો હતો. એ નવી જગ્યાએ હાજર થયા
 પછી ત્રણ મહિને કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર સફવતી પરીક્ષા કરવા
 આવ્યા હતા. લોકોમાં તેમના માટે કાંઈ સારું બોલાતું નહોતું. તેઓ
 વૃદ્ધ અને અનુભવી હતા, છતાં વિષયક્ષપટતાનો દુર્યુષ્ક તેમનામાં
 લાંબા વખતથી ધર કરી રહ્યો હતો. કન્યાશાળાઓની ધણી ખરી
 સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ તેમના એ સ્વભાવનો આડકતરો લાભ લીધા સિવાય
 રહેતી નહોતી. 'લોભીયા હોય ત્યાં ધુનારા બુખે ન મરે' એ ન્યાયે તે

સાહેબનું ટકું ઠીક ચાલતું હતું. તેઓ નિત્ય નવી નવી કેળવાયેલી શિક્ષિકાઓનો સત્કાર પામતા જતા હતા અને પોતાની પાશવવૃત્તિને સંતોષતા જતા હતા. મને ધણી વખત વિચાર આવતો કે આવા બિન-આરી ઇન્સ્પેક્ટરોથી કન્યાકેળવણીનું શું બહું થવાનું છે ? પણ મારા હાથમાં કંઈ સત્તા નહોતી કે હું તેને સરપેન્ડ કરી શકું. હું તો તે દિવસથી કહેતી હતી અને હજુએ પણ કહું છું કે: બપોલ મુધી એવા નીચ વિષયાંધ અધિકારીઓ સ્ત્રીસંસ્થાઓમાં અધિકારપદે હશે ત્યાં મુધી તેમના સડો દૂર થવાનો નથી. મારી રોડે શિક્ષિકાઓનો ધંધો કરનારી મારી ધણી બહેનોને નિરૂપાયે પોતાના ધર્મને લૂંટાવવાના પ્રસંગો મારા સ્મરણમાં છે. મણીપુર કન્યાશાળાની હેડમિસ્ટ્રેસ મારી સાથે કોલેજમાં હતી, તે બિચારીને તે સાહેબે બે ત્રણ વર્ષ અરાબ રિમાર્ક લખી છ, છ મહિને નવાં નવાં દૂરનાં ગામોએ બદલી કરાવી એવી હેરાન કરી કે આખરે તે બાઇને એ અધમ અધિકારીની પાશવતાને સંતોષવાની નિરૂપાયે ફરજ પડી. મનુષ્ય બિચારું નિર્બળ પ્રાણી છે. માઠા સંજોગોમાં ધર્મનું અડગ હૃદયિયાર તેના હાથમાં રહી શકતું નથી. તેમણે અમે તો અખળાઓ ! લાલચો ને લોભની સામે ટકી રહેવાનું અમાશમાં ક્યાંથી મનોબળ હોય ! અમારા પનિ-દેવો અમારી કમાઈ ખાવા ઇચ્છા કરે, અમને પારકી નોકરી અને તાબેદારી કરાવી આજીવિકાનું સાધન વધારવા તૈયાર થાય, પરપુર-પોની લાલચોને વશ થવા જેવી સ્થિતિમાં અમને મૂકે અને અમારી પાસે ખોટી સભ્યતાનો ડાળ કરાવે; પછી તેઓ હયા પતિવ્રત ધર્મની અમારી પાસે આરા રાખે એ શી રીતે બને ? પતિ હયાત હોવા છતાં સ્ત્રીને રળવાની ચિંતા રાખવી પડે એ શું હિન્દુમંસારની કમનસીબી નથી ? અમારો ધર્મ પૈસા પેદા કરવાનો નથી. મંતાનને ઉછેરવાની બને સ્વામીના સંસારને સ્વર્ગ સમાન બનાવવાની અમારી મુખ્ય ફરજ છે. જેટલે અંશે એ ફરજમાં અમને અધ્યુત કરાવવામાં આવે છે, તેટલે અંશે સમાજની અધોગતિ થાય છે.

મારા સ્વામીને માસિક પાંચ રૂપિયાનો પગાર હતો અને મને દર દિને પચ્ચીસ મળતા હતા. આથી એમ સમજવાનું નથી કે હું વામી ઉપર સરસાઈ ભોગવતી હતી. હું તો હંમેશા નમ્રભાવે તેમની પાસાં હાથો તેમના તરફની પળવણીને સદન કરી લેતી હતી. મેં કંઈ અયોગ્ય આચરણ થશે તો મારી વિદ્યા વગોવાશે, એ ભાવતની મને નિરતર ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. મને સ્વામી તરફનું રૂઝાણે સુખ નહોતું; છતાં મારામાં ધર્મનું ઝંતુન દબ હતું અને એ ઝંતુનને લીધે જ હું લાલચોને લાત મારી શકતી હતી. મારા અડગ નોખળથી અમારો ઇન્સ્પેક્ટર આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તેણે મને ખુબ ધમકી આપી. સ્કૂલની વિઝીટનૂકમાં તથા ઇન્સ્પેક્ટરના રેપોર્ટમાં મારા માટે ખરાબ શેરા કર્યા. તત્કાળ મારી બદલી થઈ. ૬ જીજી જગ્યાનો ચાર્જ લીધો એટલે તે રડ્યો ત્યાંપણ મારી મરાખ વિઝીટ કરવા ઘોડે ચડીને આવ્યો.

ગામના ચોરામાં તેને હિતારો આપવામાં આવ્યો હતો. સાંજે કૂલ ટાઇમ પછી માઈ દિતર તેણે જોવા મંગાવ્યું હતું. હું તે બતાવતી હતી. પટ્ટાવાળો રસોડામાં રાંધતો હતો. બહારના ખંડમાં અમારા ૫ સિવાય કોઈ નહોતું. તે દુષ્ટ મારી સાથે વાતે વળગ્યો. પોતાની જિજ્ઞાસા થાય તો અનેક લાલ અપાવવાની મને લાલચ દેખાડવા લાગ્યો. તેની આંખ, ચહેરો તે આળા જોઈ મને ભય પેદા થયો. માખરે તેણે નજીક આવીને મારો હાથ પકડ્યો અને મારા મોઢા માગળ પોતાનું કાણુ મોં આણ્યું. મેં જોયું હાથ તરછોડ્યો અને ઝવ લાઇને ત્યાંથી નાડી. તે દુષ્ટ મારો ખ્યાલ છોડ્યો નહિ. રાત્રે પોતાના પટ્ટાવાળાને તેણે મારી પાસે વફિલાત કરવા મોકલ્યો. એણે મને ડીખામણ આપતા કહ્યું:—‘જો સરકારની નોકરી કરવી હોય તો કેપરીની મરજી સાચવવી જોઈએ. બધી મહેતીજીઓ આ સાહેબને મુશી રાખે, અને વતનમાં નોકરી કરવાના તથા પ્રમોશનો મેળવવાના મન માનતા લાલ મેળવે છે. તમે તરણ છો, રૂપાળાં છો. જો

સમયને ઓળખી કામ લેશે તો સુખી થશે. બાકી આવી ખોટી હક રાખશે તો ખાતામાં એક પણ દિવસ ટકી શકશે નહિ.'

તેના એ શબ્દોથી મારો મિગળ ગયો. મેં તેનો ઉપડતા સાદે તિરસ્કાર કર્યો:— 'જા, જા, હરામો! તું આવા સંદેશા લઈ મારા ઘરમાં પગ મૂકીશ નહિ મારે મારે ધર્મ સાચવવો છે. મારી નોકરી કાંઈ જતી હોય તો બસે આજે જાય, એની મને પરવા નથી.'

એ પટાવાભો મુંઝે મોઢે તત્કાળ ચાલ્યો ગયો અને બીજો દિવસે સવારમાં સાહેબે ત્યાંથી મુકામ ઉપાડ્યો. તેના ગયા પછી આઠ દિવસે મને બદલીનો હુકમ મળ્યો. મારા ઉપર કેટલાક ખરાબ આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા. મારી વર્તણૂક બાબત ખાતામાં નનામી અરજીઓ આવી છે એમ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ વખતની મારી બદલી ધણા ખરાબ પાણીવાળા ગામે કરવામાં આવી હતી. અમે ત્યાં ગયા કે તરત મને તાવ આવવા લાગ્યો અને મારા દવામીને એકાએક ત્રિદોષ થઈ આવ્યો. રેલ્વે સ્ટેશન દૂર હતું. ગામમાં તાર કે પોસ્ટનું સાધન નહોતું. મારે મારા દવામીની બિમારીના સમાચાર પણ શી રીતે મોકલવા? ગામમાં ન મળે કોઈ વૈદ્ય કે ડૉક્ટર! દવાદાંડી સગવડ તો હોય જ ક્યાંથી? લોકો પણ એવા વિચિત્ર હતા કે તેમના તરફની સહાનુભૂતિની અમને મુદ્દલ આશા નહોતી. મારા દવામીની બિમારી દિવસે દિવસે વધવા લાગી અને એક અઠવાડિયામાં તો બધું સમાપ્ત થઈ ગયું. મારા સૌભાગ્યને સદાને માટે હણીને તેઓ સ્વર્ગે સિધાવી ગયા. મારા ઉપર દુઃખનું વાદળ તૂટી પડ્યું. અજાણ્યા ગામમાં ન મળે કોઈ સહાયક કે ન મળે કોઈ ધૈર્ય દેનાર. પાડોશી-ઓએ મારા દવામીનો અંત્યવિધિ કર્યો અને મેં કાળજી કઠણ બનાવી સુડીકર્મ કર્યું. યયું: મારા મથુર પટેલ સદાને માટે મારાથી વિદાય લઈ ચાલ્યા ગયા. એમનું નામ મથુરભાઈ અને માઈ નામ આશા છે એ મારે અહીં જણાવી દેવું જોઈએ. અમારા ચુરોતરના પાટીદારો અમારો મૂળ ખેતીનો વંધા મૂકી ઈશ્વર આમ નોકરીઓને નાદે ચડ્યા

છે, એ મને તો ઠીક નથી લાગતું. તેમાંએ જૈસંઆને નોકરીઆ કરાવવામાં તો તેમણે ગંભીર શુદ્ધ કરી છે. હું મોટા ધરની દીકરી અને ફળવાન ધરની પુત્રવધુ હોવા છતાં પરદેશમાં મારા પતિના અવસાન વખતે જે દુઃખી થઈ છું, તે ઉપરથી મારો તો નિશ્ચય થયો છે કે સ્ત્રીઆએ નોકરી નિમિત્તે ગામેગામ ભટકવું એ સમાજની મોટી અવદશા છે. હું રત્નનો રિપોર્ટ કરી મારો સરસામાન લઈ ઘેર આવી. મારી સાસુએ મારે માથે પસ્તાળ પડી. એમના પુત્રના અવસાનનું આળ મારે માથે ચડ્યું; 'ભણેલી રાંડે વંડી જાય છે' એમ કહી મારા ધણીને મારનારી કુંજ છું એમ તેમણે જાહેર કર્યું.

જેણે પૂર્વે અનેક પાતક કર્યા હોય તેને હિન્દુસંસારમાં વિધવા જીવન ગુજારવું પડે છે. મારા મારે એક વર્ષ સુધીને કારાગારવાસ નિર્માણ થયો. ટાકુંથીજી આવતો, પથારીએ સૂઈ રહેવાનો, જાડાં, કાળાં લુગડાં પહેરવાનો અને વ્રત, ઉપવાસ કરવાનો મારા માથે દરજિયાત કાયદો લાગુ પડ્યો. હું વત્સાશુષણ વિનાની બાવળાઆ જેવી બની ધરમાં ધટી—ખાંડણીઆ કરતી હતી; ત્યારે મારી પ્રીતા સાસુ દરરોજ નવાં નવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને દેવદર્શને કે અન્યત્ર સર્ગાવદ્વાસાંઆને ત્યાં જતી હતી. મારા ધણીના સ્વર્ગવાસથી મારો સંસાર ધુળમાં મળ્યો હતો; એટલે જેટલું મને દુઃખ હતું તેટલું મારાં સાસુને નહોતું, તેમને બીજા ચાર દીકરાઓ હતા. ભવિષ્યમાં તેમનાથી તેમના કોડ પૂરા થવાની આશા હતી. મારી આશાનો અંત આવી ગયો હતો, એટલે માઈ જીવન મને આકાઈ થઈ પડ્યું હતું. ધરમાં ને બહાર હું હલકો મનાવા લાગી હતી. સવારમાં ઉઠીને કોઈ માઈ મોઢું જોતું નહોતું કે કોઈ મારા શુકન લેતું નહોતું.

ધીમે ધીમે એવા દુઃખના દિવસો પીતવા લાગ્યા. મારા દુઃખ ઉપરથી મને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિના દુઃખની કલ્પના આવી. હિન્દુ-સમાજમાં વિધવાનું સ્થળ ક્યાં છે એનો મેં શાંત ચિત્તે વિચાર કર્યો. અને પછી તેમના ઉદ્ધારને માટે એક આદર્શ વિધવાશ્રમ બોલવાનો

નિશ્ચય કર્યો. સ્ત્રીઓના જીવનના પ્રશ્નો, એ દેશના મહાન પ્રશ્નો છે એમ મેં માની લીધું. સ્ત્રીજીવનની પ્રશ્નનિર્મિત લબ્યતા આપણે સમાજ વ્યર્થ ગુમાવી દે છે, એનો મને ધડીભર ખ્યાલ આવ્યો. અનેક ખાળવિધવાઓ અજ્ઞાનમાં સડે છે, તેમને અનેક નરપિશાચો મક્કીન યુક્તિગળમાં સપડાવી, તેમની નિર્દોષતાનો અવળો લાભ લઈ તેમના જીવનમાં ઝેર રેડે છે. એ તરફ મારું લક્ષ્ય ગયું. તત્કાળ મેં એક યોજના ધડી કાઢી અને ગુજરાતના દાનવીર શ્રીમતો આગળ એક અપીલ રજુ કરી. મને તેના ઘટતો જવાબ મળી ગયો. મેં તરત એક આશ્રમની શરૂઆત કરી. આ આશ્રમની ખુલ્લેઆનું પુણ્ય-જીવન વૃદ્ધિ પામે એ મારો અલિલાષ છે. મેં તેના નિર્વાહ માટે ફંડમાંથી થોડી જમીન ખરીદી છે. આશ્રમમાં દાખલ થએલી વિધવાઓની સંખ્યા બે વર્ષના પરિણામરૂપે ૨૦૦ ની થઈ છે. ગુજરાતના વૃથા વહી જતા વિધવાજીવનોને આ આશ્રમ આશ્રય આપી રહેલ છે. મને એને માટે આશા બંધાય છે કે ઇશ્વર ઉપરની અક્ષય શ્રદ્ધાના બળે હું થએલું આ લોકહિત મારેનું મહાકાર્ય મહા ચઢતીના શિખરે જ જશે.

હું અને મારી આ આત્મકથા વાંચનાર સહુ મહાકાળનાં રમકડાં છીએ. મંસારમાં ચાર દહાડા રમી કૂદી આપણે કયા અલિલાષ પૂરા કરી શકીએ ? આપણા આરંભ તો દમ વગરના નિર્જીવ ! વિધવાઓ આપણા સમાજનું એક અંગ છે. પોતાનું મનુષ્યત્વ એ ખીસવી શરે એટલું એમને યાન-પોષણ આપો અને પછી એમના મહા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું એમને જ સોપો. હાલ તો ઠામ વિધવા થઈ એટલે ઘરનું એક મુંગુ પશુ વધ્યું. વિધવા થઈ એટલે ઘરમાં એક લાગણી વિનાની સુન્નામડી વધી, વિધવા થઈ એટલે સમાજનો બહિષ્કાર મળ્યો, વિધવા થઈ એટલે સર્વના તિરસ્કારનું પાત્ર બની. ન્યાંસુધી આ સ્થિતિમાં સુધારો નહિ ચાલે ત્યાં સુધી સમાજની દયા સુધરવાની નથી. પ્રશ્નની ઈચ્છા વિધવાઓને વિસરવાની નથી. મને ધણા તરણ સમાજસેવકો પૂછે કે: ‘અમે શું કરી શકીએ ?’ આ

પ્રશ્ન તેમની નિર્બળતા સૂચવે છે. એ નિર્બળતાના ખડક ઉપર આપણી ફેટકીએ જીવન-નોકાઓના ચુરેચુરા થતા ભય છે. આપણે ધણું કરી શકીએ પરિમિતના બળરોમાં જતી લક્ષ્મીને આપણી શૂદ્ધ-લક્ષ્મીઓદ્વારા પાછા લાવી શકીએ. આપના દેશની પુતળીઓ જેવી અમ્તાન અબળાઓને આપણે સરસ્વતીઓ બનાવી શકીએ; આપણા દેશની જડ મૂર્તિઓ જેવી હજારો વિધવાઓને આપણે સજીવ સ્મૃતિ-રૂપ પ્રભુમૂર્તિઓ બનાવી શકીએ. એ દેવીઓને શું આપણે શક્તિ બંધનો નીચે છુંદી મારતાં નથી? એમના જીવનમાં શું આપણે વિષમ વેતણાઓ ઉભી કરતાં નથી? મંદિરોમાં ને દેવસ્થાનોમાં ધર્મ-વૈરાગ્યની વાતો કરાય છે; પણ આપણો સમાજ વિધવાઓને ક્યાં એવી અનુકુળતાની યોજના કરી આપે છે? ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર વધતી જતી વિધવાઓની આર્તવાણી સાંભળી અડધ ધૈર્યવાળા દેવો પણ રડી ભય છે. છતાં પાપાણુ હલ્લના ફેટલાક પુરુષોને તેની ખિલકુલ અસર થતી નથી. તેઓને સ્ત્રીઓની કિંમત જ ક્યાં જણાતી નથી ત્યાં વિધવાઓની દશાનો ખ્યાલ તેમને ક્યાંથી આવે! મારા જાતિ અનુભવ ઉપરથી હું કહું છું કે સ્ત્રીસમાજની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.

ગુજરાતમાં સ્ત્રી જીવનનો પ્રશ્ન ફેટલો વિચારણીય છે. એ દેખાડવા માટે મેં આ વિધવાશ્રમની યોજના યોજી છે. ઘણી શ્રીમત વિધવાઓ પોતાના પતિએ મૂકેલા દ્રવ્યનો દુરપયોગ કરી ગોસાંધ બાવાઓની પધરામણીઓ કરવામાં અને શ્રીનાથજીમાં જઈ 'બયો, બયો' કહેવરાવવામાં પોતાના કર્તવ્યની ધૃતિશ્રી માને છે; તેમને મારી નાખ વિનતિ છે કે પોતાની દુઃખી જહેનોના આત્મકલ્યાણ માટે તેમણે પોતાના દ્રવ્યને અર્ચવાની પદ્ધતિ હાથ ધરવી જોઈએ. આજકાલ યાત્રાઓ નિમિત્તે, મહારાજોને ધરાતી બેઠા નિમિત્તે, કૃષ્ણલીલા અને ઠાઠીલીલાના ઉત્સવો નિમિત્તે અને હુવેલીઓ નિમિત્તે જે નાણું ખરચાય છે તેમની યોડે ભાગ પણ આવા વિધવાશ્રમો પાછળ અર્ચાતો હોય તો જરૂર ગુજરાતની શૂદ્ધદેવીઓમાં માનવો સૂર્ય ઉગે.

મેં બાળપણમાં ધર્મ દુઃખ વેઠ્યું છે સાવજી માતાના હાથ ૮ ઉછરવાથી મને ધર્મો દડવો અનુભવ થયો છે. છાકરીઓને ૫ સાથે સંસાર માંડીને શું શું સહન કરવું પડે છે તે તો માફ હવે જાણ્યું છે, અમાન નણદો, વહેમી સાસુઓ, અને મૂર્ખ પાડોશ નાની વહુઓના જીવનની કેટલે દરજ્જે પાવમાલી કરે છે, તે નજરે લેયું છે. સંસારનાં નાનાં મોટાં દુઃખો વેઠતાં જ્યારે મુખ વખત આવવાનો થાય છે; ત્યારે વૈધવ્યનું ચક્ર લાગ્યરેખા ઉપર ક વળે છે. એકાદ સ્ત્રી વિધવા થઈ એટલે તેણે સમાજનો મહ અપરાધ કર્યો હોય તેમ સર્વ કોઈ તેના તરફ તિરસ્કારની નજર લે છે. આ બધા સ્ત્રીજીવનના નાજુક પ્રશ્નોને હાથ પરી તે યોગ્ય સુધારાઓ કરવાની શું સમાજને હલુ જરૂર નથી જણાતી મારા કન્યાજીવનમાં, સ્ત્રીજીવનમાં, શિક્ષિકા તરીકે જીવનમાં અને આ વૈધવ્ય જીવનમાં મને જુદા જુદા અનુભવો ર છે. હું એ બધા અનુભવો ઉપરથી સમાજને માત્ર એક જ વિન કરવાની રજા લઉં છું કે: સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા જે હાલ સર્વત્ર ધર રહી છે, તેનો જેમ અને તેમ વેળાસર ત્યાગ થવો જોઈએ. રૂઢિ માઠાં બધેનાં અને સમાજના વધતા જતા સડાઓએ હિન્દુઓ સંસારની આટલી અધોગતિ કરી છે, છતાં એ બંધને કાપી નાં વાની અને એ સડાઓ દૂર કરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલતી ન વિધવાઓનું વજન તેમનાં કુટુંબોમાં સચવાતું હોય, તેમને જ્ઞાન કેળવણી આપી તેમના જીવન પ્રવાહને શુભ માર્ગે, વહેવડાવવ આવતો હોય, તેમના આદર્શોને ભવિષ્ય આપી જીવનમાં સાદ જન્માવવામાં આવતી હોય તો એમનાં ધર એ જ એમનાં સેવ રચાનો છે; પણ જ્યાં સુધી એવું ન બને ત્યાં સુધી આવા આશ્રમે ખાસ આવશ્યકતા છે. કોઈ વખત અવકાશ મળે તો આ આશ્રમના વિધવાશ્રમની સુલાકાત લઈ તમારા દ્રવ્યનો સંદુર્પ કરજો અને આશ્રમમાં ચોટાડેલી આ આત્મકથા વાંચી તમ અભિપ્રાય પ્રકટ કરજો. રૂઢિ:

શ્યામા

૨૬૬ ૬ નામ શ્યામા છે. મારા સરીરનો વર્ણ કાળો હોવાથી માતા-પિતાએ એ નામ પાડ્યું હતો એવી હું કદપના કહી છું. મારે કપાળ છે, કપોત છે, નાક છે, કાન છે, કંઠ છે, ચક્ષુ છે, ઓષ્ઠ છે, કશ્ઠ છે, વક્ષ છે, જંઘા છે—નર્વ છે; પણ રૂપ નથી. યૌવનના અંગણમાં ૧૫ મૂકતી સ્ત્રીઓને જે જે હોવું આવશ્યક છે, તે સર્વ મારામાં છે; પણ કેવળ રૂપ નથી. દર્પણમાં પ્રતિબિંબ નોતાં જ આ વાતની મને ખાતરી થાય છે. આ અવસ્થામાં ધણુચોનીની માદાઓને પણ રૂપ હોય છે અને માણસોના સંબંધમાં તો સર્વત્ર કહેવું એવું છે કે આ અવસ્થામાં પુરૂષ કે સ્ત્રી દરેક જણ સુન્દર દેખાય છે; છતાં મારા કિરમતની કઠિનતા છે કે યુવાવસ્થામાં આવ્યા છતાં મારામાં રૂપ નથી ! મારો રંગ કાળો છે; પણ તે કાલસાની ખાજોમાં કામ કરનારા મજૂરોના જેવો કાળો નથી. દીવાગોના તહેવારો પાસે આવતાં તમારી સ્ત્રી રોવાથી તમને અલંકાર પડાવવાનું કહે અને તે પડાવવા તમે અસમર્થ હો ત્યારે તમારું દૃશ્ય જેવું અંધકારમય કાંઈ જ નથી જાય; તેવો જ મારા સરીરનો કાળો રંગ છે.

હું પરણેલી છું એ ઠહેવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. મારા પતિ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે કે નહિ એ જાણવાનો અવસર મને મળ્યો નથી; પણ પ્રત્યેક દીવાળીએ તેઓ મને એક ગુલામી રમતી સાડી લઈ આપે છે, એ તો નક્કી છે. માત્ર આ ગાંધ દીવાળીએ હું સાડી મેળવી શકી નથી. મારા પતિ એક સાડી ખરીદી લાવ્યા હતા; પણ તે મને આપવાને બદલે અમારા પાડોશમાં રહેતી 'રૂપાળી' ને આપી આવ્યા છે. 'રૂપાળી' ખરેખર રૂપાળી છે. તેને હજુ કાંઈ સંતાન થયું નથી. તેનો પતિ મુંબઈની એક કાલેજમાં બસે છે. મારા પતિ તેના મિત્ર હોવાથી કદાચ આ દીવાળીએ મિત્રપત્નીને એ નવા વર્ષનું 'નજરાણું' આપ્યું હશે.

પણ ભોંકા એ રૂપાળીના મંબધે કાંઈ સાઈ ખોલતાં નથી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં તેનાં દુરાચરણ મારેની ચર્ચા થાય છે. કદાચ દુનિયાને એના રૂપની ઇર્ષ્યા આવતી હશે! મારા સ્વામી આજકાલ એનામાં એટલા બધા ભોભાઈ ગયા છે કે તેઓ મને કડી બોલાવતા પણ નથી. હું રાત્રે મોડી રાત સુધી તેમની રાહ જોતી જાગતી બેસું ત્યારે તેઓ બહારથી આવે અને તરત કાગળ લઈ ટેબલ પાસે લખવા બેસી જાય. ન સ્વીકારે મારી સેવા કે ન સાંજળે મારી કાંઈ વાત!

ધીમે ધીમે કામ વધતું ચાલ્યું. રાતના ત્રણ વાગે ત્યાંસુધી હું ઘરમાં એકલી રહું-ઠકળું અને અંતે થાકીને સૂઈ જાઉં. મારી જાતને અને મારા કુરૂપને હું ઘણીએ ગાળો દઉં, પણ તેથી શું વળે ? હવે તો એમણે દિવસે પણ રૂપાળીને ઘેર જવા માંડ્યું અને ભોંકા તેમની પાતો કરે તેની દરકાર તલ્લન છોડી દીધી. કોઈ વખત હું પાણી બરીને આવતી હોઈ કે ટેવર્લેન કરવા જતી હોઈ અને રૂપાળી સામી મળે તો ગર્વમાં એવું મોં મચકોડે કે હું ઊભી ને ઊભી બળી જાઉં ! હું સ્ત્રી છું, મારામાં ઇર્ષ્યાના એટલા અંકુર ન ફૂટે ? રૂપ ન હોવા છતાં મારા સ્વામી ઉપર પહેલો અધિકાર મારો છે ! !

પણ હું બહુ ક્રૂરપા નથી એમ માનવાને અને કેટલાંક કારણો

મળે છે. જે વખતે હું નવી સાડી પહેરી ધુમટો કાઢી બહાર નીકળું છું. તે વખતે પુરુષો માફે રૂપ જોવાની ઇચ્છાથી આંખો ફાટીને મારી સામે જોઈ રહે છે. મને એ વેળા મારા રૂપનો કાંઈક ગર્વ થાય છે. જે આપણું પોતાનું નથી તે સાફ અને સુંદર લાગે એવો એક મનુષ્યના હૃદયનો સ્વભાવ છે. સહુને જો આંખો છે; પણ સર્વ આંખોને દરેક ચીજ એક સરખી સુંદર દેખાતી નથી. મારી મા મને જે દ્રષ્ટિએ જુએ છે, તે દ્રષ્ટિએ મારી સાસુ મને જોતી નથી. મારી બહેન મને જે દ્રષ્ટિએ જુએ ■ તે દ્રષ્ટિએ મારી નણંદ મને જોતી નથી અને મારા સ્વામીનો મિત્ર કૃષ્ણદાસ મને જે દ્રષ્ટિએ જુએ છે, તે દ્રષ્ટિએ મારા સ્વામી મને જોતા નથી. આ એક મોટી વિષમતા છે અને એ વિષમતામાં જ સમાજની વ્યવસ્થા છે.

ન્યાસુધી કૃષ્ણદાસનાં પગલા અમારા ઘરમાં નહોતાં થયાં ત્યાં સુધી માફે મન મારા સ્વામીના પ્રેમમાં અભિન્ન હતું. લક્ષ્મી પ્રતિ-
જ્ઞાનો એના આખા પછી નાશ થયો. જીવનમાં એવો ફેરફાર કેમ થયો એ હું કહી શકતી નથી. શું હું એનાપર પ્રેમ કરતી હતી ? જ્યારે એ મારી પાસે આવતો ત્યારે માફે શરીર મોડના તાપથી ઉતેજિત થતું. પ્રેમ કહો, મોહ કહો કે ભ્રમણા કહો—પણ તેને જોતા જ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો તનમનાટ ઉત્પન્ન થતો.

કહેતાં હૈયું ધણું વસોવાઈ ગયું છે, હૃદયના દુકોડેદુકોડા અને છે. એક દીવસ અમે એકાંતમાં બેઠાં હતાં. કૃષ્ણદાસ એકદમ મારા ઉપર મોહાધ થયો. તેના શરીરનો વર્ણ પણ કાળો હતો. મારા સ્વામીને ઇંદના રૂપની સાથે સરખાવું તો કૃષ્ણદાસને મારે જીવતો—
જાગતો જન્મ કહેવો જોઈએ; છતાં તેને જોતાં માફે હૃદય ખેંચાતું. તેણે એકાએક મારો હાથ પકડ્યો. તેના સ્પર્શથી મારા હૃદયમાં અને આખા શરીરમાં કંઈ કંઈ થવા લાગ્યું. વાયુના આઘાતથી વેલી કંપે તેમ હું કંપવા લાગી. એક પણ શબ્દ મારાથી બોલી શકાયો નહિ. તે વખતે હું જાતમાં હતી કે જોશ્યાન હતી એ કાંઈ કહી

શકતી નથી; પણ મને જહાર જવાની કે તેના હાથમાંથી છૂટવાની શુદ્ધિ સૂઝી નહિ. માઈ સૌધન-સર્વસ્વ મેં ગ્રામાળ્યું. રૂપાળી સ્વામીની દષ્ટિમાં અપુર્વ હતી અને હું કૃષ્ણદાસની દષ્ટિમાં અપુર્વ બની. ધુળની માફક મેં માઈ સધળું વાયુના પ્રવાહમાં ઉડાવી દઇ નષ્ટ કર્યું. જે ભાગ્યમાં હોય છે તે બન્યા કરે છે એમ ઠલી ધણ્યે મન વાળું છું; પણ હૃદયનો તાપ અત્યારે શમતો નથી.

બાનમાં આવતાં તે વખત હું તરત બેઠી થઇ અને મેં કૃષ્ણદાસને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના એ ઓરડામાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યાંસુધી તે અપરિચિત હતો, ત્યાં સુધી હૃદયમાં આવા પાપી સંસ્કારો ઉદ્ભવ્યા નહોતા; પણ આજે એક પળમાં માઈ સર્વસ્વ છૂંટાઇ ગયું. મોહના છુપા ઝેરે મારા જીવનમાં ઝેર રેડી દીધું. જેમાં હું અમૃત માનતી હતી, તેમાં હળાહળ વિષ દેખાયું. ઈશ્વરની પૂજામાં ઉપયોગી થનારૂં ફૂલ એક પાપીના પમતળે છુંદાયું. માણસના મનનો કોઇ કોઇ વખત કેવો વિપરીત ફેરફાર થાય છે ?

માઈ હૃદય મારી પાપવૃત્તિને બરાબર જોઇ શકતું હતું. મારા અંતઃકરણમાં મને ધણો પરિતાપ થયા કરતો હતો. હું એ દારણ્ય દુરાચરણના અગ્નિમાં બળતી હતી. પ્રત્યેક પળે મને એ ધોર પાપ ડાંખ્યા કરતું હતું. કૃષ્ણદાસ અમારા ઘરમાં આવતો હવે તો બંધ થઇ ગયો હતો; પણ આ પાપ મારા સ્વામીથી છુપું રહી શકતું નહિ. એક બયાનક પળે એ કૃત્ય તેમના જાણવામાં આવી ગયું. એકાએક તેમનો ચહેરો ફરી ગયો. તેઓ ક્રોધ કરી બોલ્યા:—‘ દુષ્ટા ! તો મારા વિશ્વાસનો ભંગ કર્યો છે. તારે અત્યારે ને અત્યારે આ ઘર ખાલી કરી ચાલ્યા જવું.’

સમાજમાં પુરુષની જેટલી સત્તા છે, તેટલી અમ સ્ત્રીજાતિની નથી. પુરુષ ગમે તેવો સ્વચ્છંદી હોય છતાં તે ઘરમાં રહેવાને હકદાર છે અને એક સ્ત્રી જાણ્યે અજાણ્યે એકાદ ભુલના પરિણામે કાંઈક

માહું કરી બેસે તો તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે ! શું આ ન્યાય છે ? મંસારમાં જીલ્લ કોણ નથી કરતું ? જીલોથી જ માણસ ધડાય છે. તો પછી મારી જીલ્લનો આવો આકરો હ'ંડ શા માટે ? નીતિ અને ધર્મના સૂત્રો પાળવા માટે એક સ્ત્રીજાતિ જ બંધાએલી છે ! પુરુષો ગમે ત્યાં ફરેહરે, ગમે તે કરે; છતાં તેને કોઈ પૂછતું નથી અને બિચારી સ્ત્રીની માટી હલકીઃ એટલે તેને માથે સૌ ટાપસો ધુળ નાખે છે ! દુનિયાનો અન્યાય તો જીલ્લો ! સમાજની પડતી અને હિન્દુશુદ્ધસંસારની અવ્યવસ્થા યવાનું ખર્ચે કારણ એક સરખા ધાર્મિક સંસ્કારોની ખોટ છે. જે નીતિ સ્ત્રીઓએ પાળવાની છે, તે જ નીતિ પુરુષોએ પણ પાળવાની છે. મારા સ્વામી રૂપાળીમાં મોહવશ ન થયા હોત તો હું કદી પણ આવી જીલ્લના નિમિત્તરૂપે ન થાત. સમાજમાં ઘણી ગરીબ સ્ત્રીઓને ખમાડવાનો રસ્તો પુરુષો જ સરલ કરી આપે છે. બિચારી પુરુષની સ્ત્રી વેશ્યાથી પણ અધમ બને તો તેમાં વાંક કોનો ? હું દોષિત છું. હું કલંકિની છું, પણ શું તેનું પ્રાયશ્ચિત ન થઈ શકે ? મારા અપરાધનો ન્યાય શું સમાજ ન અપાવી શકે ? પુરુષો અમને મીઠીમીઠી વાગ્ગળમાં ફસાવે છે, અમારું જીવન-ધન હરી લે છે અને પછી અમારો તિરસ્કાર કરે છે. શિક્ષણના દોષથી તેઓ પ્રથમ પતિત થાય છે અને પછી અમને પતિત બનવા જેવી સ્થિતિમાં મૂકે છે. મારા સ્વામીએ મને સ્નેહથી બોલાવી હોત, મારી ઉપેક્ષા ન કરી હોત તો શું મારું આવું અધઃપતન થઈ શકત ? જે સુખ આરંભમાં અને પરિણામમાં પોતાની જીલ્લને મોહ ઉપજાવનાર છે, તથા જે નિદ્રા, આજસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું છે, તે સુખ તામસ કહેવાય છે. પાપીઓનાં સુખ એવાં તમોગુણી હોય છે અને તેથી જ તેઓ તેમથી છૂટી ચક્રતાં નથી. રૂપાળીએ પોતાના રૂપ તથા યૌવનનો જેવો દુરુપયોગ કર્યો છે, તેવો મેં નથી કર્યો; છતાં મારા સ્વામી મારો તિરસ્કાર કરી રહ્યા છે. મેં ઘરબાર છોડી સંન્યાસ લીધો છે.

હું નીચ થઈ છું તે મારે કબુલ છે; પણ મેં તે દિવસથી આજસુધી ધણી માનસિક વેદના વેડી છે. હૃદયની દારૂ વેદના દહી હું મરણપર્યંત ભોગવતી રહીશ. અને ત્યાંસુધીમાં તો માઈ સધળું પાપ ધોવાઈ જશે; એવી મારી ખાતી છે. મેં તન મન હવે પ્રભુને સોંપ્યાં છે; પણ હું સમાજને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પૂછવાની રજા લઉં છું કે: નીતિ અને ધર્મના વિષયમાં શાઅકારોએ પુરુષ તથા સ્ત્રીને પાળવાના નિયમો શું એક સરખા નથી કર્યા? પુરુષ ગમે તેટલાં દુરાચરણ કરે; છતાં 'નર ભ્રમર' કહી તે ચલાવી સેવાય ■ અને સ્ત્રીના હાથથી અણસમજણમાં કે છોકરમતમાં એકાદ નાની જુલ ધાય તો તેને 'કાગતો વાધ' બનાવી મોટું સ્વરૂપ અપાય છે. આવા એકતરફી ચુકાદાથી જ હિન્દુસમાજમાં સડો વધતો જાય છે. મારા પ્રવાસ દરમિયાન મેં અનેક સ્ત્રીઓના આર્તનાદ સાંભળ્યા છે; ઘેર ઘેર અખળાઓને અન્યાય મળતા જોયા છે. ગિચારી હિન્દુસલનાઓના કર્મમાં આંસુ સિવાય કંઈ નથી !

અમારી જ્ઞાતિમાં વરવિક્રયનો ખૂંસો રિવાજ ન હોત તો મારા જેવી કાળી કામિની મારા સ્વામી જેવા સૌંદર્યભોગીને પનારે ન પડત ! તેમના ધરની સ્થિતિ ગરીબ હતી અને મારા પિતા સાધારણ રીતે શ્રીમંત હતા, એટલે હજાર રૂપિયા રોકડા અને પાંચસોનો કરિયાવર કરી મને આ ધરમાં આપી. મારા સસરાનું કૂળ ઉચું નથી; પણ મારા સ્વામીની હોશિયારી મારા પિતાને ગમી ગયેલી ! ગમે તેમ પણ અમારું જોડણ કાંઈ એવી ખરામ પળે ચએલું કે જેને પરિણામે બન્નેના જીવનની અધોગતિ થઈ. અમે સ્ત્રીઓ લાંબો વિચાર કરવામાં અસમર્થ ગણાઈએ છીએ. સારા માઠાનો વિચાર અમે કરી શકતાં નથી. અમને ઉચ્ચ જીવન ગાળતી જોવાનો જો અભિલાષ હોય તો અમારી આગળ સારા સારા આદર્શ રજુ કરવા જોઈએ. દૃષ્યદાસ જેવા કુટિલ, લપટ મિત્રને ધરમાં આવવા દેવામાં પણ શું મારા સ્વામીની જેવી તેરી જુલ હતી ? મારા જીવનની ખરાબીમાં મારે કેનો દોષ કાઢવો ? ..

તીર્થોમાં જમતાં જમતાં મને અનેક અનુભવો થયા છે. મારી ધણીએ બહેનો મારા જોવું કલુષિત જીવન ગાળે છે. સમાજની ખરાબ રીતિઓથી કે પુરુષોના અન્યાયી વર્તનથી અમારાં જીવન ધુળમાં મળી જાય છે ! હું ખુલ્લે ખુલ્લું ઠહી દઉં છું કે : ન્યાસુધી સ્ત્રીઓને અસાન રાખવામાં આવશે, ન્યાં સુધી તેમને સડેલ ખાસડા પ્રમાણે ગણવામાં આવશે, ન્યાં સુધી તેમને બોળતી, ફસાવી અનીતિના પંચમાં ધસડવામાં આવશે; ન્યાંસુધી તેમનો તિરસ્કાર અને અવગણના કરવામાં આવશે અને ન્યાં સુધી તેમને હલકી ઠરાવવામાં આવશે; ન્યાંસુધી સમાજની ઉન્નતિ થવાની નથી. આપણા સમાજ ઉપર હજી પ્રતિદિન અનેક દુઃખી અજળાઓના અભિશાપ વરસ્યા કરે છે. સમાજસેવકો મારી આ ત્રિતક વાર્તામાંથી એટલુંય વિચારશે તો મને સંતોષ થશે. અભારે તો હું દુઃખભારથી હજાએકું હૃદય લઈ સમાજને શાપ આપતી રૂપાં કરૂં છું ! ! !

ઇન્દિરા

તે દિવસે અમે ઉતાવળ ન કરી હોત તો જરૂર ટ્રેન સુધી જાત. અમે ગ્રાંટરોડ સ્ટેશને પહોંચ્યાં કે તરત ટ્રેન સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી. રેલ્વેજરોની આજે બહુ જીડ હતી. ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં વૈદા, વડતાલ, ડાકોર, અને પાલીતાણાના કાર્તિકી પુનેમના મેળાઓ હોવાથી મુંબઈનાં બાવિક શ્રદ્ધાળુ નરનારીઓ આજે ત્યાં ઉપડ્યાં હતાં. પ્લેટફોર્મ ઉપર હૈયેહૈયાં ઘણાંતાં હતાં. પોર્ટરો લોકોને સામાન ગાદીમાં ગોઠવી દેવા દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. પુરુષો પોતાની બેરીઓને માથે મોટી વજનદાર દ્રવ્યો મૂકી ડબ્બાઓમાં સારી જગા લેવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ‘જામણીયા ચાહ’ અને તાજી મીઠાઈ વેચનારાઓ સ્ટેશનને ગળાવી મૂકતા હતા. નાના ફેરીવાળાઓ ‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ ‘સાંજ વર્તમાન’ વગેરે ન્યુસપેપરોની નોમાવણિ બોલી ત્યાંના જનકોલાહલમાં વધારો કરતા હતા. થર્ડ ક્લાસ, સેકન્ડ ક્લાસ કે ફર્સ્ટ ક્લાસ ન્યાં જાઓ ત્યાં માણસોની એક સરખી જીડ હતી. આજે ટ્રેનમાં તલબાર જગા મળવાનો વિશ્વાસ નહોતો. અમારી ટિકીટો સેકન્ડની હતી એટલે અમે તે ડબ્બાઓ

તરફ ધસ્યાં પણ ત્યાં જ ગયા મળવાની બહુ વિટંબણા હતી. એકાએક ટ્રેનને વિદાય થવાનો ઘંટ ચલ્યો. અમે તત્કાળ ડબ્બામાં સામાન ચડાવી સ્થાન લીધું. ટ્રેન ઉપડી. પેસેન્જરોને વિદાય દેવા આવેલા સર્ગાવહાલાંઓના ‘આવજો’ ‘કામળપત્ર લખજો’. વગેરેના અવાજ થયા. અમે ધીરે ધીરે બધે સામાન તો ગોઠવ્યો પણ બેસવાની જગ્યા થવી મુશ્કેલ હતી. એક સીટ ઉપર ખુણામાં થોડી જગ્યા હતી; પણ ત્યાં એક બ્રાહ્મ એવી બેઠેલી હતી કે તેની પાસે બેસતાં મારી સ્ત્રીને મોકાચ થતો જણાયો. બીજે ક્યાંય જગ્યા નહિ હોવાથી આખરે મેં તેને તે ઠેકાણે બેસવા કહ્યું અને તે ક્યવાતે મને નિરૂપાયે ત્યાં બેઠી પેલી ચાલાક ચતુરા અમારા-સ્ત્રી પુરુષના મનનો ભાવ સમજી ગઈ, પણ તેણે બીજી રીતે વાત છેડી મારી સ્ત્રીને કહ્યું:— ‘બહેન રણછોડરાયનાં કાર્યન કરવા જાઓ છો કે ? હું પણ ત્યાં જ આવું છું, આજે તો માણસોની બહુ ભીડ છે. ડાકોરમાં મુદ્દલ જગા નહિ મળે.’

સુરવાલ અને લેંધામાં સળંગ થયેલી એક મુસલમાન બ્રાહ્મને મેઢિ રણછોડજી અને ડાકોરનાં નામ સાંભળ્યા અમને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. આ બ્રાહ્મ ડાકોર સા માટે જતી હશે એવો મને તર્ક થયો; પણ તેને મોઢે પૂછવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ. મારી પત્ની પોતાની સ્ત્રીમુલ્લભ જીવામાંથી બોલી ઉઠી: ‘તમે મુસલમાન મઘ હિંદુનાં તીર્થમાં જાઓ છો ?’

તે બ્રાહ્મ ખડખડ હસી પડી. તેના હાસ્યમાં મારી પત્નીની અજાનતા ઉપરનું ઉપહાસ્ય સમાવેલું હતું. અમારી સામે થોડીવાર સુધી તે ટગર ટગર જોષ રહી પછી બોલી:— ‘બહેન ! હું મુસલમાન ઔરત નથી; પણ હિન્દુ માતાપિતાને પેટે જન્મેલી એક હિન્દુ સ્ત્રી છું. બાબરેલીની બંધકરતાથી મારે આ વેશ પહેરવો પડ્યો છે. શું તમે એમ જાણો છો કે જાણીને છો છું આવું જીવન ગુજરતી હોય ? શું તમે એમ સમજો છો કે મને આવી નરક સમાન છંદગીમાં આનંદ

મળતો હશે ? ના, ના, એમ મુદ્દલ ધારણો નહિ. કિસ્મતના કાપથી અને હિન્દુસમાજના અન્યાયથી મારી આવી અધમ દશા યથા છે. અરે ! મારી એકલીની જ ચામાટે ? મારા જેવી અનેક અગળાઓની આવી અધમ દશા આજકાલ યથા રહી છે. અમે આવા જીવનથી છેક ફટાળી ચયા છીએ. '

'ત્યારે શા માટે તેનો ત્યાગ કરી દેતાં નથી ?' મેં વચ્ચે જ એકમુશનો પ્રશ્ન રજુ કર્યો.

તે સ્ત્રી ઉશ્કેરાએલા અવાજે બોલી : 'અમે એનો તરત ત્યાગ કરી દેવા તૈયાર છીએ. તમે શું એમ ધારો છો કે અમને આ પશુના જેવું જીવન જીવવામાં રસ પડતો હશે ? તમે શું એમ માનો છો કે અમને હૃદય કે લાગણી જેવું કંઈ નહિ જ હોય ? અમે માણસ છીએ, અમને નરક કરતા સ્વર્ગ ઉપર વધારે પ્રેમ છે. અમારો કાંઈ ઉદ્ધાર કરનાર હોય તો અમે આ પાપકર્મ છોડી દેવા તૈયાર છીએ. હું મારા જાતિ અનુભવથી કંઈકું કે અમારામાંની ધણી અમળાએ આ દોષખમાંથી બહાર નીકળવા આતુર છે; પણ અમારે બહાર નીકળીને જવું ક્યાં ? સમાજ અમને સ્થાન આપે એવો વિશ્વાસ નથી, તમારી જ વાત કરોને ! મારી પાસે બેસવામાં પણ તમારાં પત્નીને સહાય થતો હતો, ત્યાં સમાજ અમને આશ્રય આપે એવી આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? હું આ વ્યવસાય છોડી તમારે ઘેર ઢાસી તરીકે રહેવા આવું તો શું તમે મને રાખી શકશો ? સમાજનો અમારી ઉપર અપાર જીલ્લમ છે, અમને હડધુત્ત કરી અમારો તિરસ્કાર કરવામાં જ મમાજ પોતાની પવિત્રતા માને છે. અમને વગોવી અમારી નિંદા કરવામાં જ તે પોતાની ઉત્તમતા આંકે છે. અમે પામર છીએ, પાપી છીએ, પાતકી છીએ; પણ શું અમારો ઉદ્ધાર યથા શકે નહિ ! અમારે માટે શું નરકમાં જ સજાવાનું નિર્માણ થએલું છે ? અજ્ઞાનના અંધકારમાં જ ભટકવાનું શું અમારા લલાટે લખાયું છે ? અમને જ્ઞાન આપો, અમારો ઉદ્ધાર કરો, અમારી ઉપરનો તિરસ્કાર

ઠાઠી નાંખો; પણો લુઓ કે અમે સમાજને કેવો ઉજ્જવળ બનાવીએ છીએ. ન્યાસુધી અમને આવા પાપના ખાડામાં મડવા દેશે ત્યાં સુધી સમાજનો સડો દૂર થવાનો નથી. દિવસે દિવસે અમારી સંખ્યા વધતી જશે અને સમાજનું અધઃપતન પણ સાથે જ થતું જશે. જો અમને ઉપદેશ આપી સારા માર્ગે ચડાવી આજીવિકાનાં સાધન બાંધી —આપવામાં આવે તો પહેલો ફાવદો એ થાય કે આ દેશમાંથી દરેક અને ડોક્ટરો ઓછા થઈ જાય; વળી બીજી જે બદીઓ અટકે તેનું તો હું કાંઈ કહેતી જ નથી. ’

તેના એ શબ્દો સાંભળી મારી સ્ત્રીથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. તેણે પૂછ્યું:—‘ત્યારે તમારા જેવાં શાશ્વત્તાં અને સમસ્ત બ્રાહ્મ આ ધંધામાં ક્યાંથી આવી પડ્યાં ?’

તે સ્ત્રીની આખોમાં આસુ જણાયાં. તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું:—‘નસીબના ચમત્કાર બહુ વિચિત્ર છે. મારી આવી દશા થશે એવું મારાં માતાપિતાએ શું જાણ્યું હતું ? અને મને પણ બાલ્યાવસ્થામાં શું એવો ખ્યાલ આવ્યો હતો ? કોણ જાણે ક્યાં કર્મના શોષથી મારી આ કોશઠી દશા થયેલી છે, તે હું સમજી શકતી નથી. બાલ્યાવસ્થામાં માફ મન બહુ પવિત્ર હતું. મારા પિતા સિદ્ધપુરના રહીશ અને શાંતે ઓદિત્યશક્તિ આજીણુ હતા. વંશપરંપરાથી તેમનો પુરોહિત-ગોરનો ધંધો હતો. મુ’બજ, અમદાવાદ અને કરાંચીમાં તેમના અનેક શ્રીમંત થજમાનો હતા. આખા સિદ્ધપુરમાં તેમના જેવો વિદ્વાન આજીણુ બીજો કોઈ નહોતો. તેઓ વેદ, વેદાંગમાં પારંગત હતા. પોતાનું ખટકર્મ ક્યાં સિવાય તે કદી પણ રહેતા નહિ. તેમનો સ્વભાવ શાંત અને સંતોષી હતો, થજમાનોની સાથે દક્ષિણાની બાબતમાં તેમને કદી પણ તકરાર ચલી નહિ; તેથી તેઓ હોરો હોરો અમારે ઘેર આવતા અને અમને એથી ભેવડો લાભ મળતો. મારી માતા પણ બહુ જાણી અને માયાળુ હતી. પાંચ પાડોશીમાં પૂજાય એવા તેના સહયુગ હતા. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા કે દંભનું તો તેની પાસે ના-

મ જ નહોતું. દરકસર, આવડતેવડ અને સુઘડતાથી તેણે પોતાના સંસારને સ્વર્ગ સમાન બનાવ્યો હતો. અમારા કુટુંબમાં અને સર્ગા-વહાલામાં તેની સલાહ અને શીખામણ લેવાતી. અને મારા પિતાને એનાથી પૂરતો સંતોષ રહેતો. મને એ ઋષિજીવન ગાળનાર દેવસમાન માતાપિતા મળ્યાં હતાં; પણ તેમનું દીર્ઘસુખ મારા લલાટમાં લખાયું નહોતું.

મારા કુળાંએ અમારા ગામમાં પ્લેગ આવ્યો અને તેમાં મારી માતાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. મારા પિતા તો સંસારથી ઉઠાસી હતા એટલે તેમને વધારે શોક ન થયો; પણ મને એથી બહુ લાગી આવ્યું. હાથરે મને એક ભાષ આપ્યો હોત તો મારા પિતાનું નામ રહેત એવું અમારાં સગાંવહાલાં ઘેર આવી આવીને અમને કહેતાં; અને તેમાં મને ઘણું સત્ય જણાતું. મારા પિતાની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી; છતાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તેમને ખીજવાર પરજીવાનો આમ્રહ ચારે તરફથી થવા લાગ્યો. ગામના ઠાણા પુરુષોએ તેમની ઉપર દબાણ કર્યું અને પુત્રવિના સફળતિ નથી એવું તેમના હૃદયમાં ડાબવામાં આવ્યું. વૈશાખ સુદિ ત્રીજનું મુહૂર્ત નક્કી કર્યું અને મારા પિતા ફરી વિવાહિત થયા.

મારા કમની કઠીનતાનો એ જ દિવસથી આરંભ થયો. મારી નવી માતા પંદર વર્ષની ઉંમરની હતી. ઠાણ ધીજીવરને આપવાના ઉદ્દેશથી તેના પિતાએ તેને આવી મોટી ગોષા જેવી કરી હતી. અમલવાદમાં તેનું પિયર હતું અને સિદ્ધપુરમાં તેનું મોસાળ હતું. દરરોજ દસ વાગે જમીને તે ઘરમાંથી પોતાના મોસાળ જતી તે છેક સાંજે ઘેર આવતી. ઘરનું બધું કામ મારે એકલીને કરવું પડતું. દળવું, ખાંડવું, કચરો કાઢવો, વાસણ માંજવાં, પાણીનાં બેડાં લાવવાં વગેરે તમામ કામ હું એકલી કરતી. એ બાકનો સ્વભાવ બહુ વિચિત્ર હતો. તેણે ચોકું યુજરાતી અને અંગ્રેજી શિક્ષણ લીધું હતું; પણ તેનામાં સ્વચ્છંદપણે વર્તવાની એક ખૂરી ટેવ પડેલી હતી. દરરોજ

નવાં નવાં ફેશનગ્રંથ પોલકાં અને સાડીઓ પહેરી ગમે ત્યાં ફરવું અને મરજીમાં આવે તેમ ચાલવું; એ તેનું ખાસ લક્ષણ હતું. મારા પિતા કોઇ વખત તેને કાંઈ કહેતા તો એ બાઈ છેકાંઈ પકતી અને કૃત્રિમ ગુસ્સો કરી એકાએક બોલી ઉઠતી:— ‘હું કાંઈ તમારા ધરનું વેતરું કરવા તમને પરણી નથી. ખાવા, પીવા અને ખેલવા માટે જ હું અહીં આવી છું. મારા પિતાએ તમારા જવા બીજવરને જોયા છે, તે શું તમારું ગુલામીપણું કરવા માટે ? મારા રૂપ રંગ ઉપર તમને ધ્યાન આવતી હોય તો આજો ફોડી નાંખો. તમે ખાઈ પી ઉતર્યા છો અને ખર્ચ પાન થયા છો. મારે તો હજુ બધાય સ્થાવા બાકી છે. જો સંસાર ઉપર આટલો બધો વૈરાગ્ય આવી ગયો હતો તો શા સારૂ ધોડે ચડીને પારકી છોડીને બવ બાળવા આવ્યા હતા ? આજે બોલ્યા તે બોલ્યા, હવે બોલશો તો હું અહીંથી મારા બાપને ઘેર ચાલી જઈશ.’

બસ, તેની આ પ્રથમ વખતની વાર્તાવારથી જ મારા પિતા તો ટાઢા થઇ ગયા. ફરી કોઇ વખત તેમણે તેને કશું કહ્યું નથી. એ બાઈની ઉચ્છ્રંખલતા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. તેના મામાના ધરનું નામ લઇ ગમે ત્યાં તે જવા લાગી. કોઇ કોઇ વખત તો રાત્રે પણ નિમિત્ત કાઢી બહાર જતી તે છેક મોડી રાત્રે ઘેર આવતી. ઘેર યજમાનો આવ્યા હોય તેમને માટે રસોઈ બનાવવાનું અને તેમની સરભરા કરવાનું બધું કામ મારે કરવું પડતું. મારા પિતાને મારી ધણી દયા આવતી; પણ તેઓ શું કરે ? તેમના હૃદયમાં ચિંતાનો એક નવો બ્યાધિ જન્મ્યો અને દિવસે દિવસે તેમનું શરીર ધમાવા લાગ્યું. તેઓ બહુ ડાઘા હતા એટલે પોતાની પીડા કોઈને જણાવતા નહિ; પણ તેમનું દુઃખ ધણું અગ્રાધ્ય હતું. મનમાં ને મનમાં તેઓ હિઝરાયા કરતા. આખરે તેમને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો અને ત્રણ મહિના ગિમાર રદી સ્વર્ગે સિધાવી ગયા.

મારા પિતાના મૃત્યુથી મારી નવી માતા વધારે નિરંકુશ બની

ગઠ. તેણે પોતાનો વેશ ઉતાર્યો નહિ. ચુડા-ચોટલો કાપમ રાખ્યાં વળી શોક પેશું એક મહિનો જ પાળ્યો. મારા પિતાનું માસિક શ્રાદ્ધ કર્યા પછી તે પ્રયમની માફક પાછી બહાર ફરવા માંડી. પડોશની કોઇ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે નહિ કરવા શીખામણ આપી તો તેનો તિરસ્કાર કરી તેણે કહ્યું: 'મારી વાતમાં તમારે મુદ્દવ ડડાપણ કરવું નહિ. મારા મનની હું પૂર્ણ માલિક છું. સ્ત્રીઓ કાંઈ પરતંત્ર પુતળીઓ નથી, પુરુષોની પેઠે તે પણ સ્વતંત્ર છે. મારા પતિને એક સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી કરવાનો હક હતો, તો શું મને બીજા પુરુષ કરવાનો હક નથી? એમની સાથેના મંસારમાં મેં તો કાંઈજ સુખ ભોજું નથી જનાં મારો પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર નથી. મારા મનને પ્રસન્ન રાખવા હું ત્રમે ત્યાં ફરે ફરે તેમાં તમારે શા માટે ઇર્ષ્યા કરવી જોઈએ. મારા મંબંધમાં આજે તો તમે ડડાપણ કરવા આવ્યાં છો; પણ હવેથી આવશો તો માન રહેશે નહિ.'

યયું. તે બધી પાડોશણ ફરી કોઈ દિવસ અમારે ઘેર આવી નથી. મૂર્ખને ઉપદેશ આપવાનું સાઈ પરિણામ કોઈએ કદી ભોજું છે! સર્પને દૂધનું પાન કરાવવાથી કેવળ વિષનો જ વધારો થાય છે. મારી નવી માતા તો તે દિવસથી વધારે ઉજ્જૃંબલ બની ગઈ. અમારે ઘેર હવે બહારથી નિશાળાજ લંપટ પુરુષો અને દલકા સ્ત્રીઓ આવવા લાગ્યાં. વળી યજમાનોની ભરતી પણ પહેલાંના કરતાં વધારે થવા લાગી. જે શૃદ્ધસ્યોને સિદ્ધપુરમાં એકજ દિવસ રહેવાનો વિચાર હોય તેઓ હવે અમારે ઘેર ત્રણ ત્રણ ચાર દિવસના પડાવ નાંખવા લાગ્યા. મારી માતાને તેથી એક આવકનું દાર ઉપડ્યું; પણ લોકોમાં તેને માટે નિંદા થવા લાગી. મારા પિતાની ધર્મશીલતા, પવિત્રતા અને કીર્તિ ઉપર તે કામાંધ કામિનીએ પાણી ફેરવી વાળ્યું. મને હવે એ ધરમાં રહેતાં ત્રાસ થવા લાગ્યો; પણ બીજે કોઈ સ્થળે મારે 'જવાનું નહોતું. મારા ઉપર તેણે અપાર ભુવન કરવા માંડ્યો. રોજ વીસ વીસ માણસની રસોઇ બનાવવી, એટલાનાં વાસણ માળવાં, ફૂંવેથી

જેથીને પાણીનાં જોડાં ઉચકી લાવવાં અને લોટ તૈયાર રાખવા ધડીનો પથરો જેવો એ ગારું હંમેશનું ફરજિયાત કામ' થઈ પડ્યું. મારાથી તેમાં કાઈ દિવસ જરા પણ કસુર ચતી નહિ અને થાંભ તો તરત તે હાથઉચ્ચો કરી લેવા તૈયાર ચતી. જો આટલો જુલમ કરીને જ તે અટકી હોત તો સારું હતું; પણ હવે તેણે મારી ઉપર એક નવો ત્રાસ વર્ષાવવાનું શરૂ કર્યું.

યજમાનોની સેવા કરવા માટે મને મોકલવાની તેણે ફરજ પાડવા માડી. અમારા પુરોહિતોના ઘરોમાં ધણે ઠંકાણે યજમાનોને પ્રસન્ન કરી પૈસા કઢાવવા સ્ત્રીવર્ગે આડા માર્ગ પકડે છે. મને એ વાતનો અનુભવ હતો. જો કે મારા પિતાના શુભ વિચારોને લીધે અમારા ઘરમાં એવી ક્રિયા ચતી નહોતી; પણ આડોશીપાડોશીમાં અને ખીલે એવા બનાવ બનતા એ નજરે જોયા હતા. અત્યારે, સુધી મારી માતા એકલી જ એ બ્યવસાય ચલાવતી હતી; પણ હવે મને તેમાં જોડાવાનું તેણે દબાણ કર્યું. પ્રભો ! રક્ષા કરો. તીર્થને બહાને અનેક કામાંધો એ પાપકર્મ કરવા જ ત્યાં આવતા. મુંબઈ, અમદાવાદ, હજી, કરાંચી, અને હલકતા સુધીનાં સહેલાણીઓ સિદ્ધપુરમાં ઉતરી પડતા અને ચાર દહાડા આનંદ કરી પાછા ચાલ્યા જતા.

મને તેરમું વર્ષ જતું હતું. મારી પવિત્રતા જાળવવાની મને એ સ્થાનમાં બહુ ચિંતા થઈ પડી હતી. મારી માતા મારાં લગ્ન જલ્દી કરી નાંખે તો સારું એમ મને વિચાર આવતો; પણ એ વાત મારા હાથમાં નહોતી. હિન્દુ કન્યાઓની પરવચતા કાણ જાણતું નથી ! હું હંમેશ મનમાં ને મનમાં ડરો કરતી અને આવી દશા માટે મારા કિરમતને દોષ આપતી.

એક દિવસ મારા એ સાગ્રની કડીનતાનો રાક્ષસી પ્રભંગ આવ્યો. લગ્નનો એક ભાટીઓ મુંબઈથી કાઢીઆવાડ જતાં વચ્ચે સિદ્ધપુર આવ્યો. અમારા ઘરનું એકજ દિવસનું આતિથ્ય ચાખતાં તે દરે પામી ગયો. તેણે આઠ દિવસ સુધી અમારે ઘેર મુકામ રાખ્યો.

મારી માતાએ તેનું સ્વાગત કરવામાં મથ્યા રાખી નહિ. ત્યારે તે જવાનો થયો, 'ત્યારે આગલી રાત્રે તેણે પોતાના ખર્ચે દૂધપાક પૂરીનું જમણું કરાવ્યું. અમે સૌ જમીને રાત્રે વાતો કરતાં બેઠા હતાં. મોટી રાત ગયા પછી મને નિદ્રા આવવા લાગી. આજ મારી આંખોમાં આટલું બધું ઘેન કેમ બરાયું છે, તે હું સમજી શકી નહિ. ત્યાં પાથરેલી એક પથારીમાં હું સૂઈ ગઈ અને તરત મને ગાઢ નિદ્રાએ ઘેરી લીધી. મધરાતને સુમારે મને એક બચકર સ્વપ્ન આવ્યું, જાગીને જોતાં જણાયું કે મારું કોમારવ્રત એ અધમને હાથે નારા પામ્યું છે. મારી નવી માતાએ જ રાત્રે દૂધપાકમાં અને કાંઈકે કંઈ આપીને બેભાન બનાવી આ કર્મ કરાવ્યું છે એમ મેં માની લીધું. હું તરતજી છતાંજ મારી દર ઉભી રહી અને તે નરસાક્ષસનો તિરસ્કાર કરવાં લાગી. મારી નવી માતા તરત નીચેથી ઉપર આવી અને ઉભડીમી સંઘળો દોષ મારે માથે ઢોળી પાડી, અને ધાંટા કાઢી લડવા લાગીમને 'નિત્ય નવા તવા ધણી કરવા માટે રાંડ પરણવાનું નામ લેતાંમાં નથી. આવા માલદાર માણસોનું સુખ મૂકી ગરીબ બ્રાહ્મણનાની છોકરાનું ધર કોણ માંડે ? મોટી આખલા જેવી થઈને ફાટી જ રૂં ગઈ છે. હું ધણા દિવસથી તારાં કામ જોયા કરું છું. મારે શું ? તારા આપની જેવી લાજ આખરે હશે તેવાં કામ તું કરતી હશે; પણ ઉપરથી શાણી સોતા થઈને તું બીજાનો દોષ કાઢે છે, માટે જ મારે 'આટલું કહેવું પડે છે.'

હું તો તેનાં આવા વચનોથી સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. એ પિશાચિની ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યાનું મને હૃદયમાં તીવ્ર દુઃખ તો થતું જ હતું; તેમાં વળી તેના આ ચબ્દોથી બળતામાં ઘી હોમાયું. મારું હૈયું અપાર રડતું હતું. પૃથ્વી માર્ગ આપે તો અંદર સમાઈ જાઉં એમ મને થતું હતું. હવે હું બહાર શું મોહું બતાવીશ ? આ કલંકે હું કેવી રીતે ધોષ નાંખીશ ? લોકો મને શું કહેશે ? વગેરે પ્રશ્નો મારા મનમાં એક પછી એક ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. હું એ પાપિણી ઉપર,

એ નરરાક્ષસ ઉપર અને એ કાળરાત્રિ ઉપર અનેક અભિશાપ વર્ષાવવા લાગી. તે રાત્રે બાકીના સમયમાં મને મુદ્દલ ઉંઘ આવી નહિ. બીજે દિવસ સવારમાં ઉઠીને જોઈલું તો ચારે તરફ મારા એ પાપકર્મની વાત ચાલી રહી છે. ચોરે ને ચોટે, વાટે ને ઘાટે સર્વજન માફ જ મહાભારત વંચાઈ રહ્યું છે. કોઈ મારો દોષ કાઢે છે તો કોઈ મારી નવી માતાનો દોષ કાઢે છે. લોકો પોતાને કાવે તેમ બોલે છે. દુનિયાને શું ? તે ક્યાંથી સત્ય તપાસી શકે ? પારડી નિંદા કરવી એ જ તેની પ્રકૃતિ છે. મને એ લોકનિંદાથી એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું બહાર મોઢું દેખાડતું મારા માટે બારી થઈ પડ્યું. મેં એ ગામ સંપૂર્ણ રીતે ત્યાં તજી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

પર હું કદી ધરબહાર નીકળી નહોતી. મારે દુનિયામાં બીજો કોઈ પ્રત્યાધાર નહોતો; છતાં પરમેશ્વરને બોલે માથું મૂકી હું બહાર નીકળી. પુષ્પબદ્ધ વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું. મારા પિતાના અનેક શ્રીમંત મતેજમાનો ત્યાં નિવાસ કરતા હતા. કોઈ પણ સ્થળે ત્યાં મને સ્થાન બંધેણી રહેશે એમ ધારી મેં સ્થળને આવી મુંબઈની ટિફીટ લીધી. મારી માતાને તો એટલું જ જોઈતું હતું, કોઈપણ રીતે મારો કાટો તે દરેક કરવા ઇચ્છતી હતી. એટલે મારા ગયા પછી તેણે મારી મુલક (તપાસ કરાવી નહિ. ઉલટી એવી વાત ચલાવી કે હું પેલા લાડીઆને લાંબને નાસી ગઈ છું ! મને મુંબઈ જતાં રસ્તામાં આશા, નિરાશા, ક્રોધ, આનંદ વગેરે અનેક લાગણીઓ ઉદભવતી હતી. મારી માતાના નરકસ્થાનમાંથી છૂટ્યા બદલ મને આનંદ થતો હતો; પણ અજણી મુંબઈ નગરીમાં હું ક્યાં જઈશ ? અને માફ શું થશે ? એ વિચારો મને મુંઝાવતા હતા. મોટી બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેનાં સ્ટેશનો એક પછી એક પસાર થતાં હતાં. વલસાડ અને પારડીનું સ્ટેશન મૂક્યા પછી દ્રેનમાં બેઠાં બેઠાં કુદરતની શોભા જોવાની એક રમણી મજા પડતી હતી. પાલધરના સ્ટેશન પછી તો પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય બહુ જ મનોહર જણાતું હતું. જેમ જેમ મુંબઈ નગરી નજીક આવતી

હતી, તેમ તેમ મારા મનમાં અનેક વિચાર લહરીઓ જન્મતી હતી. વસંતની ખાડી આવી સારે તો દરિયાનાં મોઝાં પ્રમાણે મારા હૃદયનાં મોઝાં વેમથી ઊછળવા લાગ્યાં. આખરે આંટરોડ સ્ટેશન આવતાં હું ટ્રેનમાંથી નીચે ઉતરી અને ટિકીટ આપી બહાર જઈ એક તરફ ઉભી રહી. ઉતરેલાં સઘળાં પેસેન્જરો પોતાનો સરસામાન લઇને વેમથી ચાલતાં જતાં હતાં; પણ મારે ક્યાં જવાનું હતું ? હું ધણીવાર સુધી ઉભી રહી. મુંબઈનું આવું મોટું બધા સ્ટેશન હશે અને આવું જગર ચહેર હશે એની મને સ્વપ્નમાયે કલ્પના આવી નહોતી.

આખરે ધણીવારે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ મારી પાસે આવી મને કહેવા લાગ્યાં: 'અરે, ? જહેન ! તું આજ અહીં આમ એકલી ક્યાંથી ? ગાડી તો ક્યારનીએ આવી ગઈ છે; છતાં તું હજી કેમ ઉભી રહી છે ? અમારા ધરતું શિરનામું શું તને યાદ રહ્યું નથી ? મને લાગે છે કે તું અમને ઓળખતી નથી. ક્યાંથી ઓળખે ? મુંબઈમાં તું આજ પ્રથમ જ આવી છે. અમે તને બાળપણમાં જાણે હતી. ખરેખર તારો માતાના જેવો જ તારો ચહેરો છે, અરે ! આજ નાનુક ફૂલ ઉપર આટલું દુઃખ હોય ? કેવી સૂઝાઈ ગઈ છે ? મોઢા ઉપર દૂર જ નથી. અરે ! અમને શી ખબર કે તું આમ ઓમિતી આવશે; નહિ તો અમે ટાઇમસર તને સ્ટેશન ઉપર લેવા આવત અને આ બે કલાક તારે નકામું બેસી રહેવું ન પડત ! ચાલ જહેન, અમારે ઘેર ચાલ; પ્રજુના પ્રતાપથી આ તારા મામા સુખી છે અને મારા ધરમાં પણ તારા માસા ઉપર મંથરની દયા છે.'

આ મારા મામાને અને મારી માસીને મેં જીવનમાં પ્રથમ જ જોયાં. હું તો માનતી હતી કે દુનિયામાં મારે હવે આજ અને નીચે ધરતી સિવાય કોઈ નથી; પણ પ્રજુએ મને આ બે જણા બેટાડ્યાં એમ હું ધારવા લાગી. દુઃખ અને ચિંતાથી હું એટલી બધી કાયર થઈ ગઈ હતી કે મને એ વખતે લાંબો વિચાર કરવાની શક્તિ સૂઝી

નહિ. મારા મામાએ તરત એક ગાડી લાડે કરી લીધી અને મુંબ-
ઈના મોટા મોટા રસ્તાઓ જોતી હું મેં માની લીધેલા સુખસ્થાન
તરફ જવા લાગી, ઘડીવાર હું માઈ દુઃખ ભુલી ગઈ. હેવિબ્યને માટે
મનમાં ને મનમાં મોટી આશાઓ બાંધી લીધી. આખરે અમારે ઉત્ત-
રવાનું સ્થાન આવ્યું. ગાડીવાળાને પૈસા આપી અમે ઘરમાં ગયાં. ઘર
બહુ સુંદર અને સુધડ હતું. મારી માસીએ તત્કાળ મારા માટે દૂધ
મેંગાવ્યું અને એક રકાબીમાં મગજનો લાડુ તથા પૂરી ખાવા
આપ્યાં. હું બે દિવસની ભુખી હતી. નાસ્તાને ન્યાય આપ્યા પછી
મારામાં કાંઈક ચેતન્ય આવ્યું. મેં મારી એ માસીને તથા મામાને
સમગ્રી વિતક વાર્તા કહી સંભળાવી. તેઓ મારા દુઃખથી દિલગીર
થઈ મને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં અને અહીં મને સમગ્ર સુખ
મળશે એમ આશા દેખાડવા મંડ્યાં.

બે ત્રણ દિવસ તો મને ત્યાં કાંઈ નવું અનુભવ થયો નહિ.
પણ એવે દિવસે મારા સમજવામાં આવ્યું કે એ મામા-માસી
બનાવટી હતાં, અને હું એક નરકસ્થાનમાં ફસાઈ પડી હતી, મને
ત્યાંથી નાસી છૂટવાની ઇચ્છા થઈ; પણ એ કામ સહેલું નહોતું.
મારો વિચાર એ મારી માસીના બળુવામાં આવતાં તેણે પોતાનું
ખર્ચ પોત પ્રકટ કર્યું, મને સખત ચબ્દોમાં ધમકી આપી. થયું,
માઈ અધઃપતન એ દિવસથી આરંભાયું! અને દિવસે દિવસે હું
હું પાપના ખાડામાં ધકેલાતી ગઈ. મેં તેમાંથી બહાર નીકળવા ધણીએ
કાંઈ માર્યા; પણ હજી સુધી મારો ઉદ્ધાર થઈ શક્યો નથી.

શું હવે તમે એમ કહી શકશો કે એ નીચ કર્મમાં હું જાણી
જોઈને પ્રવૃત્ત થઈ હતી? અચાન અવસ્થામાં એકાદ ભુલ થતાં
હંતીની જે અધમદ્દશ થાય છે તેને સુધારવાની સમાજ તરફથી
તક મળી શકતી નથી એ જ એક મોટી અફસોસની ખીના છે. શું
તમે એમ જાણો છો કે અમને પતિપત્નીના ઉંચા પ્રેમની મુદ્દલ
કિંમત જ નહિ હોય? શું તમે એમ સમજો છો કે અમારું હૃદય

કેવળ જડ બની ગયું હશે ? શું તમારી એવી માન્યતા છે કે અમે જનાવરના કરતાં પણ ઉતરતાં છીએ ? સમાજના પરાપકારી પુરુષો દોરાને માટે વ્યવસ્થા કરે છે; તેટલી પણ અમારો ઉદ્ધાર કરવા ગોઠવણ કરતા હોય તો શું અમે ન સુધરી શકીએ ? અમને હૃદય છે, અમને લાગણી છે; પણ મમાજમાં અમારે માટે સ્થાન નથી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં અમારો તિરસ્કાર જ છે. સમાજનો આ એક અમારી ઉપરનો અન્યાય છે. શું તમે એમ કણ્ઠ કરી શકો છો કે સમાજમાં અમારા કરતાં અધમ સ્ત્રીઓ નથી રહેતી ? જાને ખુલ્લે પાપકર્મ કરી ઉપરથી પવિત્રતાનો આડંબર જતાવનારી બાઈઓને સમાજ પૂછતીયે નથી. હું મારા અનુભવ ઉપરથી સ્પષ્ટ કરું છું કે તમારા કહેવાતા પવિત્ર સંસારમાં ભયંકર સડો છે. મોટાં ઘરોની કુળવાન અને ઉચ્ચ ગણાતી કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ પોતાના નીચ હવસની તૃપ્તિને માટે અમારાં ઘરોનો આશ્રય લે છે. અમને દલાલીના દામનો એથી એક જાતનો ભેવડો તડાકો પડે છે. દેવદાસનને બદલે કે કરવા જવાને બદલે તે સ્ત્રીઓ પોતાના ધોરને લઈ અમારે ઘેર આવે છે. અને જે ત્રણ કલાક રહી આઘ્યાં જાય છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે એક બાઈ બીજા પુરુષ સાથે એક ઝોરડામાં વિવાસ કરતી હોય છે, ત્યારે તેની જ બાળુના રૂમમાં તે બાઈનો પતિ બીજા સ્ત્રી સાથે બલિયાર સેવતો હોય છે. આ શું જોઈ જીવન છે ?

પુરુષ બદલાઈને હોય છે; એટલે તેની સ્ત્રી પણ બદલાઈની થાય છે અને તેથી પ્રજામાં વર્ણમંકરતા આવે છે. પોતાને ઘેર સ્વરૂપવાન શુદ્ધ, બરજીવાન પત્ની હોવા છતાં ઘણા વિષયના ગુલામો અમારે ઘેર આવે છે અને પૈસાનું તથા પ્રતિષ્ઠાનું પાણી કરે છે. બીજા કુટુંબોની પેઠે મમાજમાં વેરપાત્રેવન પણ એક કુટુંબ છે. શું પુરુષો સવમ રાખી પોતાની એ કુલાલ છોડી દે તો સંભવ છે કે અમારી સંખ્યા વધી શકે ? અત્યારે દિવસે દિવસે મુંબઈમાં ને બીજાં શહેરોમાં વેશ્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને સમાજ હજી પણ નો

પોતાની આંખ નહિ ઉઘાડે તો એ ભયંકર બદી વધી પડશે અને ધીમે ધીમે આખા દેશને બળહીન, બુદ્ધિહીન અને ક્રાંતિહીન બનાવી મૂકશે.

મહાત્મા ગાંધીજી બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ આપવાને બદલે પુરુષોને પોતાની પત્નીમાં જ પ્રસન્ન રહેવાનો ઉપદેશ આપતા હોય તો વધારે સાફ છે. સમાજોમાં-સભાઓમાં અને મિટિંગોમાં નીતિ અને ધર્મનાં લાંબા લાંબા બ્યાખ્યાનો આપનારાઓ મધરાતને વખતે અમારાં ઘરોમાં હાજરી આપી જાય છે. સંન્યાસીઓ, ધર્મચાર્યો અને પંડિતો મહિનામાં પાંચ સાત વખત અમારા ઘરની મુલાકાત લીધા સિવાય રહેતા નથી, અને ભક્તિ તથા પ્રભુપ્રેમનાં કાવ્યો અને વાર્તાઓ લખનાર અમારૂં આતિથ્ય પુરસ્કરને વખતે સ્વીકારી જાય છે. દુનિયામાં બોલવું સહેલું છે; પણ આચરવું મુશ્કેલ છે. હું તો પોદારીને કહું છું કે: અમારા કરતાં વધારે પામર સ્ત્રી-પુરુષો સમાજમાં હયાતી ધરાવે છે અને તેનો કોઈ ઇન્સાફ લેવાતું નથી. ખોટી નીતિએ, ખોટી પવિત્રતાએ દુનિયાનું જોટલું જૂડું કર્યું છે; તેટલું અમે નથી કર્યું. ધર્મને નામે જે ભયંકર પાશવતા આજે ચારે તરફ ચાલી રહી છે તે કમકમાટી ઉપજાવે તેવી છે.

મુજબ શહેરમાં કેટલાંક એવાં ખાનગી નરકસ્થાનો છે કે જ્યાં પશુતાની હદ આવી રહે છે. હું મારા અનુભવ ઉપરથી સાચું જ કહું છું કે: એવાં સ્થાનોમાં સંખ્યાકાળના અંધકાર વખતે સર્ગાં એ ભાષા ખડેનને પશુક્રોડ કરવાનો સમય આવી જાય છે; છતાં તેઓ પવિત્રતાના નામ નીચે સમાજમાં ડાહ્યાં ડમરાં ચર્ચ ફરી શકે છે અને અમને કોષ્ટપણ જગ્યાએ ઉભાં રહેવાનું સ્થાન પણ મળતું નથી. શું આ થોડો અન્યાય છે? સમાજસેવકો હોવાનો દાવો કરનારાઓ કે સંસારસુધારકો ભલે ગમે તેટલાં બળુગાં ફુંકે; પણ જ્યાંસુધી અમારાં પામર જીવનોને સુધારી સારે રસ્તે લેવાનું કામ હાથ ધરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી દેશનો કદી ઉદ્ધાર થવાનો નથી. ભયંકર

જીવલેણ ચોપી રોગો વધી પડશે, ડાક્ટરો અને દવાખાનાં ઉભરાશે, તેજ, વીર્ય અને પુરુષાર્થ કમી થશે. ગુલામી, ડર, ખુશામત અને અધર્મ વધી પડશે અને પછી ધીમે ધીમે આખા સમાજની પડતી દશા આવી જશે; છતાં અમારો ઉદ્ધાર કરવામાં સમાજ અલગાઇ જાય છે. દેવી વિલક્ષણુ ભાવના છે ! અમે અપવિત્ર છીએ, અમે પાતકી છીએ; પણ આખરે અમે માલુસ છીએ. પાપીનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેની નિર્બળતા ઉપર દયા ખાવી જોઈએ. અમને ઉપદેશ આપનારાં મીઠાનો તૈયાર કરો, અમારી જીંદગી નિભાવવાનાં સાધનો. અમને મેગવી આપો, અમારાં ઝેરમય જીવનમાં અમૃત રેડો અને અમને હડધુત કરવાનું છોડી દો તો અમે સીધે રસ્તે જવા તૈયાર છીએ. અમારામાંની ધણી બાઇઓને આવાં જીવનનો કંટાળો આવેલો છે; પણ બીજો કોઈ ઇલાજ નહિ હોવાથી જ તેઓ એમાં સબડે છે.

દયા અને ધર્મને નામે પેકાએલા આ દેશમાં શું આવી નિર્દયતા યોગ્ય છે ? ક્યાં સુધી અમને આવા પાપમાં સડવા દેશો ? બાળપણની અમારી સાધારણ ભુલોનો શું આવો ધોર દડ લોખંડી ? અમને અધમ અને ઉતરેલું ધાન્ય ગણનારાઓ શા સારૂ દૂતરાની પેઠે પુંછડી પટપટાવતા અમારે બારણે આવે છે ? શું અમે છેક નિરપયોગી છીએ ? લાંઠાઓ અને વિધુરોને અમે વધારે આત્માચાર કરતા અટકાવીએ છીએ; પણ અમારો એ એક લુલો બચાજ ખ્યાનમાં લઈ સમાજમાં અમારી આટલી બધી જરૂર છે એમ કોઈએ માની લેવું નહિ. મારે તો માત્ર એક જ કહેવાનું છે કે: અમારી ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર કરો અને સમાજમાં અમને સ્થાન આપો.

સ્રીઓ ઉપર આત્માચાર કરવો એ દેશની અસહ્યતાનું મુખ્ય ચિહ્ન છે. સમાજની નિર્દયતા અને નિષ્કૃસ્તાને લીધે જ અમારી આવી દશા થઈ રહી છે, એ વાત હવે તો તમારા ખ્યાનમાં ઉતરી હશે. હું અનુભવ લેવા આ દેશમાં દરેક ઠેકાણે ફરી છું. મેં ઘણાં

સુધરેલાં કુટુંબો જોયાં છે. સુધારાને નામે જે ભવંકર સડો ચાલી રહ્યો છે, તેનું વર્ણન હું કરી શકતી નથી. સમાજમાં નિર્બળ સ્ત્રીઓ અને પાપી પુરુષો હંમેશા રહે છે. તેમને સુધારી સમ્યક્ષિત્ર જનાવવાનો એક હિંમત શિશુઓ છે; પણ તે ઉપરાંત સમાજની કેટલીક ખરાબ રૂઢિઓનો નાશ થવાની ખાસ જરૂર છે.

ખાળસમ, વૃદ્ધસમ અને કળેશના લગ્નથી ઘણી સ્ત્રીઓ નાની ઉંમરમાંથી વિધવા થાય છે. વિધવાનું જીવન સમાજમાં ઘણું દુઝેલ મનાય છે. છદ્વિયોની લાજશીઓ સામે થવાનું બળ જો તેમનામાં ન હોય તો તે અનીતિના રસ્તે ચડી જાય છે. જ્યાંસુધી એ વાત ગુપ્ત રહે છે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે; પણ પાપ જાહેરમાં આવતાં હાં તો તેને એર પીરકાવાય છે અને નહિ તો તેનો ત્યાગ કરાય છે. જેમને ધરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, તેઓ ચહેરામાં જાદુ ધંધા તરીકે વેશ્યાવૃત્તિ સ્વીકારે છે. નિર્દય સમાજોનો આ શું ઓછો લુલ્લમ છે ? જે દૂર પુરુષો વિધવાઓનાં અને કુવારી કન્યાઓનાં જીવન ધુળમાં મેળવે છે, તેમને સમાજ તરફથી કાંઈ ચિંતા મળતી નથી અને બિચારી બનાય અળખાઓને એકાદ જુવને પરિણામે મરણ-પર્યંત તિરસ્કાર, અપમાન અને કાળું કલંક સહન કરવા પડે છે. અમને શું અમારો દેહ વેચીને પેટનો ખાડો ભરવાનું પસંદ પડતું હશે ? મનુષ્ય જીવનની કિંમત શું અમે બિલકુલ નહિ સમજતાં હોઈએ ? સમાજે અમારા વર્ગને એટલો નીચ ઠરાવ્યો છે કે તેનો જલદી ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે; પણ શું અમે હંમેશાને માટે એ નીચતામાં રહેવા જ સરજવાં હોઈએ ? અમારી બહુતા શું આ દેશની સભ્યતાને શોભે છે ? સમાજ ક્યાં સુધી છતી આંખે અંધ રહેશે ? દેશના લાજ્યમાંથી ક્યારે આ દુરાચાર દૂર થશે ?

અમારી મુક્તિ માટે પ્રથમ એક દંડ એકઠું કરી સંસ્થા રચાવો. વિલાયતનાં સ્ત્રી પુરુષોની પેટ દિન્દનાં સ્ત્રી પુરુષોએ વેરવાઓનાં રહેવાનાં ધરોમાં ફરી, તેમને ઉપદેશ તથા મદદ આપી એ નીચ ધંધા-

માંથી મુક્ત કરવી જોઈએ. તેમની કરુણાજનક અને હૃદયવેધક સ્થિતિ જાણી લઈ તે લોકોમાં જાહેર કરવી જોઈએ અને તેમના પોપણુને પાટે પ્રમાણિત માર્ગ શોધી આપવો જોઈએ. મને આશ્ચર્ય થાય છે : આપણા દેશની હિન્દુ-મુસલમાન બાઈઓ તો આ ધંધામાં ફસાય છે, પણ કેટલીક યુરોપિયન અને યુરેઝિયન બાઈઓ પણ આવો રીત ધંધો ચલાવી રહી છે. સુધરેલા દેશની સ્ત્રીઓને શું આવું કર્મ તોલવું દરે ?

પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં સપડાઈ એકાદ સ્ત્રીને જો એક વખત વેશ્યાવૃત્તિનો આશ્રય લેવો પડે તો જીંદગીપર્યંત તેને તે જ ભયાનક અપ્રતિજ્ઞામાં પોતાનો જન્મ ગુમાવવો પડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે સ્ત્રીના ઉદરમાંથી પેદા થએલાં સંતાનોને પણ એ જ ધંધો માગળ ચલાવવો પડે છે. આ તરફ સમાજે તથા આગેવાન લોક-રાયકોએ લક્ષ્ય આપી પામર સ્ત્રીવર્ગને આ અધોગતિમાંથી મુક્ત કરવો જોઈએ. વેશ્યાવૃત્તિ અગર દેહનું વેચાણ એ મડાનો પ્રચાર તાશ્વાત્ય દેશમાં પણ છે; પરંતુ ત્યાં તેની વિરૂદ્ધ જોરથી દિવચાસ થઈ રહ્યું છે. કેટલાંક કેળવણીવાળા સ્ત્રી પુરુષોએ ગણીએ ગણીએ ફરીને આ રીતમાં પડેલી અભાગિની અમળાઓની કરુણાજનક સ્થિતિ જાણી શકી છે.

સ્ત્રીઓની અનીતિના માર્ગ તરફ પ્રવૃત્તિ રૂમ થાય છે, તેમની રવચતા-નિર્બંધતાનો લાભ લઈ પુરુષો તેમને પાપના ખાડામાં પડી રીતે નાંખે છે વગેરે બાબતોનો તે દુઃખમાં પડેલી અનેક સ્ત્રીઓની સાક્ષીઓ પ્રકટ કરી, તેઓના મળંધમાં વિદાયતનો લોક-જાગૃતિ ઉશ્કેરી મૂકી છે અને રોમાંચ ઉભાં કરે એવા પુસ્તકો ગ્રાપી તેમણે જગતભરી સામે સત્ય રજુ કર્યું છે; પણ અમારાં કમ-સીખે આ દેશના લોકોનું લક્ષ આ તરફ ખેંચાયુ નથી. સ્ત્રીવર્ગનો મેક મોટો ભાગ કેવળ નિરૂપાયથી આ ધંધામાં પડી સાચા સુખને ગુમાવી બેઠો છે ! સ્ત્રીઓને, આ મુઠી વગરનો વેપાર કેવળ દરિદ્રતાને

હીધે કરવો પડે છે. પ્રમાણિકપણે પેટ ભરવાનો એક પણ માર્ગ તેમને સાધ્ય ન હોવાથી તેઓ આ ધંધો સ્વીકારે છે. કેટલીક વખત હિન્દુસ્થાનનાં માળાપો પોતાના પેટને અચ્છે પાંચ પચ્ચીસ રૂપિયા લઈ, આવાં દેહવિક્ષનાં કારખાનાંઓ ચલાવનારને પોતાની નાની ઉંમરની બાળકીઓ વેચે છે.

વેશ્યાવૃત્તિને ફરજિયાત બનાવનાર દારિદ્ર્ય છે; એટલું જ નહિ પણ બીજાંએ ધણાં કારણો છે. પતિથી તળએલી, પરપુરુષોથી ઉપાડી જવાએલી, ખરાબ સોજતવાળી, કળેડાંનાં લક્ષવાળી અને બાળવિધવા ધણે બાગે આ ધંધો આદરે છે. બાળલક્ષ, વૃદ્ધવિવાહ, મદ્યપાન, બળાત્કાર કે મનની દુર્બળતાથી એક વખત સ્ત્રીઓનો પગ આડો પડે ■ અને તેમાંથી સુધરવાનો એક પણ માર્ગ ન હોવાથી એક સરખો અધઃપાત ચતો જાય છે. આ દેશમાં વિધવાઓ પ્રત્યેની નિષ્કૃપ્તતા ઉપર જણાવેલા ધંધાને પોષક થઈ પડે છે. રહેવાની મતલબ એ છે કે પોતાની ઇચ્છાથી આવો અધમ ધંધો લઈ બેઠેલી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સેંકડે દસનું પણ હોતું નથી. બળાત્કારથી ફસાએલી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નેવું ટકા હોય છે. આવી સ્ત્રીઓની સંખ્યાતની છંદગી એવાં જ કારખાનાંમાં રચેલી હોવાથી તેમને દુનિયામાં બીજો કોઈ સારો ધંધો છે, એ વાતની ખબર પણ હોતી નથી. દેહવેચાણના કારખાનામાં પોતાના માલિકની તિજોરી તર થાય તે માટે જે અસહ વેદનાઓ સ્ત્રીઓને સહન કરવી પડે છે તેનાં વહુનો સાંભળી પતથર જેવું હૃદય પણ પીગળી જશે.

આવાં નરકસ્થાનોમાં સપડાએલી સ્ત્રીઓ અભણ હોવાથી પોતાનાં દુઃખ યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડી શકતી નથી. આવા પ્રસંગે સમાજસુધારકોનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે અમારા ઉદ્ધારના કામને પવિત્રમાં પવિત્ર ધર્મ સમજવો જોઈએ. પ્રથમ પતિતોદ્ધાર ચૂક સ્થાપે તેમાં રખડી પડેલી બાળકોને રહેવાની તળવીજ કરી જોઈએ વેશ્યાઓ જન્મથી જ કુમાર્ગગામી નથી હોતી એ ધ્યાનમાં રાખ

તેમની પ્રત્યે દયા રાખતાં શીખવું જોઈએ પતિવ્રતધર્મ અમને પસંદ નથી એમ માનશે નહિ, પણ તેવો સારો આયુષ્યક્રમ મેળવવા માટે અમે નિરાશ થએલા હોવાથી જ અમારે આવા ખરાબ રસ્તે આયુષ્ય પૂર્ણ કરવું પડે છે. અમને જો સારો માર્ગ બતાવવામા આવે તો અમે જરૂર આ ધંધો મૂકી દઈએ અમને સારા સારા કામ શીખવી શકાશે અને પ્રમાણિકપણે ઉદરનિર્વાહ ચલાવવાની તજનીજ કરાવી શકાશે

આ દેશમા કોઈપણ કાર્ય નવેસરથી શરૂ થયું કે તે સંબંધી પોકારો તો થાય છે જ, પણ તેનાથી ડર્યા વિના અમારા ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન હાથ ધરવો જોઈએ વિધાયતર્મા ' નેશનલ વિજીલન્સ એસોસિએશન ' નામની સંસ્થા વેશ્યાઓના ઉદ્ધારના ઉદ્દેશ્યથી સ્થાપાએલી છે, અને તેનું કામ ધણું સમાધાનીથી ચાલે છે; એવું મેં વાંચ્યું છે. હિન્દમા અત્યારે એવી પ્રેસ્થાની ખાસ જરૂર છે ભણેલા ગણેલા તરણોએ વેશ્યાવૃત્તિ સ્વીકારી ઉદરનિર્વાહ કરનારી સ્ત્રીઓ તરફ તુઅંચ નજરથી ન જોતા, તેઓના આ ધંધાના મૂળનો લક્ષ્યપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ

કોઈપણ સ્ત્રીને દેહ વેચીને પેટ ભરવું ગમે જ નહિ. પોતાના મનના દુખો મનમા જ દાળી દઈ આવું કુદરત વિરૂદ્ધ નીચ કામ શું તેઓ હોયથી કરતી હશે ? આ દારણુ યાતના આપનારી ગુલામગીરી તેમને શું પસંદ પડતી હશે ? આવી અધમ પ્રકારની જન્મકેદમા તેમને શું સુખ ભાસતું હશે ? આ સર્વ પ્રશ્નોના જવાબ ' ના ' મા આપવા પડશે. પણ તે કર્યા સિવાય તેમનો છૂટકો નથી સમાજે અમને એટલા હલકા દરજ્જાની ગણેલી છે કે એ નરકમાથી અમારો ઉદ્ધાર થવો અસંભવ થઈ પડ્યો છે બિચારા પરાંપકારી મીરાનરીઓ અમને પાવન કરી પોતાના સમાજમા જોગવવા છડે છે. અને મને ધણીવાર આવા વિચિત્ર હિન્દુપણને છોડી ખ્રિસ્ત યર્ષ જવાનું મન ધાય છે, પણ હું હજી રાહ જોઉં છું આટલો

અધઃપાત થવા છતાં શું આ સમાજ નહિ જ જાગે ? સમાજસેવકો ! હવે તો હદ થઈ છે ! કૃપા કરી અમારા માટે પવિત્ર સંસ્થાઓ સ્થાપી ફરજિયાત-નામદાને સ્વીકારવી પડેલી વેસ્થાવૃત્તિ નામશેષ કરવા કોઈકે તો તૈયાર થાઓ ! !

હું બહુ દિલગીર છું કે આવી વાત આજ મારે આમ ખુલ્લે ખુલ્લી જાહેર કરવી પડે છે. સમાજ જ્યાંસુધી સંસારના દુષણો તરફ આખા મિત્યામણા કરશે, ત્યાંસુધી આ મહા દોષો કોઈપણ રીતે અટકવાના નથી. દેશને અત્યારની અધોગતિ કરતાં પણ વધારે અધોગતિમાં તે ધસડી જશે અને પરિણામે સર્વનો નાશ થશે હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષનો ભ્રમસમૂહ સાસારિક નથી, પણ ધાર્મિક છે. વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે હિન્દુઓ વિવાહ કરતા નથી પણુઓની પેઠે હુઘડી મનમાન્યો સભોગ કરવાનો તેમનો ધર્મ નથી. વિવાહ સસ્કાર એક ગંભીર પ્રતિજ્ઞાએ તેઓ સ્વીકારે છે. ઇશ્વરને સાક્ષી રાખી અતિ પવિત્ર ભાવથી જીવન પર્યંતને માટે તેઓ એકતામાં બંધાય છે; છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે પુરુષ પોતાની નીચ વાસનાઓને તાબે થઈ, પોતાની પરણેલી પત્નીને દુગો દષ્ટ લગ્નનો કરાર તોડે છે અને બળિયાર કરે છે. પરિણામે અમારા ધંધાને ઉત્તેજન મળતા અમારી સંખ્યા વધે છે; પણ હવે એ પ્રશ્નમાં બેદરકારી રાખવામાં હાની છે સમાજસેવકોને મારો એટલો જ સંદેશ છે કે: તેમણે અમારા માટે સંસ્થાઓ બોલી, અમને કારત, ગુણુ સીવણુ વગેરેની તાલીમ આપી અમારો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ પ્રજા તેમના ઉપર તેથી રાજ થશે અને સારા સમાજનું કલ્યાણ થશે. '

તે બાઈની આ આત્મકથા સાંભળી હું અને મારી સ્ત્રી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા સમાજની પામે વેસ્થાઓનો પ્રશ્ન રજુ કરવા આ કથા જોમની તેમ અહીં આપી છે

(૮)

વિનોદિની

પ્રાકૃતિક મનોધર્મ:

(૧)

હું કુદ સ્ત્રી અર્થાત્ મારા આયુષ્યનાં રમરણો! પણ કુદ ! તે જનતાની આગળ જાહેરમાં મૂકતાં આજ મને શોભાય છે. જે અદૃષ્ટને લીધે મનુષ્ય કોઈ વખત સુખના સાગર ઉપર તરે છે; તે કોઈ વખત દુઃખના ખાડામાં ધકેલાય છે એની મિમાંસા કરવા અદૃષ્ટ લેખક બ્રહ્મદેવ સિવાય કોઈ સમર્થ નથી. ભવિતવ્યતા ઉપર ઈશ્વર સિવાય કોઈની કાંઈપણ સત્તા નથી એમ જે ડાહ્યા માણસો કહે છે, એની સત્યતા મારા અનુભવમાં પૂરેપૂરી આવેલી છે. નિરંતર સુખ-શ્યા ઉપર આગોટનારા કુદૈવી પ્રાણીને ભવિતવ્યતાની અગાધ શક્તિ-સામર્થ્યની કલ્પના કદી ઉત્પન્ન થવાની નથી; પણ કુદૈવી પ્રાણી પ્રત્યેક પ્રસંગે ભવિતવ્યતા તરફ આગળ દેખાડવા મિવાય રહેનાર નથી. હું ભવિતવ્યતાના સંબંધમાં બોલું છું તેનું કારણ એ છે કે હું એક અત્યંત કુદૈવી છું. મારું કુદૈવ આજ ધણા દિવસથી મારી સાથે એક સરખો ખેલ ખેલે છે. આ ઉપરથી મને કોઈ સુખના દિવસો મળ્યા નથી એમ સમજવાનું નથી. મારા જાગપણના દિવસો

ધણા સુખમાં ગએલા છે, પરંતુ તે જાગપણના સુખના રમ્ય દિવસો કલ્પનામાં પણ આવે નહિ એટલા જલદી પૂરા થઈ જાય છે. કદાચિત્ હાલ પ્રાપ્ત થએલી વિવક્ષણ વિપદાવસ્થાને લીધે ગએતો સુખનો કાળ અતિ અલ્પ હતો એમ લાગતું હશે. ગમે તેમ હો, પણ એટલું ખરૂં કે તે રમ્ય જાગપણનું મને જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું હાલની મારી કષ્ટકારક સ્થિતિ ક્ષણવાર વીસરી જઈશું તે સુખદાયક અવસ્થામાં જો મારી છેલ્લી ઘટિકા આવી હોત તો હું મને જાગ્યશાળી સમજત, પણ એ વખતે આવો વિચાર આવ્યો હશે કે નહિ તે કાંઈ કહી શકતી નથી. સ્વૂગ દષ્ટિએ જોઈએ તો મૃત્યુના સખધમાં લૌકિક કલ્પના અત્યંત નિરાળા દેખાય છે. જુદી જુદી માતનાઓ સહન કરનાર એકાદ દુર્લભ પ્રાણીનું મૃત્યુ થતા લોકો ‘છૂટ્યો મિચારો’ એમ કહી આશ્વાસન દેખાડે છે અને સુખસમૃદ્ધિમાં રહેલો એકાદ જાગ્યશાળી માણસ મરણ પામતા ‘અરેરે બહુ ખોટું થયું’ એમ કહી શોક ખતાવે છે, પણ આ લૌકિક કલ્પનામાં મોગી જુલ છે સકટોથી ડરી જઈ મૃત્યુનો આશ્રય શોધવો એમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ શું? મૃત્યુ સર્વના માથે છે તે ક્યારે કાના ઉપર ઘેરા હાલશે તેનો કાંઈ નિયમ નથી, પણ સકટ સમયે આશ્રય માટે તેને પાસે ખોવાવવું એ ખરા ધૈર્યશીનનું લક્ષણ નથી. આ વિવેચન કરવા કરતાં પ્રત્યક્ષ અદૃશ્યકે મને કેવી કેવી ફેગવી છે એ લખવાનો આરંભ કરવો એ જ ઠીક છે.

માઈ નામ વિનોદિની છે, પણ ‘વિનુ’ નામથી જ હું સર્વને પરિચિત થએલી છું. ધરમાં સર્વ કરતા મારી માતાનો મારી ઉપર વધારે પ્રેમ હતો. હું જાગપણમાં બહુ લાડકી હતી. અમાગ ધરમાં અમાઈ ચાર માણસનું કુટુંબ હતું. હું માતા પિતા અને જાણ માતાનું નામ અન્નપૂર્ણા, પિતાનું નામ શ્રીધર અને જાણનું નામ શ્રીકાંત છે. અમાઈ રહેવાનું ગામ કાકીઆવાડમાં છે, પણ અમે ધણી વખતથી અમદાવાદમાં રહીએ છીએ. મારા પિતા પ્રથમ મામલતદાર હતા અને પછી

કલેક્ટર થયા હતા. મારો લાઠ મારા કરતાં બે વર્ષ મોટો હોવાથી
અમે બન્ને સાધારણ સરખાં દેખાતાં હતાં. અમારી વચ્ચે અકથનીય
પ્રેમ હતો, તેથી અમારા બાલ્યાવસ્થાના દિવસો બહુ સુખમાં ગયા
છે. મારી આંખોમાં જરા આંસુ આવતાં લાઠની આંખો પાણીથી
છલકાતી. મતલબ કે અમારા બન્નેના મનોવિકાર એક જ હતા. અમે
શાળામાં પણ સાથે જતાં હતાં. શ્રીકાંત મારા કરતાં બુદ્ધિમાન હતો.
વર્ગમાં હંમેશાં તેનો નંબર પહેલો રહેતો. શાળામાં કેટલાક વિદ્યાર્થી
ઓ સાથે અમારે મિત્રાચારી હતી, તેમાં દિનકર નામના વિદ્યાર્થી
સાથે સારો રોડ જામ્યો હતો. તેને એક રોકાલરસિપ મળતી હતી.
અમારે ઘેર તે વારંવાર આવતો હતો. તે વિનથી, સુશીલ અને મિત-
ભાષી હોય રવચ્છે પણ સુંદર હતો. પોતાના મીઠા સ્વભાવથી તે
અમારા ધરમાના સર્વ માણસોનું પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યો હતો. તેના
પિતાની રિયતિ સાધારણ હતી. અમદાવાદમાં તે લાડાની ઓરડીમાં
રહી વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. મારાં માતા પિતાને તેની ઉપર અસા-
ધારણ પ્રેમ હતો. વારંવાર તેને અમારે ઘેર જમવાનું આમંત્રણ થતું.
વરમ જે વરસમાં તો તે અમારા ઘરના એક માણસ જેવો થઈ
રહ્યો હતો.

ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થયા પછી હું અને શ્રીકાંત અગ્રેજી
નિશાળમાં જતાં હતાં; પણ પછી મને ચૌદમું વર્ષ બેકું એટલે મેં
શાળાને છોડી દીધી. શ્રીકાંત અને દિનકર મેટ્રિકમાં પાસ થઈ વધારે
અભ્યાસ કરવા ગુજરાત હોલેજમાં ગયા. મેં ધર આગળ ગીતા, રામાયણ
વગેરેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મને સોળમું વર્ષ બેમતાં હું પરણવા
લાયક દેખાવા લાગી. મારા અવયવોમાં એ વખતે પૂર્ણતા પણ પાસ
થઈ હતી એટલે ધરમા મારા લગ્નની ચર્ચા ચલાવી લાગી મારી આગળ
પણ મારા લગ્નનો પ્રશ્ન દિવમમાં કેટલીએવાર આવીને ઉભો રહેતો.
કેળવાએલાં માતાપિતા મારે માથે હોવાથી મારે તે સંમતી ચિંતા
કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું; પરંતુ ઉભરે હું મોટી જાણી હોવાથી

અને મેં થોડું ઘણું શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી મારા લગ્નની સ્વાભાવિક ચિંતા થતી હતી. માતાપિતાની સ્થિતિ પણ મારા જેવી જ હતી. પુત્રીના લગ્નની માતાપિતા ઉપર કેટલી જવાબદારી છે અને તે વખતે એ કેટલી ચિંતામાં આવી પડે છે તેનો ખ્યાલ બીજાને આવે તેમ નથી. 'છોકરી મોટી થઈ છે, હવે ક્યાંકથી આમ શાંત બેસી રહેશે' એવા એવા શબ્દો માતા હમેશા પિતાને કહેતી અને તેઓ તેના જવાબમાં બોલતા કે, 'તું કહે છે તે હું સંપૂર્ણ મંમળુ છું. મારો પ્રયત્ન એ દિશામાં ચાલુ છે. છોકરી મોટી થઈ છે તેથી તેને ગમે ત્યાં ફેંકી દેવાની નથી.' આ પ્રમાણે તેમનું મહાપણ ધણી વખત મારા કાન ઉપર આવતું. એક દિવસ દાદા ચઢી મેઢી ઉપર જતા એ તેમનું બોલવું સાંભળ્યું. ચોરીને સાંભળવું અતુચિત હતું, પણ મારા લગ્નના સંબંધમાં એ વાતચિત હોવાથી મારી જાણસા વૃત્તિએ મને તે ચોરી કરવા સ્વાભાવિક પ્રવૃત્ત કરી. હું ધીમેથી છુપાઈ રહી તેમના વચ્ચેની વાતચીત સ્પષ્ટપણે માંભળવા લાગી. પિતાજીએ કહ્યું - 'સા ઉપરથી તું આ પ્રમાણે કહે છે ?'

માતાએ કહ્યું 'સા ઉપરથી એટલે ? હું કાંઈ ખોટું બોલતી નથી. મેં તે છોકરીને પૂછ્યું નથી, પણ પૂછીશ તો તે શું કહેશે ? તેના લગ્નની ઉમ્મર થઈ નથી એમ કહી હવે કેટલા દિવસ બેસી રહેવું ?'

'ત્યારે મારે કહેવું કશુંલ ક્યાં સિવાય તારો બીજો ધવાજ નથી.'

'મારે તે કશુંલ છે આપ કહેતા હતા કે છોકરો ગરીબનો છે, પણ ગરીબ હોવા છતાં તે સ્વરૂપે સુંદર છે. શરીર સુદૃઢ અને શુદ્ધિનો સારો છે, તેને આપણે થોડો ટેકા આપીશું તો તે પોતાનું ભાગ્ય ખીલવ્યા વિના રહેશે નહિ.'

'તો આજ હું દિનકરના પિતાને પત્ર લખુ છું' એમ કહી પિતાજી દિવાનખાનામાં ચાલ્યા ગયા અને માતા રસોડામાં ગઈ.

હું મારા મન સાથે કહેવા લાગી: ‘ પ્રભો ! દિનકર સાથે જો મારા વિવાહ થશે તો મારા સરખી ભાગ્યવતી બીજી કોઈ નહિ ગણાય ! ’ પિતાજીએ જો વખતે દિનકરનું નામ ઉચ્ચાર્યું, તે વખતે મારા હૃદયમાં કાંઈક ચમત્કારિક વિચારલહરી ઉત્પન્ન થઈ. મને લાગ્યું કે હર્ષની જ લહરી હશે. દિનકર સરખો સુસ્વરૂપ, સુશીલ અને શુદ્ધિમાન પતિ મળવો એ ઘટના મને ખરેખર મોટા ભાગ્યની લાગી. ગરીબ-નિર્ધન દિનકરનો સદવાસ જોડવામાં હું જે આટલું ભાગ્ય માનું છું તે બદલ કેવળ પૈસાને સુખનું સાધન ગણનાર મારી ભગિનીઓ માફ ઉપહાસ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ; પણ ખર્ચે સંસારસુખ કેવળ પૈસામાં નથી એ સુઠ મહિલાઓએ સહજ સમજવા જેવું છે. ખર્ચે વૈવાહિક સુખ શેમાં છે એ કહેવું કઠીન છે તો પછી મારા સરખી અનુભવાને બાહ્યા-વસ્થામાં ક્યાંપા સમજાય ! તથાપિ મારા માતાપિતાએ મને જે શિક્ષણ આપ્યું હતું તેથી કેવો પતિ ઉત્તમ ગણાય તે હું સમજતી હતી. વળી તે સંબંધમાં બ્યવહાર, સમાજ અને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોના વાંચ-નથી મેં પુષ્કળ વિચાર પણ કર્યો હતો. મારા માતા પિતાના એ સંભાષણના સમયથી લગ્ન ચતાં સુધી મારા હૃદયમાં સારા ખોટા અનેક વિચાર નિત્ય ધોળાતા હતા. મારી બાળશુદ્ધિ પ્રમાણે મને તે જ પતિ મળે એટલા માટે મેં હૃદયની અનન્યભાવે પ્રાર્થના કરી.

જે દિવસે એ હકીકત બની તે દિવસે કાંઈ કારણ નિમિત્તે અમારા ઘરમાં લાડનું જમણુ થયું હતું. રોજના નિયમ પ્રમાણે સાયંકાળે દિનકર મારા ભાઈની સાથે બારોબાર શાળામાંથી અમારે ઘેર આવ્યો હતો. તે આવે કે તરત હું તેની સાથે ખુલ્લા મને વાતો કરતી અને કવચિત્ મસ્કરી પણ કરી લેતી; પરંતુ તે દિવસે કોણ જાણે કેમ હું તેને આવતો જોઈ એકદમ ઘરમાં પેસી ગઈ. મારી માતાએ મને રસોડામાં બોલાવી કહ્યું: ‘ વિનુ ! આ ચાર લાડુ લે અને બે શ્રીકાંતને અને બે દિનકરને દઈ આવ. ’

ઘરમાં જે કાંઈ નવું બનાવ્યું હોય તે સર્વની સાથે દિનકરને

પણ મને એવો નિયમ હતો. હંમેશા સાવકાળે લાઘવની સાથે તે આવે કે તરત હું તે બન્નેને માટે કાંઈપણ ખાવાનું લઈ જતી; પરંતુ તે દિવસે માતાએ કહ્યું કે તરત જ મારી સ્થિતિ મોટી ચમત્કારિક થઈ. મને તે વખતે શું થયું તે કહેવું કઠીન છે. હું ગજરામણમાં પડી ગઈ. મેં એકાએક કહ્યું: 'માતા! હું ત્યાં જમાની નથી.'

તેણે પૂછ્યું: 'કેમ?'

તેના એ પ્રશ્નથી તો મારી અવસ્થા પહેલાંના કરતાં પણ અધિક ચમત્કારિક થઈ. તેને શું ઉત્તર આપવો તે મને સૂઝ્યું નહિ. મારી એ દશા માતાના જણવામાં ન આવે એટલા માટે વાતને ફેરવી નાંખી મેં કહ્યું:—'બા, લાવ તે લાડુની રકાળીઓ, હું આપી આવીશ.'

મારી માતાના લક્ષમાં કાંઈ આગ્યું નહિ. હું તરત જ રકાળીઓ લઈ લાઘના રૂમમાં ગઈ અને તેમાંની એક લાઘના હાથમાં આપી, ખીજી ધ્રુજતે હાથે દિનકરના પગ આગળ મૂકી તરત બહાર નીકળી. બહાર જતી વખતે છુપી રીતે દિનકર સામે જોઈ લેવું એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો; પણ તેમ કરવું તે વખતે મને અતુચિત લાગ્યું. હું રસોડા તરફ જવા લાગી એટલામાં લાઘએ મને બોલાવી અને પાણીના બે ગ્લાસ લઈ આવવા કહ્યું. પાણી લઈને જવું એ બહુ કઠીન કામ નહોતું; પણ તે દિવસ તો મને મુશ્કેલી ભરેલું લાગ્યું. આખરે બે સ્વચ્છ પ્યાલાઓ ભરી હું ત્યાં ગઈ. જતી વખતે મારી છાતી ધડક ધડક થવા લાગી, હાથ કંપવા લાગ્યા અને પગ પાછા પડવા માંડ્યા. આમ શા માટે થયું હતો? ભયથી થયું કહીએ તો હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન થવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. મહા મુશીબતે હું ત્યાં ગઈ અને બારણામાં જ બે પ્યાલા મૂકી પાછી ફરી. આમ શા માટે થાય છે એ બાબત મેં મારા મનને પુષ્કળ પૂછ્યું; પણ કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. મને લાગે છે કે એમ થવાનું કારણ કેવળ દેવીઓનો વિધિવત પ્રાકૃતિક મનોધર્મ !

કુટુંબજાળ

(૨)

પિતાજીએ દિનકરના પિતાને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. તેમણે ધણા આનંદથી તેમાં પોતાની મંમતિ દેખાડી અને ખુશ્ખી મને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી. મારો માતાદ્વારા મારો વિચાર પિતાજીએ જાણી લીધો અને તે જ પ્રમાણે દિનકરને પણ તેમણે પૂછાવી જોયું. માર્ગશીર્ષ મહિનામાં અમારા વિવાહ થયા. મારી મનોવાંચના પૂર્ણ થયેલી હોવાથી મને એ વખતે જે આનંદ થયો હતો તે અવર્ણનીય હતો. મેં મનમાં ને મનમાં ઈશ્વરનો અને મારા માતાપિતાનો અનંત ઉપકાર માન્યો. મને તેમણે 'અખડ સૌભાગ્ય' કહી આશીર્વાદ આપ્યો. સાસરે જવાની તૈયારી થતા મને કાંઈક ચિંતા થઈ, પણ ત્યાં ગયા પછી સર્વ માણસોનો પરિચય થતાં હું આનંદથી રહેવા લાગી. મારા સાસરાની સાંપત્તિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી મારા માતાપિતાને મારા મનમાં શીકર પેડી હતી. તે ધીમે ધીમે જ થવા માંડી હું અમદાવાદ જેવા શહેરમાં રહેલી હોવાથી ગામડામાં મને કેમ ગમશે એવો મને વિચાર આવ્યો હતો; પરંતુ સામરાતું ગામ જોયા પછી એ વિચાર દૂર થયો હતો. તે ગામ નાનું હતું, પણ બહુ સુંદર હતું મારા સમરા ત્યાં પ્રમિદ વૈદ્ય હતા. તેમનો દરબાર પ્રેમાળ અને દયાળુ હોવાથી તેઓ ગરીબોને મફત ઔષધ આપતા હતા આસપાસનાં ગામડાંઓમાં તેમનો વ્યવસાય ઠીક ચાલતો હતો, તેમનો કુટુંબ પરિવાર સાધારણ રીતે મોટો હતો તેમને ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ મળી ૭ સતાન હતા.

સસરાને મારા ઉપર અત્યંત સ્નેહ હતો. પોતાના મિત્રોમાં મારાં વખાણ કરતાં હું તેમને ધણી વખત સાંભળતી હતી મારી એક નાની નર્સિંગ કૃષ્ણા અને નાના દિયર રસિકલાલ પણ મને ઘણુંજ ચહાતાં હતાં. પણ મારાં સાસુના પ્રેમનું પાત્ર હું જરાજર થઈ યકો

નહોતી. મારી જોડણી તથા દેરાણી કુદ્ર શુદ્ધિના હતાં અને તેઓ તેમને વારવાર બંબેરતાં હતાં. મારા માતાપિતાએ મને સાઈ ચિકિત્સા આપેલું હોવાથી સર્વની માથે પ્રેમથી વર્તવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પરંતુ ધરમાંની કેટલોક રીતભાતથી મને કોઈ કોઈ વખત રડવું આવી જતું. સમાજ પદ્ધતિએ જોઈએ તો આર્ય સ્ત્રીઓને સાસુ એક દેવી પ્રમાણે પૂજ્ય છે. તેની યોગ્યતા એટલી ઉત્તમ છે. જેના પુત્રરત્નથી વહુ સૌભાગ્યવતી બની જગતમાં કીર્તિમાન થાય છે એ સાસુની યોગ્યતા દેવી તુલ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? મને પણ એમ જ થતું, સાસુને સત્વિદા રાખવા હું સઘળા પ્રયત્ન કરતી; પણ તે સફળ થતા નહિ. હું શ્રીમતની પુત્રી હોવાથી મારા માટે તેમના હૃદયમાં પ્રથમથી જ જોડો ભાસ બધાઈ ગયો હતો. ખરૂં કહું તો હું સર્વની માથે વિનયથી વર્તતી હતી, કામમાં કદી પણ કંટાળો લાવતી નહોતી અને સર્વની આઘામાં રહેતી હતી; છતાં સર્વના પ્રેમનું પાત્ર થઈ શકી નહોતી. મને તેથી ધણી વખત એમ થતું કે મારામાં કાંઈક દોષ હોવો જોઈએ. આખરે સાસરાનાં સર્વ માથુંસોનો બરાબર પરિચય થતાં મારા દોષ મારા લક્ષમાં આવ્યા.

મારો પહેલો દોષ મને સ્વચ્છતાથી રહેવાની પડેલી ટેવ એ હતો. સસરાજીએ પોતાના ચારેય પુત્રોને એક એક સ્વતંત્ર ઓરડી આપી હતી. મારા દેવાગીને મળેલી ઓરડી હું સ્વચ્છ રાખતી. તેમનો સામાન વ્યવસ્થિત ગોઠવતી. મારા પિતાએ મને એક પલંગ, ત્રણ ચાર ખુરસીઓ, એક ટેબલ અને બે નાના કબાટ આપ્યા હતા. વળી જ્યારે જ્યારે હું પિયરથી આવતી ત્યારે ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ સાધન લેતી આવતી. તેથી મારી ઓરડી સારી દેખાતી પરંતુ મારા એ વ્યવસ્થિતપણા બદલ ધરમાં કેટલાંકને વૈષમ્ય લાગતું. કોઈ કોઈ તો મને મડમ સાહેબ કહી બોલાવતાં. મારો બીજો દોષ મને લખતાં વાંચતાં આવડતું એ હતો. ‘સ્ત્રીઓને ક્યાં કારકુની કરવા જવું છે ?’ એમ કહી તેઓ મારી ચર્ચા કરતાં. મારો ત્રીજો અપરાધ હું

સાન્દર્યવતી અને શ્રીમંતની પુત્રી હતી એ હતો અને ચોથો અપરાધ મામના લોકો મને સદ્ગુણી કહેતા તે હતો. 'વિનુ અત્યંત સદ્ગુણી, ચતુર અને વિનયશીલ છે' એવું જ્યારે સસરાજી ઘરમાં કહી બતાવતા; ત્યારે મારી જેઠાણી, દેરાણી અને મોટી નણ્દ મનમાં બળી જતાં. મારા જેઠને નદીઆદમાં મામલતદારની કચેરીમાં વીસ રૂપિયા માસિક પગારની નોકરી હતી; પણ તેમને ચાર છાકરાં હતાં એટલે એટલામાં પૂરું થતું નહોતું તેથી તેઓ છાકરાંને 'પાણી માફક આવતું નથી' એમ કહી ઘેર મૂકી જતા હતા. પિતાજીને મદદ કરવામાં તેમનો પગાર ટૂંકો હતો; પણ ખાનગી રીતે ઐરી ઉપર દર મહિને પાંચ રૂપિયા તેઓ સહેલાઈથી મોકલી શકતા. મારા વચેટ દિવર ભારકરરાવ બહુ સ્વચ્છંદી હતા. તેઓ ક્યાં ફરે છે અને ક્યારે ઘેર આવે છે એનો કાંઈ નિયમ નહોતો. તેમને ગાંભ વગેરેનું દુબ્ધસન લાગુ પડ્યું હતું. તેમની સ્ત્રી એ બાબતમાં તદ્દન બેદરકાર હતી. પ્રત્યક્ષ પતિ સંબંધમાં સ્ત્રીએ એટલું નિષ્ઠાજન્યપણે વર્તવું એ બાબત મને બહુ ખેદ થતો અને કવચિત્ કવચિત્ હું તેને ઉપદેશ પણ આપતી; પરંતુ તેનું કાંઈ સાઈ પરિણામ આવતું નહિ. હિન્દુ અવિ-ભક્ત કુટુંબના બીજા ગમે તેટલા દાવદા હોય; પણ શુદ્ધકલેશ એ એક મોટામાં મોટો ગેરફાયદો છે, સઘળાં માણસો એક સરખા સ્વભાવનાં હોતાં નથી. તેમની વચે વારવાર કલહ થાય છે. અમારા ઘરમાં પણ એમ જ થતું. મારી સાસુ બોળાં અને કાચા કાનનાં હતાં. ભારકરરાવની સ્ત્રી તેમના પિયરની હતી. તેના ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હતો; પણ એ બાઈનો સ્વભાવ વિચિત્ર હોવાથી તે સાસુજીને બંબેરીને ભૂત બનાવતી.

મારા સસરાજી એ કુટુંબકલેશથી છેક કંટાળી ગયા હતા. બાર પંદર માણસનું ગુજરાન ચલાવવું અને તે ઉપરાંત કલેશ સહન કરવો એ એમને મન અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. હમણાં હમણાં એમની તર્જાવિત લયડતી જતી હતી. એક સત્રે તેમને થોડો તાવ ચડ્યો.

અને તે ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. માત આડે દિવસમા તો મદવાડનું સ્વરૂપ દેખાવા માડ્યું તેઓ પોતાની પોજના પ્રમાણે મને ઔષધ તૈયાર કરવાનું કહેતા અને લેતા, પણ કાંઈ ફરક પડતો નહિ તેમની સ્થિતિ એવી હતી છતાં ગૃહકમેચ એક સરખો ચાલુ હતો. 'આ બપોડો ઘરમાં જ્યાં સુધી ચાલશે ત્યાંસુધી મારા કુટુંબમાં સ્થાગિત દિવસ આવવાના નથી' એમ તેઓ વારંવાર બોલતા અને તેમા મત્ત પથ્ય હતું જે કુટુંબમાં અદરોઅદર દેવ, ઇર્ષ્યા, કુસપ અને અભદ્ર સંબંધોનો ઉચ્ચાર અક્ષય ચાનુ હોય તે કુટુંબમાં સુખ અને શાન્તિ ન હોય એમા શુ આશ્ચર્ય છે? સમરાજીના મદવાડમાં તેમની સર્વ સુખા પદ્ધતિ એકલી જ કરતી હતી મારા સિવાય ખીજના દ્વારની વ્યવસ્થા તેમને રૂચતી નહોતી તે વખતે મને મદદ કરવામાં એક કૃષ્ણા હતી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે રાતદિવસ મારી સાથે સામેય થતી હતી દર દિવસ પછી સસરાજીની પ્રકૃતિ બદલ જ બગડી કૃષ્ણા ઉમ્મરે નાની હતી, પણ બહુ શાસ્ત્રી હતી એક દિવસ તે તેના પિતાની પધારી આગળ બેસી રહતી હતી હું ત્યાં જઈ ચડી પિતાના નિસ્તેજ મુખ તરફ જોઈ અશ્રુપૂરિત નયને મારા તરફ પણ તેણે જોયું તે વખતે માઈ હૃદય ચીરાઈ ગયું મેં તેને જાતી સરસી આંખી, ધીરજ આપી અને સસરાજીને પૂછ્યું 'અમદાવાદ કામગીરી લખી તેડાવું?'

'તે આવીને શુ કરશે? તું પ્રભાતરે પત્ર લખ તે સર્વમાં ખોટા છે, તેથી પાસે હોય તો માઈ દિનકરના આવવાથી તેના અભ્યાસને તુકસાન થશે'

મેં તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે મારા જોઈને એક પત્ર લખ્યો અને ખીજે પત્રે મારા સ્વામીને પણ લખ્યો. તોયે દિવસે પ્રભાતરોજાઈને પત્ર આવ્યો તેમા 'રજા મળતી નથી' એમ લખ્યું હતું અમે જ્યાં એ પત્ર સસરાજીને વાંચી સંભળાવતાં હતા ત્યાં તો અમદાવાદથી સ્વામી આવી પહોંચી તેમણે એકદમ પિતાજીને નમસ્કાર કરી કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા અને તેમની ચિકિત્સા કરી તેમને અમદાવાદ લઈ જઈ સારા

ની દવા શરૂ કરાવવાનો ચોતાનો વિચાર દેખાડ્યો. મને ત આચાર પસંદ પડ્યો.

થોડીવાર પછી એકાંત મળતાં તેમણે મને પૂછ્યું: 'પણ પૈસાની બવસ્થા શી રીતે કરીશું ? મારી પાસે તો એક પાઈ પણ નથી. તેમ જ ધરમાં કાંઈ હશે એવી પણ આશા નથી.'

એ તેમને હિંમત આપતાં કહ્યું:—'પૈસાના સંબંધમાં ચિંતા કરવાનું કારણ નથી, અમદાવાદ જતાં સુધીનો સવડ મારી પાસે છે. ત્યાં ગયા પછી મારા પિતાને ઠીકી ખીજ રૂપિયાની બવસ્થા કરીશ.'

પૈસાની ચિંતા દૂર થતાં બીજે દિવસ અમે અમદાવાદ ઉપડી ગયાં અને ત્યાં એક જાડાનું મકાન લઈ ઉપચાર શરૂ કરવા લાગ્યાં. પણ તેમની પ્રકૃતિમાં કાંઈ સુધારો થયો નહિ. ઉલટું ત્યાં એક દુઃખ વધ્યું. સંકટાવસ્થાનો એક વખત આરંભ થાય છે એટલે તેની પરપરા વધતી જાય છે. અમદાવાદમાં મારા પિતાનો આશ્રય હતો; પણ મુંબઈમાં એકાએક મારો ભાઈ બિમાર થઈ જવાથી તેમને ત્યાં જવું પડ્યું. મારી સ્થિતિ આ વખતે કેટલી અતુર્કપનીય થઈ હતી; તેની કસપના વાચકોએ જ કરી લેવી. મારી સેખિનીમાં એ લખવાનું સામર્થ્ય નથી. તે પ્રમંથનું સ્મરણ થતાં મારાં નેત્રો અત્યારે પણ દુઃખાશ્રુથી ભરાઈ આવે છે. મારા સસરાની પ્રકૃતિ જમડતી જતી હતી, તેમાં વળી અમને પૈસાની ચિંતા થઈ પડી હતી. ચહેરનું ખર્ચ, દવાદારનું ખર્ચ, ડોક્ટરોનાં બીજનું ખર્ચ વગેરેને પહોંચી વળવા અમારી પાસે કાંઈ સાધન નહોતું. મારા સ્વામી એ ચિંતામાં એક દિવસ એક ખુણામાં આંસુ પાડતા બેઠા હતા. તેમની તે દૈન્યાવસ્થા જોઈ મારું હૃદય વિધાઈ ગયું. એ તેમને હિંમત આપતાં કહ્યું:

'આપ મુદલ ચિંતા કરશો નહિ. મારો એકાદ દાગીનો જાન-રમાં વેચી સંધળા કરજનો નિકાલ કરી દો.'

મારું એ કથન સાંભળી તેઓ વિસ્મિત અને દુઃખિત નગરે મારા તરફ જોઈને: 'તારા દાગીના બુલ્લગ્યાં નથી તેમના નેટલો શું હું નિર્દય થઈ શકું ?'

‘એમાં નિર્દયપણું શેનું ? આવા પ્રસંગે એટલું કઠોર મન પણ કરવું જોઈએ. ‘એમ કહી મેં મારા હાથનાં સોનાનાં કડાં કાઢી આપ્યાં. માઈ એ કૃત્ય તેમને મોટા આભારરૂપ લાગતાં તેમનું હૃદય સ્વાભાવિક ભરાઈ આવ્યું. તે કૃતજ્ઞતાથી મારો હાથ પકડી બોલ્યા:

‘વિનુ ! આ દાગીના કેવળ તારા ગરીબ પતિને માટે તારે દૂર કરવા પડે છે, તે બદલ મને ક્ષમા કર. ’

તેઓ પોતાને દરિદ્રી માનતા હતા; પણ મને તેમ લાગતું નહોતું. મારા પતિ વિશ્વભૂપતિ પ્રમાણે ઐશ્વર્યશાળી છે, એમજ મને લાગતું હતું. તેમને હું માઈ સર્વસ્વ સમજતી હતી. તે દરિદ્રી છે એવી કલ્પના સ્વપ્નમાં પણ મારા મનમાં આવી નથી. હું પોતે જ્યારે તેમની હતી, ત્યારે મારા દાગીના પણ તેમના જ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? મેં તેમને જવાબ આપ્યો:

‘કૃપા કરી એવું એવું બોલી મને શરમાવશો નહિ. મારા અંગ ઉપરના સર્વ અલંકાર આપના જ છે. તેનો ઉપયોગ કરવામાં આપ શા માટે સંકેત્ય રાખો છો ? આપના સુખ સાથે જો કાચની બંગદીઓ પહેરીને પણ હું સંતોષ માનીશ. ’

તેઓ આવા પ્રસંગને માટે ક્ષણે ક્ષણે અનુતાપ દર્શાવી પોતાનો ધિઃકાર પ્રકટ કરવા લાગ્યા; પણ તે દાગીના વેચ્યા-સિવાય બીજો પ્રલાજ નહોતો. બજારમાંથી તેના ચારસો રૂપિયા ઉપજ્યા. અને એ રીતે હાલ તરતને માટે એક ચિંતા દૂર થઈ.

તે રાત્રે સસરાજીએ મને પાસે બોલાવીને કહ્યું: ‘વિનુ ! મારો હવે કાંઈ ભરોસો નથી; માટે તમે મારાથી દૂર રહેશો નહિ. ’ તેમના એ ઉદ્ગાર સાંભળી મારી અવસ્થા મોટી વ્યભક્ષરિક થઈ ગઈ. અમે સધળાં માણસો તેમની પાસે જગતાં બેઠાં. જેમ જેમ રાત વીતવા લાગી તેમ તેમ સ્વરૂપ બદલાવા માંડ્યું. પરાઢીએ ચાર વાગતાને સુમારે પોતાની મરણધટિકા છેક નજીક આવેલી જણાતાં પ્રેમપૂરિત દષ્ટિ મારા તરફ ફેરવીને સસરાજી બોલ્યા:

‘વિનુ ! તું સર્વમાં સમજણી છે. માટે સર્વને સારો માર્ગ દેખાડજે.’ તેમના એ શબ્દો સાંભળી સર્વનાં નેત્રોમાં પાણી આવ્યાં.

થોડીવાર સ્તબ્ધ રહીને ફરી બોલ્યા: ‘દિનકર ! સહુની મંજાળ રાખજે. તમને સર્વને કુશલાવસ્થામાં જોષ હું જાઉં છું. એટલો મને સનોપ છે.’ તેમના એ ઉદ્ગારોથી તો અમારા સર્વનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં.

મેં આંસુ લુછી કહ્યું:—‘પણ અમારાથી આપને દુઃખ જ મળ્યું છે. સુખની ધટિકા મુદ્દસ આવી નથી.’

તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો હતો. તેઓ લથડતા અવાજે બોલ્યા: ‘વહિ, મારો સંસારયાત્રા સુખમાં જ પાર પડી છે.’

થયું. તેઓ છેલ્લું એ વાક્ય બોલ્યા. તેમની વાચા બંધ થઈ ગઈ. નેત્રો ખીડાઈ ગયાં શ્વાસ ધીમે ધીમે ફીણ થઈ બંધ પડ્યો, અને શરીરમાંનું સર્વ ચૈતન્ય લુપ્ત થઈ ગયું. અમને સર્વને દુઃખના સામરમાં મૂકી તેઓ ચાલ્યા ગયા !

મારી કસોટી :

(૩)

હું ! કેવો તે ભયંકર પ્રસંગ ! એ પ્રસંગનું શબ્દચિત્ર આલેખવા મારી લેખિની તદ્દન અમમર્ષ છે. સસરાજી ઉપર સર્વને અસાધારણ પ્રેમ હતો. તેમના સ્વર્ગવાસથી સર્વનાં હૃદય રડી ઉડ્યાં. કૃષ્ણાનો અને મારો શોક તો અપાર હતો; છતાં જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા—તેમ તેમ એ દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. મનુષ્યનો ખરો સખા એક કાળ માત્ર છે. હજવે હજવે દુઃખ હલકું કરી મનુષ્યને લુહી પરિસ્થિતિમાં લાવી મૂકનાર માર્પદર્શક એક કાળ જ છે. કાળના ત્રિલક્ષણ ઘટનાચક્રથી અમારું દુઃખ દૂર થયું; પણ તે સાથે નવીન સંસારભાર એકએક શિરપર પડવાથી બીજી ચિંતા ઉદ્ભવી. મારા નાના દિયર એમની સાથે મુંબઈમાં બસતા હતા. ભાસ્કરરાવના વર્તન વિષે તો હું આગળ જણાવી

ગઈ હું. મારા જોડેનો પગાર હુંકો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં મધ્યે બાર મારા સ્વામીની ઉપર આવી પડ્યો. મને મારા પિતાજી તરફથી દસ રૂપિયાની મદદ મળી હતી અને દર મહિને એ પ્રમાણે મોકલવાનું અભિવચન આપ્યું હતું. મેં એક મહિનો જેમ તેમ કરી ચલાવ્યું; પણ એટલામાં ધરનો બ્યવહાર ચાલવો કઠીન હતો. હું મહા ચિંતામાં પડી ગઈ હતી, ત્યાં એક દિવસ મુંઝવણથી પચીસ રૂપિયા આવ્યા. મારા દિયરને મળતી સ્કોલરશીપમાં કરકસર કરી તથા મારા સ્વામીએ ખાનગી ટ્યુશન બજાવી એ પૈસા એકઠા કર્યા હતા. જોડે એક પત્ર હતો અને તેમાં મારા સ્વામી અભ્યાસ છોડી નોકરી લેનાર છે એવું સુચન હતું. મને એ ગમ્યું નહિ. મારા પિતા તરફથી દર મહિને દસ રૂપિયા મળનાર હતા અને જાડોનો ખાડો પૂરવા મારાં ધરેણાં તૈયાર હતાં. તેઓ ખી. એ. માં પાસ થઈ જાય ત્યાંસુધીની પીડા હતી. તેથી મેં તત્કાળ તેમને પત્ર લખ્યો :—

‘શ્રી ચરણે સાદાંત્ર પ્રણિપાત—

આપના આશિર્વાદથી હું અને ઘરમાં સર્વ માણસો કુશળ છીએ. બ્યવહારની ચિંતામાં આપ મને બાગીદાર બનાવવા જેટલી મારી યોગ્યતા મળતી નથી એ મારું દુર્ભાગ્ય છે. અહીંની આપ મુદલ ચિંતા કરશે નહિ. આપના કષ્ટમાં ભાગ લેવાની મને આ એક તક મળી છે. પતિની સાથે દુઃખો સહન કરવામાં સ્ત્રીને જે આનંદ મળે છે, તે આનંદ ખીજે ક્યાંઈ નથી મળતો. મારો કાંઈ અપરાધ હોય તો તે ક્ષમા કરજો; પણ આપની ઉપરનો ખોલો થોડો મારી ઉપર મૂકજો. સ્ત્રીને ખર્ચ સુખ શેમાં છે એનો આપે વિચાર કરવો જોઈએ. પતિને યોગ્ય સલાહ આપવાનો અવસર જે સ્ત્રીને મળતો નથી તે સ્ત્રી ખરેખર કમનસીબ છે. આપ ત્યાં ચિંતામાં રહો અને આપની સ્ત્રીને તેની કલ્પના પણ ન હોય એ કેવી વિચિત્રતા ! આપ અભ્યાસ મૂકી ઈર્ષ નોકરી લેશો નહિ. જો એવું કરશો તો સદાને માટે ચિંતા કરવાનું રહેશે. હાલનો

સમય કહીન છે; પણ તેમાં ટકા રહેવા જેટલું સાધન મારી પાસે છે. મારા મનને કસેશ થાય એમ ધારી આપે જરી બાબત લખી નથી; તેથી માનસિક વ્યથા જાણવા જેટલી વિશ્વાસપાત્ર આ દાસીને આપ સમજતા નથી, એવો સંશય મને આવે છે. મારા ઉપર જે થોડો પણ વિશ્વાસ હોય તો હું મને મોટી બાબતવતી ગણીશ. આપ પરીક્ષામાં પાસ થયો ત્યાં સુધી સઘળો વ્યવહાર હું ચલાવીશ. તેને માટે આપ જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ. આ પત્ર સાથે એક દાગીનો મોકલ્યો છે તે વેચીને જે રૂપિયા આવે તે આપની પાસે રાખજો. મારા પિતાજી તરફથી દર મહિને જે દસ રૂપિયા મળવાના છે, તે આપને ત્યાં મળી જાય એવી મેં વ્યવસ્થા કરી છે. તે દસ અને આ દાગીનામાંથી ઉપજેલા પૈકી પંદર મળી દર મહિને પચીસ રૂપિયા માતૃશ્રીના નામ ઉપર અહીં મોકલતા રહેજો. હું અહીં આ બધી વ્યવસ્થા કરી લેત; પણ માતૃશ્રીને માફ લાગવાનો સંભવ હોવાથી તેમ કર્યું નથી. આ વાતમાં જરાપણ સંકાય આપ કરશો નહિ. મારા ઉપર જ્યારે આપની સર્વ પ્રકારની સત્તા છે; ત્યારે મારી વસ્તુઓ ઉપર તે હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જરૂર પડતાં સર્વ દાગીનાઓ આપના તરફ મોકલી દઉંશ. આપને સુખી જોવામાં જ મારા મનનું સમાધાન છે. અને તેમાં જ હું મારું મુખ્ય ભુપણ સમજું છું. નાના ભાઈને મારા આશીર્વાદ કહેશો : —આપની નમ્ર વિનુ.

પત્ર મોકલ્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસે મારા નામના બે પત્રો આવ્યા. અક્ષરો ઉપરથી તે ક્યાંથી આવ્યા છે એ હું સમજી ગયું, એક મારા નાના દિયરનો અને બીજો મારા દેવામીનો પત્ર હતો. પ્રથમ મેં દેવામીનો પત્ર વાંચવાનો આરંભ કર્યો:—
'પરમપ્રિય સૌ. વિનુ,

પ્રેમપૂર્વક આશિર્વાદ, તારો પત્ર અને દાગીનો જાન્યે મળ્યાં. તારા આવા કાર્ય માટે તને ધન્યવાદ આપવો કે કપકો દેવો એ મને સંજોગ નથી. તારો એવું કાર્ય હું તારો અધિકારીક નથી લેતો

જાઉં છું. સંસારનો વ્યવહાર વ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે તે મોટો સ્વાર્થત્યાગ કરી અને ચિંતાથી દૂર કર્યો છે, પણ આ ઉપકારના બારે બોળ તો હું કેટલો દયાએલો છું; તેની તને કલ્પના પણ આવી શકે એમ નથી. પાનીને પોતાની મનોઅવધા જણાવવી એ પતિનું કર્તવ્ય છે; પણ તારા દરિદ્ર પતિની લેખિની એ કાર્ય કરવામાં તદ્દન અસમર્થ છે. મેં ઘણીવાર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મારાથી એક અક્ષર પણ લખાયો નથી. કુટુંબનો બાર મારે માથે હોવા છતાં મારાથી કંઈ બનતું નથી એ અને બહુ લાગી આવે છે. તું તે સમજવા નેટલી ચતુર છે એટલે હું શું લખી જણાવું? તારૂં કરેલું કૃત્ય કેટલેક અંશે સાહસિક છે; છતાં આવા કુઃખના સમયમાં તે બદલ તારો ઉપકાર માનવો જોઈએ તારી યોજના પ્રમાણે માતૃશ્રી તરફ દરમહિને પત્નીમ રૂપિયા મોકલતો જમ્મ. હમ્મર આવા સ્વિસો જમ્મદી પૂરા કરશે.

—તારો દિનકર

આ પત્રમાં વિશેષ કંઈ નથી; પણ તે અંતઃકરણના ઉદ્ગારો વાળો હોવાથી અને બહુ મહત્વનો લાગે છે. મેં તે પછી ખીન્ને પત્ર વાંચવાનો આરંભ કર્યો.

‘સૌ. વિનુભાબી, પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર : આપના તરફથી આવેલો પત્ર લાખએ મને દેખાડ્યો. તે વાંચતાં જ મારાં નેત્રો પાણીથી ભરાઈ આવ્યાં. આપે દાગીનો મોકલ્યો તે ઉચિત કર્યું કે અનુચિત કર્યું એ નક્કી કરવામાં હું અસમર્થ છું. આપનો આ સ્વાર્થત્યાગ જોઈને આપ મનુષ્ય છે કે દેવતા છે એ મારાથી કળી શકાતું નથી. આપના આ પવિત્ર વાત્સલ્ય માટે કેવળ મારે જ નહિ; પણ કુટુંબનાં પ્રત્યેક માણસે આપનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. આ કુટુંબનાં સદ્ભાગ્ય છે કે તેને આપ મળ્યાં છો. આપની સાથે કુટુંબનાં કેટલાંક માણસો સરલ લાવે વર્તતાં નથી; છતાં આપ આટલી સદાનુભૂતિ દેખાડો છો, એ ઉપરથી આપના ઉદાર અંતઃકરણની સહજ પ્રતીતિ થાય છે. આખા કુટુંબને માટે આપ ગરીબ દશાનું કુઃખ વેઠી રહ્યાં છો. એ એક જ

વાત આપને દેવી તરીકે મિલક કરવામાં પૂરતી છે. હું આપની નિષ્કા-
રણ સ્તુતિ કરતો નથી; છતાં એમ લાગે તો મને ક્ષમા આપશો. હું
મેટ્રિકમાં પાસ થયો છું. સંસ્કૃતમાં મને પહેલી સ્કોલરશીપ મળી છે.

—આપનો નક્ષી.

મારા દિવરના પત્રમાં મારાં વખાણ જ હતા. પરમેશ્વરે મને તે
વખતે જેવી શુદ્ધિ આપી તે પ્રમાણે હું ચાલી, તેમા મેં શું મોટું
સાધ્ય કરી નાંખ્યું ? હજુ ધરના કલેશ અટક્યો નહોતો. સર્વને સં-
પમાં રાખવા હું કાંઈ કરી શકી નહોતી. ધરમાં આખા વિશ્વનું કા-
રિય હતું. છતાં જે હતું તે હાથ કરી સેવા મારા જેઠ તલપી રહ્યા
હતા. મારી સાસુનો વિચાર તે સધળું ભાસ્કરભાઈને આપવાનો હતો
અને તેથી જ ધરમાં કમલ થવા કરતો હતો. મને તો કશાની આશા
નહોતી. તેમનો અભ્યાસ પૂરો થતાં ગમે ત્યાં પાંચપચાસ મળી રહેશે
એવી મારી ખાત્રી હતી. એક દિવસ મારા જેઠ અને ભાસ્કરભાઈ
પ્રુખ લડ્યા અને તેમાં ભાસ્કરરાવ રીસાઈને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા.
કુટુંબમાં આ એક નવી ચિંતા વધીને જ વાત અટકી હોત તો ઠીક
હતું; પણ મારા હૃદયને દુઃખકર એક બીજી બાબત પણ બની. મારી
મોટી નણુંદના સંબંધમાં કાંઈક વિચિત્ર વાત મારા સાંભળવામાં
આવી. મેં તેમને પાસે બોલાવીને એકાંતમાં બેસાડીને કહ્યું: 'બહેન !
હવે તમે તમારે સાસરે જઈ શામાટે સંસાર નથી સંભાળના ?
પિયરમાં આમ કેટલા દિવસ બેસી રહેશો. પતિની સેવાનું સુખ અહીં
રહેવાથી મળવાનું નથી.'

મારા બોલવાનું રહસ્ય તેમના સમજવામાં આવ્યું નહિ. તે
મોટા દંભથી બોલ્યા: 'હું બહુ ગાણું છું. તમારે એ વાત સાથે શું
કામ છે ? મારે તમારા ઉપદેશની જરૂર નથી. મારા વ્યાપના ધરમાં રહું
છું; કાંઈ તમારા ધરમાં રહેતી નથી.'

'પણ અહીં રહીને તમારા સાસરાનાં અને પિયરનાં માણસોને
શું કાણ કલંક લગાડવું છે ?—' મારા એ પ્રશ્નથી તે કંઈવાણું પડી

ગયાં અને સચિંત ઉભાં રહ્યાં. મેં તેમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું:—
 ‘જેન ! થયું તે થયું. અત્યારથી સમજીને સામરે ચાલ્યાં જાઓ. એ-
 માંજ તમારી અને સઘળાંની શોભા રહેલી છે. મારી વાત તેમને
 ગમી ગઈ. બીજે દિવસે તે પોતાને સાસરે ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાં ગયા
 પછી પાંચ છ મહિને તેમને પુત્ર અવતર્યાના સમાચાર આવ્યા હતા.
 આ પ્રમાણે મારા મનને જે ઉદ્દેગ થયો હતો તે હું જ જાણું છું.
 આ અવધિમાં મારા દેવામી એમ. એ. માં પાસ થયા હતા અને
 સુરત હાથસ્તુલમાં સાઠ રૂપિયાના પગારની ચિલ્લકની નોકરી મળી
 હતી. નોકરી ઉપરાંત ખાનગી વખતમાં તેઓ એલ એલ. બી. નો
 અભ્યાસ કરતા હતા. મને પાંચમો મહિનો જતો હતો, એટલે મારા
 પિતાના આગ્રહથી હું મારા પિયરમાં ગઈ, અને ત્યાં ચાર મહિના
 પછી મેં એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. સર્વને તેથી થયો આનંદ થયો;
 પણ તેમા કૃષ્ણાનો આનંદ અપાર હતો. કૃષ્ણા મારી સાથે મારા
 પિતાને ઘેર આવી હતી. હમેશ તે મારી શાંતિને રમાડતી, ખેલાવતી
 અને તેડી તેડીને ફરતી. તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહોતો. ધીમે ધીમે
 શાંતિ મોટી થવા લાગી, તેની બાળએણાઓથી ધરમાં સર્વને ગમ્મત
 પડવા માંડી. એ અરસામાં મારા દેવામી એલ એલ. બી. માં પાસ
 થયા. મારા એ વખતના આનંદનું વર્ણન કરવા હું તદ્દન અસમર્થ છું.
 તેમની પરીક્ષા એટલે અમારા જીવસમુદ્ધમાંના તોફાનની સરહદ હતી.
 તે સરહદ એળંગ્યા પછી તેમણે નોકરી કરવી કે વકીલાત
 કરવી એનો વિચાર થઈ પડ્યો. કેટલાકે મિત્રોના આગ્રહથી
 તેમણે હાઈકોર્ટની સનંદ લઈ મુંબઈમાં વકીલાતનો આરંભ કર્યો.
 પરમેશ્વરની કૃપાથી બે ત્રણ મહિનામાં જ તેમને દરમહિને ત્રણસો—
 ચારસો રૂપિયા મળવા લાગ્યા, હું, કૃષ્ણા તથા શાંતિને લઈ મુંબઈ
 ગઈ. અમે ત્યાં ચહેરી જીવન ચરૂ કર્યું. ગીરગાંવમાં એક સાધારણ
 મકાન બાંડે લીધું અને અમે સુખમય સંસાર ચરૂ કર્યો.

સંજિમાંની પ્રત્યેક વસ્તુને ઉચ્ચનીચ અવસ્થા છે; તે પછી તે અવ-

રથા મનુષ્યની ભાગ્યલક્ષરીને કેમ ન હોય ? સૂર્ય ચડતો ચડતો મધ્યાહને આવે છે અને ત્યાંથી ઉતરતો ઉતરતો અસ્તાચક્રમાં જાય છે. આ સૃષ્ટિમ પ્રમાણે મનુષ્યના ભાગ્યરવિને પણ ઉદય અને અસ્ત છે, તદ્વાત એટલો જ છે કે પ્રત્યક્ષ સૂર્યના ઉદ્યાસ્તને મર્યાદા અને મનુષ્યના ભાગ્યરવિને તે નથી. મારો પોતાનો આ ખાસ અનુભવ છે. મારા ભાગ્યરવિને ઉગતાં ઉગતાં આયમવાનો સમય આવ્યો. સંસાર સામાન્યનું મારું ચાર દિવસનું સુખ એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ પામવાની તૈયારી થવા લાગી. ભારકરરાવ ભરૂચમાં ચોરીના મંદાપ ઉપરથી કેદમાં પડ્યાના મમાચાર એકાએક અમને મળ્યા. મારા દવામી મહાન ચિંતામાં પડી ગયા. 'ભારકરે આ શું કર્યું ?' એમ કહી તેઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા. ઘરમાં જે કાંઈ પૈસા હતા તે લઈ તરત જ તેઓ ન્યુજ-રાત મેક્સમાં ભરૂચ ઉપડી ગયા.

તેમના ગયાને બે કલાક નહિ થયા હોય એટલામાં તો મારા માળા નીચે બે ચિઠ્ઠોરિયાઓ આવીને ઉભી રહી. મારા જેઠ એકદમ ઉપર આવ્યા. તેમને એકાએક આવેલા જોઈ મને મોઢું આશ્ચર્ય થયું. તેઓ બોલ્યા : 'વહુ ! દિનકર ક્યાં છે ?'

મેં તેમને બેસવા માટે ખુરશી આપી કહ્યું : 'તે હમણાં જ ભરૂચ ગયા. તમારું એકાએક આવવું કેમ થયું ?'

તેઓ આખમાં પાણી લાવી બોલ્યા : 'વહુ ! માતૃશ્રીની પ્રકૃતિ બહુ બગડવાથી તેને ઔપધોપચાર માટે અહીં લઈ આવ્યો છું; પણ દિનકર અહીં નથી તેનું કેમ કરીશું ?'

સાસુજની જિભારી સાંભળી મને સ્વાભાવિક ચોટી ચિંતા થઈ; પણ આ સમય વ્યર્થ વિચાર કરવાનો નહોતો. મેં મારા જેઠને કહ્યું : 'તમે એકદમ માતૃશ્રીને ઉપર લઈ આવો. હું વૈદને બોલાવી તેમના ઔપધની વ્યવસ્થા કરીશ. તમારે તે જાળવમાં મુદ્દલ ચિંતા કરવી નહિ.'

મેં તરત મારા ઘાટીને નીચેથી સામાન ઉપર લાવવા

કહ્યું: બે જણાઓએ થઈને સાસુજીને ઉપર આપ્યાં તેમની સ્થિતિ
જોઈને મારી આખોમા આસુ આવી ગયાં પથારીમા સવાડી મેં
તેમને હિંમત આપી. અને એક બવા પાડોશી મારફત વૈદને જો-
લાવ્યો મારા જેઠ પોતાને રજા નથી, એવું નિમિત્ત કાઢી બીજે
દિવસે પાછા આપ્યા ગયા. તેમની સ્ત્રી તથા છોકરાઓને તેઓ અહીં
મૂકતાં ગયા હતા, એટલે ધરમા માણસોની ઠીક ભરતી થઈ હતી
પણ સાસુજીની સેવામા માત્ર હું અને કૃષ્ણા જ હાજર રહેતા હતા
આવેલા સર્વ ખાઈપીને આનંદ કરતા હતા. ધરમા બાળકોની સખ્યા
પણ ઠીક એકઠી થઈ હતી, પરંતુ તેઓ પરસ્પર લડતા અને મારી
ગરીબ શાંતિને મારતા, ત્યારે મને બહુ કંટાળો આવતો. વળી મારી
દેરાણી તથા જેઠાણી હંમેશ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર રૂપિયાનું ખર્ચ
કરતાં. મુંબઈમા આવીને હજુ અમે કાંઈ પુણ્ય એકઠી કરી નહોતી;
તેમા આવા પ્રસન્નનું આ ખર્ચ મને બારી થઈ પડતું, છતાં હું કાંઈ
પણ બોલ્યા વિના મુજે મોઢે તેઓ માગે તે પ્રમાણે પૈસા આપ્યે
જતી ભરૂચ ગયાને પાંચ છ દિવસ થયા છતાં હજુ પત્ર આવ્યો
નહોતો, તેથી મને મોટી ચિંતા થઈ હતી એક દિવસ તેમનો પત્ર
આવ્યો. હું ઉતાવળો ઉતાવળી તે વાચવા લાગી તેમા આ પ્રમાણે
લખ્યું હતું :

‘આપણી મદદશા ફરી છે એમ મને લાગે છે. ભરૂચના
સ્ટેશને ઉતરતા માઈ પૈસાનું પાકીટ ગુમ થયું છે. અહીં હું
કાંઈને ઓળખતો નથી. એક અજાણ્યા માણસને ત્યાં ઉતર્યો છું. તને
તાર કરવાના પૈસા નહોતા માટે કાગળ લખ્યો છે. આપણા રામાએ
આ વખતે મોટો સ્વાર્થત્યાગ કરી દેખાડ્યો છે પોતાના હાથની
વીંટી વેચીને મને પૈસા લાવી દીધા છે. આજે કોર્ટમા ગયો હતો
ભારકરનો છૂટકો થવો અશક્ય દેખાવ છે. ‘મેં ચોરી કરી છે.’
એમ તેણે કબુલ કર્યું છે મેજસ્ટ્રેટની પરવાનગી લઈ હું તેને મળ્યો.
મારો પાસે પણ જીલ કબુલ કરી છે કાલે કેમ ચાલશે. આપણા

તરફનું કામ હું જ ચલાવીશ. એક જ દિવસમાં નિકાલ આવી જશે. હું તે પછી તરત ત્યાં આવીશ. કૃષ્ણ તથા શાન્તિને આશીર્વાદ.’

પ્રતિનો આ પત્ર વાંચી સુખ દુઃખની બે લઠરીઓ એક સાથે મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. રામાના સ્વાર્થત્યાગથી જેટલો આનંદ થયો, તેટલો જ ભાસ્કરની નિંદા કૃતિથી વિષાદ પણ થયો. ત્રીજે દિવસે મારા સ્વામી ભણ્યથી આવી પહોંચ્યા. તેમની માતાનો મંદવાક સાંભળી તેઓ ‘એકદમ ચિંતામાં પડી ગયા. મા પાસે બેસી તેમણે તબિયત જોઈ. ધરમાં સઘળે અવ્યવસ્થા હતી. છોકરાંઓએ ચારે તરફ તોફાન મચાવી મૂક્યું હતું. કૃષ્ણએ એકદમ ભાસ્કરભાઈના સમાચાર પૂછ્યા અને જવાબમાં તેમણે તેમને ચએલી છ મહિનાની શિક્ષા કહી સંભળાવી. સાસુજીની આંખમાં એ સાંભળતાં આંસુ આવી ગયાં. તેમની પ્રકૃતિ એકાએક વધારે ખગડી અને થોડા કલાકમાં જ તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. ભણ્યથી તેમને આવ્યાને બે કલાક થયા હતા. ભાસ્કરરાવની નિંદા કૃતિથી તેમનું મન હલુ બ્યગ્ર હતું, તેમાં આવો દુઃખકારક પ્રસંગ આવી પડવાથી તેમના મનની કેટલી વિલક્ષણ સ્થિતિ થઈ હશે; તે જાણવા એક પરમેશ્વર જ સમર્થ હતો. તે શોકકારક પ્રસંગનું સ્મરણ થતાં હલુ પણ મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે.

લોકવિધિ પ્રમાણે સાસુજીનો અંત્યવિધિ થયા પછી ચાર પાંચ દિવસે અમે સૌ અમારા મૂળ ગામમાં આવ્યા. ધરમાં પણ મૂકતાં અમારાં સર્વનાં નેત્રા પાણીથી ભરાઈ આવ્યાં. મારા જેઠની ઉમેદ પ્રમાણે સાસુજીની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવી. મારા સ્વામીએ તેમને વધારે ખર્ચ નહિ કરવા કહ્યું; પણ તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નહિ અને હદ ઉપરાંત કરજ કરી નાંખ્યું. આ ખર્ચનો બધો ખોળે અમારે માથે આવ્યો; છતાં અમે હિંમત છોડી નહિ. ઇશ્વર મારી કસોટી કરતો હતો અને તેમાં હું અડગ ઉભી હતી. અને મારા કર્તવ્યથી અણિત કરવા કોઈ સમર્થ નહોતું.

દુઃખની પરાકાષ્ટા:

(૪)

મારી સાસુ પાછળ થએલા ખર્ચમાં મારા જેઠે એક પાંચ પશુ આપી નહિ, એ હું ઉપર જણાવી ગઈ છું. અમારી ઉપર કરજનો ખોલ્લે વળી વધી ગયો અને મારા દેવામી પાછા પ્રથમના જેવી ચિંતામાં ઘેરાયા. અમે ફરી મુંબઈ આવ્યાં; પરંતુ અમારી મદદલા પશુ સાથે જ આવી. સંસારમાં પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ છે; પરંતુ અમારી એ વિપદાવસ્થાનો નાશ નહોતો. સંકટ ઠઠી પશુ એકલું આવતું નથી. તે પોતાની સાથે અનેક ઉપાધિઓને લઈને આવે છે. એ સત્ત્વ મારા સંબંધમાં સાચું પડેલું છે. અમે મુંબઈ આવ્યાં તે રાત્રે મારી શાંતિને તાવ ચડ્યો અને બીજા દિવસથી તે વધવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેણે મંદવાડતું સ્વરૂપ પકડ્યું. મારા દેવામીએ ખર્ચની સામે બિલકુલ જોયા વિના સારા સારા ડાકટરો લાવી ઉપચાર શરૂ કરવા માંડ્યા. હું અને કૃષ્ણા એક પગે ઉભાં રહી શાંતિની સારવાર કરવા લાગ્યાં. પશુ રોગ વધતો જ ગયો, એક વખત હું તેના દુઃખથી દુઃખી બની ખુશ્ખામાં રહતી ઉભી રહી; તે વખતે ઘોડીઆમાં સતેલી શાંતિએ મને જોઈ લીધી. તેણે પોતાની તોતડી બાષામાં અને ઠણ્ઠું: 'બા, રહીશ નહિ.' હાથ ! મારી શાંતિના-મારી પ્રાણાધિક શાંતિના તે શબ્દો હું ઠઠી પશુ વિસરી ચક્રીય ? તેના તે ખોસોથી મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ વખતે મને જે ઓછું આવ્યું હતું તે હું જ ભણ્યું છું. જેમ જેમ સમય જવા લાગ્યો, તેમ તેમ હૃદ વધવા લાગ્યું. ડાકટરોએ આરા છોડી દીધી. તેને છાતીમાં કંઈ આઝી ગયો હતો. તે બહુ મુંઝાતી હતી. હું કાળ કરતાં પશુ અધિક નિર્દય થઈને તેનું દુઃખ જોતી હતી. આખરે તેણે પોતાની દષ્ટિ ચારે તરફ ફેરવી આંખો બંધ કરી દીધી. ફૂર કાળને મુદ્દલ દયા આવી નહિ. શાંતિના પ્રાણ એંચવાની તેની ક્રિયા એક સરખી ચાલતી હતી, મારાથી તેની એ ચમચાતના જોઈ ચક્રાતી નહોતી; પશુ હું શું કરું ? અશ્રુ પાડવા

મિવાય મારા હાથમાં બીજી શી સત્તા હતી ? ચોડીવાર પછી તેને એક આંચકો લાગ્યો. નાડીઓ તૂટી ગઈ. શ્વાસ બંધ પડ્યો. શરીર કંડું થઈ ગયું અને મારી શાંતિ સદાને માટે ચાલી ગઈ ! !

તેના મૃત્યુ પછી મને મારું ઘર યત્ન દેખાવા લાગ્યું. ઘર જ શા માટે ! સધળું જગત્ મને યત્ન લાસવા માંડ્યું ! મારી શાંતિ જતાંની સાથે ઘરની સઘળી રમણીયતા, સધળું સૌન્દર્ય, સધળું મનોહારિત્વ એકાએક ચાલ્યું ગયું. દુર્લભ એક વખત મોરચો ફેરવ્યો, એટલે તે મનુષ્યને કેટલી વિટંબના કરશે અને કેટલી નહિ કરે તેના કાંઈ નિયમ નથી. ભારતરજાઈનું તુરંગમાં જવું. સાસુજીનું પરભોજી પ્રધાણ કરવું અને શાંતિનું આ દુનિયા છોડી જવું એ સધળું માત્ર એક પખવાડીઆમાં બની ગયું. અમે એવા દુઃખના પ્રસંગોથી અત્યંત દંટાળી ગયાં હતાં; પણ ભવિતબ્યતાનો જીલમ સહન કર્યા મિવાય બીજો ઇલાજ નહોતો. કૃષ્ણા બિચારી રડી રડીને માથું ફટકી; પણ જે બાજી બગડી હતી તે સુધરે તેમ નહોતું. મારા દયામીને પણ ખાતાં, પીતાં, ઉડતાં, બેસતાં, બહાર ફેરવાતાં જતાં અને પાછાં ઘેર આવતાં આંખોમાં આંસુ ચાલ્યાં જતાં. શાંતિની બાળકિડાઓ સંભારી તેઓ રડતા; પણ હું તેમને હિંમત આપતી. એમને અર્થે મેં મારા કોમળ હૃદયને પ્રથમ જેવું કડીન બનાવ્યું હતું. આ અશુભ વર્તમાન બ્યારે મારા પિતા અને ભાઈના બાળપણમાં આવ્યા ત્યારે તેમનાં એ દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. તેઓ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તો તેમને જોઈ હું બાળકની પેઠે હૃદયક્રાંતિ રડી હતી. મારો માનસિક બચા એટલી બધી વધી પડી હતી કે તેને લીધે મારું સૌન્દર્ય, મારું તેજ, મારી રમણીયતા, મારી શક્તિ સર્વ હળવે હળવે નાશ પામવા લાગ્યાં હતાં. મને એ વખતે પાંચમો મહિનો જતો હતો; પણ શાંતિના શોકમાં તેના મરણ પછી જે જ મહિને મને કસ્ટવાચાડ થઈ ગઈ. મારો ભાઈ એલ. એમ. એન્ડ એસ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો અને હવે તે મુંબઈમાં સ્વતંત્ર દવાખાનું કાઢનાર હતો.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ હજુ ધણી નબળી હતી. મારા પતિનું શરીર એ ચિંતામાં દિવસે દિવસે ધસાતું જતું હતું. હું તેમને વારંવાર કહેતી કે તમે પૈસા સંગ્રહી જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ. મારા અંગ ઉપર એક જોડું મોતી રહે ત્યાં સુધી તમારે બેસીકર રહેવું; છતાં તેમની ચિંતા ઝાઝી થતી નહિ. ધીમે ધીમે તેમને ક્ષયનું ચિહ્ન જણાવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં એ વ્યાધિએ લપકર રૂપ લેવા માંડ્યું. ડાક્ટરોની મલાહથી હવાફેર માટે અમે કેવલાલી ગયાં અને ત્યાં ધણી મહેનત કરી પણ તેનું કંઈ સાફ પરિણામ આવ્યું નહિ. મારી અભાગિનીની કર્મરેખા વિલક્ષણ હતી. કર્મની ગતિ એક વખત વક્ર થવા લાગી, એટલે તે કેટલી વક્ર થશે એનો કંઈ નિયમ નથી. હું મારા પતિના દુઃખની ચિંતાથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ હતી, તેમાં એક નવું દુઃખ આવ્યું. મારાં માતાપિતાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી. સાધારણ મંદવાડથી પ્રથમ માતાએ અને પછી બે મહિને પિતાએ આ લોકની યાત્રા પૂરી કરી. મારા હૃદયનો એ પણ એક આધાર ગયો; છતાં હું હિંમતથી મારા દેવામીને ક્યારે આરામ થાય એની જ એક ચિંતામાં નિમગ્ન રહી. કૃષ્ણા મારા દુઃખમાં ધણો લાગ લેતી હતી; પણ તેની પાસે હું મારો માનસિક ક્લેશ પ્રકટ કરી શકતી નહિ. મારા પતિની પ્રકૃતિ એક સરખો જગડતી ચાલી હતી. તેમની મલાહથી અમે અમારે ગામ આવવાનાં હતાં. ત્યાં તો મારો ભાઈ અને મારો દિયર રસિક ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મારા દેવામીએ તેમને 'કહ્યું:—

‘મારો હવે કંઈ વિશ્વાસ નથી, આ કૃષ્ણાની સારવાર કરો.’ કૃષ્ણાને બે દિવસથી સખ્ત તાવ લાગુ પડ્યો હતો. તેના ભાઈની ચિંતાથી તેનું હૃદય હતાશ થઈ ગયું હતું. મારા દેવામીના એ સખ્દોથી અમારી સૌની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. મારા દિયરે નિરાશ થઈ પૂછ્યું: ‘પણ ભાઈ ! મારી હવે કાણ સંભાળ લેશે ?’

‘કશ્વર લેશે. તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખજે અને સારા માર્ગે ચાલજે.’

પછી તેઓ મને પાસે બોલાવીને કહેવા લાગ્યા: 'જગતમાં રસિકને હવે તારા સિવાય કશું નથી. તું તેને માતા સમાન છે. પતિ તરીકે મારો તારા અંગ પર ગમે તેટલો હક હોવા છતાં, તેની સંભાળ લેવાની હું તારી પાસે બિદ્યા માગું છું. તે પણ સુઘ છે, તારી સાથે તે પુત્રધર્મે વર્તશે. '

તેમના તે ઉદ્દેશ સાંભળી મારૂં હૃદય બરાબ આગ્યું. પતિની પવિત્ર આત્મા મેં શિરસાવંધ ગણી. તેમના ચહેરા ઉપર તેથી એક પ્રકારનું સમાધાન દેખાવા લાગ્યું. મારો ભાઈ, કૃષ્ણને અને તેના બંનેવીને ધડીએ ધડીએ નવાં નવાં ઔષધો આપ્યે જતો હતો; પણ તેમાં હૃદયમાં આશાનો નિષકુલ ઉત્સાહ જણાતો નહોતો. કૃષ્ણાએ રસિકભાઈને બોલાવી કહ્યું: 'ભાઈ ! મને હવે ઔષધ ન આપો મારા પ્રાણ છેલ્લી તૈયારી કરી રહ્યા છે. મારા મોટા ભાઈને બચાવો એટલે થયું. '

તેના એ શબ્દોથી મને કેટલું ચોખું આગ્યું હશે તે હું જ જાણું છું, કૃષ્ણાનો અંતકાળ અત્યંત નજીક આવ્યો હતો. તેણે મને બોલાવી કહ્યું:-

'ભાભી, મારી પાસે જોસો; તમારી હું બહુ ઝડપી છું. તમે 'સર્વની સંભાળ રાખજો. '

કૃષ્ણાના તે શબ્દો સાંભળી મારૂં હૃદય બરાબ આગ્યું. હું મદ-મદ સ્વરે બોલી: 'અને શું તું અમને છોડીને જાય છે ? '

થયું. તેના પંચપ્રાણ બ્યાકુળ થવા લાગ્યા. નાડો મંદ પડી. દષ્ટિ ઉર્ધ્વ થઈ. તે મોટા કંઠે બોલી: 'ભાઈ ! ભાભી ! હું શાંતિ પાસે જઈ છું ! ' જસ, એ જ કૃષ્ણાના છેવટના શબ્દો. તેણે તત્કાળ પ્રાણ છોડ્યા. તે વખતની મારી કલેશકારક માનસિક સ્થિતિ લખવી અશક્ય છે. કૃષ્ણાને જાળપણથી મેં મારી પાસે નાની બહેન પ્રમાણે રાખી હતી. તેના વિના મને ક્યાંક ધડી પણ ગમતું નહોતું. કૃષ્ણાને બચાવવી, તેને દાગીના ધડાવવા, તેને લુગડાં લઈ આપવાં વગેરે અનેક

બોલો મારે માથે હતો; પણ હવે હું એ સઘળું કોને લઈ આપીશ ? મને ભાળી, ભાળી કહી મીઠા સ્વરે કોણ બોલાવશે ! તેનો તે ગ્રેમાળ સ્વભાવ, તેની વિનયશીલતા, તેનું સૌન્દર્ય, અરેરે, હું કોને માટે રહું અને કોને માટે ન રહું ! છતાં મારા સ્વામીના હૃદય ઉપર અનિષ્ટ પરિણામ યશે એમ ધારી હું સઘળું દુઃખ પેટમાં ટમાવી તેમની પધારી પાસે જઈ બેઠી. કૃષ્ણાએ પ્રાણ છોડ્યા પછી તેમના પ્રાણ પણ તરફડવા લાગ્યા. તે ક્ષણ સ્વરે બોલ્યા :

‘ કૃષ્ણા મારી બવસ્યા કરવા માટે આગળ મઠ છે ! ’

વળી થોડીવાર સ્તબ્ધ રહી તેમણે મોટા કષ્ટે કહ્યું : ‘ મારા રસિકને સંભાળ; ઇશ્વરનું સ્મરણ કર. ’

એટલા શબ્દો એમના મોઢામાંની નીકળ્યા, ન નીકળ્યા ત્યાં તો તેમણે આલોકનો ત્યાગ કર્યો ! યયું, મારા સૌભાગ્યમંદિર ઉપર વજ્રપાત થયો ! આકાશ તૂટી પડ્યું ! વજ્રપાત કરતાં પણ વધારે આઘાત મારા મસ્તક ઉપર થઈ આવ્યો. હાપ ! તે સૌભાગ્યરત્ન જે મને પાછું મળ્યું હોત અને મારા દુર્દૈવે મને કડીનમાં કડીન દરિદ્રતા આપી હોત, તો પણ હું મને પોતાને મદા એશ્વર્યશાસિની સમજી સુખેથી રહેત; પણ તે સૌભાગ્યસર્ય આથમ્યા સાથે જ હું એકલી, દીન અને આધાર વિનાની થઈ ગઈ. મારી આશા, મારો વિશ્વાસ, માફ સુખ સર્વ કાંઈ નાશ પામી ગયું. મારી જીંદગી કિંમત વિનાની થઈ ગઈ. એ વખતે મારી સ્થિતિ કેટલી અનુકંપનીય થઈ હતી, એની કલ્પના કોઈને પણ આવી શકે એમ નથી. તેવો પ્રસંગ શત્રુ ઉપર પણ ન આવે ! મારા પતિ ઉપર સર્વની વિલક્ષણ પ્રીતિ હતી; તેમનું પ્રાણોત્ક્રમણ થતાંની સાથે સર્વનાં અંતઃકરણ વિદોર્ણ થયાં અને પ્રત્યેક જણ આંસુ પાડવાં લાગ્યાં. સર્વના આર્તનાદથી તે ઘર ભરાઈ ગયું હતું. વાચક ! મને ક્ષમા કરો, ને શોક પ્રસંગનું શબ્દચિત્ર આલેખવાં આ મંદભાગિની અખળાની લેખિની તદ્દન અસમર્થ છે. તે પ્રસંગના સ્મરણથી મારી સ્થિતિ અત્યંત અમત્કારિક

યષ્ઠ જન્મ છે. મારો હાથ કંપવા લાગે છે. હાથમાંથી કલમ પડી જાય છે અને આંસુઓથી કાગળ ભીંજાય જાય છે. મને તેમ તો પશુ હું એક સ્ત્રી! ભવિતવ્યતાનો જીવન અને કાળલહરીનો પ્રભાવ મારે મુંઝે મોઢે સહન કરવો જોઈએ. દુઃખોથી કંટાળ્યા સિવાય શ્વાસ અને સહેવાના મહામંત્રથી સ્ત્રીઓએ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરવી જોઈએ, એમ માઈ માનવું છે. સ્ત્રીનો જન્મ કર્તવ્યના પાલન માટે જ નિર્માણ થયેલો છે. એની જવાબદારી અને એના ધર્મો આ સંસારમાં વિશેષ છે. તેઓ જો પોતાની દરજ્જા વિચારી સંસારમાં વર્તે તો તેની કીર્તિ અમર થાય છે અને જો તેથી ઉલટું આચરણ કરે તો સંસારને નરક સમાન બનાવી પોતે મહા અપકીર્તિ જોડારી લે છે. મારા અદૃષ્ટમાં જે જે જન્યું તે મેં જહુ જ સંસ્પર્ષમાં લખ્યું છે. તેમાંનું કશું છુપાવવાની મને પરમેશ્વરે શુદ્ધિ આપી નથી, તેમજ કોઈ પણ પ્રસંગ મારા આયુષ્યમાં તેવો મગાઈ આવ્યો નથી. હું એક સાધારણ સ્ત્રી છું, એટલે માઈ આ આત્મચરિત્ર શ્રીમંતની સ્ત્રીઓને ગમશે કે નહિ તેની મને શંકા છે. પણ આ પ્રયત્ન મેં સહૃદયગૃહિણીઓ માટે કરેલો છે. તેમને સંસારના સુખદુઃખની શુરકુંચી આ વાર્તાના વાચનથી જો જરાપણ હાથ લાગશે તો મને સતોષ થશે. દુર્લભે કહો અગર સુર્લભે કહો; પણ જે જગન્નિયતાએ મને આ બવસાગરથી દૂર કરી છે, તેના જ સ્મરણમાં બાકીના આયુષ્યનો ઉપયોગ કરવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો હોય હાલ તે જ બવસાગરથી હું સુખી છું.

(૯)

રૂપાળી

મારામાં એટલું બધું રૂપ છે કે જેથી મારા સ્વામી, સમરા, સાસ, નણંદ વગેરે સર્વ મારા માટે હંમેશા ચિંતાતુર રહે છે. હું મારા વાડાના રૂવા ઉપર કપડું ધોવા જઈ છું તો મારી સાસ સાથે આવે છે. સાંજે અગાસીમાં ધડીવાર ફરે તો નણંદ મને અટકાવે છે. બહાર જવાની પરવાનગી મને કદી મળતી નથી. મેં કાંઈ દિવસ નાટક પણ જોયું નથી. મારા સ્વામી તો હંમેશા આતુર નયને મારા રૂપને જોયા કરે છે: તેઓ મારા હાથની આંગળીઓ લઈ રમે છે, મારા કેશની લટા પોતાની આંગળીઓ ઉપર ગુથે છે. મારા કંઠેણા ખખડાવી મુંદર ખેંચી સાંભળે છે. સુગંધી પુષ્પોની વેણી ગુથી મારા અંજોડામાં બાંધે છે; રાત દિવસ મારી સાથે જુદા જુદા પ્રકારની રમતો કરવા છતાં તેઓ મંત્રોષ પામતા નથી. મારા રૂપની ત્યાગાથી તેમનું બચ્ચવાનું બંધ થયું છે. તેઓ નોકરી માટે કાંઈ પ્રયાસ પણ કરતા નથી. ઘર બહાર નીકળવું તેમને ગમતું નથી. તેઓ મંત્રમુગ્ધ સર્પની જેમ ફેરવે મારા તરફ જોયા કરે છે. માઈ રૂપ તેમનો કાળ છે.

માઈ રૂપ મારો પણ કાળ છે. પાંજરામાં પૂરાએલા પક્ષીની જેમ હંમેશા ધરમાં પડી રહેવાથી ગાજુસ શું ક'ંડાળા જતું નથી. રસોઈઓ મને જોઈ લે, જેથી રસોડામાં જવાની મને રજા નથી. ધરના

નોકરો મારું રૂપ જોઈ જાય તેથી મને ધરતું નાનું કામ પણ કરવા દેવામાં આવતું નથી ! દેવાળીની સેવા તો હું કરી શકતી જ નથી. દેવાળી મારી સેવા કરે છે, એ કહેતાં મને ઘણી શરમ થાય છે. એક ચાકર પણ જેવી સેવા ન કરી શકે, તેવી સેવા મારા દેવાળી હંમેશા હર્ષથી કરી કરે છે. સાસુ સસરાની સેવા હું શી રીતે કરું ? સસરાની સામે ઉભા રહેવું અયોગ્ય છે અને સાસુની સેવા માટે દેવાળી મને પળવાર છૂટી મૂકતા નથી. કાંઈ વખત હું સાસુની પાસે જઈ છું તો તેઓ મારા માથા ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવતાં કહે છે કે : ‘મારી પુત્રવધુ ભુવનમોહિની છે. તેથી આ પુષ્પક્ષતા સેવા કરવા માટે નથી. વખત આવશે ત્યારે આ ઘડુ સેવા કરશે. હમણાં તે બંને તેના થિતિની જ સેવા કરે.’ સાસુના આવા શબ્દો સાંભળી મને હસવું આવે છે. તેઓ ખિચાગં જાણતાં નથી કે હું દેવાળીની સેવા કરતી નથી, પણ દેવાળી મારી સેવા કરે છે !

મને આ રૂપથી શો લાભ મળ્યો છે ? ખાવા પીવાની મને સ્વતંત્રતા નથી. મારી કાંઈ ઇચ્છા પણ પૂરી થતી નથી ! ક્યાંઈ કશું નવું જોવા જવાની પરવાનગી મળતી નથી. બન્ને વખત થોડો ભાત જમું છું; પણ તે પચતો નથી. અજ પચવા માટે મહેનતનું કામ કરવું જોઈએ અને તે મને કરવા દેવામાં આવતું નથી. દેવાળીની સેવા કરવાનું સુખ તો મારા નમ્રીજમાં છે જ નહિ. સધળા સ્ત્રીઓ દેવાળીની સેવાથી સુખી થાય છે; પણ મારે તેમાંનું કાંઈ નથી. મારા દેવાળી કેવળ મને જોયા કરે છે ! નિત્ય નવી નવી સાડીઓ પહેરાવી ચંદ્રની શુદ્ધ જ્યોત્સ્નામાં રાત્રે અને દિવસે સધળો સમય મારી રૂપ-પ્રભાનું અવલોકન કર્યા કરે છે. તેઓ જ્યારે આ પ્રમાણે કરે ત્યારે મને તેમની સેવાનો સમય ક્યાંથી મળે ? હાથ ! આ રૂપની જવાબદારી મારી છંદગી અને યુવાવસ્થા બન્નેનો નાશ કર્યો છે.

હું ઘણીવાર મારું રૂપ દર્પણમાં જોઈ છું. મારા રૂપમાં એક મોટા અરીસો છે, તેમાં મારા શરીરનું પ્રતિબિંબ રાતદિવસ બેડી

બેડી હું જોયા કરૂં છું. મારે જેમ નાક, કાન, આંખ વગેરે અવયવો છે, તેમ સર્વ સ્ત્રીઓને હોય છે. હું કંઈ એકલી જ રૂપાળી નથી. અમારી બ્રહ્મક્ષત્રિય કામમાં ઘણી સ્ત્રીઓ રૂપવંતી છે, તો પછી હું આ બંધન કયા પાપથી ભોગવું છું ? મારા સ્વામી મારા રૂપમાં તદ્દન મુગ્ધ છે. સાસુ હંમેશા ચિંતાગ્રસ્ત છે. માઈ રૂપ મને ભાર રૂપ છે. રાત દિવસ હું વિચાર કરૂં છું કે ક્યારે હું આ દુઃખમાંથી છૂટીશ ? ખઈ કહું તો મારામાં હું કંઈ રૂપ જોતી નથી. તેમની આંખોએ તેઓ મને રૂપવંતી જુએ છે. રૂપ, દેહની સામગ્રી હોત તો હું પણ મારા રૂપ ઉપર મોહ પામત; પણ તે નયનની સામગ્રી છે. એક બ્યક્તિને જોઈ સર્વના હૃદયમાં રૂપની જ્યોતિ એક અરખી ઉત્પન્ન થતી નથી. મારી ઢેરાણી થોડી રૂપવંતી છે, પણ મારા દિયરની ચરણસેવા કરી તે પોતાના નારીજન્મનું સાર્યક કરે છે. હું રૂપાળી છું; છતાં મને એ સુખ મળતું નથી.

મારા મસરા ડેપ્યુટી કલેક્ટર છે. તેમની બદલી અમદાવાદ થવાથી અમે સૌ અમદાવાદ આવીએ. અમારી સાથે એક અધ્યાપક જયકૃષ્ણ શાસ્ત્રી પણ અમદાવાદ આવ્યા હતા. આ શહેરમાં અમે કાંઈક વધારે સુખી થયાં; પણ મારા સ્વામીને મોહ હજી પહેલાંની પેઠે વધારે પ્રબળ રહ્યો. મેં અહીં એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. અને કન્યાની માના થવાને લીધે મને કાંઈક સ્વતંત્રતા પણ મળવા લાગી.

અમારી સાથે આવેલા શાસ્ત્રીના શરીરને વર્ષુ છેક કાળો હતો. તેમની આંખો ગોળ અને શરીર વજૂ જેવું પુષ્ટ હતું. તેમના અંગમાં જરાયે કામગતા નહોતી. હું તેમનાથી બહુ ડરતી હતી. તેમને જોતાં જ મારામાં ભયનો સંચાર થતો હતો.

અમને અમદાવાદ આવ્યાં સાંભળી મારી નણુંદ નડિયાદથી અમને મળવા આવ્યાં. તેમના સ્વામી નડિયાદના મુનસફ છે. મારી આ નણુંદ આવી ત્યારથી જ મને ઝેરરૂપ જોવા લાગી. વાત વાતમાં તે મને ધમકાવવા માંડી. મેં હજી સુધી કાંઈનો તિરસ્કારશુક્ત શબ્દ

સાંભળ્યો નહોતો. મારા પિયરમાં હું બહુ માનથી ઉછરી હતી; પણ મારી આ નિર્દય નણુંદે મારા જીવનમાં અશાંતિનું ઝેર રેડી માફે સર્વ કાંઈ નષ્ટ કર્યું.

અમે પતિપત્ની જે ઓરડામાં સૂતાં, તેની પાછળ એક ન્હાવાની ઓરડી હતી અને નેની ઉગમણી તરફ શાઓને સૂવાનું સ્થાન હતું. આજે મારા સ્વામી કાંઈ કામસર સુરત ગયા છે અને હું તથા મારી નણુંદે બન્ને મારા ઓરડામાં સૂતાં હતાં. મધરાત થઈ હતી. બહાર ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. હું ટાઢથી બહુ જ ધ્રુજતી હતી, તેથી તાપના માટે કાલસા લેવા ન્હાવાની ઓરડીમાં ગઈ. જેરી હું કાલસા લઈને પાછી ફરી કે તરત જ મેં મારી નણુંદેને જોયાં. તેઓ એકદમ પાછાં વળ્યાં અને મારા તરફ તીવ્ર નજર કરી બોલ્યાં: 'ભાભી! જયકૃષ્ણ શાઓ પણ ન્હાવાની ઓરડીમાં હતા ને? અત્યારે શતને વખતે તમે ત્યાં શા માટે ગયાં હતાં?'

મેં પણ ક્રોધથી જવાબ આપ્યો કે:—'શાઓ ક્યાં છે તે તમે જાણો, કારણ કે તમે ત્યાં ગયાં હતાં. હું તો તાપ કરવા સારું કાલસા લેવા ગઈ હતી; છતાં તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો વધારે ખાત્રી કરો.'

મારા એ શબ્દોથી તે સગગી ઊઠી. હંછેડાયલી સિંદણ પેઠે એકદમ ક્રોધના કુંદાડા નાંખતી તે મારી સાસુના ઓરડા તરફ ગઈ અને મોટા ધાંટા પાડીને મારા કલંકની ખોટી હકીકત કહેવા લાગી. મારી સાસુએ મને પૂછ્યું, એટલે મેં કહ્યું કે: 'શાઓને મેં જોવા નથી.' પણ મારી એ વાત ઉપર ક્રોધએ વિશ્વાસ કર્યો નહિ. સવારે જયકૃષ્ણને ઘરમાં ક્રોધએ જોવા નહિ. તેઓ ગુમ થએલા જણાયા એટલે વહેમને વધારે પુષ્ટી મળી. સુરતથી મારા સ્વામી પણ આવી પહોંચ્યા. મારા સસરાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. મારી સાસુએ પણ ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે: 'તારી પહુનો જલદી ત્યાગ કર. એ કુલદાને હું મારા ઘરમાં રાખવાની નથી.' સસરાજીએ એ વાતમાં

ઉમેરું કે: 'જે તું મારી સાથે રહેવા ઇચ્છતો હોય તો એ દુષ્ટને ત્યાગ કર અને એને રાખવી હોય તો તમે જન્મે આ ધરમાંથી ચાલ્યાં જાઓ.'

મારી નણદે કહ્યું: 'એ અભાગિનીને કાઢી મૂકો. મારા ભાષ્ટને ખીજ સ્ત્રી જોડે પરણાવીશું.'

મારા રૂપતું કુસુમ સૂઝાઈને ખરી પડ્યું. જ્યમકૃષ્ણના મનમાં પાપ હતું કે નહિ તે હું જાણતી નથી. મેં તેમને ન્હાવાની ઓરડી આમળ જોયા નહોતા. તેમના ઉપર મારો સ્નેહ નથી. મારા મનમાં પણ પાપ નહોતું; કિન્તુ મારા લાગ્યમાં કલંક લખાએલું તે કેણુ ટાળી શકે ! મારા આ ખોટા પાપની ચર્ચા ચારેય તરફ ચાલી રહી. સ્વામી મારી પાસે આવ્યા. તેઓ મને જોઈ ગદ્ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યા: 'આજે તને તારા પિતાને ઘેર મોકલવાની છે. તારો ભ્રાત્ર રોડાનપર હાજર રહેશે.'

મેં રડતાં રડતાં કહ્યું: 'મારો શો અપરાધ છે કે તમે મારી યુવાવસ્થામાં મારો ત્યાગ કરો છો ? તમારી આ કન્યા સુખાલા તરફ જોઈને તો જરા દયા આણો. હું મારા ભાષ્ટને ઘેર કઢી જવાની નથી.'

'પણ અત્યારે તને ત્યાં મોકલ્યા સિવાય ચાલે તેમ પણ નથી. મારી મરજી પ્રમાણે ચાલવાથી તારૂં માન સચવાશે. નોકર સાથે જળાત્કારે મોકલવાથી તારી પ્રતિષ્ઠા ધટી જશે, માટે વિચાર કરી તૈયારી કર અને સર્વ સામાન બાંધ.'

'સંસારનું સઘળું સુખ તજીને જાઉં છું તો પછી સામાન લઈ જવાની શી જરૂર છે ?'

'નહિ, તારૂં જે કંઈ હોય તે લઈને જ તારે જવાનું છે.'

'નાય ! લગ્ન થયાં છ વર્ષ થયાં, પણ આપના ચરણની સેવા કરવાનો મને સમય આપે આપ્યો નથી. આજે તે જન્મે ચરણો પકડીને હું પૂછું છું કે: એકવાર મારા તરફ દષ્ટિ કરી-મારી આ બાળ-કન્યાનાં સામે જોઈ કહો કે તમારી દાષ્ટિમાં હું નિરપરાધિની છું, કે

નહિ ! તમે એક વખત મને કહો એટલે મારી સઘળા જવાળા શાંત થશે. માફ બધુંય દુઃખ નાશ પામશે. '

સ્વામીના જન્મે ચરણ પકડી મેં આકંઠ કર્યું. મારી સામે જોતાં જ તેઓ એકદમ નીચે બેસી ગયા અને જન્મે હાથ મારા ગાલ ઉપર ફેરવી, મને ગાઢ આલિંગન આપી, મારાં આંસુને દહોતા દહોતા તેઓ બોલવા લાગ્યા : ' પ્રિય ! તું રડ નહિ. તારો રડનો ચહેરો જોઈ મારી આંખો રિયર રહી ચકતી નથી. તારી વાત સાંભળી હું બમમાં પડી ગયો છું. તું માફ સર્વસ્વ-મુખ-વૈભવ-હૃદયનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. તું સતી, સાખી છે. મારી નજરે તું શાંતિ, શ્રદ્ધા, નીતિ અને ધર્મની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે. તારો ત્યાગ કરવાથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે. તું મારા તરફ જો. હું એક દિવસમાં તદ્દન નિસ્તેજ બની ગયો છું. '

' તો પછી તમે મારો ત્યાગ શા સાર કરો છો ! સ્વામી ! ચાલો, બીજા દેશમાં ચાલ્યા જઈએ. બીજા માગીને ત્યાં આપણા દિવસો પૂરા કરીશું. '

' હા ! એવી સલાહ ન આપ, ઇશ્વર નિરાશાર છે પણ માતાપિતા આ દુનિયામાં સાકાર દેવતા છે. તેઓ તને કાઢી મૂકવાનું કહે છે. તેમની આજ્ઞા ન પાળવી એ ધોર પાપ છે. તું સતી છે; પણ મારાં માતાપિતાનો તિરસ્કાર પામેલી છે. તને ધરમાં રાખી હું કેવી રીતે સુખી થઈ શકું ! તું હવે જા. તારો પ્રણ મરણ પામ્યો છે. તું વિધવા થઈ છે. મારા શરીર ઉપર મારાં માબાપનો અધિકાર છે. તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મારે ફરીને પરણવું પડશે. '

આ પ્રમાણે કહી તેઓ ઝોરડા બહાર ચાલ્યા ગયા. હું એકદમ મૂંઝવેન થઈ જમીન ઉપર પડી ગયો.

*

*

*

હવે હું મારા માતાપિતાને ઘેર રહું છું. મારા પતિએ ફરીને લગ્ન કર્યું છે. તેમને સંતાતિમાં પુત્રરત્નનો લાભ મળ્યો છે. તેઓ હવે નોકરી પણ કરે છે. પુરુષ જાતિ નિર્દય અને સ્વાર્થી છે અને સ્ત્રીજાતિ

ત્રેમના તત્ત્વ-આત્મત્યાગને પ્રકટ કરવા સરળએલી છે. મારા પતિએ નિષ્કુર બની મને પગથી ઠોકર મારી; પણ તેથી શું? હું તો હજુ પણ તેમના સુખે સુખી છું. પ્રભુ દર્શન ન આવે તો પણ ભક્ત તો તેમના ગુણ ગાયા જ કરે છે !'

હું સધવા હોવા છતાં સ્વામી સેવાથી દૂર છું. મારા જીવનના સુખનું એક અવલંબન મારી કન્યા મુખાલા છે. મારી બાલિકા મુખાલા મારી પાસે રહે છે. તેને રમાડતાં, ખેડાવતાં, શાંત ચાંદનીમાં દારૂ કરાવતાં અને ભણાવતાં દિવસો વીતે છે. પૂર્વકાળની એ સુખ સ્વપ્નની સ્મૃતિ હજુ મને યાદ આવ્યા કરે છે. આ જગતમાં મારું સ્થાન વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યમાં મને ક્યાંય જણાતું નથી !

આજ છાગો એ રૂપમાં ! રૂપથી મારે બહુ સહન કરવું પડ્યું છે. જે રૂપને લીધે હું માન અને સત્કારમાં મોટી યજ્ઞ, મંગળકારી લક્ષ્મી સમાન ગણાતી, તે રૂપને લીધે જ હવે હું વેદનાની બૂમિમાં બટકું છું. સ્વર્ગનાં દ્વાર ક્યારે ખુલશે તેની રાહ જોઈ મારા આધુષ્યના દિવસો પૂરા ઠરે છું; બહુ એ રૂપ !

જો મને એટલા રૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો મારે આ દુઃખ વેઠવું પડત નહિ ! પ્રથમ મારા સ્વામી મારા રૂપની પૂજા કરતા હતા અને હું રાતદિવસ તેમની શ્રદ્ધા જોઈ મનમાં વૈરાગ્ય પામતી હતી. શું આ તેનું પ્રાયશ્ચિત નથી ? રૂપનો આ તુષાનલ રાવણની ચિંતા પેઠે મરણપર્યંત મારા આ શરીર ઉપર સળગ્યા કરશે. હું મરણ પામી નથી; પણ શું હવે હું છ્વી રહીશ ?'

(૧૦)

મેં ધા

અ હસોસ ! સમાજના જુલમની હું ચી વાત કઈ ? આ દેશમાં ધર્મો કસાપ્યોને હાથે મનુષ્ય વેચવાનો ધંધો એવો ધમ-ધોકાર ચાલી રહ્યો છે કે તેને લીધે મારા જેવી અનેક દુઃખી અમ-ળાઓ બાળપણમાં વિધવા બની સદાને માટે રખડતી થઈ જાય છે. કોઈ પણ ઉંચા હેતુ વગર કળેડાનાં લગ્ન કરવાં અને છોકરાં જણા-વ્યા જવાં, પછી તે છોકરાં બાળવયે વેચવાં અને રૂંડાય એટલે રખ-ડનાં મૂકવાં. શું આ ધર્મ છે ? શું આ સમાજની નીતિ છે ? પર-માર્થના સેવાસમાં છુપાએલા સ્વાર્થી કીડાઓ બડી બડી વાતો કરે છે; પણ હિંદુ અને ખર્ડ કારણ કોઈ તપાસતું નથી, સમાજે સ્ત્રીને આત્મા માનવાને બદલે ભોગ્ય પદાર્થ માન્યો છે અને એકનો ભોગ-વેશો પદાર્થ બીજા કોઈના ભોજનવામાં આવે એ ખ્યાલથી ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરી તેને ધર્મનું નામ આપ્યું છે. આ ધર્મની દીવાલો પાછળ વિધવાઓના મોટા સમૂહોની લાયકર ચીસોનો પડથો સમા-જથી સાંભળી રહ્યો નથી. જે બાલિકાને પત્ની બનવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેને પત્ની બનાવી-રમવાને પૂર્ણ રસ્તે પહોં-ચેલા વૃદ્ધની ધીરી બનાવી, સમાજ કોઈ દિવસ સાઈ ફળ કાઢી શકે નહિ. શું કોઈ કંઈ પોતાના દાદા થવા ચોગ્ય શુદ્ધ-શુઝર્ગની પત્ની

યવાનું પસંદ કરી શકે ? અને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરાણે પરણાવી દીધા પછી તેને તત્કાળ વિધવાપણું આવે તો તેમાં તેનો દોષ ગણાઈ શકે ? એ સમાજનો દોષ છે. અને સમાજના દોષને માટે તેને દંડવા તૈયાર થવું એ નિર્દયતા અને અધર્મ છે. ઇર્ષ્યાનાં રમકડાં-ઓએ રચેલો વ્યવહાર શું સર્વને માટે ફરજિયાત હોઈ શકે ? મારા આ પ્રશ્નથી વાચક, તું ભડકી ઉડીશ નહિ. તને વિચાર કરી યોગ્ય નિર્ણય બાંધવા માટે આ રહી મારી જીવતી જાગતી કર્મકથા ! બડી-બર લાગણીને કાણુમા રાખી તે વાંચજો અને જો તેથી કાષ્ઠપણુ તને અસર થાય તો ધર્મને અને વ્યવહારને જુદા પાડવાનું શીખજો.

દુર્ભાગ્યની પ્રજાગતાથી મને ધણા કડવા અનુભવો થયા છે. અને તેને લીધે સમાજ ઉપર એક પ્રકારની અગ્રહા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. હિન્દની પેટા યાત્રીઓનાં બંધારણુ એવાં વિચિત્ર છે કે તેની વિચિત્રતાનો ભોગ સ્ત્રીઓ જ થઈ પડે છે. સોનારૂપાના દુકકા સાથે જો સમાજ કન્ધાઓને વેચી શકે, તે સમાજને પંઢરપુર જેવાં તીર્થ સ્થળોમાં થતા ગર્ભપાતો અને બાગદિસાઓ જોવાનો વખત આવે જ. હાથે કરીને અધઃપતનનો રસ્તો શરૂ કરવો અને પછી એ રસ્તે ઉતરી પડતી અખળાઓને નિંદવી એ ક્યાનો ન્યાય ?

હું જન્મથી દરિદ્ર છું અને જન્મ પહેલાંથી જ અમાગિની છું મારી માતા મગલ્લાં હતી ત્યારે મારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા. ગર્ભાવસ્થાથી જ એ મારા પિતાને કાળના મોઢામાં મોઢાલેજા હોવાથી મારી માતાને મારા સંબંધમાં ખરાબ લાસ થયો. સાધારણ સ્થિતિનાં કુટુંબોમાં બહુધા એવું જણાય છે કે તે કુટુંબનો આગેવાન મરણ પામતાંની માથે કુટુંબને દૈન્યાવસ્થા પાત થઈ જાય છે. આ અનુભવ મારી માતાને પણ થયો. બિચારી પતિના મરણની સાથે જ દીન બની જઈ બીજો દિવસ પેટનો ખાડો શી રીતે ભરવો તેની ચિંતામાં પડી ગઈ. કાંઈ કામધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવી શકાય; પણ સગર્ભા હોવાને લીધે તે બની શકે તેમ નહોતું. મારા

પિતાએ પોતાના આયુષ્યનો વિભો ઉતારાવ્યો હોત, કિંવા કુટુંબ-
પોષણની બીજી કાંઈ વ્યવસ્થા કરી રાખી હોત તો મારી માતાને
આટલી ચિંતા આવી પડી હોત નહિ. પરંતુ પોતાની પાછળ કુટુંબનું
શું થશે એ વિચાર કદી મારા પિતાને નહિ આવેલો હોવાથી તેમણે
તે મોંઘી કાંઈ વ્યવસ્થા કરી નહોતી. આથી મારી માતા પતિના
મરણને બીજો દિવસથી જ ગરીબ દશામાં આવી પડી. તેને મોટી
આશા હતી કે પોતાને પુત્ર થશે અને તે મોટો થયા પછી પોતાનું
પોષણ કરશે; પરંતુ દિવસો પૂર્ણ થયા પછી પુત્રને બદલે હું અમા-
ગિની અવતરી અને મેં તે બિચારીને નિરાશ કરી.

મારા જન્મથી મારી માતા નિરાશ થઈ; છતાં પણ સ્ત્રીઓના
પ્રાકૃતિક ધર્મ પ્રમાણે તેના હૃદયમાં મારા માટે વાત્સલ્ય ઉત્પન્ન થયું અને
તે માઈ સારી રીતે સંભાળનું કરવા લાગી. માઈ નામ પાડ્યું મોંઘી; તેણે
મને બહુ ઉંચા પ્રકારે ઉછેરી હોત; પરંતુ હરિદ્રાવસ્થાને લીધે તે નિરાશ
થઈ ગઈ હતી. હું પાંચ, છ વર્ષની થઈ નહિ ત્યાં તો વૃદ્ધ, લુલા, લંગડા,
આંધળા પણ શ્રીમંત ઉમેદવારો મારી માગણી કરવા મારી માતાની
પાસે આવવા લાગ્યા. આટલી નાની ઉંમરમાં માઈ લગ્ન કરવાનો
તે બિચારીને વિચાર નહોતો; પરંતુ ગરીબ દશાને લીધે પૈસાના
લોકને તે અટકાવી શકી નહિ. કચ્છના એક ૫૦ વર્ષનો વયના
ધરડા જૈન ખચ્ચર સાથે કેવળ સાત વર્ષની ઉંમરે તેણે માઈ લગ્ન
કરી દીધું. હું મારા દયામીને માટે શરૂઆતમાં જ ‘ખચ્ચર’ શબ્દ
વાપરું છું; તેથી મારી કેટલીક ધર્મધેલી બહેનો ચમકી ઉઠશે; પણ
હું કહેવાની રજા લઈશ કે; એક કાચી ઉંમરનો હસની ખેલતી
છાકરીને તેનાથી સાત ગણી ઉંમરના કલ્પ લગાડી ધોળા વાળને
કાળા બનાવી આવેલા વરરાજ સાથે ફેરા ફેરવવામાં આવે ત્યાં તે
કન્યાના મનમાં ક્યાંથી સહનિવ હોય ?

મારાં લગ્ન અટકાવવા સુંબસના અમારી યાત્રિના મુઠ્ઠીજર
પરોપકારી પુરુષોએ કાશેષ કરી હતી; પણ તે વ્યર્થ ગઈ હતી.

જ્યાં કન્યાની માતા જ આંખ આડા કાન કરી છોડીને દૂવામાં ધોડે ત્યાં થોડીક વ્યક્તિઓના પોમરથી શું વળે ? અમારા કુચ્છી-ભાઈઓએ એકઠા થઈ ધારા ધડવા હતા અને કન્યાવિક્રય તદ્દન બંધ કર્યો હતો. વળી સાંભળવા પ્રમાણે કન્યાવિક્રય નહિ કરવા તથા તથા વખત તીર્થકરના સોગાન લીધા હતા; પણ તેનું પરિણામ ઘન્યમાં જ આવ્યું હતું. લગ્ન વખતે માઈ લગ્ન થયું કે શું 'થયું તે હું કંઈ સમજી નહોતી. અત્યારે મને તે કંઈ યાદ પણ નથી. પરંતુ વાજીત્રો વાગતાં હતાં અને હું સાઈ સાઈ ખાતી હતી એટલું જ મને રમ-રજીમાં છે. મારી માતાએ જે યુદ્ધાજી સાથે મને પરણાવી હતી, તે યુદ્ધાજીએ પરણ્યા પછી ત્રીજે જ વર્ષે નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. હું તરત જ સંધવાની વિધવા થઈ ગઈ હતી. કૌમાર્ય, સૌભાગ્ય અને વૈધવ્ય એ ત્રણ અવસ્થા એક પછી એક એટલી ઉતાવળે મને પ્રાપ્ત થઈ હતી કે તેની રીતે ખીજી સ્ત્રીઓને લાગ્યે જ પ્રાપ્ત થતી હશે. હું જે દિવસે વિધવા થઈ તે દિવસે આનંદમાં ખેલતી હતી; કારણકે મને વૈધવ્ય એટલે શું ? અને જે મરી ગયેલ છે તેના અને મારો સંબંધ શું છે ? તેનું મુદલ યાન નહોતું. આડોશીપાડોશીની સ્ત્રીઓ મારી માતાને આશ્વાસન આપવા આવતી; પણ હું આનંદમાં રમ્યા કરતી. મારી માતા મને કહેતી કે: 'કોઈ આવે છે તો પણ રડતી નથી.' પરંતુ એ અચાન અવસ્થામાં મને રડવું ન આવે તેમાં મારો શો દોષ ? વખતસર ખાવા ન મળે, માતા રમવા જવા ન દે, કિંવા કંઈ અણગમતું થાય તો જ રડવું આવતું. પતિને માટે મેં કદી આંસુનું ટીપુંય પાડ્યું નથી !

મારા વૈધવ્યને લીધે મારી માતાને સ્વાભાવિક દુઃખ થયું; પરંતુ તેની પાછળ હવે દારિદ્ર્યની ચિંતા નહોતી; કારણકે વૃદ્ધના હાથમાં માઈ વેચાણ કરવાને લીધે તેને ખુબ પૈસા મળ્યા હતા. તથાપિ હું પેટમાં હતી તે વખતે તેના પતિનું થએલું મૃત્યુ, પ્રસવ વખતે તેને થએલું વિલક્ષણ કષ્ટ અને લગ્ન પછી તરતજ શ્રીમંત

જમાઈને તૂટેલો આશ્રયતંતુ, એ સર્વ ઉપરથી તેની એવી ખાત્રી થઈ હતી કે છોકરી ઘણા ખરાબ પગલાંની છે. મને જન્મ આપનારી મોતાને જ મારા વિષે ખરાબ લાવ હતો તો પછી બીજા લોકોને મારો ઉપર કેટલો તિરસ્કાર હશે એનો વાંચકાએ જ વિચાર કરી લેવાનો છે. ઇશ્વરની ચદ્મજાથી યનારા જનાવમાં મારો જરા જોડલો પણ હોય નહોતો; તથાપિ લોકોની એવી દૃઢ માન્યતા થઈ હતી કે છોકરી મોટી અભદ્ર છે, તેનું મોઢું પણ સવારમાં જોડું નહિ. સમાજમાં કેટલાક લોકો એવી કુદ્ર શુદ્ધિના છે તો કેટલાક ઉદાર અંતઃકરણના પણ છે.

અમારા ઘરની પાસે એવા એક ઉત્તમ વિચારના ગૃહસ્થ રહેતા હતા. મારો વૈધવ્યાવસ્થાથી તેમને ઘણું દુઃખ થતું હતું. તે હંમેશા દુઃખદ અંતઃકરણથી મારી પૂછપરછ કરતા હતા. મારા અભદ્રાપણની અર્થાં લોકોમાં ચાલેલી હોવાથી મારી સાથે રમવા સારૂ તેઓ પોતાની કન્યાઓને મોકલતા નહોતા અને મને પણ તેમને ઘેર આવવા દેતા નહોતા; પરંતુ અમારી પાડોશના બહા ગૃહસ્થ એવા તિરસ્કાર કદી પણ દર્શાવ્યા નથી. હું તેમને ઘેર હંમેશ જતી અને તેમનાં બાળકો સાથે રમતી. તેઓ મને પોતાની પુત્રી પ્રમાણે જ ગણતા હતા. શાળામાં મારો અભ્યાસક્રમ જોઈને તેઓ ઘણા ખુશ થતા. અને હું મારી હોંશીયારીથી તેમની કૃપાને પૂર્ણ પાત્ર મંદ્ર હતી. રાંડવા પછી પણ મેં બહુવાનું જારી રાખ્યું હતું, બીજા છોકરીઓ કરતાં હું ચપલ હતી અને મહેતીજીને યશ અપાવવામાં મારો નંજર પહેલો હતો. શિક્ષકોની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં પણ હું તૈયાર રહેતી એટલે સર્વ કરતાં મારા ઉપર તેનો સ્નેહ અધિક હતો; પણ હાંસ ! એ સ્નેહે જ મને વિપત્તિના સાગરમાં ધક્કેલી દીધી છે.

મારી શિક્ષિકા એક બાળવિધવા હતી. ધર્મના કે નીતિના સંસ્કારને તેનામાં છટિયે નહોતો. જેને અર્થે તે નોકરી કરવા તૈયારી હતી. જીવનની ચર્યાચીતથી જ તેણે સ્વચંડતાનું સૂત્ર સ્વીકાર્યું

હું. સુધરેલી ઢળની પત્ર લખવાની પદ્ધતિ અને વાતચીતથી અનેક મોહાધીના પૈસાનું ધોળે દહાડે તે પાણી કરી રહી હતી. અમદાવાદની ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના ત્રીજા વર્ષમાં તે પામ ચએલી હતી અને પોતાની મીઠી જીભથી તથા અધિકારીઓને આડકતરી રીતે ખુશ કરવાની રીતથી દરવર્ષે પ્રમોશન મેળવી ગઈ હતી. તે પૂર્ણ બ્યલિ-આરિશ્ણી હતી. મોટી ઉમ્મરની કન્યાઓને તે અનીતિને રસ્તે ઉતારી દલાલીના દામ પશુ મેળવતી હતી. આ વીસમી સદીની એ પશુ એક વિચિત્રતા છે કે બહારના આડંબર અને ટાપટીપથી શિષ્ટ સમાજની આંખમાં ધુળ નાંખીને એવી બાઈઓ કેળવણી આપવાના ધંધામાં નબે જાય છે; પશુ આવી વિલક્ષણ વર્તનવાળી બાઈઓ દેશના શ્રી-શિક્ષણમાં શુ સુધારો કરી શકે તેમ છે? ઉપદેશ કરતાં જે ધંધામાં અનુકરણનો આશય વધારે પ્રમાણમાં રહેલો છે, એવા શિક્ષકના ધંધામાં તો ઉત્તમ આરિત્યવાળા શિક્ષિકાઓ રાખવી જોઈએ. હું ચૌદ વર્ષની યુવ ત્યા સુધી શાળામાં બસતી હતી અને હજુ એકાદ વર્ષ વધારે બસવાનો મારો વિચાર હતો; પશુ એવામાં મારી શિક્ષિકાની નીચતાને લીધે મારે શાળા છોડવી પડી. એક દિવસ તેણે મને અવળે રસ્તે ઉતારવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને અને લાલચો બતાવી મોટી મોટી વાતો કરી. માઈ મન તેની લાલચોથી લલચાયું અને બીજે દિવસ તેની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું કશુંલ કર્યું; પશુ એવામાં હું એક આકસ્મિક રીતે એ પાપથી બચી ગઈ.

મારો સ્વભાવ બહુ ભોળો હતો. મને સારા માઠાનો વિચાર નહોતો. મેં સંસાર જોયો નહોતો. પરંપરા પછી હું સાસરે બહુ થોડું ગઈ હતી. મારી ઉમ્મર નાની હતી એટલે મારા વૃદ્ધ પતિદેવે મારા માટે કાંઈક ધીરજ ધારી હતી. જો કે એક વખત રાત્રિને વખતે મને કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન કરાવવા તેમણે કોશેશ કરી હતી; પશુ હું બચથી ચીસ નાંખીને બીજા ઝોરડામાં દોડી ગઈ હતી અને અંદરથી સાંકળ વાસીને આપી સત તેમાં યુદ્ધ રહી

હતી. એ પ્રસંગ બન્યા પછી કહી પણ તેમણે મને હંછેડી નહોતી; પરંતુ હાથ ! મારી સાથેનાં તેમનાં લગ્નથી તેમની મુશ્કેલી બર આવે, તે હેલાં તો ફર કાળે તેમને પોતાના પંચમાં લઈ લીધા અને મારા રીતવનો ઉપભોગ તેઓ કરી ચક્રવા નહિ !

મારો શિક્ષિકાએ મને જે લાક્ષ્યદેખાડી લાભ આપવાની વાત રી હતી; તે વાત ઘેર આવી મેં મારી બાતે કહી દીધી. એનું રિણુમ એ આગ્રહ કે બીજા દિવસથી મને શાળામાં તેમ જ ઘર હાર જતી અટકાવવામાં આવી. યૌવન અને સૌન્દર્ય નારી જાનેનાં પ્રખળ વૈરી હોવાથી ઘણોકવાર નારીના ચિર ઉપર તે એવી અનિવાર્ય આપત્તિને ખેંચી લાવે છે કે, જો તે આપત્તિના વખતમાં હી પોતાના ધર્મ તથા નીતિના ચક્રથી એ શત્રુઓને ન હરાવે તો તે એ વૈરીથી પરાજય પામી હંમેશને માટે નિર્ભય બની જાય છે.

વિધાતાએ મને થોડું સૌન્દર્ય આપેલું હોવાથી તારૂંપની સાથે જ મારે માથે લોહાની પનોતી બેસી. હું જો કુરૂપ હોત, મારી તરફ તેનાં જ લોકોને કંટાળો આવે એવા પ્રકારનું રૂપ જો મને મુશ્કેલી પડ્યું હોત, તો હું તેની અત્યંત ઝણી ચક્ર હોત; પરંતુ મને મોઢક સૌન્દર્ય આપી તેણે પુષ્કળ જુલમ કરી એમ મને લાગે છે. હું પંદરમે પે ખીલતી યુવાનીને લીધે અધિક મુશ્કેલી દેખાવા લાગી. આ જાતમાં મારા માણસો કરતાં દુષ્ટ માણસો અધિક દૃષ્ટિએ પડે, સમાજમાં દુષ્ટ, નિંદક, મોંઘ, બસની અને દુરાચારી વધારે જોવા આવે છે. તે લોકોના ત્રાસથી મારે ઘર બહાર નીકળવું પણ મારી ચક્ર પડ્યું. કાંઈ કાંઈ કામ નિમિત્તે બહાર જઈ કે તેઓ મારી રફ જોવા કરે, ખડખડ હસી મારો મચાક કરે અને કેટલાક તો રૂપ સંભળી શકું તે રીતે ખીલત્સ ચક્ર પોતાના રનેલીઓ સે ઉચ્ચારે. અરે, તે વખતની તે મર્માતિક વેદનાનું સ્મરણ થતાં ત્યારે પણ હૃદય કંપી ઉઠે છે.

અમારું અનાથ વિધવાઓના પ્રસંગમાં કેવું વિલમ્બ વર્તન

‘હે ?’ અમારી ઉપર ધમ્મર કાપ્યો, એટલે શું તે અમિમાં થી હોમવું ? એક સ્ત્રી વિધવા થઈ એટલે તેનો તિરસ્કાર કરવો એ શું સમાજનું કર્તવ્ય છે ? અમે અખળાઓ હોવાથી સમાજનાં મર્માંધાત મુંગે મોઢે સહન કરીએ છીએ. અમને એક વખત વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું, એટલે ગમે તેણે ગમે તેમ બોલવું, પ્રજાતના પહોરમાં અમારૂં વિધવાનું મોઢું જોતાં અપશુકન થયાં એમ કહેવું, અમને ગાળો દેવી, અમારા મોઢે ખરાબ—ખીમત્સ શબ્દો વાપરવા, અમારે માથે જોડાં આજ ચડાવવાં, ડગલે ડગલે અમારી અવગણના કરવી—આ શું સમાજનો ન્યાય છે ? અમે વિધવા થઈએ એમાં અમારો શો અપરાધ ? ઉલટાં અમે સર્વની દયા અને સહાનુભૂતિને પાત્ર થયાં ગણાઈએ; પણ સમાજમાં એટલી ઉદારતા ક્યાં છે ? ગમે તેવાં ખરાબ કૃત્યો કરીને પુરુષો સમાજમાં ઉજળા બની ફરી શકે છે; પરંતુ દુર્દૈવથી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં અમે અખળાઓ ધરના એક અંધકારમય ખુણામાં બેસી અમારા દિવસો પૂરા કરીએ છીએ.

લોકો જે મારી પાછળ હાથ ધોઈને લાગ્યા હતા, તેનું મને કાંઈ વિશેષ લાગતું નહોતું, કારણ કે લોકોના બોલવા તરફ લક્ષ્ય આપવું, એવો મારો સ્વભાવ જ નથી; પણ મને ખરાબ લાગે છે, તે એટલા મોઢે કે મારા જેવી અનેક તરણુ વિધવાઓનાં મર્મસ્થળો આ કુટિલ સમાજના મર્માંધાત શી રીતે સહન કરતાં હશે ? ન્યાં સુધી હું અચાન હતી ત્યાં સુધી મને એ જૂદ પતિથી નહોતો અસંતોષ કે નહોતું દુઃખ. દસમે વર્ષ વિધવાપણું પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ મને નહોતો અસંતોષ કે નહોતી ચિંતા; પરંતુ ત્યારે મને મારી દશાનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે બાળવૈધવ્યના દુઃખથી મને બહુ લાગી આવ્યું. હું મારા કિસ્મતની કુટીલતાના વિચારમાં આયુષ્યના દિવસો પૂરા કરતી હતી; એટલામાં મારા ઉપર બહુ નિરાળો પ્રસંગ ઘડાયો અને તેને લીધે લોકોના નિંદાપ્રચુર સ્વભાવને વધારે ઓત્સાહન મળ્યું. તે લયંકર પ્રસંગ આવ્યો : ‘...રજ તે દૃષ્ટા ગિમિ મા ન્તી

મને બહુ કરી દલાલીના દામ મેળવવાની તેની મુશ્કેલી બર નહિ આવવાથી મારા ઉપર તેમનો ક્રોધ અત્યંત વધી પડ્યો. તેણે મને તે પ્રકારે મને પતિત કરવા ધાર્યું. અધુરામાં પૂરું અમારા ગામના ઉપાશ્રયમાં એ વખતે એક જૈન મુનિ આવીને રહ્યો હતો. તેની તેને મદદ મળી એ મુનિ આતુર્ભાસ કરવા આવ્યો હતો. અહ્યર્થ સાચવવાની બાબતમાં તે બહુ નિર્ભય હતો. લોકોમાં તેને માટે મારું બોલાવું નહોતું. અમારા જૈન લોકો ગાડરીયા પ્રવાહ જેવા છે. અંધશ્રદ્ધાથી તેઓ એક જ માર્ગ દોરાયા જાય અને તેથી એવાં બહુ સાધુ-સાધ્વીઓ નિરંકુશપણે આવક વર્ગમાં રહી શકે છે. મારે માથે આજ મડાવી તે બંનેએ મારા જીવનની વિશેષ ખરાબી કરી દીધી. લોકોની આંખોમાં તો મારા ચોંવને ધમ્મનિભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી; એટલે જુદા જુદા સ્વરૂપે મારા હૃદય ઉપર તેમનાં વાગુઆણુ આવીને પડવા લાગ્યાં. માણસોએ પોતાના ભલાવ પ્રમાણે તેમાં વધધટ કરી નિરાળા ઇતિહાસ તૈયાર કર્યા. મોઢો મારા તરફ આંખો કરી નિઃશક મને કહે તેમ બોલવા લાગ્યા. કોઈ મારી નિંદા કરતા તો કોઈ મને ખુલ્લી રીતે વિશ્વથોષિતા કહી વગોવતા. કેટલાક અધમ પુરુષો મને ક્ષમાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા પણ હું મારા વિચારમાં અડગ હતી.

એ સમય મારા ચૌવનનો વર્ષત સમય હોવાથી મારા સાંનંદ્ય તથા લાવણ્યમાં અદ્ભુત વિકાસ થવા લાગ્યો હતો અને તેને લીધે મને અનેક પ્રસોજનો નડતાં હતાં. ગામના અનેક વિપશ્ય પુરુષો મને મતાવતા હતા; પણ હું મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ હતી. મારા બહા મડોસોના લય અને ઉપદેશથી હું મારું મન ચલિત થવા દેતી નહોતી. મારી માતાને મારી ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી; તેમજ ગરીબ અવસ્થાને લીધે તેનું હૃદય શૂન્ય બની ગયું હતું. એટલે કેટલાક સ્વચ્છંદી લોકોની સલાહથી તેણે મારા તારણનો ઉપયોગ પૈસા મેળવવા તરફ કરવા ધાર્યું. તેના હૃદયની એ રાક્ષસી કલ્પનાની મને ખબર પડતાં મારા મનની અટ્ટ

અમલદારિય સ્થિતિ થઇ ગઇ. મને ખાતું પીતું મમે નહિ, રાત્રે નિ
આપે નહિ, આખો દિવસ માફે લાગિયું રું ધરો ? એવા વિચાર
આવ્યા હશે અને મન મુંઝાવ્યું, મને માફે તારણ અને સૌનર્ય ક
કરતાં બપોર, એર કરતાં કાલિય અને ચલ્ય કરતાં તીક્ષ્ણ લાગ
માંડ્યાં. મારા મનને ક્યાંય પશુ એન પડતું નહોતું. સ્ત્રીની કા
સંસારમાં સંપૂર્ણ જવાબદારી આપી જાતી અનાથ દયામાં-નિરાધ
દાલતમાં શી રીતે નીકળશે? તેની મને ચિંતા થવા લાગી. મ
માતા મને અધમ રસ્તે હિતારશે તો મારા બન્ને બદ બગડી,
બાળકોને મને વિચાર થઇ પડ્યો.

હું એકાએક એક રાત્રે ધરમાંથી નીકળી નાહી અને રખડ
રખડતી શુભરાતની એક સ્ત્રીસંસ્થામાં આવી દાખલ થઇ. આ સં
સ્થાના સંબંધમાં મેં ઘણું સાફ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તેમાં કા
યતી, મને વિશાસ કે હિંમતનું કંઇ મિશ્રન જણાયું નહિ. સ્ત્રીઓ
પાંજરાપોળ જેવી આ સંસ્થામાં નિરાધાર બાંધાયેલ, અધિકાર
ધરની વગર હામે. ખરીદાએલી શુધામણીઓ પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. તે
હું ત્યાંથી નીકળી મુંબઇની આર્યસમાજને આશ્રયે આવી ને
આવીને મેં એક લાક્ષ ગૃહસ્થ જોડે પુનર્જન્મ કર્યું.

પોતે એક પછી એક એમ બે, ત્રણ, ચાર વખત લમ દર્દે છે. સંતાન
 હોવા છતાં પણ પરણે છે, જદ્દ બનવા છતાં પણ ઘોડે ચડે છે; અરે,
 ધરમાં સુધડ, સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં છાની રીતે વેશ્યાગમન કરે છે:
 અને તો પણ તે બાળવયે રડાવાથી ખીજવાર યોગ્ય પતિ વરવા
 મુશ્કેલી બાળવિધવાને પ્રાપ્તિ કદી તેનો તિરસ્કાર કરવા તૈયાર થાય
 છે ? આ સું સમાજનું આહું અજ્ઞાન છે ? સાંઠ વર્ષના પુરુષનું
 પાંચમી વારનું લમ ઉત્સાહથી ઉજવનાર યાત્રીએ કાર્યમાં અધર્મતા
 જાતી નથી અને પુરુષોની જ મૂખાંખને પરિણામે બાળવિધવા બનેલી તે
 એકાદ શુદ્ધ યતાં યાત્રીનાં તમામ હથિયાર તેના ઉપર વરદી પડે છે.
 આ શું આંધો શુદ્ધ છે ?

અમત્કારિક સ્થિતિ થઈ ગઈ. મને ખાવું પીવું ગમે નહિ, રાત્રે નિદ્રા આવે નહિ, આખો દિવસ માઈ ભવિષ્ય શું થશે ? એવા વિચારો આવ્યા કરે અને મન મુંઝાયું, મને માઈ તારૂપ્ય અને સૌન્દર્ય યત્ન કરતાં બચકર, એર કરતાં કીર્તિલ અને ચલ્ય કરતાં તીક્ષ્ણ લાગવા માંડ્યાં. મારા મનને ક્યાંઈ પણ ચેન પડતું નહોતું. સ્ત્રીની કાયાને સસારમાં સંપૂર્ણ બચાઉં. મારી આખી જીંદગી અનાય દશામાં-નિરાધાર હાલતમાં શી રીતે નીકળશે ? તેની મને ચિંતા થવા લાગી. મારી માતા મને અધઃ-રસ્તે કિતારશે તો મારા બન્ને ભવ ખગડશે; તે બાબતનો મને વિચાર થઈ પડ્યો.

હું એકાએક એક રાત્રે ધરમાંથી નીકળી નાહી અને રખડતી રખડતી શુબ્રદાતની એક સ્ત્રીમંસ્થામાં આવી દાખલ થઈ. આ સ્ત્રી-મંસ્થાના સંબંધમાં મેં ઘણું સાઈ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તેમાં દાખલ થતાં મને વિકાસ કે ઉદ્ધારનું કંઈ ચિહ્ન જણાયું નહિ. સ્ત્રીઓની પાંજરપિંજ જેવી આ સંસ્થામાં નિરાધાર બાંધાઓને, અધિષ્ઠાત્રોના ધરની વગર દામે ખરીદાએલી ગુલામડીઓ પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. તેથી હું ત્યાંથી નીકળી મુંબઈની આર્યસમાજને આશ્રયે આવી અને અહીં આવીને મેં એક બેલા ગૃહસ્થ જોડે પુનર્જન્ન કર્યું.

૩૬ના રક્ષકો એથી ખળભળી ઊઠ્યા. તેઓ વિધવાઓને ફરજિયાત ષ્ઠાયર્થ પાળવાની આજ્ઞા કરે છે; પણ આગળ પાછળનો કાંઈ વિચાર કરતા નથી. કામવાસના સામે યુદ્ધ કરવામાં અને વિજય મેળવવામાં પુષ્કળ આંતરિક બળની જરૂર છે. જેનાથી બલબલા ઝડપિયો પણ હારી ગયા છે, તેવા પ્રબળ યત્ન સામે લડવા માટે આત્મદાન વિનાની અખળાઓને આજ્ઞા કરવી એ શું અંદાનતા નથી ? સ્ત્રીવર્ગ કરતાં વધારે ખળવાન, વધારે અનુભવી અને વધારે જાંની ગણાતો પુરુષવર્ગ પચાસ વર્ષની વયે પણ જે યત્નને નથી જીતી શકતો, તે યત્નને અંદાન, નિર્મળ, યોજા અનુભવવાળી મુઠ્ઠાએ જીતવો જ જોઈએ, એવી સમાજની આજ્ઞા શું અન્યાય ભરેલી અને નિર્દયતા દેખાડનારી નથી ? સ્ત્રીઓની પાસે બળાત્કારે ષ્ઠાયર્થ પાળનાર પુરુષવર્ગ તો

પોતે એક પછી એક એમ બે, ત્રણ, ચાર વખત લમ કરે છે. સંતાન
હોવા છતાં પણ પરણે છે, વૃદ્ધ બનવા છતાં પણ ઘોડે ચડે છે; અરે,
ધરમાં સુધડ, સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં જાની રીતે વેસ્માગમન કરે છે:
અને તો પણ તે બાળવયે રડવાથી ખીજવાર યોગ્ય પતિ વરવા
મજબૂતી બાળવિધવાને પાપિણી કહી તેને તિરસ્કાર કરવા તૈયાર થાય
છે ! આ શું સમાજનું જોશું અજ્ઞાન છે ! સ્ત્રીઃ વર્ષના પુરુષનું
પાંચમી વારનું લમ ઉત્સાહથી ઉજવનાર યાત્રીએ કાર્યમાં અધર્મતા
જાતી નથી અને પુરુષોની જ મૂખોમને પરિણામે બાળવિધવા બનેલીતો
એકાદ સુલ થતાં યાત્રીનાં તમામ હથિયાર તેના ઉપર તૂટી પડે છે.
આ શું જોશું ભુલમ છે ?

મૃતિ વિરૂદ્ધના કે કુદરત વિરૂદ્ધના ઠાનુન કદી પણ આશ્વા નથી
અને ચાલશે પણ નહિ બ્રહ્મચર્ય પાળવા જેવું ઉચ્ચમાં ઉચું વર્તન
ફેરજિયાત કરાવી શકાય નહિ. એમ હું મારા 'મનથી માનું' છું.
બ્રહ્મચર્ય પાળી સંયમથીલ રહેવું સૌથી ઉત્તમ છે; પણ જે
વિધવાઓથી એમ ન બને, તેમણે મારી પેઠે પુનર્લગ્ન
કરવું એવો મારો મત છે. વળી મારાં લમ સંમંધીનેા વિચાર
કરવામાં આવે તો મને વિધવા માનવી એ અત્યત ભુલ ભરેલું
છે; એટલું જ નહિ પણ તે અચાલ અને અમાનુષિપણું છે. હાલના
દુષ્કર પ્રસંગે તરણ વિધવાએ બ્રહ્મચર્યથી રહેવું અત્યત વિકટ છે.
મનનું દુર્બળપણું અને સ્વાભાવિક અમગાપણું એનાથી કણે કણે
વિધવાને હાથે કેટલા અનાયાર થાય છે, તે તરફ આંખે બંધ કરી
દુર્લક્ષ કરવું એ સમાજની દષ્ટિએ નહિ તો રાષ્ટ્રની દષ્ટિએ પણ
મહા અધોગતિનું લક્ષણ છે. મારું લમ, મારું વૈધવ્ય અને મારા
ઉપરના અનેક પ્રસંગો, એ જાણે બાળતો ઉપરથી મારા હૃદયે નક્કી
કેરું હતું કે યોગ્ય પતિ સાથે વિવાહ કરી તેના સહવાસમાં રહ્યા
સિવાય મારે માટે બીજો માર્ગ જ નથી. જો મને સુયોગ્ય, સરાક્ત પુરુષ
સાથે યોગ્ય વયે પરણાવવામાં આવી હોત અને ઘોડો વખત
સંસારસુખ ભોગવ્યા પછી આવું વૈધવ્ય આવ્યું હોત તો પતિનું

સ્મરણ સત્કાંડ દષ્ટિ મમલ રહેવાને લીધે બીજા પુરુષની પત્નીને બનવાનો વિચાર મને દુ ખકરક લાગત, પરંતુ એવું તો મારા સજ્જ-
ધમા કાર્ષ્ણ્ય નહોતું, એટલે માફ મન અસ્થિર હોય એમાં શુ આશ્ચર્ય ?

સમાજમાથી કન્યાવિક્રય અને બાળલગ્નની અનિષ્ઠ રીતોએ હજુ બંધ થતી નથી, ને તે પુનર્ન્નમ શરૂ થવા લાગ્યા વિના બંધ થવાની નથી બાળહત્યા અને દુગચ્ચાર પણ પુનર્ન્નમ વિના બંધ થશે નહિ જેમનાથી પોતાની પુત્રીઓને બીજો પતિ કરતાં જોઈ શકાતું ન હોય તેમણે પ્રથમ સમાજમાથી બીજા પત્ની કરવાનો રિવાજ બંધ કરાવવો જોઈએ અને કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન કળોડના વિવાહ મઝા સાથે મોઢા બાધવાની પ્રથાને તિલાંજલી આપવી જોઈએ સધળા દેશ માટે જેમ એક રિવાજ હોઈ શકે નહિ, તેમ મધળા સ્વભાવ માટે પણ એક નિયમ હોઈ શકે નહિ દરેક સમાજ પોતાની જરૂરીયાતોને અનુકુળ વ્યવહાર બાધે છે અને તેમાં આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે ફેરફાર કરે છે જેમનામા ફેરફાર કરવાની હોંમત કે આવડ નથી હોતી, તેમનામા મઝા વધતો જાય છે આપણી સમાજનું બધારણ બધીઆર પાણીની જગ્યા જેવું છે તેમા પ્રવાહનું નવું નવું વહન બિનકુલ દીકામા આવતું નથી વગી આપણા લોભ પારકી આખે જોનાર છે શાસ્ત્રમા લખ્યું હોય તેને તેઓ અંધ શ્રદ્ધાથી વગમી રહે છે, પણ તેમાં વિવેકદષ્ટિ રાખતા નથી સત્ય યુગને માટે રચાએલા નિયમો આ કલિયુગમા શી રીતે હિતાવહ થઈ શકે ? છતાં લગ્ન માટે જે ઉચો આદર્શ કરાવવામા આવ્યો છે તે આદર્શ પ્રમાણે જો લગ્ન થતા હોય તો સ્ત્રી પરણ્યા પછી જે સુખ મેળવે તે સુખનું સ્મરણ તેને એટલું મીઠું લાગે કે ફરી લગ્ન કરવા તે તૈયાર જ થાય નહિ સીમ્મતિ પ્રેમની પુતળી છે સ્નેહનું અગે સ્વર્ણણ કરવાનો તેનો કુદરતી સ્વભાવ છે, પણ જ્યાં જે સ્વભાવનો દુરુપયોગ થવા જેવી હાલતમા તેને મૂકવામા આવે ત્યાં પછી સારા ફળની આશા ક્યાથી રાખી શકાય ?

મારી માતા મારા દુ ખથી દુ ખી હતી એક દિવસ :

દુઃખમાં હૃદય એકએક બંધ પડી જવાથી તેનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. તેના મૃત્યુથી મારા હૃદયને ઘણો આઘાત થયો. પિયર પક્ષમાં માઈ હવે કોઈ રહ્યું નહિ. મારી દુષ્ટ શિક્ષિકા પેલા રામતાન સાધુની સલાયિકા બનીને અનેક કુંવારી કન્યાઓના શિષ્યજીને ભ્રષ્ટ્ર બનાવી રહી હતી.

એ તો નિર્વિવાહ છે કે સમાજના સ્ત્રીવર્ગમાં અગાડો થવામાં જોડેથી અંશે લગ્નપદ્ધતિ જવાબદાર છે, તેટલે અંશે કન્યા-કેળવણી અને ધર્મશુરુઓનાં ધર્મિય પણ જવાબદાર છે. ગુસ્સામાં મારી એક બહેનપણી વિધવા છે. તેને થોડાં વર્ષ ઉપર એક જૈન સાધુના સમાજમધી બાળક જન્મ્યો. થોડિસે તપાસ ચલાવી, પણ સાધુના અંધશ્રદ્ધાળુ ભક્તોએ તે વાત જાણી દીધી. બાળને તેના મમરા તરફથી ખોરાક મળતી હતી તે બંધ થઈ, એટલે તે દુઃખની મારી બાળકને લઈ મુનિને સોંપવા સ્થાનક તરફ ચાલી. સાધુના શિષ્યોએ બાળકનાં બંધ કરી તેને અંદર આવતાં અટકાવી અને છેવટે બીજા લોકોએ તેને સમજાવી પાછી કાઢી. આ વાતની મુંદ્રા શહેરના આવકોને ખબર પડતાં તેમણે માંડવીના આવકોદારા તે સાધુ વિરુદ્ધ ગુસ્સાના અધિપતિને અરજ કરી; પણ તે મહાપુરુષે અમુક આવકોને આડું અવળું સમજાવી પક્ષમાં લીધા અને ગુસ્સામાં બે ભાગ પડી ગયા. આ બાળના ખરાબ પ્રેમપત્રો પકડાયા હતા અને ચારેય તરફ વાત ચર્ચાઈ હતી. સાધુ નામધારી રામતાનો સમાજમાં શું ઓછો સડો પેદા કરે છે ? હું તો સ્પષ્ટ કરું છું કે એવા બ્યભિચારી સાધુઓને કેવળ તિરસ્કાર કરીને દૂર કરવા હવે બસ નથી, પણ તેમને મુશ્કેલાઈ બાંધીને મારવા જોઈએ અને ચૌદમું રત્ન ચખાડી અનાચાર કરતા અટકાવવા જોઈએ. સાધુઓનો સમાજની માથે ગાઢ સંબંધ છે, પણ અધ્યાત્મમગ્ન કે આત્મમગ્ન વિનાના સાધુ નામધારી વિષયના શુભાભિમાને સમાજમાં સ્થાન આપવું એ ભયંકર કાર્ય છે. ક્યાં સુધી આ બાળત તરફ હવે આંખમીચામણાં કરવામાં આવશે ?

પુનર્વિવાહ જેમને સમત નથી, એવા લોકો મારા આ કૃત્ય ઉપર ટીકા કરશે અને મને અશિક્ષિત, મૂર્ખ તથા વિષયો ગણશે;

પણ જેઓને આ દેશની વિધવાઓ ઉપર ગુન્નરાતા જીલમની જરા પણ લાગણી હશે, તેઓને માર્ફે કૃત્ય ગેરવ્યાજબી જણાશે નહિ. હું કહું છું કે પુનર્વિવાહ ગૌણવિવાહ છે; પણ ત્યાંસુધી સમાજમાં બાળવિવાહનો રાક્ષસી રિવાજ છે, ત્યાંસુધી એ રહિતું દુષ્પરિણામ ન થવા સારૂ પુનર્વિવાહને મંમતિ દેવી એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. વિધવાઓ માટે આ દેશમાં કેાઈ હંચા પ્રકારની બ્યવસ્થાવાળી સંસ્થા નથી. ત્યાં જોઇએ ત્યાં વિધવાઓનો તિરસ્કાર થાય છે. દુષ્ટ પુરુષો તરફથી જન્મતાં એવાં પ્રસોજનો તેને દેખાડવામાં આવે છે કે તે ભાગ્યે જ પોતાના મનને કાબુમાં રાખી શકે. પતિના મરણ પછી વિધવાને પિતૃગૃહ ને શ્વસુરગૃહનો આધાર બંધ થાય છે. શ્રીમંત કુટુંબોમાં પણ વિધવા બોળાડપ મનાય છે અને તેને સર્વત્ર હાડ હાડ કરવામાં આવે છે. તેનું જીવન ઓશીવાળું, શુષ્ક, શુભામવત્ અને દુઃખમય બની જાય છે; માટે કાં તો સમાજે સઘળી વિધવાઓને માટે પોષણ, સહવાસ અને તેથી મળતો દિકાસો પ્રાપ્ત થાય એવાં નમુનેદાર આશ્રમો બોધવાં જોઇએ અને એમ ન બને તો બીજા કશાની ખાતર નહિ પણ છેવટ ઉદરનિર્વાહની ખાતર તેને ફરીને પરણવાની પરવાનગી આપવી જોઇએ. વિકારતી ઉત્પત્તિ માનસિક છે. ઉંચી સોગત અને ઉંચા શિક્ષણ વિના તેના ઉપર કાબુ રહી શકતો નથી. પુરુષવર્ગ જો સંયમ રાખી પોતાના હાખલાથી ઉપદેશ આપે તો, સ્ત્રીઓમાં માનસિક નિર્બળતા આવવાનો સંભવ જ નથી. છંદગી એ નિરંતર મુદ્દ છે. મુદ્દમાં વિજય મેળવનાર પક્ષ પણ પ્રહાર ખાધા વિના તે વિજય નથી મેળવી શકતો. દરેક બાબતમાં લાભ અને ગેરલાભ સમાજેલા છે; તો પછી પુનર્લગ્નની બાબતમાં પણ તે બન્ને હોવા જોઇએ. મારા જેવી અદપ્ત અખળાને મોઢે એ ચર્ચા લંબાય એ ઠીક નથી એટલે એ વિવાદનો વિષય બંધ કરી મારી કર્મકથા અડી જ પૂરી કરી છું અને ઇશ્વર ખાસે મારું 'હુ કે તે સર્વ અખળાઓને સન્મતિ આપે, અસ્તુ:

સુશીલા

એ ત્ર મહિનો હતો; પરંતુ એ ખર્ચાઓ કે જ્યાં અનાજના
 દગલાઓ રહેતા હતા, ત્યાં પશુઓનાં શરણસ્થળ બન્યાં
 હતાં. જે ધરોભાંધી હોળીની હોરી અને વસંતના આલ્પ સંભળાતા
 હતા, ત્યાં આજ રદનના ખાનિ હતા. એ 'વર્ષનું સપ્ત' એમાં
 વીતિ ગયું હતું; પણ પાણીનું એકય ટીપું પડ્યું નહોતું. જેઠ મહિ-
 નામાં એકવાર મુશળધાર વૃષ્ટિ યથા હતી. જેકુતોએ હર્ષમાં આવી
 જઈને ખેતરમાં બીજ વાંચ્યું હતું; પરંતુ ઈન્દ્ર દેવે પાછળથી ખિલ-
 કુલ કૃપા કરી નહોતી. છોડવાઓ 'હિમા' હતા, વધ્યા હતા અને
 પાછા સૂકાઈ ગયા હતા. ગોચર ભૂમિમાં ધાસ પણ થયું નહોતું.
 વાદળાંઓ ચડી આવતાં અને અંધારું ફેલાઈ જતું. અનુમાન થતું
 હતું કે જળસ્થળ એક ચર્ષ જશે; પરંતુ તે અંધકાર નિરાશાનો
 અને દુઃખનો હતો. જેકુતોએ જહુ જપ-તપ કર્યા, ઈંટ અને પથ્થરને
 દેવ-દેવીના નામથી પૂજ્યા અનેક બલિદાન આપ્યાં. વરસાદની અ-
 લિલાપામાં રક્તની પરનાળો વહાવી; પરંતુ ઈંદ્રેવ કોઈ રીતે પ્રસન્ન
 થવા મહિ. ખેતરમાં 'ધામ્મ' છોડવાઓ મેહતાં. ખેતરમાં 'ધામ'

નહોતું અને તળાવમાં પાણી નહોતું લોકોને ધણી મુસીબતની સામે ટકવાનું હતું જ્યાં જોઈએ ત્યાં ધુળ ઉડી રહી હતી દરિદ્રતા અને કુષાપીડાનું દારૂ દરમિયાન રહ્યું હતું. લોકોએ પ્રથમ તો ધરણી અને વાસણો ગીરો મૂક્યા, પરંતુ પાછળથી વેચી દીધા. ઉંચકે જનાવરોનો વારો આવ્યો જ્યારે જીવિકાનો અન્ય કોઈ ઉપાય ન રહ્યો, ત્યારે જન્મભૂમિ પર જન દેનારા ખેડુતો બાળનમ્યાઓને લઈ મજૂરી કરવા નીકળી પડ્યા. દુષ્કાળપીડિતોની મહાપતાને માટે કોઈ કોઈ રથે સરકારે કામ ઉઘાડ્યા હતા જ્યાં જોને હાથ ત્યાં તે લોકો જવા લાગ્યા.

સંખ્યાનો સમય હતો. મારા પિતા બહારથી યાકપાપાક્યા આવીને બેસી ગયા અને મારી માતાને ઉદાસ બની કહેવા લાગ્યા 'દરખાસ્ત ના મંજૂર થઈ' બોલતા બોલતા તેમના તેજો અસુધી જરાઈ આવ્યા. એમનું મોઢું ઉતરી ગયું હતું અને પેટ ઉંડું ઉતરી ગયું હતું. આજ બે દિવસથી તેમણે અનાજનું ર્થન સરખાવે કંઈ નહોતું ધરમા જે કાંઈ-ધરણી, કપડા, વાસણ વગેરે હતા તે સર્વે પેટમાં સમાઈ ગયા હતા ગામના ગાલુકારો પણ પતિ-મતા ઓઝોની પેઠે મુખ સંતાડવા લાગ્યા હતા કેવળ તગારીનો આધાર હતો અને તેને માટે અરજ કરી હતી, પરંતુ આજ તે પણ નામંજૂર થઈ ગઈ આશાનો ઝગઝગતો દીવો સુગ્રાઈ ગયો.

મારી માતાએ તેના પતિ તરફ કંઈ દૃષ્ટિથી જોયું તેની આંખોમાં આંસુ જરાઈ આવ્યા પતિ આખા દિવસના યાકપાપાક્યા ઘેર આવ્યા છે તેને શું ખવડાવવું? લજ્જાથી હાથપગ ધોવા માટે તે પાણી પણ ન લાવી શકી જે હાથપગ ધોઈને આશાભરી નજરથી તેઓ તેના સામે જુએ તો તે તેમને શું ખાવા આપે? નેણે પણ ત્રણ ચાર દિવસથી કાંઈ ખાધું નહોતું, છતાં આ વખતે તેને જે દુખ થયું, તે કુષાતુરતાના દુખથી કેટલાયે ગણ અધિક હતું સ્ત્રી ધરણી લઈને ધરમા ખાલુએને ખવડાવવા પીવડાવવામાં

તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે તેને પોતાની દીન દશા ઉપર જે માન-સિક વેદના થાય છે, તેવી પુરુષોને કદી પણ થતી નથી.

થોડીવારે હું હાથમાંથી ઉઠી અને ગ્રીક્ષાનની લાલચમાં જઈને મારા પિતાના ખોળામાં પડી. મેં તે દિવસ સવારમાં બાજરાના રોટલાનો એક કોકડો ખાધો હતો અને પછી વિશેષ નહિ મળવાથી રડતી રડતી સૂઈ ગઈ હતી. અને એ વખતે દસમું વર્ષ જતું હતું; એટલે દુકાળના દુઃખની અને શી કલ્પના હોય ? પિતાએ મને ગો-દમાં લીધી અને દુઃખભરી દૃષ્ટિથી મારી સામે જોયું. તેમની ગરદન નીચી નમી ગઈ પણ હૃદયની પીડા આખોમાં સમાઈ શકી નહિ.

ખીજે દિવસ અમે ઘરની બહાર નીકળ્યાં. જેવી રીતે પુરુષના ચિત્તમાંથી અભિમાન અને સ્ત્રીની આંખમાંથી લલ્લ નીકળતાં નથી; તેવી જ રીતે પોતાની મહેનતથી રોટલો પેદા કરનારા ખેડુતો પણ મજૂરીની શોધમાં ઘરથી બહાર કદી નીકળતા નથી; પણ હાથ પાપી પેટ, તું સર્વ કાર્ષ કરાવી શકે છે ! માન અને પ્રતિષ્ઠા, ગજાની અને લલ્લ એ સર્વ ચળકતા તારાઓ પેટની કાળી ધટાઓની પાછળ છુપાઈ જાય છે !

પ્રજાતનો મમય હતો. વિપત્તિના સતાવવાથી અમે ઘરની બહાર નીકળ્યાં. મારા પિતાએ મને તેડી લીધી. મારી માતાએ ફોટેલાં તૂટેલાં જીનું કપડાંની પોટલી માથા ઉપર મૂકી લીધી. બન્નેનાં નેત્રો આંસુઓથી ભરાએલાં હતાં. મારી માતા અપાર રોતી હતી. ગામના જે ચાર માણસો રસ્તામાં મામા મળ્યા; કિન્તુ કોઈએ એટલું પણ ન પૂછ્યું કે : ક્યાં જાઓ છો ? કોઈના હૃદયમાં સહાનુભૂતિનો વાસ નહોતો. દયાનું ઝરણુ દુઃકાળને લીધે માનવહૃદયમાંથી સૂકાઈ ગયું હતું !

ઉનાળાનો સખત તાપ પડતો હતો. પૃથ્વી એ તાપથી સંપૂર્ણ તપી રહી હતી. આવા મમયમાં અગણિત શુષ્ક હાડપિંજરો-કે જેમના ઉપર કોઈ પ્રકારનું કપડું પણ નહોતું; તેઓ માટી ખોદવાના

કામમાં લાગ્યા હતાં. એ ભૂમિ તે પ્રખતે સ્પર્શાનભૂમિ બની રહી હતી કે ત્યાં મુડદાઓ પોતાના હાથથી પોતાની કબરો ખોદતા હતાં !

વૃદ્ધ અને યુવાન, સ્ત્રી અને પુરુષ, મર્દ અને બાળક સર્વ કોષ્ટ એવાં નિરાશ અને વિવશ બની કામમાં લાગી ગયાં હતાં કે જાણે મૃત્યુ અને ભુખ તેમની સામે બેસી ધુરડી રહ્યાં છે. એ આદતમાં કોષ્ટ કોષ્ટને મિત્ર નહોતો કે કોષ્ટ કોષ્ટને શુભચિંતક નહોતો. દયા, સહૃદયતા અને પ્રેમ એ સર્વ માનવીય લાવો જો કે જોનો કર્તા મનુષ્ય છે. પ્રકૃતિએ આપણને કેવળ એક જ લાવતું દાન કર્યું છે અને તે સ્વાર્થ છે. માનવીય લાવો બહુધા કષ્ટી મિત્રોની પેઠે આપણે સાથ હોડી દે છે; પણ એ કષ્ટરમદતગુણ કદી આપણે ગળું છોડતો નથી !

આઠ દિવસ વીતી ચુક્યા હતાં. સંખ્યા વખતે કામ પૂર્ણ થઈ ગયું હતું. એક ઝાડ નીચે મારા પિતાએ અમારો મુકામ નાંખ્યો હતો. મારા માતાપિતા એવાં કૃષ્ણ ચંદ્ર ગયાં હતાં કે તેઓ "ઓળખાતાં" પણ નહોતાં ! અત્યારે તેઓ સ્વતંત્ર બેઠેલ રહ્યાં નહોતાં પણ સમયના પરિવર્તનથી આજ બન્ને મનુર બની બેઠાં હતાં !

મને કેટલાક દિવસથી તાવ આવતો હતો. કમળના જેવો મારો ચહેરો કેરમાઈ ગયો હતો. મારી માતાએ એ વખતે મને ધીરથી કહ્યું:— 'પુત્રી ! આંખો ઉઘાડ. જો સાંજ પડી ગઈ.' '

મેં આંખો ઉઘાડી, તાવનું જોર નુરમ પડ્યું હતું. તત્કાળ મારી માતાને મેં પૂછ્યું: 'મા, શું આપણે પાછાં ઘેર આવી પહોંચ્યાં ?'

મારા એ પ્રશ્નથી મારી માતાને ધરતું સ્પર્શ થયું. તેની આંખો પ્રહસીથી બરાબ આવી. તેણે કહ્યું:— 'ના દીકરી ! તું સાચું થઈ ગઈશ, પછી આપણે ઘેર જઈશું.'

મને એ દિવસો બરાબર યાદ છે. મારી માતા સાથે હું ત્યાં આ પ્રમાણે વાત કરતી હતી ત્યાં એક માણસ હાથમાં હાનસ લઈને આવ્યો અને મારી માતા સાથે થોડી વાત કરી અમને બન્નેને

તે પોતાની સાથે લઈ ઉતાવળે પગથે ચાલ્યો. મારા પિતા દબ્બુ ઘેર આવ્યા નહોતા અને અમે તો ફાઇ અંગૂઠી દિશામાં આમળ વધવા લાગ્યાં. મારી માતા અમારી જરીબ હાથતથી બહુ કંટાળી ગઈ હતી અને તેમાંથી છૂટવા તે નિરંતર વિચાર કરી કરતી હતી, પણ તેને ફાઇ ધવાજ નડતો નહોતો. આજે અચાનક તેને પોતાના ઉદ્ધારનો રસ્તો મળી ગયો.

અમને તે શુદ્ધસ્થાનમાં બેસાડી પોતાને ઘેર તેડી ગયો. એનું ઘર અમદાવાદ શહેરમાં હતું. વાતચીત ઉપરથી માલમ પડ્યું કે તે અમારી નાતનો અને પૈસેદારું મુંખી હતો. જાણ્યાવસ્થામાંથી માતા પિતા રહિત થઈ જવાને લીધે તેને આજ સુધી કુંવારો હતો. દેખાઈ શોધમાં કરતાં મારી માતા સાથે તેને વાન કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને માઈ ચોક્કું તેની સાથે ગોઠવાઈ ગયું. અમે અમદાવાદમાં આઠ દિવસ રહ્યાં. તે પછી મારી માતા થોડા પૈસા લઈ મારે બાપને તેડવા માટે ગઈ; પણ, ચોથે દિવસે તેણે પાછા આવી ત્યારે તાને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવાના દુઃખજનક સમાચાર મેળાયા. બુદ્ધિનું દુઃખથી મારા પિતા બિચારા પગ ધરીને મરી ગયા હતા. મારી માતા તેમની પાસે પહોંચી તે વખતે તેમના પ્રાણ પ્રવાણ કરેલાં અણી ઉપર હતા. એક ક્ષણમાં તેઓ સ્વર્ગે સીધાં. તેમનાં શ્રાવણ અગ્નિસંસ્કાર વગેરે કરી મારી મા પાછી અમદાવાદ આવી પહોંચી મને એ શોકસમાચારથી લણ દુઃખ થયું. મારી માતાએ પૈસાં મારા સુધી શોક પાળ્યો.

પરંતુ દુઃખનું ઓસડ દિવસો છે. જેમ જેમ સમય જાય લાગ્યો, તેમ તેમ અમારું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. શહેરના સારા ખાનપાન અને સુખચેનથી મારા અને મારી માતાના શરીરમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. મને એ વખતે દસમું વર્ષ જતું હતું અને મારી માતા ચોવીસ વર્ષની ઉંમરની હતી. મારા જન્મ પછી તેને વખત પ્રસૂતા થવાનો સમય આવ્યો હતો; પણ તે બાળકો જન્મ

રજાં નહોતાં. અમારા ઘરની સ્થિતિ ગરીબ હતી, છતાં મારી માતા બહુ રૂપાળી અને સૌંદર્યવતી હતી. અહીં તેને ખેતીનું કામ કરવાનું નહોતું કે દોરઢાંખરની જંગમ નહોતી. માત્ર બે વખત રસોઇ કરીને ખેસી રહેવાનું હતું. અમે જે માણસને ત્યાં રહેતાં હતાં તે માણસ સારો લણ્ણેલોગણેલો અને હોશિયાર હતો. તેની ઉમ્મર પણ પચીસ-છત્તીસથી વધારે નહોતી. મારા ઉપર તે બહુ વહાલ રાખતો હતો. મને પોતાની બાવિ પત્ની તરીકે યોગ્ય ડેળવણી આપવા તેણે આત્મારથી જ પ્રયાસ આરંભ્યો હતો. હું પાસેની એક ક-માથાળામાં બસવા જતી હતી. તે ઉપરાંત ખાનગી ટાઇમમાં ઘેર મને બસાવવા સારૂ તેણે એક મહેતીજી પણ રાખી હતી.

દેવતા અને દારૂનો સંયોગ જેમ બંધકર છે, તેમ સ્ત્રી-પુરુષનો એકાંત સહવાસ પણ બપાનક છે. અમારા ઘરમાં અમે ત્રણ માણસ હતાં; તેમાં હું તો નાની અને અછાન હતી એટલે ખરી રીતે મારી માતા અને પોતાના બાવિ જમાઇને બધો વખત એકાંતવાસ જેવું જ હતું. આ એકાંતવાસનું પરિણામ થોડા જ સમયમાં બહુ ખૂંટ આવ્યું. કેટલાક દિવસો સુધી તો મારા જાણવામાં એ વાત ન આવી; પણ પછી શુભારએષ્ટાઓ અને હાસ્યવિનોદોનો એવો અતિરેક થયો કે તેઓને મારી હાજરી પણ કાંઈ હિસાબમાં જણાવા લાગી નહિ! હું જેમ જેમ મોટી થવા લાગી તેમ તેમ મને તેમનો એ વ્યવહાર સાલવા માંડ્યો. સ્ત્રીહૃદયનો એક અબાધિત નિયમ છે કે તે પોતાના પતિને પરકીયાના પ્રેમમાં લપટાયેલો કદી પણ જોષ શકતી નથી. હું જાણક હતી, પણ એ ગૃહસ્થ મારો બાપી પતિ છે એવું મને જ્ઞાન થયેલું હતું. મને મારી માતા ઉપર પ્રધ્વ્યા આવવા લાગી. હું મનમાં ધણીયે જળી જતી; પણ શું કરવું? બે વર્ષ એ ને એ સ્થિતિમાં વીતી ગયાં. મને અગીઆરમુ વર્ષ બેઠું. હવે મારા લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી.

સારા ખાનપાનથી મારૂં શરીર આ વખતે ચૌદ-પંદર વર્ષની

જેવું લાગતું હતું. મારા શરીરનો ખાંધો બેવડો અને મજબુત
 ૧૧. મારા અંગપ્રત્યંગમાં હમણાં સુંદર વિકાસ થવા લાગ્યો હતો.
 રીતે માઈ શરીર ખીલતું જતું હતું, તે રીતે મારી માનસિક
 યજ્ઞતા પણ વધતી જતી હતી. વિકારનું સૂક્ષ્મ અને અદ્રશ્ય બીજ
 ૧૨ હૃદયમાં ક્યારનુંએ રોપાઈ ચુક્યું હતું. સમય આવતાં માત્ર
 ૧૩ અંદુરિત થવાનો જ અવકાશ હતો. કુદરતનો એક અચળ કાનુન
 ૧૪ જેવું ક્ષેત્ર હોય છે, તેવો પાક ઉત્પન્ન થાય છે. બામિયારિવૃત્તિ
 ૧૫ ને બ્રહ્મચરિતા માતાની પુત્રી લાગ્યે જ સ્વિચ્છ રહી શકે છે. હવે મારા
 ૧૬ વનને હંમેશને માટે ક્ષત્રિ કરનારી અને મારી અવનનૌકાને
 ૧૭ કિર તોફાનમાં ધસડી જનારી એક વિલક્ષણ ઘટના શી રીતે બની
 ૧૮ ॥ અહીં પ્રથમ ઉલ્લેખ કરી હું મારી આત્મકથાના લેખનગ્ધવસાયમાં
 ૧૯ ગળ વધીશ.

મારી માતાની એવી ધૃષ્ટિ હતી કે લગ્ન પહેલાં મારા કૌમાર-
 ા ભંગ ન થાય તો સાઈ અને તેથી માઈ લગ્ન જસદી કરી-
 ના તેનો વિચાર હતો; પણ જે પુરુષ સાથે માઈ લગ્ન કરવાનો
 નિશ્ચય કર્યો હતો, તે પુરુષ સાથે દૈવયોગથી તેનો આડો બ્યવહાર
 સાધ જવાથી લગ્નના કાર્યને તેણે વિશ્વંશમાં નાંખી દીધું હતું.
 મારી માતાની તો એવી પણ ધૃષ્ટિ હતી કે માઈ લગ્ન કોઈ
 જ પુરુષ સાથે કરી પોતે પોતાના ગ્રેમભાજન સાથે ખુશ્તું ધર-
 ડી બેસવું; પરંતુ તેમ કરવાથી તે પુરુષની પ્રતિષ્ઠામાં હરકત આવે-
 વું હતું. એટલે તેના તે વિચાર પણ અમલમાં આવી શક્યો નહિ.
 ખરે મારે મારી માતાની શોક્ય થવાનો જ મને પ્રસંગ આવ્યો અને
 । માટે વૈશાખ સુદ બીજવું સુહર્ત નક્કી થયું. આ સુહર્ત એવી
 રાજ્ય પળે લેવામાં આવ્યું હતું કે જેથી મારી કૌમારનોકા આખા
 દુરને નિર્વિધને યોગંગી કિનારા પાસે આવતાં જ ડૂબી ગઈ ! મને
 કે કન્યકાના રૂપમાં મારા પરિણિત પતિની શય્યાભાગિની બનાવવાનો
 મારી માતાનો વિચાર નિષ્ફળ ગયો । ।

વાત એવી બની કે અમારી પડોશમા કાઠીઆવાડનો એક બ્રાહ્મણ પોતાની વિધવા બહેન સાથે રહેતો હતો. ગુજરાતની એક નાટક કંપનીમા એકટરનું કામ કરી તે પચીસ રૂપિયાનો પગાર લાવતો હતો. તેની ઉંમર સત્તર અઠાર વર્ષની હતી. દેખાવમા તે પુટડો હોવાથી પ્રયોગમા બદલા રાણીની ભૂમિકા બજાવતો હતો. તેના માયા ઉપર બૈરાના જેવો વાળોનો મોટો ચોટલો હતો, છતાં તેના સૌન્દર્યમા એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ હતું કે તેને જોતા જ કામવિકારથી પીડાતી રમણીઓ સહસ્રા તેમા અંગર્થ જાય. એ બ્રાહ્મણનું નામ હુરિશંકર હતું. તેની બહેન વીસ વર્ષની વિધવા યુવતી હતી. દેશમાંથી વખાના માયા તેઓ અહીં આવીને રહ્યા હતા અને ભાઈબહેનના આચરણ ખરાબ છે, એવું લોકો જોખતા હતા. તેમને ઘેર નિરંતર પાડોશીધર્મે જવા-આવવાના પરિચયને પ્રતાપે સ્વઅહતાના માર્ગમા મારો પદસચાર થઈ ગયો. પ્રથમ તે બાપ સાથે સાધારણ વાર્તાઓતનો વ્યવહાર હતો; પણ પાછળથી એક ખીજની મનોવેદનાની છૂટથી વાતો થતા દૈમિત્રિ સંબંધ બધાઈ ગયો. આ ઐત્રિયી અને ઘણી વખત રાત્રે નાટક જોવા જવાનો લાભ મળવા લાગ્યો અને તેમા મારી માતાએ કદી વાંધો દેખાડ્યો નહિ. કારણ કે રાતના બે વાગ્યા સુધીની ધરમાની મારી ગેરહાજરી તેને પોતાના રતિરસપાનની પરિતૃપ્તિમા અનુકુળ મતી હતી.

હુરિશંકરની બહેન પૂર્ણ વડેલી અને જમાનાની ખાધેલી હતી. હમેશ તે બપોરના બાર વાગે ધરમાંથી નીકળતી, તે સાંજે સાત વાગે પછી ધરમાં આવતી. કોઈ કોઈ વખત રાત્રિના વખતે તેનો ભાઈ નાટકની નોકરી ઉપર ગયો હોય ત્યારે પણ તે ધર બહાર જતી અને પાછી મધરાત વખતે ધરમા આવી રહેતી તેની જોઈ-વણથી એક દિવસ બપોરના બે વાગે તેના જ ધરમા તેના તે નાટકી ભાષના હાથથી મારા શિયળનું ખડન થઈ ગયું. એ વાત અમારા ત્રણ સિવાય કોઈના જણવામા આવી નહિ. ધીમે ધીમે

મારા લગ્નનો દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. મારી માતાએ વિશેષ સામધુમ કાંઈ નહિ કરતાં મને ચાર ફેરા ફેરવી દીધા અને મારો કુંવારપડો ઉતાર્યો.

હું પરણી તો ખરી; પણ પરપણા પછી પતિની શ્યામાભાગિની પ્રવાનો જે સ્વાભાવિક અધિકાર પત્નીને હોય છે, તે અધિકાર હું પ્રાપ્ત કરી શકી નહિ. મારી માતાએ પ્રથમની માફક જ મારી પથારી જુદી કરી. તેને મન હતું હું બાળક હતી. મારી માનસિક રેહનાઓ વધી પડી. વગર હચિયારે વધ ક્યાં જેની મારી દાસત પ્રવા લાગી. હુરિશંકર સાથેના છૂટાછવાયા મેળાપથી પતિસહવાસની પ્રબળ લાલસા મને થઈ આવતી હતી; પણ માતાની બીતિ તથા દરમ એ લાલસાને દબાવતી હતી. ધીમે ધીમે મારા પતિ ઉપર એક પ્રકારના વૈરની લાગણી મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ અને હું તેની બેવફાઈનો કાનો લેવા તત્પર બની ગઈ. અમળા અસલ આધાતોને ધૈર્ય તથા મૌનથી સહન કરે છે; કિન્તુ તે પતિના પ્રભુ-ભંગનો આધાત સહન કરી શકતી નથી અને તેથી જ વિદ્વાનોએ કદાચ સ્ત્રીની છુદ્ધિ પ્રલપ્ત કરનારી કહી હશે.

હું મારી આત્મકથાના વાચકો આગળ મદાસતી તરીકે રજુ થયા માગતી નથી. હું એક વખત જેવી સ્વૈરિણી અને સ્વચ્છંદી સ્વભાવની હતી, તેવા જ રૂપમાં આજે સર્વની સમક્ષ રજુ થાઉં છું. યેરદરફિલ્ડની પેઠે ઉપદેશ આપવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી; પણ સ્વૈર-તૈનના સ્વીકારથી અને સ્વચ્છંદ જીવનના આચરણથી મારા સ્ત્રી-રીકેના અવતારની કેવી ખરાબી થઈ ગઈ છે? એ પ્રત્યક્ષ દેખાડીને બેવા બયાનક માર્ગમાં જીલ્લેસુકે મારી આર્યભાગિનીઓ ન હસાઈ નય, એ આ કથાલેખનમાં મારો ઉદ્દેશ છે. મારા જેવી સ્વૈરિણીની તથા સ્વચ્છંદ આત્મકથાથી કેટલાક ધર્મ નીતિના ઇન્જરદરો દૂર રહેવાના પણ મારી પોતાની તો એવી માન્યતા છે કે બળિયારાદિ ઈર્ષ્યોની તથા નકતા લોકોના પ્રત્યક્ષ બાજુવામાં આવ્યા વિના સદાચાર અને

સદ્ગુણની ઉત્તમતા દદ યદ્ શક્તી નથી. મંસારમાં સારા અને ખોટાનું દ્વંદ્વ પરાપૂર્વથી આવ્યું આવે છે. પાપી ન હોય તો પુણ્ય-શાહીની કિંમત અંકાતી નથી. વેશ્યાઓના અસ્તિત્વથી જ સતી શબ્દની મહત્તા મનાય છે. ચોર ન હોય તો શાહુકાર શી રીતે ઝોળખાય ? સૃષ્ટિમાં સામટે મેળે જેતાં સારા કરતાં નકારાની સંખ્યા અધિક છે. મને મારી સસારયાત્રામાં મનુષ્યસ્વભાવનાં કલંકિત ચિત્રો જોવાના અને અનુભવવાના જે અનેક પ્રસંગો મળ્યા છે, તે મારા સગદોષનું પરિણામ છે; પણ સમાજની રૂઢિઓ અને અંધપરંપરાઓ પણ એને માટે ઓછાં જવાબદાર નથી. જનહિતની ખાતર માઈ કલંકિત પણ મત્યજીવન હું જેમનું તેમ આપું છું. ઝેરનો ઉતાર જેમ ઝેર છે; તેમ દુર્ગુણને દૂર કરવાનો ઉપાય દુર્ગુણની ભયાનકતા દેખાડવી એ જ છે.

હું બાળપણથી ભણતાના ભયાનક ખાડામાં પડેલી છું. એ મારાં ખૂરાં કર્મોનો ઉવટનો અંજન અનુભવ્યો છે. કેટલાંક પાપી માણસો એમ સમજે છે કે પોતાનાં પાપકર્મોની શિક્ષા તેમને કદી મળવાની નથી; પરંતુ આ તેમની મોટી ભુલ છે. કરેલાં કર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. ઇન્સાન એવું બેધમાન પ્રાણી છે કે જો ગુન્દાઓની શિક્ષા ન મળતી હોય તો તે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને પણ ભુલી જાય અને તદ્દન બેદરકાર બની રહે !

માઈ નામ સુશીલા છે; પણ સંસારમાં મારા જેવી દુઃશીલા સ્ત્રી ખીજી બાએ જ દશે ! નામનો મહિમા આજ કાલ્યુ રાખી શકે છે ? જ્યાં જોઈએ ત્યાં સર્વત્ર માણસોમાં પોતાના નામથી ઉલટા જ ગુણો દષ્ટિએ પડે છે. માઈ ચારિત્ર્ય ભવિષ્યમાં અધમ થવાનું છે, એવું જો મારાં માતાપિતાએ પ્રથમથી જાણ્યું હોત તો શું તેઓ માઈ નામ સુશીલા પાડત ? હું સીંમની સડેલી છું; બાળકનાં ચારિત્ર્યમાં માતાપિતાના સ્વભાવની અસર આવે છે, એ વાત જો સત્ય હોય તો હું બેધડક કહું છું કે : મારી માતાની બ્યભિચાર વૃત્તિએ જ મારામાં બાળપણથી વિકારની જાગૃતિ કરી હતી.

આપણા સમાજનું એક મોટું દુષણ એ છે કે તેમાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવનાં સમાન જોડાં બહુ ઓછાં હોય છે. ઘરમાં મનોપ હોય નહિ, એટલે સુખ માટે તેઓ આડાં અવગાં કાંઈ મારે છે. જો ખરું કહું તો હું એવા સુખને ધુમાડના બાવકા જેવું જ ગણું છું. જેમ પુરુષને પારકી સ્ત્રી પાસેથી સત્ય સુખ મળી શકતું નથી, એ જ પ્રમાણે સ્ત્રીને પરાયા પુરુષ પાસેથી પણ સત્ય સુખ તો નથી જ મળી શકતું. હવસ પૂરો કરવા આગરદાર કુટુંબની સ્ત્રીઓ એ રસ્તે ઉતરી પડે છે, તે તેમની મોટી ભુલ છે. મારા સંસારમાં જો મને સંતોષનાં ચિહ્ન જણાયાં હોત તો શું હું એ નાટકવાળાના પ્રેમમાં પડી શકતો ? દિવસે દિવસે મારા હૃદયની વેદના વધવા લાગી. પતિ પ્રત્યેના મારા પ્રેમ અને આદરનો તદ્દન લોપ થઈ ગયો.

અમદાવાદમાં એ વખતે પ્લેગની પંધરામણી થઈ. બસાં બસાં આશાવંત યુવક-યુવતીઓ એ કાળના મોહમાં પડવા લાગ્યાં. મારા પતિદેવ પણ એ દૈત્યના પંજમાં સપડાઈ પોતાની કરણીનો જવાબ આપવા ચાલ્યા ગયા. મને એથી જોટલું દુઃખ થયું તેના કરતાં મારી માતાને અતેજગણું અધિક દુઃખ થયું. 'ખરું પૂછો તો મને તો એ પતિના મૃત્યુથી કાંઈ દુઃખ જ નહોતું; પરંતુ મારી માતાનો સુખનો આધાર તૂટી પડ્યો હતો. અમારા વતનમાં હવે એનાથી જવાબ એવું નહોતું. મારા સ્વામીની બાર તેર હજારની મિલકતની હું કાયદેમર હકદાર હતી. જો હું મારી માતાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકું તો તે રસ્તાની બીખારણુ બની જાય એમ હતું. તેને હવે પોતાની નિરાધાર હાલતનું જરાજર ભાન થયું. એક મહિના સુધી તેણે તે બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી કાંઈક નિશ્ચય કરી લીધો અને પછી એક દિવસ મને પાસે બોલાવી કહ્યું: 'સુશીલા ! તારા માટે મેં વતન છોડ્યું, ઘરખાર છોડ્યાં અને અહીં કેટલાંક સુખદુઃખ વેડી રહી; પરંતુ તારૂં નસીબ જ વાંકું ત્યાં હું શું કરું ? મારી એકેય મહેનત જરૂર આવી નહિ. હવે આ રંગપો નાની ઉંમરમાંથી તારાથી

શ્રી રીતે વેઠાશે ? આપણો ન્યાતમા નાતરૂં થાય છે અને તારા જેવી ખાજવિધવાએ નાતરે જવું એ કોઈ રીતે ગેરબ્યાજખી નથી માટે તને સારૂં ધર જોઈ નાતરે વળાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે આપણે અહીં રહીશું તો પણ તારા ધણીના પિત્રાઈ લાસાએ આપણને આ મિલકતનો ભોગવટો કરવા દેશે નહિ ! કારણકે તારો પતિ કાયદેસરનું કોઈ વીલ કરી ગયા નથી માટે ધરેણાગાઠા અને રોકડ રકમ લેવાય તેટલી લાંબ આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ આ જાપર બલે તેના પિત્રાઈઓ પોતાને હસ્તક કરે મુંબઈમા આપણી ન્યાતના ધણા શ્રીમત વિધુરો-વાંઠાઓ છે, તેમાના કોઈનું સારૂં ધર જોઈ તને હું ટેકાણે પાડી દઈશ ’

મને પણ તેના આ વિચાર પસંદ પડ્યો, કારણ કે મારાથી આવી નિરાધાર હાલતમા એકલા રહેવાય તેમ નહોતું મેં સ્વામીનું સુખ જોયું નહોતું હુરિશકરની કપતી હમણા મુંબઈ ગએલી હોવાથી તેની પણ ગેરહાજરી હતી આખી જીદગી કોઈપણ જાતના અવલમન વિના કાઢવા જેટલું મારામાં મનોખળ નહોતું જાનેબુએ વ્યભિચાર સેવી કૃતરિયા જીદગી ગાળવા કરતા એક લાયક પતિનું ધર માડી ખેસવું હજાર દરજ્જે મેં હિતમ માન્યું અને તત્કાળ મારી માતાના પ્રસ્તાવને મેં અનુમોદન આપ્યું એ દિવસમા અમે મધણી તૈયારી કરી લીધી અને સેવાય તેટલું ધરેણું તથા રોકડ રકમ લઈ અમે મુંબઈ જવા ઉપડ્યા

કેટલાક લેખકોએ હાલની મુંબઈ નગરીને ઇંદ્ર મહારાજની દિવ્ય નગરી સાથે સરખાવી છે, પણ મારા જીવનનો મોટો ભાગ એ ચહેરમા વીતેલો હોવાથી હું તો સ્પષ્ટ કહું છું કે બહારથી સ્વર્ગ સમાન જણાતી અને વિદ્વાનો તથા પ્રવાસીઓની કલમથી સ્વર્ગની ઉપમા પામતી મુંબઈ નગરીમાં કેટલાક એવા નરકરથાનો છે કે જેની લયકરતાનું વર્ણન કરતા લેખિની કપે છે. મુંબઈમા ગગન-ચુખ્ત બધા મકાનો અને બાહ્ય યુગારના અનેક સાધનો જેમ

અસ્તિત્વ ધરાવે છે; તેમ ભયંકર દુર્ગધવાળી મોટી મોટી ગટરો પણ તેની સાથે નજરે પડે છે. ત્યારે જનસમાજ ગદ્યારથી જોતો સુંદર લાગે છે, તેટલો જ તેના મધ્યભાગમાં મોટો સડો છે. ગાયવાડી, વિઠ્ઠલવાડી, કાંદવાડી અને ગીરમાંવના કેટલાક લતાઓ કે જ્યાં બહુધા પ્રતિષ્ઠિત શ્રીમંત કુટુંબોની વસતી છે, તેની વચ્ચે જ છુપા અભિચાર માટેનાં કુટીની સ્ત્રીઓનાં દસાલખાનાં સ્થાતી ધરાવે છે. ગોળ-પીઠા, કામાડીપુરા, જ્ઞાપટલેન, અરજગલી, તારદેવ, ફાંકલેડરોડ, તેલગલી, ફેલુસવાડી, ઝાંટરોડ કાર્નર, બેલાસિસરોડ વગેરે જાણીતાં નકારાં સ્થાનો ઉપરાંત ખીજી આડીઅવળી ચાલીઓ અને માળાઓ એટલી બધી સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે ત્યાં ખુલ્લી રીતે મનુષ્યનાં આમડાં સુધવાનાં ધીકતાં કારખાનાં નિરનર ચાલ્યા કરે છે. મારી મુવાવસ્થાનો સઘળો સમય એવાં કારખાનાંઓમાં ગયેલો હોવાથી તેની ભયાનકતાનો અને પૂર્ણ અનુભવ થયેલો છે.

અમે અમદાવાદથી અમારો સરસામાન લઈ મુંબઈ આવી પ્રથમ માધવબાગમાં ઉતર્યાં હત્યાં. અને ત્રણ દિવસ તે સ્થળે રહ્યા પછી કાલજાદેવી રોડપરની વિઠ્ઠલવાડીની તેલગલીમાં માસિક સાત રૂપિયાના ભાડાની ઝોરડી લીધી હતી. અને અને મારી માતાને વિધવા વેશમાં જોઈ ત્યાં દરરોજ અમારા અનેક ઉમેદવારો આવતા હતા. એક દિવસ અમારી ન્યાતના એક માણસ સાથે ચોકડું બરાબર ગોકળી દઈ ન્યાતના રિવાજ મુજબ મારી માતાએ અને ધરધાવી દીધી અને પોતે આપનો ભારો સાચવવાની પીડામાંથી મુક્ત થઈ.

મારા એ નવા ધણીની ઉમ્મર લગભગ આવીસ વરસની હતી. બહારનો પુઠકળ આડંબર બતાવીને અને બારસો રૂપિયા રોકડા મારી માતાને ખાવા આપીને તેણે મારું પાણીગદજી કર્યું હતું. વાચાળતામાં અને ખોટી ગપો મારી મિથ્યા બજારમાં ફુંકવામાં તે એકલો હતો. તેણે પોતાને બે માળાનો માલિક અને પાંચ લાખનો આસામી બજારનો હતો. મારી માતાએ એથી કમાઈ જઈને લોકો

માંકડું વળગાડ્યું હતું, પણ હું જ્યાં તેને ઘેર ગઈ ત્યાં તરત જ એનું જુઠાણ પકડાઈ ગયું એ માણસ પૂરો જુગારી અને દારૂડિયો હતો. મારી સાથે નાતરૂં થઈ તે દિવસે સદામા પાંચ પૈસા કમાયો હતો, તેથી મારી બાને તે પોતાની કણનાત પ્રમાણે અવેજ આપી શક્યો, બાકી ધરમા હાતના કુસ્તી કરે એવી હાલત હતી હું તેની દયા જોઈ મનમા ભય પામી ગઈ મારા પહેના ધરના નજીક હજારના દાગીનાઓ મારી પાસે હતા તેની સલામતીમાં હવે મને શકા થવા લાગી એક દિવસ હું તે મારી માતાને સોંપી આવી ત્યાંથી મને એ નાતરિયા નાથ તરફથી મળ્યું મળ્યું માર પડવા લાગ્યો તેની જુગારી દ્રષ્ટિ મારા દાગીનાઓ તરફ હતી, પણ તેમા તે નહિ ફાવવાથી મને માર મારીને તેનો બાજ સાથે બદલો લેવા લાગ્યો મારા આડોશી પાડોશીના કહેવાથી જાણ્યું કે તેની પ્રથમ પત્ની પણ હમેશા આવા પ્રકારનો મેથીપાક જમી જમીને તેનું અજીર્ણ થતા મરણ શરણ થએલી ■

મારા નસીબમા આવા જીવનથી પુરુષનું સૌભાગ્ય પણ વધારે મુદત લખેલું નહોતું હું આવા પતિથી કટાણી ગઈ હતી ખરી, પણ મારો ચાલો-ચુડનો અખડ હતો ધંધરને માર એટલું મુખ પણ ગમ્યું નહિ એક દિવસ મારા સ્વામીનું હૃદય એકાએક બધ પડી ગયું અને તે પોતાની કરણીનો જવાબ દેવા પરસોઠમા ચાલ્યો ગયો મારે એક ભવમાંથી બે ભવ થયા, પણ મને ઠરી ઠામ બેમવાનો વખત ન મળ્યો ધરમા એક પાછની પણ સિદ્ધક નહોતી તેના મૃતદેહને સોનાપુરમા લઈ જઈ અગ્નિદાહ કરવાનો સવળો ખર્ચ ધર્માદા ઉધરાણામાંથી થયો મારી માતાએ એક પૈસો પણ મને આપ્યો નહિ હું બહુ મુઝાઈ ગઈ હતી, મારી પાસે એક દિવસનું અનાજ પણ નહોતું રડીરડીને મારી આખોના આસુ પણ ખૂટી ગયા હતા મારા દયાળુ પાડોશીઓ પોતાને ઘેરથી કાઢક આવવાનું કરીને આપી જતા ત્યારે હું અજ બેગી થઈ ચકતી બાકી

કોઇ કોઇ વખત તો જુએ પે પડ્યા રહેવું પડતું. પંદર દિવસ એ રીતે જોમ તેમ કરી પૂરા કર્યા પછી હું ઘરમાં જો કાંઈ વાસણ, ગોદડાં વગેરે સરસામાન હતો તે લઈને મારી માતા પાસે ગઈ, તેને તો એટલું જ જોઈતું હતું. છ મહિના પહેલાં રૂપિયા આરસો આપ્યા હતા અને ફરી મને માતરે વળાવતા તેના હાથમાં પાછી કોઈ મારી જેવી રકમ આવવાની હતી. મને તેણે આશ્વાસન આપ્યું. મને તેમ તોય હું એકંબાળક હતી. એક જગ્યાએ જો જવ મારે થયા હતા ખરા; પણ મારી ઉમ્મર કાંઈ મોટી નહોતી તેમ મારો અનુભવ કાંઈ વધારે નહોતો. આ વખતે તેણે બહુ માફ ધર જોઈને મને ધરધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું મારી માતાને ઘેર રહેવા લાગી મુંબઈનાં વિધવિધ દેવમંદિરોના દર્શનમાં અને માળામાંની ખપોરની ધૂરક પાલાંમેન્ટમાં મારા દિવસો પાછાના પ્રવાહ પેઠે પસાર થવા લાગ્યા. મને કોઈ કોઈ વખત હરિશંકરનું સ્મરણ થતું હતું; પણ તપાસ કરાવતાં માલુમ પડ્યું કે તેની કંપની મુંબઈ આવવાને બહુ મુશ્કેલીમાં જ રોકાયેલ ગઈ છે. અને તે ત્રણ મહિના પછી જો મુંબઈમાં થિયેટર ભાડે મળશે તો આવવાની છે, નહિ તો ત્યાંથી ખીજે કોઈ રથે ચાલી જવાની છે. અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે: મુંબઈમાં થિયેટરો ઉર્દૂ નાટકશાળાઓનો કાંઈ તોટો નથી, પરંતુ ત્યાંની રંગીલી, શોખિલી પ્રજાના મતોરંજન માટે તેમાં કોઈ ને કોઈ નાટક કંપનીઓનો પડાવ કાયમ રહ્યા કરે છે. એકલા પ્લેકાઉમ ઉપર જ કોરોનેચન, બાલીવાડા માર્ક, વિક્ટોરિયા, રોયલ, રીપન, બોમ્બે, અને એલ્ફિન્સ્ટન એ સાત નાટકશાળાઓ આવેલી છે. આ સિવાય લાંગવાડી ટ્રિન્સેસ થીયેટર અને ફાટ-એઈટી થિયેટર પણ કંપનીઓના નાટ્ય વ્યવસાય માટે હયાતી ધરાવે છે. એક દિવસ હું એ બધી નાટકશાળાઓમાં જઈને તપાસ કરી આવી; પણ હરિશંકરનો મને પત્તો લાગ્યો નહિ. આખરે તેની કંપની ત્રણ મહિના પછી મુશ્કેલીમાં આવશે એ આશામાં હું મારી માતાના સહવાસમાં દિવસો પૂરા કરવા લાગી.

અમારી ન્યાતમાં કન્યાઓની ધણી અછત છે અને તેથી કન્યાઓનાં માથાપને લોભમાં પડવાનો પ્રસંગ સ્વાભાવિક આવે છે. નાતરાનો યાને ઘરઘરણનો રિવાજ પણ અછતને જ આભારી છે. કન્યાનાં માથાપ સારો વર શોધવાને બદલે સાફ શ્રીમંત ધર શોધે છે. પુત્રીના ભવિષ્યના સુખનો તેઓ બિલકુલ વિચાર કરતાં નથી. આથી બાળસગ્ન તથા વૃદ્ધસગ્નનો પ્રચાર વધી પડ્યો છે. જેની ગાંઠ પૈસા હોય તે માણસ ગમે તેટલો બચસની, લંપટ, દારૂડિયો અને લુગારી હોય છતાં ધનના બગથી બચાવી પરણી શકે છે અને સુશિક્ષિત, હોશિયાર, પુખ્તવયના નવયુવકો દ્રવ્યના અભાવે વાંદરાખડી પડે છે.

આત્માર સુધી મેં મારા વાંચકોને મારી ન્યાતનું કે મારા ગામનું નામ જણાવ્યું નથી; પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવાની મને અગત્ય જણાય છે. આ આત્મકથાનો સરખાતનો થોડો ભાગ વાંચ્યા પછી હું એક ખેડૂતની પુત્રી છું, એટલો તો સર્વ કામને બોધ થએલો છે; પણ ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં ખેતીનો ધંધો કરનારી અમુક એક જ જાત છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. આજકાલના આ નવા સુધરેલા જમાનામાં ધંધા ઉપરથી જાતની કલ્પના કરવી અશક્ય થઈ પડી છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો ખેતીનો ધંધો કરે છે, તો કેટલાક ખેડૂતો વ્યાપાર-રોજગાર ચલાવે છે. એક મુતાર કે સોનીનો છોકરો નિદાન મારતર ખની વિદ્યાગુરનું કામ કરે છે, તો એક બ્રાહ્મણનો છોકરો આમડાંની કે હાડકાંની દુકાન ચલાવી પોતાની આજીવિકા નિભાવે છે. એક વાણીઆનો છોકરો દરજીનું કે મોચોનું કામ શીખે છે તો એક દરજી કે મોચી આર્યસમાજમાં દિક્ષા લઈ ઉપદેશનું કામ કરવા નીકળી પડે છે. આર્યન ધર્મરહુડવાળાઓએ સહબોજન વગેરેથી ન્યાત-જાતનો ભેદ જ ક્યાં રહેવા દીધો છે ? હાલનાં રેલ્વે જેવાં મુસાફરીનાં સાધનોએ, વિલસણ પ્રકારના ખાલ-પેવાદિ પદાર્થોએ, હોટેલો યાને વિશ્રાંતિગૃહોએ અને ખોટા ઉપદેશોએ પ્રજામાં એક પ્રકારની એવી ભેળસેળ કરી દીધી છે કે ન્યાતજાતનું તો માન તમ જ રહ્યું છે !

ફેશનની ફિશીયાંરી એટલી બધી વધી પડી છે કે સૌને એકદમ સાહેબ લોક બની બેસવાનું મન થઈ જાય છે । દેશના પુરુષવર્ગમાં જ આવો મોદ છે એમ નથી, પરંતુ સ્ત્રીવર્ગમાં પણ ફેશનનો એક વિલક્ષણ મોદ પ્રસરી રહ્યો છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓના અથ અનુકરણ રૂપે સુધરેલી વ્હાયડીઓનો એક એવો પ્રકાર આવ્યો છે કે જેમાં ન્યાત, જાત, ધર્મ કે સ્ત્રીત્વનો લોપ થતો મેં નજરે નોંધ્યો છે. વ્યભિચારની બદીએ તો દેશમાં આડો આંક વાળ્યો છે ! કોઈ બ્રાહ્મણી મુસલમાનને છાની રીતે રાખી રહી છે તો કોઈ મુસલમાન વાણીય-છૂના વિલાસમાં પડેલો છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં એવો ભયંકર મડો છે કે ન પૂછો વાત ! અત્યાર સુધી કોણની કોમ માટે એમ કહેવાતું હતું કે : 'કોણી ભાષનો ફૂળો, એક મરે ને બીજો ઉમો' પરંતુ અત્યારે સુધરેલી વ્હાયડીઓ એક ધણી માથે જીવતો હોય; છતાં બીજા બાર ધણી છાની રીતે કરે છે, અને દંભ કિંવા આડંબરથી સતી સીતા થઈને સમાજમાં યથેચ્છ ફરી શકે છે, જમાનાની એ વિશિષ્ટતા છે કે એવી વિકારવશ વનિતાઓનાં પાપમય પોકળ કોઈ ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતું નથી. હું સારી રીતે જાણું છું કે દુરાચારના અધમ પંથને ભ્રમથી સુખકર માની, તેમાં ગમન કરનારી પતિત પ્રમદાઓના જીવનનું બંને અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે; છતાં વિલક્ષણ સંજોગોમાં ઉદ્ભવેલા કુદરતી વિકારના વેગને અટકાવવાનું મામર્ય એ વખતે મારામાં નહોતું. અત્યારે મને એ જુલ મમળાય છે; પરંતુ રાંધ્યા પછીનું ઝઢાપણ હવે શા કામનું ?

હું માહસિક અને સખાવતે બહાદુર મણાતી એક ક્ષત્રિય કોમમાં જન્મી છું એ જણાવતાં પણ મને શરમ થાય છે. ઘોષા બારામાં ભાવનગરથી ચાર ગાઉ દૂરના એક ગામડામાં મારો જન્મ થયો હતો. મારા પિતા ત્યાં ખેતીનો ધંધો ચલાવતા હતા. સંવત ૧૯૫૬ ના દુકાળની વાત કાણુ નથી જાણતું ? અમારા કુટુંબની પાપમાલી એ જ દુકાળમાં થઈ હતી. અત્યારના જેવાં એ વખતે દુકાળનિવા-

રણુ કુંડો નહોતાં અને હોત તો પણ મારા પિતા એનો આશ્રય લેત કે કેમ ? એ સવાલ હતો; કારણ કે તેઓ પોતાના કુળની ક્ષત્રિયોચિત અભિમાનિતાથી ભરેલા હતા. હું તો કહું છું કે તેમના મરણની સાથે જ મારું પણ મરણ થઈ ગયું હોત તો જે અપ્રતિષ્ઠા, તિરસ્કાર, કલકે અને પાપ મારે કર્યે ચોટ્યા તે ચોટી શકત નહિ; પરંતુ વિધાતાનું વિધાન જ એવું હતું તે કાણુ ફેરવી શકે ?

હું એક અધમ સ્ત્રી છું, એટલે બીજી અધમ સ્ત્રીઓના નિષ્વર્તનની ટીકા કરવાનો મને કાંઈ અધિકાર નથી. પરંતુ સમાજના ગંધાતા સહાને દૂર કરવાની જે એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા મને લાગે છે; તે આવશ્યકતાને યોગે મારે બહારથી હુંસણીના રૂપને ધારણ કરી રહેલી છુપી કાગડીઓનાં કાળાં કૃત્ય પ્રકટ કરવા જ જોઈએ. છાની વેશ્યાઓ પોતાનાં ખરાબ આચરણને છુપાવવાની કળામાં બહુ બાહોશ હોય છે અને તેથી તેઓ પોતાની ટોળી વધારવા સારૂ કુલીન સ્ત્રીઓને તેવા માર્ગમાં દોરી જાય છે. મારો આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી એવી સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓથી બચવા સારૂ એકાદ અંગત હેવાલ અહીં આપવો પ્રાસંગિક માનું છું.

અમારા માળાને ત્રીજે મજલે એક બ્રાહ્મણ કુટુંબ રહેતું હતું. પુરુષ શેર બજારમાં દલાલી કરતો હતો અને આર્ષ સાહેબ ઘર આગળ એક ધીકતો ધંધો ચલાવતાં હતાં. બન્નેનાં આચરણ ખરાબ હતાં. સ્ત્રી પોતાના ધણીને માટે તેમ જ બીજા પુરુષોને માટે બાછડીઓને કપટજળમાં ફસાવવાનું કુદરતીનું કામ કરતી હતી અને ધણી બહાર જાય ત્યારે પોતે ઘરમાં પરાયા પુરુષો ધાલીને મેજ માણતી હતી. કેટલાકનાં ઘર ભાંગવાનો અને કેટલાંકનાં ઘર માંધવાનો એમનો ખાસ વ્યવસાય હતો. કોઈ નાતરૂં કરવા ઇચ્છતી અખળાઓ, એ સ્ત્રી-પુરુષનો આશ્રય લેતી; તો કોઈ વાંદા અથવા વિધુરો બાછડીવાળા જનવા સારૂ એ દંપતીનો મદદ મેળવતાં. અઢારસો ને આઠાસોની સાલના સિક્કા તુલ્ય ગણાતી હિન્દુસમાજની

મનેક વિધવાઓ પોતાના ઉદ્ધારના માટે એ પરેષકારી દંપતીનો આશ્રય લીધા સિવાય રહેતી નહિ. મુંબઈમાં એ સ્ત્રી-પુરુષ વખાનાં માર્ગે આવ્યાં હતાં; પણ અહીં આવતાં જ તેમને એ ઉમદા ધધો જડી ગએલો હોવાથી પાંચ પૈસા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યાં હતાં. નાતરાની દલાલીથી તેમણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિમા એક મારો જેવો ફેરફાર કરી દીધો હતો. આ માટી-બૈયરના હાથમાં હું પણ સપડાઈ ગયો અને તેમણે હંમેશના ઉત્તેજક વાર્તાલાપથી મારા વિકારને સતેજ બનાવ્યો. એક દિવસ તે બુલાએ મને પોતાના ઘરમાં બોલાવી તેના ધણીના હાથથી માઈ ચિયળ લૂંટાઈ અને ઉવટનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું એ હરામચસ્કાના નાદમા તથા મહિના પછી સગર્ભા થયો. કેટલાક વખત સુધી એ વાત મારી માતાના કુલ્યવામાં આવી નહિ; પણ જ્યારે તેણે સંધળી હકીકત જાણી ત્યારે મારા શરીરમાનો એ વળગાડ જ કરી દેવામાં પણ તેણે વિલબ લગાડ્યો નહિ.

આ બનાવથી મારા જીવનનું એક વિશેષ પરિવર્તન થયું ગયું. માઈ નાતઈ કરી દેવામાં મારી માતાનો પૈમા મંબંધી લાભ મમાએલો હતો; પણ મને હવે એક ધણીનું ઘર માડી પરતજ જીવન ગાળવું પડેલું પડ્યું નહિ. મુવાવસ્થાના સ્વાભાવિક વિકારને મંગદોષનો પાશ લાગતાં માઈ સર્વ રીતે અધઃપતન મધ ગયું. મારા જૂરાં કર્મો અવર્ણનીય છે, એનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરવો અનુચિત છે. હુંકામાં એટલું જ કે રમણી રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતરી એક રાક્ષસિણીને પણ શરમાવે એવી રીતનું નિંદનીય અને તિરસ્કરણીય જીવન મેં લાંબા કાળ સુધી ગાળ્યું છે. આતું જીવન ગાળવામાં હું અહિંસા ધર્મના તત્ત્વવાળા વૈષ્ણવ ધર્મને પાળનારી હોવા છતાં મેં બાળહત્યા જેવાં મયકર કર્મો કર્યા છે. એક બે વખત એવા કુકર્મમાં સપડાઈ જવાને યોગે પંદરપુરની ફ્રાંકિન્સલિંગ હોસ્પિટલમાં મારાં બાળકોને જીવતાં છોડ્યાં પડ્યાં છે. મુંબઈમાં જુદાજુદા સ્થાનોએ મને ખાલીને

આર્ય સ્ત્રીજાતિના નામને કલંકિત કરનારા ધંધા મેં ચલાવ્યા છે કોઈ વખત મારા શરીરનું લીલામ કરી મેં પાંચ પૈસા પેદા કર્યા છે તો કોઈ વખત કોઈ તરૂણ વિધવાને તેના ઘરમાંથી કઢાવી તેનાં ઘરેણાં હું હજમ કરી મઠ છું. કોઈને મર્જાપાત કરાવવામાં હું મદદગાર બની છું; તો કોઈ શ્રીમંત વિધવાને લૂંટી-છૂટી-નીચોવી, દેખતી દુનિયાની આંખમાં ધુળ નાંખવા સમર્થ થઈ છું જેમ કોઈ લૂમડાં બદલાવે તેમ મેં નિત્ય નવા નવા ધણી બદલાવ્યા છે.

સંગદોષના પ્રભાવથી મેં અનેક કાળાં કામો કર્યા છે. અને તેથી સમાજના અનેક સકાઓ મેં મારી નજરે પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યા છે. મને એના ઉપરથી સાર રૂપે એટલું સમજાયું છે કે: બ્યભિચારી પતિ પત્ની પોતાના પાતિવ્રત્યનું પાલન કરી શકતી નથી. નીચ માણસનો પાડોસ કે સંગદોષ અજ્ઞાન અખળાઓને અનીતિવ્યૂહાર્ગમાં ધસાડી જાય છે. અંબાના માળાઓનું આંતરિક શુવન ધરે રથજે બ્યભિચારને પોષણ આપનારું હોઈ બચકર પરિણામે નીપજવનારું થતું જાય છે. નાતરાંનો દદ બહારનો રિવાજ સ્ત્રીઓને ચલિત બનાવી બાવી સુખની ખોટી આશામાં ભમણ કરાવે છે. એક ભવમાં અનેક ભવ થતાં સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક સ્ત્રીત્વ ચાલ્યું જાય છે, એક પાપમાંથી અનેક પાપ જન્મે છે, વિવેકભણતો હજાર રીતે વિનિપાત થાય છે. સમાન વયના સ્ત્રીપુરુષનો એકાંત સમાગમ બ્યભિચારના અધોગતિદાયક માર્ગમાં દોરી જનારું સાધન થઈ પડે છે અને સમાજની પરંપરાગત અંધ રૂઢિઓ તેમાં મદદગાર થાય છે. મારા શુવન ઉપરથી મેં આ પ્રમાણે સાર જોય્યો છે. વાચકોને તેમાંથી પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર નિષ્કર્ષ કાઢવાની છૂટ છે.

પાપનું પરિણામ હમેશ માફું આવે છે. પરપુરુષના સંગથી પ્રાપ્ત થતું સુખ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પરિણામે વિધાતક નિવરે છે. મારી માતાની એવી જ હાલત થઈ, જે માળામાં તે રહેતી

હતી, તે માળામાં એકાએક આગ લાગવાથી તેનું સર્વસ્વ બગી ગયું. અને તે રસ્તાની બટકતી બીજારણુ બની ગઇ. જે લક્ષ્મીની લાલ-સામાં તેણે પોતાનાં પાતિવ્રત્યનો નાશ કર્યો હતો અને પોતાની જ પુત્રીના ભરથાર સાથે કુબ્જવહારમાં ઉતરી હતી; તે લક્ષ્મીની એકા-એક નાશ થતાં તે ગાંડી-દિવાની બની ગઇ અને એક ધર્માંદા હોરિપટાલમાં સ્ત્રિપાત જ્વરથી તેનું મોત થઈ ગયું. જેવી તે ખાલી દાથે આવી હતી, તેવી જ તે ખાલી દાથે આ દુનિયામાંથી ચાલી ગઇ, માત્ર પરલોકને સારૂ પાપનું બાધું બાંધતી ગઇ.

આ હંદમી ચાર દિવસનાં ચાંદરણા જેવી છે. પાપનું પરિણામ નજરે જોવા છતાં જેઓની આંખ ઉઘડતી નથી અને છેવટ સુધી પાપકર્મોને જોયો ત્યાગતા નથી; તેઓની પરમેશ્વરના દરબારમાં કેવી દ્વેષિત થશે તે હું કહી શકતી નથી. ઇશ્વરે આ સંસાર ક્ષણભંગુર તથા નશ્વર હોવા છતાં તેમાં એક એવી તો આકર્ષણુ શક્તિ મૂકી છે કે તેનાથી ડાહ્યા અને સાણ્યાં માણસો પણ આખરની ધડી સુધી જુલાવામાં જ રહી જાય છે. મારો એક વખતનો સ્નેહી હુરિયંકર એના પ્રત્યક્ષ ઉદ્દરણુ રૂપ છે, નાટકિયા હંદમીને ક્ષીયે તે માંસ-બક્ષણુ; મંદિરા પાન; પરભોસેવનના નાદમાં એટલો તો વધી ગયો કે તેને એક બંધકર રોગ વળગ્યો અને ત્રણ માસ સુધી સખ્ત પીડા પામી તે પણ નરકનો નિવાસી થઇ ગયો. તેની વિધવા બહેન તેના મરણ પહેલાં જ એક મુસલમાનને લઇ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના કોઇ શહેરમાં ચાલી ગઇ હતી. એટલે મૃત્યુ વખતે એ વિવશના યુવાન પાસે જે અશ્રુર્નિદુ પાડનાર કોઇ આમજન પણ નહોતું. જે સૌન્દર્ય તેના ભોગવિલાસનું સાધન થયું હતું, તેજ સૌન્દર્ય તેની દુર્દશા કરી શિક્ષણે મરણની ધટિકા નજીક આણી હતી. એના શરીરમાં ડીડાં પડ્યા હતા અને પ્રાણ ગયા પછી મુડદું જે દિવસ સુધી રખડ્યું હતું. એના મૃત્યુના સમાચાર એના મોઢમાં લપટાએલી એક કામાંધ કામિનીએ મને કહી સંભળાવ્યા હતા.

હું મહાપાપિની અને અપરાધિની છું; પણ મારી માતાની, મરણુદશાથી અને હરિશંકરની છેલ્લી ધટિકાની દુર્દશાના શ્રવણથી મારી આંખ ઉધડી ગઇ. મારી માતાના ઘરને આગ લાગવાથી મારો દર-દાગીનો વગેરે જે કાંઈ હતું તે તેમાં લસમ થઇ ગયું હતું અને હું પણ રસ્તાની ભીખારણુ બની ગઇ હતી. મેં તત્કાળ મુંબઈનો ત્યાગ કર્યો અને મારા આપના જુના ગામમાં હું આવીને રહી. ઉંચે આલ અને નીચે ધરતી સિવાય આ સંસારમાં મારું હવે કોઈ હતું નહિ; એટલે મેં મારી હાડગીનો બાકીનો ભાગ ધર્મમાર્ગમાં વિચરીને પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લાંબો વિચાર કરવાની શુદ્ધિ નહિ હોવાથી મારો આખો જન્મ-મારો, જે મેં મારા હાથે જ રદ કરી નાંખ્યો હતો, તેનો મને પસ્તાવો થવા લાગ્યો, મુંબઈ છોડતી વખતે મારા જીવનની પાયામાલી કરનાર એ બ્રાહ્મણ—બ્રાહ્મણી વિષે મેં સાંભળ્યું હતું કે તેની એક છોકરી બાર વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઇ મુંબઈમાં મથેચ્છ ચરી ખાતી હતી અને માતા રોગમાં મરી ગઇ હતી. પુરુષ જીવાર અને મલોનો બપસની થયો હતો. કોઈ-વાર તે મમ્માદેવી કે બૂલેશ્વરના તળાવની પાળ ઉપર પડ્યો રહેતો અને ત્યાં ત્યાં રખડી આયુષ્ય પૂરું કરતો. કુદરતનો એક નિયમ જ છે કે જેવું બીજ વાવીએ છીએ, તેવું ફળ લણવું પડે છે. બાવળનું બીજ વાવીને આમ્રફળની આશા કોઇએ પણ રાખવી નહિ. હું મારી કરણીનું ફળ અત્યારે ભોગવું છું અને ઇશ્વરનો આભાર માનું છું કે તેણે મને હજી વખતસર ચેતાવી છે. મારી ભોગવિલાસની વૃત્તિઓ ચાલી ગઇ છે અને સાદાઇમાં જ મેંપૂર્ણ સુખ હું માની રહી છું. દરણાં ખાંડણાં અને બીજી સાધારણ મજુરીનું કામ કરું છું અને બાકીના સમયમાં દુઃખિયાના વિસામારૂપ રેંટીઓ ફેરવી જીવનનિર્વાહ ચલાવું છું.

કો કિ લા

‘અરે, આ મને શું સૂઝ્યું ! દુઃખથી મારું મગજ ભ્રમિત થઈ ગયું હતું એ ખરું; પણ મારે આવું સાહમ કરતાં પહેલાં કંઈક વિચાર કરવો જોઈતો હતો ! ‘અજળા શુદ્ધિ પાનીએ’ કહેવાય છે એ સેરા પણ ખોટું નથી. મેં મહા મૂર્ખતા કરી છે, મારા જેવી અજાણિની વિધવાએ આવા અમર્યા પુરુષ સાથે ચાલી નીકળવું એ મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું ? લકિા લીલાધરના સંબંધમાં જો કહેતા તે આજ મને સત્ય સમજાય છે. કેવો લુચ્ચો માણસ ! મોટો શુભેચ્છક હોય તેમ મારી સાથે મળી જઈ મને આ માર્ગે ચકાવી લાવ્યો; પણ હજી કંઈ જગદી ગયું નથી. લોકો ભસે રાંડમાં પછીનું ડહાપણ મણે, પરંતુ આ દુષ્ટના પેળમાંથી મારે છટી જવું જોઈએ. એકાએક ગાડીનો વેગ ધીમે પડવાથી હું વિચારનિદ્રામાંથી જાગી ગઈ અને બારીમાંથી બહાર જોયું તો કોઈ સ્ટેશન આવ્યું હોય તેમ દેખાયું. તરત પાસેના ડબ્બામાંથી ‘રશ્મીડાડરાયની જય’ એવો ખ્વનિ આવ્યો. મેં જાણી લીધું કે આ જ ડોકોરનું સ્ટેશન છે. પ્લેટફોર્મ પર ગાડી સ્થિર થયા પછી લીલાધરે નીચે ઉતરી મજલુરને બોલાવી તેના માથા ઉપર સામાન મૂકી

દીધો. હું પણ નીચે ઉતરી. સ્ટેશન બહાર જતાં જ ગાડીવાળાઓએ અમને ઘેરી લીધાં. બે ચાર ગોર મહારાજો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ દીલાધરને પકડી નાના પ્રકારની દુકાનદારી કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર પછી દીલાધરે એક ગોરને પસંદ કર્યો, અને એક બાડાની ગાડી બોલાવી તેમાં બેસવાનું મને કહ્યું. હું મસ્તક નીચું રાખી ઉભી જ રહી. તેણે મને ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી; પણ મેં તેને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે: 'હું તમારી સાથે શહેરમાં આવવાની નથી.'

દીલાધરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'તું ગાંડી તો નથી બની ગઈ ?'

મેં કહ્યું: 'ના.'

તેણે આવેશમાં આવી જઈ પૂછ્યું: 'કમનસીબ કોકિલા, તું બણે છે કે આ કયું રથળ છે ? આ ઠેકાણે તારું મારા સિવાય કોણ છે ? સમજી જા અને શહેરમાં ચાલ લોકો આપણી ચેષ્ટા જુએ છે. તારી ઇચ્છા હશે તો બે ચાર દિવસ દેવદર્શન કરી આપણે પાછાં ભાવનગર ચાલ્યાં જઈશું.'

'ભાવનગર હવે શું મોહું લઈને જવું ?' મારું ભાગ્ય ત્યારે મને અહીં ધસડી લાગ્યું છે, ત્યારે મારી ફરજ છે કે મારે તેને આધિન થવું. જો હું પ્રથમથી આવું બણતી હોત તો આ રસ્તો ન લેત અને તમારાં વચનોમાં ન ફસાત. એટલું સ્મરણમાં રાખજો કે જેનું કોઈ નથી તેનો ઇશ્વર છે. ભગવાન રણછોડરાય મને આશ્રય આપશે. જ્યાંસુધી હું તેમને નહોતી ઓળખતી ત્યાંસુધી તમારો આશ્રય લીધો હતો, હવે મારે કોઈની જરૂર નથી. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેટલું સધળું અહીં રહી ભોગવવું અને કાળું-કલંકિત વંદન કોઈને પણ ન દેખાડવું. તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલ્યા જાઓ, જ્યાંસુધી તમે અહીં ઉભા રહેશો ત્યાં સુધી હું એક ડગલું પણ આગળ વધવાની નથી.' મેં મારો નિશ્ચય જણાવી દીધો.

લીલાધર મને ભય દેખાડતો કહેવા લાગ્યો: 'કોકિલા, આ તું શું બકે છે? આ ડોકોર મહા વિચિત્ર રચાન છે. અહીં તારાથી આધાર વિના એક ક્ષણ પણ રહી શકશે નહિ! મને લાગે છે કે પાસે ઠાંધક પૈસા લઇને તું નીકળી આવી છે, તેથી આટલું ભેર કરે છે; પણ યાદ રાખજો કે અહીં ચારે તરફથી દુઃખ આવી પડતાં તારૂં સર્વસ્વ ચાલ્યું જશે અને પછી ન્યાં ત્યાં તારે બીજા માગવી પડશે.'

તેના એ ચબ્દોનો મેં શકડો જવાબ આપ્યો: 'લીલાધર! તમારી સાથે જ્યારે ડોકોર આવી છું—તમારાં વચનોમાં ફસાઇને જ્યારે ધર છોડી અહીં નીકળી આવી છું; ત્યારે બીજા માગીને ખાતું પડશે એ તો હું જાણું છું. મારી પાસે આ એક લુગડાં સિવાય બીજાં એક પણ પૈસો નથી. મારી આવી અવસ્થા ચવાની છે એવું પહેલાં જાણતી હોત તો આવું વગર વિચાર્યું કામ ન કરત. હું તમને વિનવું છું કે તમે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. હું બીજા માગીને ખાઇશ. મારે હવે તમારી કૃપા નથી જોઇતી.'

લીલાધર મારા જડખતોડ જવાબથી નિરાશ થઇ શહેર તરફ વિદાય થયો. ગાડીમાંથી ઉતરેલાં લગભગ બધાં યાત્રાળુઓ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આશરે અર્ધોએક કલાક મારા કમનસીબ ઉપર વિચાર કર્યા પછી હું પણ શહેર તરફ ચાલવા લાગી. એકએક સામેથી કાંઇ ભક્ષા માણસે આવી મને રોહપૂર્ણ સ્વરથી પૂછ્યું: 'પુત્રી! તને જોતા મને અનુમાન થાય છે કે તું ડોકોરમાં કહી આવી નથી. બાપ, શું તું એકલી જ આવી છે? માત્રમ પડે છે કે તું રસ્તો બુલી ગઇ છે. તારી સાથેનાં માણસોથી છૂટી પડી ગઇ છે. હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. અહીં ડોકોરમાં રહું છું. ભગવાન રજુછોડા-પાવનું નામ લીધા કરૂં છું. અને કોઇ ગરીબ અનાથ હોય તેની આશક્તિ સેવા કરૂં છું. જોઈને! તારી ઉમ્મર નાની જણાય છે. તને આમ એકલી ચાલી જતી જોઈ મને પ્રભુ રજુછોડરાયે બોલાવેને કહ્યું: 'જો જોતા આ નિરાશ્રિત બાઇને આશ્રય આપ.' હું પ્રભુની આજ્ઞા માથે ચડાવી તારી પાસે આવ્યો છું.'

મે દિવસથી આવા સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે મને કોષ્ટએ બોનાવી નહોતી એ આધેડ વયના બ્રાહ્મણના આશ્વાસક વચનોએ મને કાંઈક શાંતિ પ્રેરી પ્રભુએ મારી પ્રાર્થના સાક્ષણી અને અસહાયા જોઈ આ બ્રાહ્મણને સહાયતા માટે મોકલ્યો છે એમ મેં માની લીધું બે હાથ જોડી મેં તેને પ્રણામ કર્યા અને પછી ધીમેથી કહ્યું ' પિતાજી ! હું એક દુખિયારી છું અત્યંત આપત્તિમા આવી પડવાને લીધે હું ભગવાન શ્રીરણુજીના ચરણ શરણમા આવી છું મારી સાથે કોષ્ટ નથી, તેમ મારી પાસે કાંઈ પણ નથી કેવળ એક ઇશ્વર ઉપર મારો આધાર છે કાને આખી રાત ગાડીમા પડ્યા પડ્યા મેં રણુજીડરાવતું સ્મરણ કર્યું છે અને લાગે છે કે તેમણે જ મારી ઉપર દયા કરીને આપને અહીં મોકલ્યા છે આપ બ્રાહ્મણ છો હું પણ બ્રાહ્મણની પુત્રી છું આપ મને આશ્રય આપશો તો હું આપને ઘેર દાસીનું કામ કરીશ. '

એ વૃદ્ધનું હૃદય વધારે પીગળ્યું હોય તેમ મને લાગ્યું તેણે મને કહેવા માંડ્યું ' પુત્રી ! રસ્તામાં આટલા બધા લોકો ચાલ્યા જાય છે, મારી દૃષ્ટિ કોષ્ટના ઉપર પડી નથી ભગવાન રણુજીડરાયે મારા હૃદયની અંદર પ્રવેશીને તને સહાયતા કરવાની આજ્ઞા આપી છે તને હું જાણતો નથી, જોળખતો નથી કેવળ પ્રભુની આજ્ઞાથી જ તારી પાસે આવ્યો છું તારે કોષ્ટ જાતનો ડર રાખવો નહિ તુ મારી સાથે ચાન મારે ઘેર રહેજો. તારે દાસીનું કામ નહિ કરવું પડે અને જીખ પણ નહિ ભાગવી પડે આ ગરીબ બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રભુની મહેરમાની રણુજીડરાયની આ પવિત્ર નગરીમા આવ્યા પછી કોષ્ટ જુએ મરવું નથી, માત્ર અદ્વા ને ભક્તિ જોઈએ '

તેના આ શબ્દોથી મારું હૃદય વધારે શાંત થયું મેં દીનતાથી તેને કહ્યું ' આપને હું પિતાવૃદ્ધ લેખુ છું મેં જાણી જોઈને કોષ્ટ પાપ કર્યું નથી હું વિધવા છું મોટા કઠમા પડીને અહીં આવી ચડી છું જો કોષ્ટ વખત સમય મળશે તો મારા કમનસીમની કશું કહાણી તમને કહી સંભળાવીશ તમે તમારી પુત્રી પ્રમાણે મને ગળુજો મારી પાસે એક પૈસો પણ નથી બીજું કંપડુંય નથી '

મારી વાત વચ્ચેથી જ કાપી નાંખી તે બોલ્યો. 'પુત્રી ! તું મિત્રકુલ મિત્રા કરોશ નહિ. મેં તને કહ્યું કે પ્રજાની આઘાતી જ હું તને આશ્રય આપવા તૈયાર થયો છું. તું મારી પુત્રી સમાન છે. તારા જેવી એક અનાથ બાલિકાને આશ્રય આપવાની શક્તિ આ રામનાથને ઈશ્વર આપી રહ્યો છે।' મહારાજે વાત વાતમાં પોતાના નામનો પરિચય મને કરાવી દીધો.

હું તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી તેની સાથે ચાલી. રસ્તામાં જતાં જતાં તે મને કેટલાંએ સ્થાનોએ પરિચય કરાવતો ગયે. આખરે કેટલીક ગલીઓ વટાવ્યા પછી અમે નિયત સ્થાનપર જઈ પહોંચ્યાં. એક બે મજલાના ઘરમાં લઈ જઈ મને રામનાથે કહ્યું:- 'પુત્રી ! આ ઘરમાં તારે રહેવાનું છે. મેં એક બ્રાહ્મણી રાખી છે, તે રાંધવાનું કામ કરે છે. તું વિધવા છે. તારા માટે તે સાત્ત્વિક આહાર બનાવી આપશે. તારી સાથે ગોમતીસ્નાન કરવા અને દેવદશનાથે ફરવા નિયમિત તે આવ્યા કરે એવો બંદોબસ્ત હું કરી આપીશ. તને અહીં કોઈ જાતની અડચણ આવશે નહિ.'

આ પ્રમાણે કહી તે સર્વ પ્રબંધ કરવા માટે બીજા ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. હું એ ઓરડામાં પડેલી એક ચટાઈપર બેસી આમ તેમ જોવા લાગી. થોડીવારે રામનાથની બ્રાહ્મણી-શ્રુતસંગિની' એ ઓરડામાં આવી. બ્રાહ્મણીની ઉંમર ૨૫-૨૬ વર્ષની હતી. કેખાવમાં તે જેમ કુત્સિતા નહોતી જણાવી, તેમ બહુ ખાનદાન પણ નહોતી લાગતી. મારી પાસે આવી તેણે કહ્યું: 'બહેન ! શાંત કેમ બેઠી છે ? બહુવાર થઈ ગઈ, -મારી રસોઈ કરી જાય છે. પંડ્યાણએ તને ગોમતીસ્નાન કરાવવાનું મને કહ્યું છે. ચાલ, જલદી ઉભી થા. તારું નામ શું છે બહેન ?'

તેના હાવભાવ, રીતભાત, બોલચાલ વગેરે મને ઠીક લાગ્યાં નહિ. મારા મનમાં જે કાંઈક ચાંતિ હતી તે એ બ્રાહ્મણીને જોતાં એકદમ ચાલી ગઈ. એ સ્થાન, એ ઘર અને એ સ્ત્રી મને જરા પણ

સારાં લાગ્યાં નહિ. મેં મનમાં વિચાર્યું: 'હું અહીં ક્યાં આવી ચડી?' પણ હું એકલી આશ્રય વિનાની બીજી શું કરું? મારા મનમાં બિન બિન્ન વિચારો આવવા લાગ્યા અને હૃદયમાં કાંઈક ભયનો પણ સંચાર થઈ ગયો.

મને એવી સ્થિતિમાં બેઠેલી જોઈ તે સ્ત્રી પુનઃ બોલી: 'ચાલ, બહેન, શું વિચાર કરે છે? ન્હાણ ધોણ જમી લે. પછી આખો દિવસ અને રાત પડ્યાં છે. તું ઇચ્છામાં આવે એટલા વિચાર ક્યાં કરજે. તારું નામ શું?'

મેં નીચું મસ્તક રાખી જવાબ આપ્યો: 'મારું નામ કોકિલા છે. હું બ્રાહ્મણની પુત્રી છું ને વિધવા છું.'

બ્રાહ્મણી કાંઈક વિરક્ત થઈને બોલી: 'અત્યારે આટલા બધા પરિચયની આવશ્યકતા નહોતી; ચાલ, ઉઠ હવે આપણે સ્નાન કરી આવીએ. તારું બીજું હાથલ ક્યાં છે? ઉપર તારા શેઠ પાસે હોય તો હું લઈ આવું.'

'શેઠ? શેઠ કોણ? મારી સાથે તો કોઈ નથી!'

'મેં જાણ્યું કે બીજા માળ ઉપર ઉતરેલો શુદ્ધ તારો સંબંધી હશે. તું તેની સાથે આવી હશે.'

'ના, હું કોઈની સાથે નથી આવી. રસ્તામાં મને એકલી જોઈ ગોર મહારાજ મને અહીં તેડી લાવ્યા છે. હું બહુ દુઃખિયારી છું—અભાગિની છું.'

મારી વાતથી ઉદાસ થઈ તે સ્ત્રી કાંઈક બળડની ચાલી ગઈ. મારા મનમાં વિચારમાળા ઉપડી: 'બીજા માળ ઉપર ઉતરેલો શુદ્ધ લીલાધર તો નહિ હોય? ડોકોર તીર્થસ્થાન છે. તીર્થના ગોર લોકો બહુ વિચિત્ર હોય છે. રામનાથ મને અહીં ફસાવીને તો નહિ લાવ્યો હોય? મારો મનોદેવતા કહે છે કે: 'અવશ્ય આમાં કાંઈક દગો છે, પ્રભો! એવું હશે તો મારી શી દશા થશે?' મગજ ભી જવાથી હું ઝોરડીનાં બારણાં ખંધ કરી ચઢાઈ ઉપર ચઢી ગઈ.

કેટલીક વાર પછી રામનાથે બ્યારે ઘેર આવી સાંભળ્યું કે અનાથ વિધવા કાંઈ ખાધા પીધા વિના ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરી પડી છે; ત્યારે તેણે પોતાની રાખેલી બ્રાહ્મણી ઉપર ગુસ્સે થઈ કહ્યું: 'રંડા! જરૂર તેં એને કાંઈક કહ્યું હશે!'

'મેં તો તેને કાંઈ કહ્યું નથી. એની સાથે ઝગડો કરવાની કે બોલવાની મારે શી મતલબ હોય? વાતચાતમાં ઉદાસ થઈ તે દ્વાર બંધ કરી પડી રહી છે. એ કાંઈ મારી મા કે માસી નથી જે હું તેને મનાવા જાઉં! તમારે ગરજ હોય તો પગે પડી એને મનાવી લ્યો.'

'જો રથામા! મારી સામે આંખ કાઢીને બોલવું તને યોગ્ય નથી. હું કેના માટે શું કહું છું, તે તારા સમજવામાં નથી આવ્યું; માટે જ તું આ પ્રમાણે બોલે છે. સ્ત્રીઓનાં રૂપ જોઈને મોહાંધ થઈ જવાના 'અમારા દિવસો' ગયા છે. હવે તો પૈસાની જ શીકરમાં, કેવળ ફરતો ફરું છું. મામલો સાંભળીશ? આપણા ધરમાં જે ગૃહસ્થ ઉતર્યો છે તે આ બાઈને ફસાવી-જુદી વાતો કહી અહીં ડાકોરમાં ઉપાડી લાવ્યો છે. બાઈ રસ્તામાં એ પુરૂષની મતલબ સમજી ગઈ અને તેની સાથે લડી પડી. ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા પછી જન્મે જુદા જુદા માર્ગે ચાલવા લાગ્યાં. એ જોઈ મેં આ કામમાં માથું માર્યું. બાઈ ધણી રૂપાળી છે. જો તેની પાસેથી તને બરાબર કામ હેતી આવડશે તો પૈસાનો ધણો સારો તકડો પડશે. તે નથી જાણતી કે તેની સાથેના ગૃહસ્થ અહીં છે. જો જાણતી હોત તો શું તે અહીં આવત? મને લાગે છે કે તારા બોલવા ઉપરથી તે કાંઈક વહેમાઈ ગઈ છે અને તેથી જ બારણાં બંધ કરીને પડી રહી છે.'

'ત્યારે આ વાત પહેલાં જ લાસો નાખવી હતી ને! તમે પણ પૂરા અછલના બારદાન છો. મેં તો જાણ્યું કે જાતિ-કુળનો સંબંધ તોડી, જેવી રીતે અનેક બાઈઓ અહીં ડાકોરમાં આવે છે, તેવી રીતે આ બાઈ પણ આવી હશે. દર કયા જાઓ છો? મારી જ

વાત કરોને ! હું કેવી રીતે આવી હતી ? મને શી ખબર કે આ બાઈમાં હજુ પણ સતીપણાનો દંબ હશે. વળી એ કાંઈ મારી નાતબંતની નહોતી કે હું તેની સાથે વાતો કરવા ગઈ હોઈશ !'

‘મને તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તારી સાથે કાંઈપણ વાત ન થઈ હોય તો એ બાઈ આટલો ગુસ્સો કરે જ નહિ.’

‘ત્યારે વાત ચર્ચા હશે સ્થો, હવે બીજું કાંઈ કહેવું છે ? નકામી મારી સામે આંખ ન કાઢશો. સારા માણસની છાકરીઓને ફસાવી લાવી તેનું સત્યાનાશ કરો છો. તેના જાતિ-કુળને બ્રષ્ટ કરો છો અને પાછા બીજાની ઉપર લાલ આંખો કાઢો છો ! જાઓ, જાઓ, તમારા જેવા ધણાએ ગોર જેવા છે; હવે હું તમારી અધિક ધમકી સહન કરી શકતી નથી. જો આ પ્રમાણે કરવું હોય તો હું અત્યારે જ ચાલી જઈ, કેટલાએ લોકો અને રાખવા માગે છે.’

રામનાથ એ સાંભળી અઝિચમી થઈ ગયો. તે ક્રોધ કરીને બોલ્યો : ‘કલટા ! નીકળ મારા ધરમાંથી ! બદમાશ, બદજાત, બીખારણ ! નાને મોઢે મોટી વાત કરે છે ? ચાલી જ, અહિંથી !’

શ્યામા એ તિરસ્કાર સાંભળી રહે એવી નહોતી; તે પણ બોલી ઉઠી : ‘કુટ, ચપતાન ! મોઢું સલાળીને વાત કર. તારા જેવા પાપીના ધરમાં આગ લાગે. હું મારે આ ચાલી !’ એમ કહી તે બહાર નીકળી ગઈ.

હું આ બંનેની વાત ઓરડીમાંથી સાંભળતી હતી. મારા લવિધ્યના મને અનેક વિચારો આવતા હતા. ત્યારે શ્યામા ધર બહાર નીકળી, ત્યારે મેં પાછળની બારીએથી તેના તરફ દુર્વાદ દૃષ્ટિએ જોયું. એ બાઈ મારા મનનો લાવ સમજી બારીની નજીક આવી. મેં તેને કહ્યું : ‘શ્યામા, તારે પગે પડું છું. તું મારી રક્ષા કર, મને આ પાપમાંથી બચાવ.’

તેણે કહ્યું : ‘જહેન ! ધીમેથી બોલ, હું તને બચાવીશ. આજ રાતના આઠ વાગે આ રસ્તા ઉપર હું ઉભી રહીશ. તું હરકાઈ પ્રકારે ધરમાંથી નીકળી ત્યાં આવજે.’

વિપત્તિ પડવાથી મોટા મોટા, જીવિમાનોની અકબ્ર મારી જાય છે. મારી પણ એજ દશા થઈ; જતાં મને ત્યાંથી છૂટવાનો ઉપાય જાડી આવ્યો. હું તરત જારણાં ઉઘાડી બહાર આવી. રામનાથ, ઓમરીમાં બેઠો હતો. તેણે મને પૂછ્યું: 'પુત્રી! તું ખાધા પીધા વિના કેમ સૂઈ રહી હતી?'

મેં કહ્યું: 'રસ્તાના પરિત્રમથી માઈ માથું દુઃખવું હતું; એટલે, બે ધડી નિરાતે સૂઈ રહી હતી. હમણાં બહાર કાંઈક બોલાયાલી માંબળી જાગી ઉઠી છું.'

રામનાથે અનુમાન કર્યું કે તેમની વાત મેં કાંઈ સાંભળી નથી. તેના ચહેરા ઉપર મંતોષનાં ચિહ્ન જણાયાં. તેણે કહ્યું: 'બહેન! તારે લીધે એ બ્રાહ્મણી સાથે મારે ઝગડો થયો. મેં એને બરમાંથી, કાઢી મૂકી છે. યજ્ઞમાનોની સેવા ચાકરી ન કરે એવાં માણસનું શું કામ હોય? હું હમણાં ખીજ બ્રાહ્મણી લાવું છું. તોફરનો અડી ક્યાં તોટો છે? તું સવારની જુખી છે, મારે કાંઈક બનાવી લે.'

મેં કહ્યું: 'અત્યારે રસોઈ કરવાનો સમય નથી. બહુ મોડું થઈ ગયું છે. હું વિધવા છું. એક બે ઉપવાસ કરીશ તેથી મને કાંઈ દુઃખ થવાનું નથી.'

રામનાથ બોલ્યો: 'ત્યારે કુકારેથી હું કાંઈક ખાવાનું લઈ આવું, અત્યારે એનાથી ચલાવી લે. રાત્રે રસોઈની બવરયા કરી લઈશું.'

મેં કહ્યું: 'બજારની ચીજ હું ખાતી નથી. સંખ્યા વખતે હું રણછોડજીની આરતીનાં દર્શન કરવા જઈશ; ત્યારે કાંઈક ફળાહાર લેતી આવીશ.'

ગોર મહારાજને તેથી મંતોષ થયો અને તે કાંઈક કામ નિમિત્તે બહાર આવ્યો ગયો.

ધીમે ધીમે સાંજ પડવા આવી. સૂર્યનારાયણ અસ્તાયગમાં યાત્રા ગયા. પૃથ્વીપટ ઉપર અંધારું વિસ્તરવા લાગ્યું. હું દેવદર્શન નિમિત્તે ઘરબહાર નીકળી. રામનાથને મારી નિષ્કપટતાનો વિશ્વાસ

આગ્યો હતો એટલે તેણે તેમાં વાંધો લીધો નહિ. થોડે દૂર જતાં મેં જોયું કે શ્યામા ઉભેલી છે. તેણે હાથના સંકેતથી મને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. હું ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગી. થોડીએક ગલીઓ વટાવ્યા પછી એક બે મજલાના ઘર આગળ અમે આવી પહોંચ્યાં. શ્યામા વીજળીના વેગે તે ઘરમાં પેસી ગઈ અને મારે પણ તેની પાછળ તેમાં પ્રવેશ કરવાની ફરજ પડી. એ ઘરની બધા-રથા કાંઈક વિલક્ષણ હતી તેમાં સરસામાન બહુ થોડો હતો. બન્ને માળ ઉપર એક એક પથ્થર, પાણીની ડાલો અને દીવાબત્તીની સગવડ હતી. મને એ ઘર જોઈને ભયંકર કંપ છૂટ્યો.

શ્યામા મારી એ હાલત સમજી જઈ બોલી: ‘જહેન ! આ ઘર મારું ખાનગી છે. રામનાથને તેની માહિતી નથી. તારે અહીં કોઈ વાતે ડરવાનું કારણ નથી. વરસોના વરસ સુધી તું અહીં રહીશ તોપણ તારો કોઈને પતો લાગશે નહિ.’

હું બે દિવસની તદ્દન નિરાહાર હતી. આગલો દિવસ ટ્રેનમાં વીત્યો હતો અને આજનો દિવસ ગેરને ઘેર અન્ન વિના કાઢ્યો હતો. મને લુખનું દુઃખ તો કાંઈ નહોતું; પણ મારું શું થશે, એ જ ચિંતા મને દુઃખ ઉપજાવતી હતી. મેં શ્યામાને કહ્યું: ‘જહેન ! મને બહુ તૃપા લાગી છે. થોડું શુદ્ધ પાણી લાવી આપે તો સાહે.’

તેણે કહ્યું: ‘હું એ જ વિચારમાં છું. તે આજ બિલકુલ ખાધું નથી માટે પ્રથમ ખાવાની બ્યવસ્થા કરે છું; પછી પાણી આપીશ. અત્યારે ગરમ રસોઈ બને તેમ નથી. બજારમાં જઈને થોડી મીઠાઈ લઈ આવું છું.’

મેં કહ્યું: ‘મીઠાઈ લાવવા માટે મારી પાસે એક ફૂટી બદામ પણ નથી. હું રસ્તાની બીખારણ છું. મારી પાસે બીજું વસ્તુ પણ નથી.’

તેણે મને હિંમત આપી: ‘જહેન ! તું પૈસાની વાત ન કરીશ. શું પ્રજુએ મને તારા જેવી એક અનાથ વિધવાને નિભાવવા નેટલી

ચક્તિ નથી આપી ? તારા જેવી તરુણ સુન્દરીને આ તીર્થસ્થાનમાં પેમાની શી ખોટ છે ? બે ચાર દહાડામાં તને એક સાગે શેઠ શોધી આપીશ. એક શેઠને છોડીને આવી છે તો ખીજા દસ શેઠ મળી રહેશે. ’

હું તેની એ વાત સાંભળી બચથી મુજબ લાગી. શ્યામા આ શું કહે છે ? મેં તેને કરુણ સ્વરે કહ્યું : ‘શ્યામા તું મારી મા છે, મારે તો કાંઈ શેઠ નથી. હું ધર છોડી આવી છું પણ મેં હજી સુધી મારો ધર્મ છોડ્યો નથી. ’

મારી એ વાત તેને સાચી લાગી નહિ. તે તત્કાળ બારણાં બંધ કરી મીઠાઈ લેવા ધરમદાર ચાલી ગઈ. હું મારી મૂર્ખતા ઉપર વિચાર કરવા લાગી. સાચે માથે મને શ્યામાના સંબંધમાં પણ કલ્પનાઓ થવા માંડી. શું આ ધર શ્યામાનું હશે ? જો તે આવા મહાનની સ્વામિની હોય તો રામનાથને ત્યાં રસોયજી તરીકે શા માટે રહે ? શ્યામા ખરાબ ચાલતી સ્ત્રી છે. તે મૂઢી અન્નને માટે ખીજાને ઘેર નોકરી કરે તેવી જણાતી નથી. અવશ્ય આ ધર કાંઈ ખીજાનું હોવું જોઈએ. એના રંગ હંમેશાં એક કુટુંબખાના જેવા જણાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તીર્થનાં સ્થળોમાં એવાં અનેક કુટુંબખાનાં હોય છે. ડાકાર પૂણ્યભૂમિ છે, પવિત્ર સ્થાન છે; એ વાત તદ્દન અમત્ય છે. ડાકારના જેવું ગુજરાતમાં ખીજું એકેય અપવિત્ર સ્થાન નથી. ભગવાન રજુછોડરાયના ચરણ કમળમાં આશ્રયને માટે ગોમતીતીર ઉપર અંતિમ દેહત્યાગને અર્થે અનેક ધર્મ પિપાસુ નરનારીઓ પોતાના છવનનો શેષ ભાગ વીતાડવા અહીં આવે છે. દુનિયાના પાપનો બોલો ઉતારવા ધર્મના નામ ઉપર ભયંકર કાર્યો કરવા સેંકડો નરનારીઓ અહીં આવે છે અને ખુલ્લી રીતે તેઓ બીબલ્સ કાર્યો કરે છે. તીર્થસ્થાનોમાં જે કુત્સિત કાર્યો થાય છે તેનું વર્ણન તો દૂર રહ્યું; પરંતુ તેનો વિચાર કરવાથી પણ સરીર કંપી ઉઠે છે ! મારા હૃદયમાં ભયંકર ચિંતા થવા લાગી. શ્યામાએ મારો ઉદ્ધાર નહોતો કર્યો; પણ મને દુઃખની ગર્તામાં નાંખી હતી. એ

સ્ત્રી પાપની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા સમાન હતી. તે નારીદેહધારિણી પિશાચિની હતી. તે ધણીવાર યજ્ઞ તોપણ પાછી ફરી નહિ; એટલે મને વધારે ચિંતા થવા લાગી. નીચેનું બારણું ઉઘાડું હતું. ધરમાં ખીજું કોઈ માણસ નહોતું, અખણ સ્થળ હતું અને હું નિરાધાર એકલી હતી. શ્યામાને ગયાને જેમ જેમ વાર થવા લાગી, તેમ તેમ મારી ચિંતા વધવા લાગી. પાજરામાં પૂરાએલા પક્ષીની પેઠે હું તરફડવા માંડી. મારું હૈયું ધડકવા લાગ્યું; પણ ત્યાંથી છૂટવાનો કોઈ ઇલાજ નહોતો. ધણે સમય એ પ્રમાણે વીત્યા પછી તે આલાક ચતુરા પાછી આવી અને પોતાની સાથે આણેલી ચીજો એક ખુણામાં રાખી મને કહેવા લાગી: 'જહેન ! આજ તો મને અહીંથી જતાં જ અપશુકન થયેલાં. હું સુખડીઆની દુકાને ગયું અને મીઠાઈ પાછી લઈ લેવા કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે: 'તું મોઝી હશે કે, સુસલમાન હશે--નાત જાત જોળખ્યા વિના હું મીઠાઈ પાછી નહિ લઉં.' મેં કહ્યું: 'હું બ્રાહ્મણની સ્ત્રી છું.' પણ તેણે તે માન્યું નહિ. મારી પાસે ખીજો રૂપિયો નહોતો; એટલે તે જોખાવેલી મીઠાઈ એક તરફ મૂકી હું મારી જહેનપણીને ત્યાં જઈ રૂપિયો લઈ આવી અને એવા દ્રાવિડી પ્રાણાયામથી મને આવતાં મોકું થયું.'

અમે જ્યાં આ પ્રમાણે વાત કરતાં હતાં ત્યાં નીચેથી કોઈએ બારણું ખખડાવ્યાં. શ્યામા એકદમ નીચે આવી ગઈ. તત્કાળ એક નૌજવાન ફગીલો પુરુષ ઉપર ચડી આવ્યો. આટલી મોટી રાત્રે શ્યામા તેને યામાટે આ ધરમાં તેડી લાવી હશે તે સમજી જતાં મને વાર લાગી નહિ. મારું આખું શરીર લાયથી કંપવા લાગ્યું. શ્યામાએ નીચેનાં દ્વાર ખંધ કરી ઉપર આવી તે પુરુષને જે વાત કરી તે હું અહીં લખી શકતી નથી. તે જાનેની વચ્ચે મદિરાપાન વગેરેની જે લીલાનો આરંભ થયો, તેનું પૂરું વિવરણ કરવું એ મર્યાદા બહારનું કામ છે. તે નારકી વાતોનું, એ પિશાચી દૃશ્યનું અને તેમની મારા સતીત્વ રક્ષણના પ્રકારનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું એ મને

અશક્ય લાગે છે. પાપિણી શ્યામાએ બતાવેલી લાલચો, તથા ધમ્મીઓનો હું સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરી ચૂકતી નથી. એ દુષ્ટાનો હેવાલ કબી મારી આ આત્માકથાનાં પૃષ્ઠો યા સાર કલંકિત કરે? મેં એ નરપિશાચના હાથમાંથી મારા સતીત્વ રત્નનો શી રીતે બચાવ કર્યો? એનો જ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરી એ પાપદરશ બિપર પરદો નાંખી દઉં.

રાતના દસ વાગ્યા હતા. જે ગલીમાં તે ઘર હતું તે ગલી મહુ અંધકારમયી હતી. માત્ર પાછળની બારી એક સરિયામ રસ્તા ઉપર પડતી હતી. હું એ બારી પાસે બેઠી હતી. જ્યાં એ દુષ્ટા તથા દુષ્ટે મારા ઉપર બળાત્કારનો પ્રયાસ કર્યો; ત્યાં મેં એક મયંકર ચીસ પાડી. મારા સદ્બાએ બારીની નીચે એક બસો મૂક્યું જતો હતો. તત્કાળ તેણે ધર આગળ આવી શોરખકાર મચાવ્યો. પોલિસ ચોક્કી ત્યાંથી બહુ દૂર નહોતી. એકદમ ત્રણ પોલિસો આવી પહોંચ્યા. જે વિપદભંજન મધુસૂદને સલાની મધ્યમાં રોપદીની, લાજ રાખી હતી, તેણે મારા સતીત્વની રક્ષા કરી.

સિપાઇઓએ નીચેથી કહ્યું: 'દરવાજા ખોલો.'

સહસા વજ્રપાત થવાયો જેવી રીતે મનમાં બયનો સંચાર પાપ છે; તેવી રીતે એ પોલિસ લોકોનો હુકમ સાંભળતાં જ તે દુષ્ટ બને દુષ્ટા ધરધરવા લાખ્યાં. તેમની શુદ્ધિ બહેર મારી ગઇ. ફરી બવાજ થયો: 'બારણાં ખોલો.' પણ તેનો કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. સિપાઇઓએ બેરથી બારણાંને લાત મારી. કમાડ જુનાં હતાં. બેત્રણ ધક્કા લાગતાં તે તૂટી પડ્યાં. માણસોએ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્યામાએ દીવો જુગાવી અંધારું કરી દીધું હતું; પણ આવનારાઓ પૈકી એક જણે પોતાની પાસેની મીથુનતી સળગાવી અંધકારને દૂર દહાડ્યો. મારા હૃદયમાં કાંઈક દિગ્ભ્રમ આવ્યો. શ્યામાનું મોહું ઉતરી ગયું. પેલો શાયતાન પણ મુજબ લાગ્યો. પોલિસના માથે ફિરોલક ડાઘી

ઉદાર પણ હતા. અમે મા-દીકરી ત્યાં મુખ્યેનમાં રહેવા લાગ્યાં. મારો ખાનો મળતાવડો સ્વભાવ અને કામની આવડત સર્વના પ્રીતિનાં પાત્ર થઈ પડ્યાં. સુંદરલાલને હું કાકા કહેતી. તેમનો મોટો દીકરો રમણલાલ બહુ ડાહ્યો અને કલાગરો હતો. મારા ઉપર તે ઘણું હેત રાખતો હતો. સંગીતનો તેને પૂરો શોખ હતો. રોજ સાંજે સ્કૂલમાંથી આવ્યા પછી મિત્રોને જમાવી તે પેટી બજાવતો અને મોડી રાત મુઘી નાટકનાં ગાયનો લલકારતો. તેની માસીનો દીકરો લીલાધર પણ ખુબ શોખીન હતો. 'રાંડી પુત્ર સાહજાદા' જેવો તેનો ખેલ હતો. રમણલાલ કરતાં એનો સ્વભાવ તદ્દન નીરાળો હતો. પારકે પૈસે એ ખૂબ પરમાનંદ ઉડાવતો અને મિત્રોની ટોળા એકઠી કરી યથેચ્છ મહાલતો. દરરોજ સાંજે એ મંડળીને માટે ચાહ બનાવી આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જેમ સંગીતપ્રિય હોય છે, તેમ હું પણ સંગીત તરફ અનુરાગવાળી હતી. એ કન્સર્ટપાર્ટીને દરરોજ ચાહ બનાવી દઈ હું તે મહેનતના બદલામાં સુંદર સુંદર ગાયનો સાંભળતી. ધીમે ધીમે એ પાર્ટીમાં ખીદી, સિગારેટ, સોડા, ક્રાફ્ટીંગ વગેરેનો પ્રવેશ થયો અને પછી અશ્લીલ સંગીત તથા અશ્રાવ્ય રસિકતા દાખલ થયાં. હું અચાનક હતી, મેં સંસાર જોયો નહોતો, એટલે સારાસારનો વિચાર હું કરી શકી નહિ. વળી માનવ હૃદયનો એક અગ્રાધિત નિયમ છે કે તેવું મન સારી વાત કરતાં નહારી વાત તરફ વધારે ખેંચાય છે. ધીમે ધીમે એ કન્સર્ટપાર્ટીમાં મેઝરોનો વધારો થવા લાગ્યો. લીલાધર મારા ઉપર બહુજ સહભાવ દેખાડવા લાગ્યો. મારા માટે તેણે કપડાંલત્તાનું અને ખીજું પુષ્કળ ખર્ચ કરવાનું આરંભ્યું. તે મોહાને બહુ મીઠો હતો અને જેવી તેની વાચનતા મોહક તેવું જ તેવું રૂપ પણ આકર્ષક હતું. ક્રમે ક્રમે હું એ રૂપ તરફ ખેંચાવા લાગી. એક દિવસ તેણે મને કહ્યું:--'કેકિલા ! આપણે થોડા દિવસ ક્યાંય બહારગામ જઈ આવીએ તો હૃદયને સંતોષ થાય. અહીં માણસોના

સમુદાયમાં આપણાથી છૂટથી વાતચીત થઈ શકતી નથી અને હૃદયની એકતા કરી શકાતી નથી. ’

હું તેના બોલવાનો હેતુ સમજી શકી નહિ. લીલાધરની વાતો સાંભળવામાં અને લીલાધરના મહત્વાનમાં રહેવામાં મને અપાર આનંદ થતો હતો. એટલે મેં તેના વિચારને અનુમોદન આપ્યું અને એક દિવસ પ્રયાણને માટે નક્કી કર્યો અને સંકેત પ્રમાણે પાછતી રાતે અમે ધરમાંથી નીકળ્યાં. હું તદ્દન લુહિહીના બની ગઈ હતી એટલે મેં ખીલું કપડું પણ સાથે લીધું નહિ. સ્ત્રીઓ સાહસિક અને અવિચારિણી હોય છે. એમ જે ડાહ્યા પુરુષોએ કહ્યું છે તે અક્ષરમઃ સત્ય છે. મારા જેવી બાળવિધવાને કેવું શિશુનું આપવું જોઈએ અને કેવી રીતે અન્નચર્યનું પાલન કરતાં તેને શીખવવું જોઈએ, તે તરફ ધ્યાન આપીને દુર્લભ કરે છે. પોતાની એકની એક દીકરી બાળવિધવા થતાં ઘણાં માખાપો તે ‘બિચારી ઓછી છે’ એમ ગણી તેણે યથેચ્છ છૂટ આપે છે અને તેનું પરિણામ પાછળથી ભયંકર આવે છે.

મને સ્ત્રીધર્મનું કે વૈધવ્ય ધર્મનું કદીપણ શિક્ષણ મળ્યું નહોતું. મારી ગરીબ માતાએ મને કદીપણ હિંમે સાહે બોલાવી નહોતી. હું લાડકોડમાં ઉછરી હતી અને હમણાં તો વળી તરૂણ પુરુષોની બીજાત્મ વાર્તાઓમાં અને સંગીતના સૂરોમાં મારો સંપર્કો સમય વીતતો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણ યુવતી એવા પ્રસોભનથી મુગ્ધ બની કુપચમાં પડે અને અમૂલ્ય સતીત્વગ્તને નષ્ટ કરે; તો એમાં આશ્ચર્ય પામવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. સારું શિક્ષણ મેલવવા છતાં કેટલાક યુવકો ચરિત્રહીન બની જાય છે, તો પછી મારા જેવી અશિક્ષિતા બાળવિધવા એ પ્રસોભનનું સંવરણ ન કરી શકે તો એમાં નવાઈ છે ? હું મારાં માતૃપિતાના કુલમાં કલંક લગાવી, રાત્રિના ગાઠ અંધકારમાં પાપથી ઘેરાયેલું કાળું હૃદય લઈ ધર બહાર નીકળી; પણ ટ્રેનમાં બેમનાં જ મને મારી કરણીનું જ્ઞાન થયું. લીલાધરની

વાગ્મળમા ફસાઇ હું કેવું અધીર, નિંદનીય કર્મ કરવા નીકળી છું; તેનો મને વિચાર આવ્યો અને તત્કાળ મેં મારા હૃદયમા એક નિશ્ચય કરી લીધો. સ્ટેશને ઉતર્યા પછી એ નિશ્ચયને વળગી રહી મેં લીલાધરનો તિરસ્કાર કર્યો; પરંતુ મારું બાગ્ય મને રામનાથ ગોરદાસ પાછું તેની પાસે ધસડી ગયું. આ શ્યામા એ ગોરને ત્યાં રસોયણુ છે. કાંઈ વિશિષ્ટ કારણથી આને રામનાથ અને શ્યામા લડી પડ્યા અને મને એ બચાનક સ્થળની માહિતી મળી ગઈ, શ્યામાને કાલાવાલા કરતાં તેણે મારો એ નરકમાંથી ઉદ્ધાર તો કર્યો, પણ મારા બચંકર બાગ્યાકાશમા દુષ્પત્રું જ નિર્માણ થએલું હોવાથી અહીં પણ એ જ પીડા આવીને મારી પાસે ઉભી રહી. જે આને તમે વખતસર ન આવી પહોંચ્યા હોત તો જરૂર મારી જીવ-ગીને કલંકનો ડાઘ લાગી જત, પણ ભગવાન રણછોડરાયે આજ મારી રક્ષા કરી છે.’ આટલું કહેતાં કહેતાં મારી આખો આંધુથી ભરાઈ આવી.

પોલિસ નાવક દયાળુ હતો, તેણે મારી ઉપર અત્યાચાર કરવા આવેલા શ્યામાના સહચરને જે તમાચા મારી ખુન ધમકાવી મકાન બહાર કાઢી મૂક્યો. તેને બહાર જતો જોઈ શ્યામા દાદર ઉતરવા લાગી, પણ નાચકે તેનો હાથ પકડી અટકાવી રાખી અને કહ્યું : ‘તું કયા જાય છે ? તને અમે છોડીશું નહિ. ત્યાં, રામ-નાથ ગોરનું ઘર બતાવ. ત્યાં ગયા પછી તારા મંબધમા શું કરવું તેનો વિચાર થશે.’

તત્કાળ અમે એ મકાન છોડી આગળ ચાલ્યા. જે દિવમના ઉપવાસ અને ઉજ્જગરાથી મારું શરીર નિવકુલ સુસ્ત બની ગયું હતું; છતાં સૌની સાથે હું પણ ચાલી.

કેટલીક ગલીઓ વટાવ્યા પછી રામનાથ ગોરના ઘર આગળ અમે આવી પહોંચ્યાં. પોલિસે બોલાવવાથી ગોરે આવીને બાગળ બિઠાડ્યું. સિપાઈઓ સાથે મને અને શ્યામાને જોઈને તેના

હોંશ ઉડી ગયા. તેણે નાયકને સલામ કરીને કહ્યું: 'સાહેબ! આટલી મોટી રાત્રે આપ આ ગરીબને ઘેર કેમ પધાર્યા છો?'

નાયકે પૂછ્યું: 'તમારા ઘરમાં આ છોકરી હતી?'

'જી હા, આ છોકરી સ્ટેશન ઉપર એકલી ઉભી હતી. હું તેને નિરાધાર સમજી મારે ઘેર લાવ્યો હતો. સાહેબ! આ છોકરી બહુ લુચ્છી છે. રણુહોડરાયનાં દર્યન કરવાને બહાને રસ્તામાં ચોતાના ચારની સાથે ક્યાંકે નાસી ગઈ હતી!'

'બસ ઠરો, તે બધું અમે જાણીએ છીએ. આ તમારા ઘરની રસોયણુ કેવી છે? તમારા ત્રીજા મજસા ઉપર જે પુરુષ છે, તેને બોલાવો. આજ તમને, તમારી રસોયણુને અને એ પુરુષને અમે સારી રીતે મુધારી દઈશું!'

રામનાથ ભયથી ગળગળા થઈ બોલ્યો:—'દયા કરો, માફ કરો, ધર્મોવતાર! હું કંઈ નથી જાણતો. મારો કાંઈ અપરાધ નથી. હું ગરીબ છાત્રજી છું.'

પણ પોલિસ નાયકે એ વાત કણુબ રાખી નહિ. આખરે રામનાથને ઉપર જઈને લીલાધરને બોલાવી લાવવાની ફરજ પડી. લીલાધર ભયથી કપવા લાગ્યો: 'શું થયું છે? કેમ મને જગાડ્યો?' વગેરે પૂછવા મેડ્યો.

રામનાથે કહ્યું: 'તમે સારા માણસ જણાવ્યો છો; તો પછી આ છોકરી કેની? ક્યાંથી ઉપાડી લાખ્યા છો? તમારા જેવા યજમાનને તો નમસ્કાર કરવા જોઈએ. મને ગરીબ છાત્રજીને ફસાવી દીધો. આભો જલદી. પોલિસના નાયક સાથે એ કેકિલા પણ આવી છે અને મામલો ધણો ગંભીર બન્યો છે.'

'ગોર મહારાજ! હું તમારે ખો પડું છું. મને બચાવો. જે કહેશે તે આપીશ; પણ મારી આજરૂનું રક્ષણ કરો.' લીલાધરે હતારા થઈ કહ્યું.

રામનાથ બોલ્યો: 'અરે ભાઈ! પ્રથમ હું તો બચું, પછી

તમને બચાવીશ. અહીંના નાયક ખીજ પોલિસો જેવા નથી કે પૈસાની લાલચમાં લપટાઈ જાય ! એમના હાથમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ છે. નીચે આવીને એમના પગમાં પડવાથી કદાચ દયા આવશે તો છોડી મૂકશે. ’

હીલાધર કહી આવી આશ્તમાં સપડાયો નહોતો. ભાવનગર હોત તો તેને અનેક માણસોની મદદ મળત; પણ અહીં ડોક્ટરમાં ફાજ તેને મદદ કરે ? એના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. તેણે કાતર સ્વરથી સઘળા હકીકત કહી દીધી. નાયકે તે સાંભળી કહ્યું : ‘ જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. કોકિલાની એક સામાન્ય જુલનું આ બધું પરિણામ છે. એ જુલનું પ્રાયશ્ચિત તેને મળી ચુક્યું છે. તમારે આજે રાત્રે જ ભાવનગર પાછા આવ્યા જવું. આ મામલો કોર્ટમાં લઈ જઈને કોકિલાને કોર્ટમાં ઉભી રાખવી ઠીક નથી. રામનાથ ! તમારે આવો ધંધો ચલાવવો ઉચિત નથી. આ શ્યામા બહુ ખરાબ સ્ત્રી છે. તેને પૂરેપૂરી શિક્ષા કરાવવી જોઈએ. ’

શ્યામા હાથ જોડી બચથી રડવા લાગી. તેણે કાલાવાલા કરી નાયકની મારી માગી અને છૂટકારાનો રસ્તો મેળવ્યો. મને પણ ભાવનગર જવા એ જલા અધિકારીઓએ સલાહ આપી પણ મેં તેમને કહ્યું કે : ‘ હું હવે શું મોહું લઈને ત્યાં જાઉં ? મારી માતા મને ઘરમાં રાખશે નહિ. મારા માટે હવે ખીજનું ફાઇ પણ સ્થાન નથી. હું અહીં જ ભગવાન રજીસ્ટ્રારના ચરણ ચરણમાં રહીને મારા આયુષ્યના દિવસો પૂરા કરીશ ! ’

પછી મારા માટે એ નાયક સાહેબે તત્કાળ એક પ્રતિષ્ઠિત કુલીન ધ્યાનજીનું ઘર પસંદ કર્યું અને ત્યાં ફાસી તરીકે રહેવાની મને ગોઠવણ કરી આપી.

એ ધ્યાનજીનું નામ હરિમોહન હતું. તેઓ નડિયાદના વતની હતા; પણ જિલ્લાવસથાને લીધે સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ સપત્નીક ડોક્ટરવાસ કરી રહ્યા હતા. તેમણે ઘરનો બધો ભાર

યુગને સોંપી દીધો હતો. તેમને માસિક સો રૂપિયા પેન્શન મળતું હતું. તેમણે યુવાન અવસ્થામાં સારી સંપત્તિ એકઠી કરી હતી, એટલે વૃદ્ધાવસ્થામાં નિર્મિતપણે પ્રભુભગ્નનો વ્યવસાય આરંભી દીધો હતો. તેઓ બહુ બલા અને માયાળુ સદ્ગૃહસ્થ હતા. ગરીબ લોકોને છૂટે હાથે તેઓ ઘન આપતા હતા. મને આશ્રય આપવામાં તેમણે જરા પણ સંકોચ કર્યો નહિ; પરંતુ તેમના પત્નીશ્રી તેથી પ્રસન્ન થયા નહીં. હું મુંઝે ઓઢે દાસીનું કામ કરવા લાગી. વીસ વીસ કલાક મેં ધરના કામમાં વીતાડવા માંડ્યા. મારા જેવી આશ્રયદીના વિધવા યુવતીને આવો આશ્રય પણ કેટલો સુંદર લાગ્યો હશે તે વાંચકોએ વિચારી લેવું. પરિચારિકાનું કામ મેળવીને પણ હું કૃતાર્થ થઈ! સ્ત્રીહૃદયનો મદિરા સમાન મોહ કેવું વિવક્ષણ પરિણામ નીપજાવે છે ?

મેં એ આઠાણના આશ્રયમાં એક વર્ષ વીતાડ્યું. દુઃખથી દાસીવૃત્તિ કરી જીવનના બાર મહિના પૂરાં કર્યા; પણ ભગવાને મારા ભાગ્યમાં સુખ લખ્યું નહોતું. એ સુખ લખ્યું હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં શા માટે વિધવા થાત ? મારા પિતા શા માટે કેદમાં પડત ? હું ધર છોડીને શા માટે બહાર નીકળત ? દીલાધરના ક્ષણિક મોહમાં પડી માતાનો પવિત્ર આશ્રય શા માટે છોડી દેત ? મારી જીવિમાં એવો વિલક્ષણ ફેરફાર શા માટે થાત ? અને મારી પવિત્રતાના રક્ષણ માટે હંમેશા શા માટે મને ચિંતા રહ્યા કરત ? મારા હૃદયમાં જે પાપનો સંચાર થયો હતો, તેને જ પરિણામે મારી એ અધોગતિ થઈ હતી. એક વિધવા તરીકેનો મારો એ અપરાધ અક્ષમનિય હતો. એ અપરાધના પ્રાચલિત રૂપે મેં એનો કઠોર દંડ ભોગવવાનું શરૂ કર્યું હતું અને જીવનના અંત સુધી તે ભોગવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મારા મનમાં એક સામાન્ય પાપનો ઉદય થયો હતો અને વાસનાની એક નાની ચિનગારી સળગી હતી; પણ તેને પરિણામે હું રાતદિવસ ચિંતાના અગ્નિમાં બળતી હતી. ક્ષણિક મોહની

ઉત્તેજનામાં પડીને પરપુરુષ સાથે સંકેત કરી ગૃહત્યાગ કરવો એ હિન્દુ વિધવાને માટે અસહ્ય અપરાધ છે—મહા પાપ છે ! એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત શું અલ્પ હોઈ શકે ? મારા નસીબમાં હજી પણ કાંઈક વધારે ભોગવવાનું બાકી હતું !

હું જે પેન્શનર ગૃહસ્થને ઘેર રહેતી હતી, તેમણે ત્રણ જ દિવસના મંદવાડમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમનો મોટો પુત્ર ત્યાં શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવા આવી પહોંચ્યો. મરનારનું બારમું તેરમું વગેરે થઈ ગયા પછી એક બે દિવસ રહી તે પોતાને ગામ જનાર હતો. પણ તે પહેલાં જ મારા રૂપની જ્વાળાએ તેને ઉન્મત્ત બનાવ્યો. એ ધણો વિલાસી અને અયશ્યઆરામી હતો. શરાબ પીવાની તેને ખૂબી આદત હતી. હું તેના આચરણ જોઈ ડરવા લાગી. પણ મારે બીજે કાંઈ-પણ સ્થળે જવાનું સ્થાન નહોતું; એટલે મુંઝે મોઢે તેના અત્યાચાર સહન કરવાની ફરજ પડી. તેણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની એજાઓથી મને સતાવવા માંડી. મારે કેટલા પ્રલોભનોની સામે સંત્રામ કરવો પડ્યો, મનની થોડી ચંચળતા—થોડી જીલને પરિણામે કેટલા જીલ્મ સહન કરવા પડ્યા ? તેનું સંપૂર્ણ વિવરણ હું આપી શકતી નથી, મારા જેવી વિધવા પુવતીએ એવા પ્રકારનું નમચિત્ર—ખીભત્સ દરશ દેખાડવું ઉચિત નથી. હુંકામાં એટલું જ કહેવું યોગ્ય છે કે જે દિવસે તેણે મારી ઉપર બળાત્કારનો પ્રયોગ કર્યો; તે દિવસ મધરાતને વખતે એ દુષ્ટને એક તમાચો લગાવી હું ધોર અંધકારમાં એકલી એક જ કપડાંબર એ ધરનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળી.

મારે હવે બીજે ક્યાં જવાનું હતું ? હું સીધી ગોમતીતટ ઉપર ગઈ. મારા જેવી અભાગિની, પરિત્યકતા, કુળકલંકિની, પતિત પ્રમદાને માટે એ પતિવોદ્ધારિણી, કલુષનાશિની ગોમતી મૈયા જ એક અતિમ આશ્રય રૂપ હતી. મેં આ દુનિયાના સઘળા અત્યાચારો અને સંતાપોથી છૂટવા સારું એ નિષ્કલંક, નિર્ભય જળરાશિમાં ઝંપલાવ્યું. સઘળા પાપના પરિતાપને ધોઈ નાંખવાનું મને બીજું એવું ઉત્તમ સ્થળ ક્યાં મળે તેમ હતું ? સઘળા માનસિક

વેદનાઓ દૂર કરી, ભગવાન રણુજોડરાયનું નામ લઈ મારા પાપના ચિર પ્રાપ્તિતને માટે મેં એ જળમાં પડતું મૂક્યું. ઘાટ ઉપર એ પ્રખતે કાંઈ મનુષ્ય નહોતું, એટલે મને કાંઈ બાધા નડી નહિ. સંહસ્રા મારા દુર્ભાગ્ય દેહ ઉપર પવિત્ર પાણી ફરી વળ્યું અને હું મને સર્વ રીતે મુક્ત થએલી માની સુખિની થઈ.

પણ મારા ભાગ્યમાં સુખ ક્યાં હતું? અનાથ દિદુ વિધવા ઉપર મોત પણ દયા કરતું નથી. આઠમે દિવસે ન્યારે મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે હું એક સંન્યાસીઓના આશ્રમમાં રાખ્યા ઉપર સૂતેલી છું; એવું મને જ્ઞાન થયું. મારી આસપાસ ભગવી ચીંધરીવાળા આઠ દસ સાધુઓ બેઠા હતા. એ સાધુઓમાં એક મહંત હતો. તેની ઉમ્મર આઠીસેક વર્ષની હતી. બીજા સાધુઓ તેના ચેલા હતા. આઠ દિવસ પછી મારો તાવ મોળો પડ્યો; પણ અશક્તિ હજી જેવી ને તેવી હતી. એક સંન્યાસી ચોવીસે કલાક મારી પાસે બેસી રહી મારી સેવા કર્યા કરતો હતો. તેનું નામ આત્માનંદ હતું. તેની ઉમ્મર ૨૨-૨૩ વર્ષની હતી. તે પ્રજુનો પૂરું અનુગામી હતો. આશ્રમમાં જેટલા સાધુઓ હતા, તેમાં આત્માનંદ મોટો ધર્માત્મા હતો. તે બીજા સાધુઓની પેઠે ગાંજે-ચલમ પીતો નહોતો. હમેશાં વેદાંતનો પાઠ કરવામાં તે મોતાનો સમય વીતાડતો હતો. હું ન્યારે ન્યારે આંખ ઉઘાડીને જોતી હતી. ત્યારે ત્યારે આત્માનંદ મારી પાસે જુદા આસન ઉપર બેઠેલો જણાતો હતો. ધીમે ધીમે મારામાં શક્તિનો સંચાર થવા લાગ્યો. મને મહત્તે આવીને કહ્યું કે: 'તું હવે સમારમાં ફસાઈશ નહીં. અમે તને દિક્ષા આપીશું. તું આ આશ્રમમાં જ રહેજે.'

એક દિવસ આત્માનંદ મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો: 'બાઈ! તું હવે સારી થઈ ગઈ છે. તારે હવે તારા બવિધ્યનો રસ્તો શોધી લેવો જોઈએ. હું લગભગ એક માસથી તારી સેવા કરું છું. તારી પ્રાણરક્ષામાં મેં આટલા દિવસ વીતાડ્યા છે. તારા બચાને માટે હું તને કંઈ છું કે તારે આ આશ્રમમાં રહેવું સોચ નથી. આ

સ્થળ તારા જેવી બાળવિધવાને માટે બંધકર છે. સાધુના રૂપમાં સર્વ થયતાનો અહીં વસે છે. હું એમના કુકર્મથી કંટાળી આવ્યો જવાનો હતો; પણ તું અસ્વસ્થ થઈને મરણની હાલતમાં અહીં આવી, તેથી તારી સારવાર કરવા રોકાઈ ગયો. પ્રભુ કૃપાએ તને આરામ થયો છે. પણ તું અહીં રહી પાપની ગતિમાં પડે એ મને ઠીક લાગતું નથી. અમારા સંન્યાસીદળમાં ચોર, લંપટ, અસાધુ અને દુષ્ટ માણસો એટલા બધા છે કે તેનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. પુરમહંસ, સ્વામી, સરસ્વતી વગેરે નામો ધારણ કરી લોકો ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવે છે અને બહારનો આડંબર બતાવી પાછળથી દુનિયાને હોં છે. તારી પણ એ જ દશા થવાની છે. જો તારા નારીધર્મની તારે રક્ષા કરવી હોય તો અહીંથી બીજો કોઈ પણ સ્થળે આવ્યા જવું ઉચિત છે !’

હું બહુ દુઃખિની હતી. મને આત્માનંદનો ઉપદેશ રૂઝો નહિ. સંસારમાં મારે માટે કોઈ સ્થાન નહોતું, હું ત્યાંથી ક્યાં જાઉં ? મેં તેમને કહ્યું : ‘ હામા કરો, હું અહીં જ રહેવા ઇચ્છું છું. મારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થશે. ’

આત્માનંદ બીજે દિવસે આવ્યો ગયો. તેના ગયા પછી બે ત્રણ દિવસ તો મને કોઈએ કંઈ કંઈ નહિ; પરંતુ તે પછી એ દુષ્ટ મહંતે પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. મને આત્માનંદના બાળેલા બિંબની પ્રતીતિ થવા લાગી. લોકો બદમાશોના હાથમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે; પરંતુ સાધુઓના હાથમાંથી તેઓ જીવી શકતા નથી. બગવાં વૃક્ષ, સફેદ બસ્ત્ર, લાંબું તિલક અને મોટી જટા વગેરે કૃત્રિમ સાધનોથી તેઓ જે પ્રપચની જાળ પાયરે છે, તે મોટા અમેઘ દૂર્ગ જેવી હોય છે. મારા મનમાં લયનો સંચાર થવા લાગ્યો. એક દિવસ સાંજકાળે હું મારા આસન ઉપર બેઠી હતી, ત્યાં તે મહંતે આવી પૂછ્યું : ‘ કોઠિકા ! મારી પાસેથી મંત્રદિક્ષા ક્યારે લઈશ ? ’

‘ મેં કહ્યું: ‘ભગવાન રણછોડરાયે મને મંત્રનું દાન કર્યું છે. મારે ખીજા મંત્રની જરૂર નથી. તમારાં આચરણ મને સારાં લાગતાં નથી; મારે કૃપા કરી મને એકાંતમાં મળવાનું બંધ કરશો. ’

મારા એ શબ્દોથી તે ગુસ્સે ઘડ્યો: ‘ સાવધાન ! તું કેની સાથે વાત કરે છે ? મોઢું સંભાળીને બોલ. તારું અહીં કોઈ નથી. ’

‘ મારું અહીં કોઈ નથી તો એક પ્રજુ તો છે જ. તારા જેવા લંપટ, વેશધારી સાધુનો મને જરા પણ ડર નથી ! ’

તે મારા મોઢા સામે ક્રોધ અને મોહથી જોવા લાગ્યો. તેનો ધરાદો મારી ઉપર બળાતકાર કરવાનો હોય એમ લાગ્યું મારું હૃદય બયથી ધડકવા લાગ્યું. હું સાહસ કરી એકદમ એ આશ્રમ બહાર નીકળી પડી. મહંત આંખો ફાટી જોતો રહ્યો. રાત અંધારી હતી. મારા જેવી અનાથ વિધવાને મારે ડોકીરમાં કોઈ નિર્ભય સ્થાન નહોતું. મારું હૃદય રડવા લાગ્યું. હું ફરી આપઘાત કરવા ગોમતી તટ બહી ચાલી. એક દુકાનના ઓટલા ઉપર આત્માનહને બેઠેલાં મેં જોયો. મને તેણે બોલાવી, પરંતુ તે પણ એક સાધુ હતો. મહંતના જેવાં દુરાચરણો તેનામાં નહિ હોય એની શી ખાતરી ? મને વળી બય લાગ્યો. મારા હૃદયનો બાવ તે સમજી ગયો હોય એમ જણાયું. તે મધુર સ્વરે બોલ્યો:

‘ કોકિલા ! દ્વંધથી દાંડેલાં હાથ ટુંકીને પીએ છે અને સર્પથી મય પામેલાં રત્નજ્યોથી ડરે છે. પણ સૌ માણસો એક સરખાં હોતાં નથી. સઘળાં વિધવાઓ જેમ તારા જેવી આદર્ય નથી હોતી, તેમ મધના સાધુઓ મહંત જેવા લંપટ પણ નથી હોતા. કોકિલા ! મારે હવે લાવનગર જવું જોઈએ. તે પાપ કર્યું નથી. પરમેશ્વરે તારું પરિત્ર ધ્રુષ્ટ કરી તને નીચે પડવા દીધી નથી. અણસમજનાં તે એક મૂલ કરી હતી. તેનું પ્રાયશ્ચિત તું બોગવી ચુકી છે. પશ્ચાત્તાપના નિત જળથી તારાં સઘળાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે—તું નિષ્કલંક છે. હેન્દુ વિધવાનું શું કર્તવ્ય છે તે તું સમજી ગઈ છે. તુમ્હો લાલ-

સાઓને મનમાં સ્થાન આપવાથી કેટલી કષ્ટપરપરા ઉભી થાય છે, તેનો તને સારો અનુભવ થઈ ગયો છે. તારા સહભાગ્યથી જ તું વ્યભિચારના કલંકથી બચી ગઈ છે. હવે તારે તારી માતાને મળી આયુષ્યના દિવસો ત્યાં જ પૂરા કરવા જોઈએ.’

‘પણ હું ત્યાં શું મોઢું લઈને જઈ? હું વિધવા છું. મારી માતાની પાસેથી મધરાત વખતે નાસી આવેલી છું. મેં ઘણું કલંકિત સાહસ કર્યું છે. જે કે ઘર છોડતાં જ મારી જુલ મને સમજાઈ હતી અને તેથી હું ભયંકર પાપમાંથી બચી છું; પણ મારાં સ્વજનો મારા માટે શુ ધારતાં હશે? કુટુંબમાં મારી માતાની કુખ વગેવાતી હશે અને મારા નામ ઉપર લોકો યુક્તા હશે. ભાવનગરમાં પુનઃ નહિ જવાના નિશ્ચયથી જ હું ગોમતીજીમાં ડૂબીને મરવાની હતી; પણ મારા અભાગિનીના નસીમમાં મૃત્યુનું સુખ પણ નહોતું! ડૂબી મરવા છતાં મારા પ્રાણ નીકળ્યા નહિ અને ફરીને હું શિવળની કસોટીએ ચડી.’

‘અને તેથી જ તારી કિંમત બમણી વધી. તે મોટી જુલ કરી હતી; પરંતુ તેની સજા પણ મોટી ભોગવી છે. તારી માતા તને રાત દિવસ યાદ કરે છે. પુત્રી કુમાર્ગમાં ગઈ હોય, તેણે પોતાનો ધર્મ નષ્ટ કર્યો હોય; છતાં માતાનું હૃદય તેનો અસ્વીકાર કરવા જેટલું કઠોર થઈ શકતું નથી! તારી સઘળી વાત હું જાણું છું. તે તારા સતીત્વના રક્ષણને માટે જે કષ્ટ વેઠ્યું છે; તેવું કષ્ટ ખીજ યોડી જ મ્ત્રીઓ વેઠે છે! તું ગિલકુલ ચિંતા કરીશ નહિ. તારી માતા તારા માટે હંમેશા રડ્યા કરે છે. તે તારી સઘળા વાત સાંભળીને તારો અવશ્ય સ્વીકાર કરશે. તે કંઈ અપરાધ કર્યો નથી. તું કુમાર્ગમાં ગઈ નથી. તે તારા ધર્મની રક્ષા કરી છે અને એ નજીવી જુલનું ભારેમાં ભારે પ્રાયશ્ચિત કર્યું છે!’

‘પરંતુ એકવાર પરપુરુષ સાથે નાસી આવ્યા પછી ઘેર ૨ મોઢું લઈને જતું! મારા શિવળમંડલજીની વાત ત્યાં કોણ માનશે

હું કાંઈપણ રીતે ત્યાં જઈ શકીશ નહિ. મને અહીં જ મરવા દો. હું શરમની મારી સ્વજનોનાં મોઢાં સામે નહિ જોઈ શકું ! હું તેમને છોડીને નાસી આવેલી છું. તેઓ મારું કલંકિત વદન જોશે નહિ. તમને મારી કાંઈ પણ દયા હોય તો મને સુખેથી મરવા દો. '

' પણ કોકિલા ! આપઘાત મહાપાપ છે. આ જન્મમાં એવું પાપ વહોરી ખીજી જન્મનું સુખ શા સાફ ગુમાવે છે ? હું તારી સાથે આવીશ. તારા કલંકનો ત્યાં બચાવ કરીશ. '

' હું જીખારણ છું. મારી પાસે એક પાંછ પણ નથી. હાલનગર શી રીતે પહોંચવું ? '

' તેની ચિંતા તું બિલકુલ કરીશ નહિ. રેલ્વેસ્ટાન્ડનો સમજો પ્રબંધ હું કરી લઉં. '

ખીજો એકેય ધલાજ નહિ હોવાથી નિરપાયે હું આત્માનંદ સાથે જવા તૈયાર થઈ. અમે રેલ્વેને આવી ટ્રેનમાં બેઠાં અને ખીજો દહાડે હાલનગર આવી પહોંચ્યાં. ઘર આગળ જતાં મારા પગ બહુ ધુજવા લાગ્યા. મારા પિતા જોડમાંથી છૂટીને આવ્યા હતા અને તેઓ રાતદિવસ મારી ઝંખના કર્યા કરતા હતા; પણ મારી માતાના સ્વભાવમાં આત્માનંદના કહેવા પ્રમાણે મૃદુતા આવી નહોતી. મારા આગમનની વાત માંબળી તે કહેવા લાગી:— ' મારે કોકિલા નામની કાંઈ પુત્રી જ નથી. જે વિધવા હોવા છતાં ધર્મની રક્ષા કરી શકે નહિ, જે ચોરની પેઠે મધરાત વખતે ઘરમાંથી નાસી જાય અને જે કુળને કલંક લગાવે—તે કહી મારી પુત્રી હોઈ શકે નહિ. મારી કોકિલા તો બે વર્ષ પહેલાં મરી ગઈ છે ! '

' ના, કોકિલા હજી મરી ગઈ નથી, આજ તે મરવા માટે આવી છે. હું આજ તેને આ સમજાવ્યાં લાવ્યો છું. ' એમ કહેતાં કહેતાં આત્માનંદ પોતાનો વેશ ઉતારીને દર ફેંકી દીધો. અહા, કેવું આશ્ચર્ય ! આત્માનંદ ખીજો કાંઈ જ નહિ, પણ સુંદરલાલ ઠાકરનો રમણ જ હતો. જાણતો હતો જુખી ન્યારી છે. મારા ગુમ થયા પછી તેણે મારો શોધ કરવા આધુનો સ્વાગ લીધો હતો અને

તેમાં તે આ પ્રમાણે વિજ્યી થયો હતો. ઘરમાં એકાએક સૌ માણસો એકઠાં થઇ ગયાં. રમણે સઘળી વાર્તા સહુને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. મારા પિતાએ મને જોઇ કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો અને પોતાની કરણીને વાસ્તે પથ્થાતાપનાં આંસુ પાડ્યાં. મારી માતાએ મને ગોદમાં ધાલી અને પોતાની અસાવધતાને માટે ખેદ કર્યો. થયું, મારી કર્મકથા આ પ્રમાણે પૂરી થઇ.

કઠોર વૈધવ્યના મારા બાકીના દિવસો હું શી રીતે પૂરા કરી છું એ કહેવાની હવે જરૂર નથી. ઘરમાં અને સ્વજનમાં હું જે આદર પામું છું, તે બીજી વિધવાઓ નથી પામતી; પણ મેં એને માટે ઓછું સહ્યું નથી. મારા હાથે ભુક્ષ થઇ હતી ખરી પણ શું એ ભુક્ષને માટે હું એકલી જ જવાબદાર છું? મારા પિતાએ જીગરના હંદમાં પડી મારૂં વૃદ્ધ પતિ સાથે વેચાણ કર્યું નહોત, મને બાળપણમાં મારી માતાએ ધર્મ — નીતિનું શિક્ષણ આપ્યું હોત અને તરૂંચ યુવકોના સહવાસમાં આવવાની તક ન આપી હોત તો શું મારાથી એવી ભુક્ષ થઇ શકત? અમને વિધવાઓને સંસારમાં અનેક પ્રલોભનો નડે છે. જગતની દૃષ્ટિએ હું દોષિત ઠરી હતી, અધોર પાતકી બની હતી; પણ મારી વિવેક દૃષ્ટિને હું નિષ્કલંક લાગતી હતી. જગન્નિયંતા મારૂં એ કૃત્ય દયાની નજરે જોશે એવો મને વિશ્વાસ હતો, પૂર્વનાં પુણ્યસંચયથી હું પાપ પ્રવૃત્તિમાં પડી નહોતી અને હવે તો અનુભવથી મારૂં જીવન ધડાઇ ગયું છે. મારી આર્થજ્ઞેનોને હું એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે ઈશ્વરી યોગથી સારા માણ જે જે પ્રસંગો આવે તે દરેકમાં મનને વચ રાખી વિવેક દૃષ્ટિથી પગલું ભરજો અને તમારા ઉચ્ચ સતીત્વથી ઉભય કૂળને દીપાવજો. મને મારા બાળ્યમાં જે અનુભવ થયો છે, તે અહીં મેં પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં અતિશયોક્તિનો અંશ બિલકુલ નથી. મારી ચએલી ભુક્ષને પથ્થાતાપના પાણીથી ધોઇ નાંખી હું વધારે શુદ્ધ થવા મથું છું અને આ દેશની વિધવાઓને ઈશ્વર સદ્બુદ્ધિ આપે એવાં એ દવાધનને પ્રાર્થના કરું છું.

૩ ખી :

તને રોનારાંની અસર નવ થાએ કંઈ જર
 કૃતિ વારી દેખી રસદિન થયે આ રસધરા
 તને સોખું હૈયું કર કવલ કાગા ■ થકી,
 અમારી સત્તા તો રૂઢનસમ ખીજી કંઈ નથી !

સાં જના પાંચ વાગી ગયા હતા. નર્મદાના મનોહર તટ ઉપર મારા આશ્રમમાં આજ ધણી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ હતી. પાણીની લહરી ઉપરથી આવતો શીતળ પવન આશ્રમની શાંતિમાં વધારો કરતો હતો. માઈ શરીર આજ અસ્વસ્થ હતું. મન પણ બિલકુલ શાંતિમાં નહોતું. એકઠી થએલી સ્ત્રીઓએ હંમેશાની ચેઠે થદા અને ભક્તિથી માઈ પૂજન કર્યું; પણ મને તેથી ન થયો સંતોષ કે ન થયો આનંદ:

મારી એવી ઉદ્વેગીન વૃત્તિ જોઈ એ સ્ત્રીઓમાંની એક સ્ત્રી-જેનું નામ મનોરમા હતું. તેણે મને પૂછ્યું:—

‘ માતાજી ! તમારૂં ઉદ્વિગ્ન મન અને અસ્વસ્થ શરીર જોઈ આજ અમને સર્વને દુઃખ થાય છે. તમારૂં વિશુદ્ધ જીવન જોઈ અમે

અમારી જાતને પુણ્યશાળી માનીએ છીએ. જ્યારથી તમારાં પુનિત ચરણોનું આ રથાનમાં આગમન થયું છે, ત્યારથી દિવસે દિવસે અમારી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આપના પ્રત્યે વધતી આવી છે. આપના ઉપદેશે અમારાં ધણાંનાં જીવન અજવાળ્યાં છે. આપે અમારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. આપના પવિત્ર જીવનનું રહસ્ય કોઈ ગૂઢ સંકેતથી ભરેલું હોય એમ અમને લાગે છે. આપે કેટલીકવાર એ રહસ્યોનો માર્મિકતાથી બોધ કરેલો છે; પણ આપની સર્જન જીવનકથા જાણવા હજી અમે લાચરશાળી થઈ શક્યાં નથી. કદાચ એ સાંભળવા અમે લાયક નહિ થયાં હોઈએ.....'

'અરે, ના, ના, એવું કાંઈ નથી. મારી જીવન ઘટના જાણવા માટે હું આખા જગતને લાયક ગણું છું. તમારી શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મને આનંદ થાય છે. તમારાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું મારા જીવનમાં કાંઈ નથી. મારો વેશ સંન્યાસિનીનો છે; પણ હું મારા જૂત જીવનનાં સારાં માઠાં કર્મોનું રમરણ કરી નિરંતર દુઃખી થઈ રહી છું. તમે સહુ મારા ઉપર ભક્તિભાવ રાખો છો, તેથી મારી ધ્રુજા છે કે જ્યાં મેં માફ વિશુદ્ધ જીવન ગાળ્યું છે, ત્યાં જ મારા જીવનમાં અનેલી દુર્ઘટનાઓનું પણ વર્ણન કરી છંદને મારા હૈયાનો ભાર હલકો કરે. કદાચ તમને તેથી લાભ ન થાય; પણ ભવિષ્યની પ્રજા એ દુર્ઘટનાઓથી અવશ્ય લાભ મેળવશે.....'

'માતાજી, અમને તો તમારા તરફથી ડગલે ને પગલે શિક્ષા લાભ મળ્યા કરે છે.'

'પણ એવું જીવન ધડવાને મેં બહુ દુઃખો સહન કર્યાં છે અને ઘણી મહેનતે મારા શિષ્યજની અને પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કરી છે. મેં જે જે વ્યાખ્યાનો કયાના રૂપમાં તમને સંભળાવ્યાં છે, તેમાંની ઘણી ખરી ઘટનાઓ મારા પોતાના ઉપર જ વીતેલી છે. મારા પૂર્વ જીવનની વાત સાંભળી કદાચ તમારો સદ્ભાવ ઝોછો થશે; પરંતુ મારા સાધુ જીવનને હવે એ વાતની દરકાર ન હોઈ શકે.'

‘ માતાજી, અમારો આપના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો થવાની વાત કરશે જ નહિ. તમારા ઉપદેશમાંથી અમે ગુણુ લેતાં શીખ્યાં છીએ, દુનિયામાં કેનાથી દોષ થતો નથી ? જગત જુલો કરીને જ આગળ વધે છે. ’

‘ તો સાંભળોઃ માઈ નામ રૂક્મણી ॥ પણ અમારી પાટીદાર કોમમાં રૂક્મણીનું અપભ્રંશ ‘ રૂખી ’ કહીને જ બોલાવવાનું સામાન્ય ધોરણ થઈ પડ્યું છે. મારો જન્મ નડિયાદની પાસે કંજરીમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ મારા પિતાજીએ મને તથા મારા બે ભાઈઓને બહુ પ્રેમથી ઉછેર્યો હતો. હું જ્યારે પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે મારા બન્ને ભાઈઓનો કાયેરાના રોગથી સ્વર્ગવાસ થયો અને હું સાત વર્ષની થઈ ત્યાં તો મારા દુર્ભાગ્યે પિતાજીનો પણ દેહાંત થઈ ગયો ! અમારી યોડી જમીન હતી, તે મારા કાકાએ હાથ કરી લીધી. પિતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી, તેમણે વીમો ઉતરાવેલો તેના પાંચ હજાર રૂપિયા વીમા કંપની તરફથી મારી માતાને મળ્યા હતા. મારા કાકાની એ રૂપિયા તરફ સ્વાર્થ દષ્ટિ હતી; તેથી મારી માતા મને લઈને પોતાને પિયર ચાલી ગઈ અને ત્યાં ખીજે જ વર્ષે, એટલે જ્યારે હું આઠ વર્ષની થઈ ત્યારે મારા વિવાહ કરી દીધા ! અમારા તરફ ચરોતરની વિવાહ પદ્ધતિ બહુ ખરાબ છે. હું જન્મથી પાટીદાર અને કુલીન પાટીદારને ત્યાં મારો વિવાહ થયો, પછી પૂછવું જ શું ? વર પક્ષને મારી માતાએ ત્રણ હજાર રૂપિયા આપ્યા અને હજારેક રૂપિયા લગ્ન પ્રસંગે ખીજું ખર્ચ થયું. લગ્ન કઈ બહાનું નામ છે, તે હું જણતી નહોતી. મને તો સાઈ સાઈ ખાવાનું ને પહેરવા જોડવાનું મળતું હતું, તેથી આનંદ થતો હતો. મારી માતા પોતાની મુઠી લગભગ પરવારી ચુકી હતી. એના જીવનમાં એને કાંઈ રસ નહોતો. એના દીકરાઓ મરી ગયા પછી એ બ્રહ્મવરી બની ગઈ હતી અને તેમાં રંગપાએ એને હતાશ બનાવી દીધી હતી. માઈ લગ્ન કરી છંદે એણે પોતાની ઉપરનો ભાર ઓછો કર્યો; પણ દુર્દૈવ એને એમ ક્યાં છોડે તેમ હતું ?

હું સાસરેથી આવી અને પહેલાંની પેઠે મારાં રમકડાં અને દીંગલીઓ લઈ રમવા લાગી. મને એ વખતે કશું જ્ઞાન નહોતું. પરંપરા પંછી જ મહિનામાં જ મારા પતિનો દેહાંત થઈ ગયો. સવારના આઠ વાગ્યાનો સમય હતો. હું અગાસી ઉપર રમતી હતી, તેવામાં મારી માતા રડતી કૂટતી મારી આગળ આવી અને કહેવા લાગી: 'હા, રાંડ, અભાગણી! રમત બંધ કર. તારું નસીબ ફરી વળ્યું. તારી ધણી મરી ગયો...'

હું મારી માતાની વાત સમજી શકી નહિ. મેં સામે ઉત્તર આપ્યો:—'મરી ગયો હોય તો મરવા દે. હું તો મારે રમવાની...'

આખા ઘરમાં રોડકળ થઈ રહી. ગામનાં ઘેરાં ભેગાં થયાં. સહુએ મને પકડીને મારા હાથની ચુડીઓ લાંગી નાખી. બળાત્કારે મારા શરીર ઉપરનાં આભૂષણો ખુંચવી લીધાં. મને એક કાળો સાલ્સો પહેરવા આપ્યો. એ ઉપરાંત મારી માતા મને મારવા લાગી અને પરાણે રડવાનું કહેવા લાગી. મારાં રમકડાં તેણે ફેંકી દીધાં અને લાંગી નાખ્યાં, એ મને મોઢું નુકસાન થયું લાગ્યું. બીજા નુકસાનની મને એ વખતે સમજણ નહોતી. આ ત્રસારમાં મને એ ગોઝારા દિવસ પાછી ઝુલ્લ મુખ મળ્યું નથી.

બાળોત્પત્તિનાં બળેલાં કદી મુખ મળતું જ નથી. હું જન્મની દુઃખિયારી હતી, તેમાં મારા ધણીના મૃત્યુથી મારા ઉપર દુઃખનું વાદળ તૂટી પડ્યું. મને જે અસહ્ય વાતના આપવામાં આવી હતી, તે સંભારતાં હાલ પણ મારું હૃદય કંપી ઉઠે છે. મને ખરાખર સ્મરણ છે કે જ્યારે મારી ઉંમર ૧૨ વર્ષની હતી, ત્યારે અમારા ગામમાં કાંદેરાનો ભયંકર રોગ આવ્યો હતો. સેંકડો લોકો એ રોગના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. ધણી માણસો જીવ જવાવવા ગામ ખાલી કરી ગયાં હતાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉત્તર વેરાન જેવું જણાતું હતું. ઝાડો ઉપરથી ફાગડાઓના અમંગળ કાર્યકોર અવાજો હૃદયને વિદીર્ણ કરી નાખતા હતા.

એક દિવસ રાતના એક વાગે મને પણ કાંદેરા લાગુ પડ્યો.

ઝાડા અને ઉલટીથી રાત જોમ તેમ કરી પીતાડી. પ્રભાત થયું અને મેં વ્યાકુળ ચિત્તે પાણી માગ્યું. મારી માતા, સાસુ અને બીજી સ્ત્રીઓ ત્યાં હાજર હતી. તે મને કહેવા લાગી કે:—‘આજ નિર્જળા એકાદશીનું વ્રત છે. તને પાણી શી રીતે અપાય ? તું વિધવા છે. તારે દુઃખ વેડીને પણ તારા વ્રત-ઉપવાસનું પાલન કરવું જોઈએ. આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. તેનો શો વિશ્વાસ છે ? ભગવાનનું સ્મરણ કર. વિધવાએ ભુલથી પણ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ.’

હું આખો દિવસ પાણી વિના તરફડીઆં મારતી રહી; પણ કોણ જાણે કેમ આ પાપી પ્રાણુ શરીરમાં ટકી રહ્યો ? દવા દારૂ તો દૂર રહ્યાં; પણ ચોવીસ કલાક સુધી તો પીવાને પાણી સરખું પણ મને આપવામાં આવ્યું નહિ. હિન્દુ વિધવા પરાણે વ્રત-ઉપવાસ ન કરે તો સંસ્કૃતિનું સત્યાનાશ નીકળી જાય ! રૂઢિના દાસોને ફરજિયાત મતો કરાવી વિધવાઓ પાસે સ્વર્ગને સલામત રખાવવું છે !!

મેં સર્મા-સંબંધીઓની અધમતાનો અનુભવ કર્યો. ધર્મને નામે તેમણે મારી પાસે કઠોર રિવાજોનું પાલન કરાવ્યું, અને પંદર વરસની કાચી ઉંમરમાં રાત દિવસના કાલે મેં જીવનને ઝેર સમાન—અકાઈ બનાવી દીધું. ઘરમાં ને બહાર સર્વત્ર મારો અનાદર ક્યા અપરાધથી થતો હતો તે હું સમજતી નહોતી. મારી નજીક અને મારી સાસુ મને હજારો ગાળો દેતી હતી અને મારા હૃદયને વીધતી હતી. સવારમાં વહેલી ઉઠીને હું નીચે આવું તો તે અમંગળ મનાતું હતું. મારાથી સાઈ કપડું પહેરાતું નહોતું કે ચેટ ભરીને સાઈ અન્ન જમાતું નહોતું. મને વાંચવા માટે ચોપડી મળતી નહોતી, તેમજ મારી સાથે કોઈ હસીને વાત કરતું નહોતું. એક માત્ર પાપી ચેટનો ખાડો પૂરવાને માટે હું સવારથી મધરાત સુધી ધરતું ગદ્ગદવૈત્ત કરતી હતી અને જેટલી વાત છે કે મારા એ કામની ખીલકુલ કદર કરવામાં આવતી નહોતી.

મારી માનસિક હાલત છેક કંટાળા ભરેલી થઈ હતી. હું એ

જીવતા દોઝખમાંથી છૂટવા ઇચ્છી રહી હતી. આવી દશામાં એક પાડોશણે મારા ઉપર દયા દેખાડી. હું અચાન હતી. મારામાં સારાસારનો વિચાર નહોતો. હું એ પાડોશણના ફંદોમાં ફસાઈ પડી. તે મને ફાસલાની-પટાવીને મારા હાથે મારા ધરમાં ચોરી કરાવી મને અમદાવાદ ઉપાડી ગઈ. મેં હજારેક રૂપિયાનો માલ મારા ધરમાંથી ઉપાડ્યો હતો. અમદાવાદમાં મને તે એક પુરુષના આશ્રયમાં મૂકી પલાયન થઈ ગઈ હતી; કારણકે તેના ઉપર મારા સગાઓ તરફથી ક્રોધ આજ ચડે નહિ.

હું અખળા પુરુષના આશ્રયમાં શિયળની સલામતી જોઈ શકી નહિ. મેં રડી કઠણીને એક દિવસ પૂરો કર્યો. હું બીજો દિવસ ત્યાંથી નાસી છૂટી. અખળા શહેરની અખણી પોળામાં મેં બટકવા માડ્યું. જાણે અખણે ધરબહાર નીકળી ગએલી વિધવાઓની હાલત અકથનીય થાય છે. અનાથ સ્ત્રીઓને માટે સ્થળે સ્થળે કાંટાઓ જ વેરાએલા હોય છે. અમદાવાદમાં મેં ગલીએ ગલીએ બીખ માગી છે, શ્રીમંતોના ધરનાં વાંસણ માંળ્યાં છે. અપમાનથી ઉદરપોષણ કર્યું છે. સાધુના રૂપમાં શયતાનો નીહાળ્યા છે. રક્ષક હોવાનો આડંબર કરનારાઓ ભક્ષક થવા આવતા અનુભવ્યા છે. શું કહું અને શું ન કહું? પરમાત્માએ જ મને અનેક આપત્તિઓમાંથી ઉગારી છે અને મારા શિયળની રક્ષા કરી છે.

અમદાવાદમાં હું એક શ્રીમત્ વૃદ્ધ સ્ત્રીને ઘેર કામ કરવા રહી હતી. મેં તેને મારી ધર્મમાતા માની હતી. તેના ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે રોજ જ સાત કલાક દેવસેવામાં ને પૂજાપાઠમાં ગાળતી હતી. એક દિવસ તેની આગા લઈ હું પાડોશણ સાથે અમદાવાદનાં દેવસ્થાનોનાં દર્શન કરવા નીકળી. ફરતાં ફરતાં અમે રાયપુર, દરવાજા બહારના એક એકાંત મંદિરમાં આવી પહોંચ્યાં. મારી પાડોશણ હંમેશા આ મંદિરમાં આવતી હોય એમ મને લાગ્યું. તેણે મને મંદિરના બધા ભાગો ફરીને જતાવ્યા અને ત્યાં મહંતના

સંબંધમાં ધણી મદદતા બરેલી વાતો કહી દેખાડી. અમે કરતાં કરતાં એક ઓરડામાં ગયાં અને ત્યાંથી એક પત્થર ખસેડી ભોંયરામાં ઉતરી. આ ભોંયરું અજ્ઞાત સામગ્રીઓથી ભરેલું હતું. તેમાં એક પ્રકારનો માદક સુગંધ પ્રસરી રહ્યો હતો. કોઈ રાત્રિ-મદારાગને ત્યાં ન હોય એટલી વેલવ-વસ્તુઓ ત્યાં મોજુદ હતી. મેં જીવનમાં કહી આવું સ્વર્ગ સમું સ્થાન જોયું નહોતું. અમે એ સ્થાનમાંથી આગળ વધી એથી પણ વધારે રમણીય જીમ સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સુંદર હયા પક્ષગો ઉપર મખમલની તળાઈઓ બીજાવેલી હતી અને તેમાંથી હયા અતરોની સુવાસ ફેલાઈ રહી હતી. મારી પાડોશણુ એ ઓરડાની આગળના એકમાં જ્યાં નગ હતો ત્યાં પાણી પીવાનું બદાનું કાઢી દોડી ગઈ કે તરત તે ઓરડાનાં દાર બંધ થઈ ગયાં અને એકદમ ભૂગર્ભમાંથી પાંચ પુરુષો નીકળી આવ્યા. હું બપથી કંપવા લાગી. મારા હૃદયને જાજરો આઘાત થયો. મારાથી એક કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ અને તરત નીચે પડી હું બેહોશ બની ગઈ.

, ત્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે મેં મારા ઓસીકા આગળ એક અજાણી સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ. અત્યારે તે મારી પાડોશણુ પણ નહોતી ને એ પાંચ પુરુષો પાંચ નહોતા. હું ઉડી અને નત્રભાવે તે સ્ત્રીને પગે પડી. મેં કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને મને પહોંચાડી દેવાની તે સ્ત્રીને પ્રાર્થના કરી. તેના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું કે:-

'તું હવે એક બંધકર કેદખાનામાં સંપડાએલી છે. અહીંથી તારો છૂટકારો થવો અસંભવિત છે. આ દેવમંદિર સાક્ષાત્ મંદનમંદિર છે. અમદાવાદનાં વિજાસી સ્ત્રી પુરુષોનું આ રમણસ્થાન છે. શહેરના અનેક સહૃદ્વાણીઓ આ સ્થાનની હંમેશા મુલાકાત લેવા આવે છે. આખા અમદાવાદમાં એવો કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી નથી કે જેણે આ સ્થળનું આતિથ્ય ન સ્વીકાર્યું હોય. સારા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો અને શ્રીમંત ધરની સ્ત્રીઓ અહીંના મહંતશ્રીની મહેમાનગીરી ચાખ્યા વિના રહ્યાં નથી. મહંત બહુ દયાળુ છે. વિજાસી સ્ત્રીપુરુષના કામચલાવિને યમાવવાનું તે મહા પરોપકારી કામ કરી રહ્યા છે.

તું વિધવા છે, સૌન્દર્યવતી છે. તારી જુવાનીનો જો તું સારો ઉપયોગ કરી લઈ દેખાડેલજાતિની સંગિની થઈ રહીશ, તો ઘણું લાભ મેળવી શકીશ અને જો સતીની પુંજડી થઈને ખોટી હક પકડી રહીશ તો રીબાઈ રીબાઈને કમોતે મરીશ. અહીંના મહંતશ્રીએ મુ'બઈના એક શ્રીમંત તરફને આજ સાંજ પહેલાં દેખાડેલ સારો શિકાર શોધી આપવાનું વચન આપ્યું છે અને તેના બદલામાં સારા દામ મેળવ્યા છે. તારી પાડોશી તને અહીં મૂકી જવાની મહેનતના પાંચ રૂપીઆ લઈને પલાયન કરી ગઈ છે. તારૂં અહીં દેખાડેલ નથી.'

'જ્યાં મારૂં દેખાડેલ નથી, ત્યાં મારો પ્રજુ તો છે જ.' મેં હિંમત લાવી કહ્યું. પણ મારા હૃદયમાંનો ભય લેશ પણ ઓછો થયો નહોતો. મારી આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી નીકળી.

તે કુટણી મારા રૂદન ઉપર હાસ્ય કરતી કહેવા લાગી: 'તારાં સ્ત્રીચરિત્ર અહીં ચાલવાનાં નથી. તું સીધી રીતે નહિ માને તો આ ઠેકાણે જ તારા ઉપર બળાત્કાર થશે. તું મોટી સતી શિરોમણી હતી, ભારે ધર મૂકીને રાતોરાત આ શહેરમાં શા માટે નાસી આવી ? મને તારી બધી વાતની માહિતી છે. હવે નકામે દંભ શા માટે કરે છે ? ચાલ, ઉઠ, ભોજન તૈયાર છે. જે ભાવે તે જમી લે અને પછી તને ગમે તેવાં વસ્ત્ર અલંકારો પહેરી આ સ્વર્ગોચ મુખનો દેખાવો લે.'

હું એ સ્ત્રીના શબ્દો સાંભળી તદ્દન શોકનિમગ્ન થઈ ગઈ. મને તેણે હાથ ઝાલીને ઉઠાડી. કાજની પુતળા પેઠે હું ઉઠી અને તેની પાછળ પાછળ એક ઝોરડામાં ગઈ. તે ઝોરડામાં ખાવાપીવાની પુષ્કળ સામગ્રી હતી. પણ મને તો પ્રાણની ચિંતા અને ધર્મબ્રજતાની બંદી હતી, એટલે હું કાંઈ પણ એમાંનું લઈ શકી નહિ. તે સ્ત્રી ત્યાંથી મને બીજા ઝોરડામાં લઈ ગઈ અને એક પક્ષગ ઉપર મને ધકેલી પોતે બહાર ચાલી ગઈ. ઝોરડાનાં બારણાં એકદમ બંધ થઈ ગયાં. અને પ્રથમની પેઠે જૂઠાંમાંથી એક પુરૂષ બહાર આવ્યો. મારૂં હૃદય કંપવા લાગ્યું, એ બચાનક દ્રવ્ય યાદ કરી હું ત્યારે હાલ પણ મારૂં હૃદય કંપી ઉઠે છે.

જે પુરુષ જૂગર્જમાંથી આવ્યો તેની કાન્તિ મૌમ્ય હતી. તેના ચ્છેરા ઉપર વિવશતા કે મોહાંધના જણાતી નહોતો. તેણે એક ખુરશી ઉપર બેઠી મને ધીમેથી કહ્યું :-

‘દેવી, ગજારસો નહિ. હું તમને વિશ્વામ આપું છું કે મારા હાથે તમારું રક્ષણ જ થશે. હું પાપી નથી. હા, જે સ્થાનમાં તમે આવી ચડ્યાં છો તે સ્થાન પાપનું ભરેલું છે. અહીં ઘોળે દિવસે ધર્મો ક્રમ્પાપ્તઓના હાથે ભયંકર અત્યાચારો ચાલે છે-પણ તમારે ડરવાનું કારણ નથી.’

મને એના વચનોમાં વિશ્વામ ન આવ્યો, હું રડવા લાગી. માઈ બાપિ મને ક્યાં ધમડી લાવ્યું હતું ? અને હવે માઈ શું થશે ? એ ચિંતાએ મારા મનનો ઉદ્દેગ વધી પડ્યો હતો. મારી એવી કંઈક હાલત જોઈ એ પુરુષ બે હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો :-

‘જહેન, હું સમાજસેવક છું. સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે. હું આ નરકસ્થાનમાં ભુજનો ભોગ બની દસાઈ આવેલી મારી ધર્મભગિનીઓના ઉદ્ધારને માટે બટકું છું. મેં મહંતને મારો હેતુ બીજા પ્રકારનો જણાવ્યો છે; પણ ખરૂં કારણ મેં તમને કહ્યું તે જ છે. અમદાવાદમાંથી આ પાપસ્થાનનો મદાને માટે નાશ કરાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. અહીંના દુરાચારી-અભિચારી મહંત અધમ સ્ત્રી પુરુષોના યોગ કરાવી આપી જે દલાસીના દામ એકઠા કરી શક્યો છે; તેની સપૂર્ણ પાપમાઘી કર્મા સિવાય હું રિપર થવાનો નથી.’

મને એના આશાસનથી કાંઈક શાંતિ મળી; પરંતુ માઈ હૃદય તો હજી કંપ્યા જ કરતું હતું. પૃથ્વી ઉપર આવા દેવસ્થાનો હોય, એવી મને કલ્પના જ નહોતી. મેં ધીમે ધીમે હૃદયને સ્વસ્થ કર્યું અને રડતાં રડતાં મારી જમી વીતક વાત મેં એ ભદ્ર પુરુષને કહી સંભળાવી. જસ, તે પછી એ મહંતને કાંઈક જુરખી દક્ષિણા આપી મને એ નરકસ્થાનમાંથી તેણે જહાર કાઢી અને પોતાનો સાથે આ નર્મદા કિનારા ઉપર લઈ આવ્યો.

આ બંગલો તેના પિતાની માલિકીનો છે. એનો પિતા એક ભદ્ર પુરુષ હતો. એ પુરુષને એક પ્રેમવતી નામની કન્યા હતી. એ

કન્યાની સાથે મારા શિક્ષણનો તેમણે પ્રબંધ ગોઠવી દીધો. મારી અને પ્રેમવતીની વચ્ચે થોડા જ સમયમાં સારો સ્નેહ જામી ગયો. અમે બંને સાથે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

જ્યારે પ્રેમવતી ૧૬ વર્ષની થઈ ત્યારે તેના પિતાએ મુશ્કેલીમાં તેનાં લગ્ન કરી દીધાં. મેં એ જ વખતે સંન્યાસ લીધો. પ્રેમવતી સંમારિણી થઈ અને હું સંન્યાસિની બની. આ વખતે મારી ઉમ્મર એકવીસ વર્ષની હતી. શાસ્ત્રાભ્યાસથી મારા હૃદયની પ્રતીક્ષા તૂટી ગઈ અને ધર્મના બળે મારામાં નવું બળ પેદા થયું. મેં મારી શૌચક્રિયા ઉપર વિચાર કર્યો. નારી મંડળનાં દુઃખો તરફ ધ્યાન આપ્યું અને તે દૂર કરવા માટે ઘેર ઘેર ફરીને ધર્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કરી. જોજીવન કાચના સીસા જેવું છે. તેનો જુએચુકે વીનિપાત થવાથી તે ફરી સંધાઈ શકતું નથી. પૂર્વના પુણ્યયોગે હું ભયંકર આક્રમક બની ગઈ છું, પણ તેથી કંઈ મારી અજ્ઞાનતા, મુર્ખતા, અવિચારિતા અને સાહમિકતા માફ થઈ શકે તેવાં નથી. મેં આ નર્મદાના કિનારા ઉપર માઈ વ્રત નિભાવ્યું છે. મનને સંયમના આબુકથી વશ રાખ્યું છે. તમારા જેવી દેવીઓની મદદથી ધણી સ્ત્રીઓનાં જીવન સુધાર્યા છે. મારા નિમિત્તથી સેકંડો કુમારિકાઓને શિક્ષણનો લાભ મળ્યો છે. હજારો જુખ્યાંઓ અજસામથી પામી ચુક્યાં છે. ઈશ્વર કૃપાથી આ અભાગિનીનો આશ્રમ દર કોઈને જ્ઞાનદાનનું સાધન થઈ પડ્યો છે, તેથી મને મંત્રોષ થાય છે. પણ હું ત્યારે ગુજરાતના સ્ત્રીધનનો મોટો ભાગ એજે વહી જતો જોઈ છું, ત્યારે માઈ દેવું લારાઈ આવે છે. આ દેશનું કુમારિકા જીવન, પરિહૃતા જીવન અને વૈધવ્ય જીવન-એકેય સંતોષકારક નથી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગોઝારી રૂઢિઓએ સત્યાનાથની ધડી આણી છે. મારા જીવનમાં મને બહુ કડવા અનુભવો થયા છે. પ્રજા એવા અનુભવો કોઈને ન કરાવા.

મેં મારો આત્મકથા પૂરી કરી એટલે સાંભળનારી બહેનો મારા તરફ અનુકંપા દર્શાવતી ત્યાંથી ધીમે ધીમે પોતપોતાને ઘેર ગઈ.

સુધા

મ રાં લખાણો કેવળે શુષ્ક છે. તેમાં રસ નથી, ભાવના નથી, હાસ્ય નથી, આનંદ નથી. એક કશું કલાણીમાં એવું ક્યાંથી હોય જલા ! છતાં હ્રદયમાં એવું દુઃખ થાય છે કે તે બદાર કદો નાખ્યા સિવાય છતાજ નથી. મરી ગયેલો ઘેરી પાછળ પોક મૂકીને રડનારા, શોકને બદાને કાળી કે ઘોળી પાલડીઓ પહેરનારા અને અમુક દિવસો સુધી ગળ્યું કે ચીકણું નહિ ખાનારા પતિઓ, એ ઘેરી જીવતી હોય ત્યારે તેને ધરાઈને ધાન ખાવા આપતા નથી. બાઈડીના મરણ પછી લાગણીવશ થઈ કવિતાઓ કરનારા, મૃત પત્નીને પુસ્તકોની અર્ધજીવનિકાઓ આપનારા અને મિટ્ટિગો તથા મલાઓમાં ગમગીનીનો કરાવ સ્વીકારનારા; એ પત્ની જીવતી હોય ત્યારે પ્રેમનો અંશ પણ દેખાડતા નથી. આજકાલ મમાજમાં બીજી બાબતોની પેઠે સ્ત્રી-પુરુષના સહવાસમાં પણ કૃત્રિમતા દાખલ થઈ ગઈ છે અને તેણે અનેક બહી લાગિનીઓનાં જીવન રમ વગરનાં કરી મૂક્યાં છે.

હું મારી કયા યર કઈ તે પહેલાં માર્યં આ ઉપરનાં વચનો કેવળ કલ્પના ભરેલાં નથી એ દેખાડવા મારો શીક્ષણી પેટીમાંથી

મળી આવેલી એક નોંધપોથી આ નીચે જેમની તેમ આપું છું. મારા પતિએ પોતાના વડીલ સગાંમુજબીઓના આગ્રહથી પોતાની સેવા કરવાને મને રસોયથી કે ઢાસી તરીકે ઘરમાં આણી છે. તેમની ઉંમર ૪૦ વર્ષની છે અને મને તો હંભુ હમણાં જ તેરમું વર્ષ બેઠું છે; પણ હજાર રૂપિયા મારે નામે સેવિંગ બેંકમાં મૂકી, રૂ. ૨૫૦૦ મારા બાપને ખાવા આપી મને તેઓ લાગ્યા છે. મારા પતિ એક કવિ છે. તેમણે પોતાની પ્રથમ પત્નીના મંત્રધર્મથી થોડાં કાચો લખી એક મંત્રદ છપાવ્યો છે. વળી હમણાં એક નવલકથા પ્રકટ કરાવી તેની અર્પણપત્રિકા પણ મારી એ જહેનને આપી છે; પણ આ ઉપરથી એમ મમજી લેવાનું નથી કે તેમનો પ્રેમ યથાર્થ તેવો હતો. જો તેઓ ખરેખરી રીતે તેને આહતા હોત તો એ બાધ આવાં દુઃખભર્યા સ્મરણો લખી જાત નહિ. વાચો એના દિલનું દર્દ:-

x

x

x

x

■

‘મારા જીવનમાં સ્વામીનો સ્નેહ મેળવવા હું બહુ ઇતેજાર હતી. મેં મારી સર્વ શક્તિઓ એને માટે વાપરી હતી; પણ તે સધળી નિષ્ફળ ગઈ હતી. જન્મગીના પ્રથમ કાળમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત મેળવવા મેં નથી જોયાં જીવન, કે તરસ, નથી ગવ્યાં માન કે અપમાન અને નથી ઇચ્છ્યાં સુખ કે વૈભવ; છતાં હું તે મેળવી શકી નથી. મારું લગ્ન જે કુટુંબમાં થયું છે તે કુટુંબમાં દીકરીઓનાં માન સૌથી વધારે છે અને જ્યાં દીકરીઓનાં માન હોય ત્યાં વધુએને મરવાનું જ હોય ! મારે પાંચ નણંદો છે. છુપી પેલિસના માણસો જેવી વર્તણૂક ચલાવવામાં અને ચાડી ચુગલીના કામમાં તે હોશિયાર છે. તેમનાં લાઘ-લાભીની એકાંતની વાતો છાની રીતે રહી સાંભળવાનું અને તે તેમની બાને કાને પહોંચાડવાનું તેમ જ લાઘના દેખતાં લાભીને દલકા પાડી નીચ, વેશ્યા, રાંડ કહી લેવાનું અને ઘરમાં ચોરીઓ કરી તેનું આગ લાભીને માથે ચડાવવાનું તેમને બાળપણથી શિક્ષણ આપવામાં આવેલું છે. તેમના એવા શિક્ષણને ક્ષીધે જ મારા જીવનની પાવમાલી થઈ છે.

મારો જન્મ થયા પછી તરતજ મારાં માળાપત્નિ સુખ મારા
લાગ્યમાંથી ચાલી ગયું છે. એક મારા પિતરાઈ કાકાને ઘેર કાકીના
કપરા સ્વભાવ નીચે હું ઉછરી છું. દસ વર્ષની ઉંમરે માઈ લગ્ન
કરવામાં આવ્યું હતું. મારા પતિની ઉંમર પણ એટલી જ હતી; એટલે
અમે પ્રસાર બહુ નાની ઉંમરે શરૂ કર્યો હતો; છતાં હું સ્વામીને
સ્નેહ સંપાદન કરી શકી નથી. જે આખરફાર કુટુંબમાં માઈ લગ્ન
થયું છે, તે કુટુંબની દીકરીઓને તેમના સાસરામાં સુખ ભોજ્ય
અને તેમના ધણી તેમનો પડો બોલ જીવે એવા હોવા ભોજ્ય;
જ્યારે દીકરાની વહુ ગાય જેવી ગરીબ ભોજ્ય અને સાસુ, નર્ણ
તેને દમે તથા શુભામી પેટે ગણે તેમાં હરકત ન હોવી ભોજ્ય;
દીકરીના સાસરામાંથી તકરાર આવે તોપણ તે બિચારી ડાહી
દીકરી હરે; જ્યારે દીકરાની વહુના ગીણા ગીણા દોષો બોળા તેના
બાપની સાત પેઢીને ગાળો દેવાય અને તેને વસ રાખવા પુત્રના
કાન બંધેરાય. મારા સ્વામીના કાન હંમેશા એવા બંધેરાતા કે મારો
અભાવ દિવસે દિવસે તેમના હૃદયમાં વધતો જ જતો. પરિણામે
માઈ યૌવન વધવા લાગ્યું, તે સાથે મારા પતિનો મારા ઉપરનો
તિરસ્કાર પણ વધવા લાગ્યો. ઘટના એવી બની કે હું અકાર
વર્ષની મધ્ય તે વેળાએ મારા યૌવનનો વસંત સમય હોવાથી માઈ
બ્રહ્મચર્યવ્રત અખંડ હોવા છતાં પણ મારા યૌવનનો સુંદર ગીતે
વિકાસ થવા લાગ્યો. અન્યને જાણીને આશ્ચર્ય થશે, પણ હું
સત્ય જ કહું છું કે મેં મારા સ્વામીનું રાખનરચાન કદી પણ ભોળું
નહોતું. હું હંમેશા મારી સાસુની પાસે સહ રહેતી. રાત્રે મોડી
રાત સુધી તેમની ચરણસેવા કરવાનો અને પરાડીએ વહેલાં ઉઠી
કરી દેવાનો મારે માથે ફરજિયાત કર હતો. ઘરમાંથી ઘી-ગોળ
પેસો ખાધ મદમસ્ત બનેલી મારી નણંદો સુવસણી અને મરીમ
ચલાતી; જ્યારે મને ટાહું-શીળું પેટપૂર અન્ન પણ ન મળતું; છતાં
! ઢેંગીલી ધુતારી ચલાતી. તેમનું જરા માથું કુખતું કે સરોર

હારે ચતુ તો તરત વૈવ-હાઠરને બોલાવી ઉપચાર શરૂ કરાવાતા; ત્યારે હું આખા ધરના તમામ કામના બોળને લીધે ચરીરે કૃષ્ણ બની ક્ષીણ થતી જતી હતી; છતાં એહી, આળસુ, હરામ હાડકાની અને લુચ્ચી ગણાતી. હિન્દુ સંસારના સાચા નમુના જેવા આ કુટુંબમાં મારા દિવસો કેવી રીતે ગયા, તે હું વિસ્તારથી લખતી નથી. જે બહેનોને એવી મહાવંચણામાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે, તેઓ આ વાત સહજમાં સમજી શકશે. મારા સંસારમાં નિષ્ફળતા લાવવામાં મારી સાસુ તથા નણંદાએ કાંઈ ખાટી રાખ્યું નથી અને તેથી જ દેવામીનો પ્રેમ હું આ જીવનમાં મેળવી શકી નથી. સંસારભરમાં દેવામી સિવાય માફ બીજું કોઈ આત્મજન નહિ હોવાથી આ હૃદયનો બાર કોની પાસે ખાલી કર્યો? દલભાગિનીની ગંભીર મર્મવેદના અને નિરાશા કાગળની ધરતી ઉપર આજથી ચીતરી ખતાવવાનો રસ્તો હું હાથ ધર્યો છું.

x x x x x

તા. ૫-૨-૧૦: આજે મારાં લગ્નને આઠ વર્ષ પૂરાં થયાં. મારા દેવામીએ એકવાર પણ એ બાબતનો વિચાર કર્યો નથી. મેં પૂર્વજન્મમાં કોઈ મહાન પાપ કર્યું હશે કે જેના પ્રભાવથી અત્યારે આટલું દુઃખ છે. દેવામી ઉપર હું ફટલો રોલ કર્યો છું, તે શી રીતે ખતાવું? તેઓ જ માફ સર્વસ્વ છે. તેમનાં ચરણોમાં આશ્રય લઈ મારો જીવન-સાર્થક થયો છે. પણ અફસોસની વાત છે કે એક પણ દિવસ તેમનું હસતું મોહું મેં જોયું નથી. મારી સાથે લગ્ન કરી તેઓ સુખી થયા નથી. જો મને આવા દુઃખના દાવાન-લમાં મળતી રાખવી હતી તો તેઓ યા માટે પરણ્યા હશે? પણ નહિ, એ બધો મારા નસીબનો વાંક છે. જે સુખ સંસારમાં મારા કંઈ લખાયું નથી, તેને માટે હૃદય આટલું બધું આતુર કેમ રહે છે? હે પરમેશ્વર! મારા હૃદયમાં જળ આપો.

x x x x x

તા. ૮-૨-૧૦ : આ જીવનમાં હવે કંઈ આશા રહી નથી.
હું મનુષ્યજન્મ વૃથા જન્મી છું. હે પરમેશ્વર ! મારું હૃદય બહુ
દુર્બળ છે, જો તમે બળ નહિ આપો તો તેના કંકડા થઈ જશે.
મનને વશ કરવા બહુ યત્ન કરું છું; પણ હૃદય કાઠી જાય છે. રક્ષા
કરો, ઇશ્વર રક્ષા કરો. ઓળખતિને સંસારનાં પ્રલોભનો ક્રેટલીક
વખત બહુ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞાને
જો વિકારવશ બનતાઓ ક્ષણિક મોહમાં પડી ગુમાવી બેસે છે અને
પોતાનાં ઉભય કુળને કલંકિત કરે છે, તેવી કુળકલંકિની
કામિનીઓને ધિઃક્રાર છે. હું એવો ધિઃક્રાર મારા સિર ઉપર નહિ
વહોરી લઉં ! દયાળુ ઇશ્વર ! મેં માંગ્યું છે કે તમે દયામય છો.
મારો પરોક્ષાને માટે આટલું દુઃખ, આટલી વિષમ કસોટી હોય નહિ. હું
માગે દરજ્જ અઢા કરવામાં બહુ કાળજી રાખું છું; પણ દેવાગીતા મોઢા
ઉપર સંતોષનું ચિહ્ન જોઈ શકતી નથી. પ્રભો ! હવે તો હવે ચાલ છે !

તા. ૪-૬-૧૦ : આટલી મુશ્કેલીમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો; પણ
મનને વશ કરી શકી નહિ. દિવસે દિવસે શરીર વધારે ક્ષીણ થતું
જાય છે. નણ્ણનાં મહેણાં અને સાસુનો જીલમ અત્યંત વધી પડ્યો
છે. કાંઠે અટક્યાળી નાની નણ્ણદીએ દાળમાં વધારે મીઠું નાંખી દીધું
તેનું આજ મારે માથે ચડાવ્યું અને આખા ઘરમાં મને અકારી
કરી મૂકી ! આ વર્ષે અથાણુ બમડ્યું એમાં મારો શો અપરાધ ?
સાસુજી દરરોજ એ નિમિત્ત કાઢી મારા બાપની ત્રણ પેઢીને ગાળો
દે છે. આજે તો તેમણે થોડા હાથઉપલો પણ કરી લીધો. અત્યાર
સુધી તે પોતાના ચિરજીવીના હાથે મને મેઘીપાક ખવરાવતાં હતાં;
પરંતુ આજ તો તેમણે પોને જ તરદી લીધી ! બળ્યું આ જીવતર
અને બળી આ સમાજની ધાતકી રૂઢિઓ ! જ્યાં સુધી આ દેશમાં
ઘેર ઘેર મારા જેવી પુત્રવધુઓ રીઝાય છે, ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર
ક્યાં થવાનો છે ? પ્રભો ! ભારતના ભાગ્યમાંથી આ કલક દૂર કરો.

તા ૨૦-૬-૧૦ આજે દઢ નિશ્ચય કરે છું કે મારા મનને ઉદાસ નહિ કરે પત્ની તરીકે મારી ફરજ એ છે કે નિરંતર માં મારા પતિનું કલ્યાણુ ઇચ્છુ પરમેશ્વર ! એમને લાણુ આપુએ આપણે અને સદૈવ સુખી રાખણે. મારા હૃદયની વેદના હું એમને નહિ જણાવુ સ્વાર્થત્યાગ અને નિષ્કામસેવા એ જ આ દેશન સ્ત્રીઓનું પરમ ધ્યેય મનાય છે હું એ ધ્યેય શા માટે ચુકું યૌવનના દુર્દમનીય આવેગમા જે સ્ત્રીઓ બહુધા એક જ બાબત તરફ લક્ષ આપે છે, તે સ્ત્રીઓ પરિણામે અનીતિની ઉડી ગર્તામ પડે છે બજારની મીઠાઇમા જે માર હોય તે જ અનીતિના માર્ગમ સાર હોઈ શકે ! પ્રભો ! મને એ ન્સ્તાથી બચવાનું બળ આપજે

x x x x x

તા ૧૨-૭-૧૦ આજે મારા જીવનમા એક ભયંકર બનાવ બન્યો છે. ભયંકર જવાબામુખીનો બહુ ખૂરી રીતે રજાટ થયો છે. માગ સ્વામીના પુરુષોચિત વિકારે અવળો પંથ પકડ્યો છે. હાથ હાથ ! એ અનાચારે શા શા અનિષ્ટ પરિણામે નહિ નીપજે ! મારી સાસુ હજુએ સમજતા નથી મારા દેવ ! મારા નાથ ! આ શું કર્યું ? તમારા ચરણોમા મેં શું અપરાધ કર્યો છે ? મને બજારીને વધારે બાળવાનો રસ્તો તમે શા સાફ લીધો ? હવે મારાથી નહિ જીવાય ! હૃદયના દુકડે દુઝડા થઈ ગય છે ! સોહીના એક એક બિંદુમા નિરાશા ભરાઈ ગઈ છે ! સ્વામી ! હું ઇર્ષ્યા નથી કરતી અધર્મના અનિષ્ટ પરિણામની દૃષ્ટનાથી કેમ છું ! તમે બીજી સ્ત્રી પરણો ! તમારી દાસી રૂપે જીવનગર અજાયબ પાળી રહીશ. પ્રભો ! પરનારીનું સુખ ઝાઝવાના જળ જેવું છે, એટલું જ નહિ પણ પરિણામે મહા ભયંકર અને વિધાતક પરિણામ લાવનાર છે. તમે એનાથી દૂર થાઓ, માનમિક દુર્નમતા દ્વારા ઉત્તમ ભાવનાઓનું સેવન કરો. મનમા જે ભાવના પ્રબળ હોય છે તે જીવનમા પ્રત્યક્ષ થાય છે, કારણ કે માણસનું જીવન એના આદર્શો

નું જ અનુકરણ કરે છે; આ 'હું' કાંઈ તમને ઉપદેશ નથી કરતી 'પણ' મારા નાથની કીર્તિને કલંક લાગે એ સહેવા જોઈતી શક્તિ નહિ હોવાથી માત્ર વિનંતિ કરે છું.

x x x x x

તા. ૨૫-૭-૧૦: કામે તો મેં સ્વામીનાં ચરણ પકડી બહુ જ વિનંત્યા; પણ તેમના હૃદય ઉપર તેની કાંઈ અસર થઈ નથી ! જે કુળમાં ભક્તોં ભાર્યાથી અર્ચનું રહે છે, તે કુળનો વિનાશ થાય છે, એવું આર્યશાસ્ત્રો કહે છે અને તેથીજ દયામય પ્રભો ! તમને પ્રાર્થના કરે છું કે મારા પતિના કુળને ચિરાયુ કરજો. તે ગમે તેવા છે પણ એમનાથી મારું સૌભાગ્ય ઉજળું છે. આ મંત્રારમાં પતિ એજ સ્ત્રીનું સર્વસ્વ છે, સ્ત્રી એટલે ભર્તૃહરિના' કથન પ્રામણ્યે ચદ્મર્તુરેષ દ્વિતમિષ્ઠતિ તત્કલ્પમ્.-જે સ્વામીનું દ્વિત ઇન્દ્રિય એજ સ્ત્રી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં આર્યસ્ત્રીઓ પોતાનું ગૌરવ ધરવા દેતી નથી અને તેથી જ નવલરામબાપ્તએ માયું છે કે:-

નારી ફૂલ શુભાળનું સૂકે કે કરમાય,

કે કાઢે વણકાળજી, તોયે ભતિ સુગંધી ન ભય

મંત્રારનું નૂર છે નારી.

x x x x x

તા. ૩૦-૭-૧૦: પ્રભો ! હું જુલું છું. રંકના ભાગ્યપાં રત્ન કદી પણ જાળે ? દરિદ્રીને સ્વપ્નમાં મળેલા વૈભવનું સુખ કેટલા દિવસ પહોંચે ? જીવનના આરંભકાળની મારી સર્વ આશાઓ કાળના વહેવા સાથે પાણીના રેલાની માફક આવી ગઈ છે. મધુરા સમયમાં કરેલા ભાવીના વિવિધ વિચારો, મનઃસૃષ્ટિમાં જોએલા સુખના ચળકતા રંગો અને હૃદયમાં પોષેલી સુખની આશાઓ ભવિષ્યના માદ અંધકારમાં લય બની ગએલ છે, અત્યારે કેવળ નિરાશામય હજીભાગી જીવન વ્યતિત કરે છું, અધિકાર વિના કરેલી સુખની આશાઓ ક્યાંથી ફળે ? દયાળુ પિતા ! આ રંક બાલિકાની

વિનતિ ધ્યાનમાં લેજો અને સંયમનું નવીન બળ આપજો. હું મારા હૃદયમાં મારા સ્વામીનું પૂજન કરું છું, ફળની આશા મને મુદ્દલ નથી.

x

x

x

x

x

તા. ૧-૧૨-૧૦: રક્ષા કરો. સ્વામી રક્ષા કરો, મારા દુઃખ નારીશ્રવણના તમે તારણકર્તા છો. શું હું તમારી સેવિકા થવાને યોગ્ય નથી ? તમારું ગૌરવ મારી દૃષ્ટિમાં દેવતાઓ કરતાં પણ અધિક છે. હું કુલાંગનાના પવિત્ર પદની અધિકારિણી છું. મેં યુવતીસુલભ કપટ વ્યવહાર તમારાથી કદી પણ કર્યો નથી. આપણે લગ્નના પવિત્ર બંધનથી બધામાં છીએ તથાપિ આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છા, રૂચિ-પ્રવૃત્તિ આપણે એક બીજા પ્રતિ કદી જાણ્યા નથી. હિન્દુસમાજમાં એવી રીત પણ નથી. માતાપિતા જ લગ્નની સર્વ વ્યવસ્થા કરે છે. વિવાહ પહેલાં વરકન્યા એક બીજાને શુભ દૃષ્ટિથી જોઈ પણ રાકતાં નથી. જો કે તમે તો એકવાર લગ્ન પહેલાં તમારા મિત્રોની સાથે આવી જાનામાના મને જોઈ ગયા હતા અને મારા સૌન્દર્યથી પ્રસન્ન થઈ તમારા મિત્રો આગળ મલકાતા હતા. સ્વામી ! ક્યાં ગયો તમારો એ સૌન્દર્યાનુરાગ ? આઠ આઠ વર્ષ લગ્નને વીતિ જવા છતાં હું હજી અવિવાહિતાની અવસ્થામાં જ છું. મને એનો અકસોસ નથી. હૃદયીપર્યંત તમારી છાયામાં હું મનઃસંયમ રાખી શકું; પરંતુ તમારા અનીતિના વર્તનથી હું કંપું છું, મારા હૃદયમાં તમારા પ્રતિ પ્રેમનો અખંડ ધોધ વહે છે; પરંતુ ક્યાંકિની કુલટાઓ જેવા હાવભાવ અને નખરાં કરી તમને રીઝાવવાની કળા હું જાણતી નથી. નાથ ! એ બદારની ટાપટીપમાં ન રસાઓ. આ કલિયુગ છે. કુલટાઓના કુચ્છમાં પડનારાઓનો સહજ વિનાશ થાય છે. પ્રભો ! બચાવો.

x

x

x

x

x

તા. ૩-૧૨-૩૨ : સાસુનો અમાનુષ છળ વધતો જાય છે.

મારી સાથેનું તેમનું વર્તન ભયંકર થયું છે. સમાજની એ પણ વિચિત્રતા છે કે સ્ત્રીને એક વખત સાસુપણું આવ્યું એટલે તે પોતાની એક વખતની વહુની દયા ભુલી જાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને સાસુપદ મળ્યું એટલે ધ્વજપદ મળ્યા જેવું લાગે છે. પુત્રવધુને પીડવા શિવાય તેમને બીજો સંકલ્પ જ થતો નથી ! સાસુની દૃષ્ટિમાં વહુ પણ સમાન ભાસે છે, પણના જેવું તેની પાસેથી કામ લે છે, અને પણ પ્રમાણે તેને ત્રાસ આપે છે. સમાજમાં સાસુ એ એક ભયપ્રદ શબ્દ થઈ ગયો છે. જુલમથી વર્તનારો અધિકારી, ત્રાસ દેનારો શિક્ષક અને એવા જ બીજા જુલમ કરનાર કોઈ બીજી વ્યક્તિ કરતાં સાસુનો ત્રાસ મહાન છે. પણને જે દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તે દૂર કરવા માટે આપણા સમાજમાં દયાળુ આગેવાનોએ 'પણ દુઃખ નિવારણી' સભાઓ સ્થાપીને તે સંસ્થાદ્વારા પણ ઉપરના જુલમ નિવારવાનું કામ કંપાટાથી શરૂ કર્યું છે. પણને કોઈએ માર મારવો નહિ, તેમના ઉપર વધારે બોલો મૂકવો નહિ, તેમની પાસે વધારે મજલ કરાવવી નહિ—આવા પ્રકારના એ સભાએ નિયમો કરેલા હોય, તેની વિરૂદ્ધ આચરણ કરનારા ઉપર કામ ચલાવવાંમાં આવે છે; પરંતુ સમાજમાં ઘેર ઘેર પુત્રવધુઓ પીડાતી હોય તેમના દુઃખ નિવારણ કરવાની જવાબદારી કોઈ શિર ઉપર લેવું નથી; આ ઉપરથી વહુ એટલે પણ કરતાં પણ નીચ ! પણ કરતાં પણ દુર્દેવી ! ! મને જેતાં જ મારા સાસુજીને આવડત ક્રોધ ચડે છે. વહુને ત્રાસ દેવાના સમાજમાં જેટલા પ્રયોગો છે, તે સર્વ પ્રયોગો તેમણે મારી ઉપર અજમાવ્યા છે. કાલે સવામણ ડાંગર ખંડાવી તેમાંના ચોખ્ખા કણુકો વગેરે જુદાં પાડવાનું કામ તેમણે મારી એકઠીની પાસેથી લીધું હતું. દરરોજ વીસ વીસ બેડાં પાણી હું એકઠી કૂવા ઉપરથી ભરી લાવું છું. આજે મારૂં માથું જરા ચડ્યું હતું. છતાં મધ્યાહને મોણો મણુ ધઉં મારી પાસે દગાવ્યા અને પછી ઘરનાં તમામ માણસોના કપડાં આપી મને ઘેરવા મોકલી. કપડાં ઘોતાં સાજુ જરા વધારે

વપરાયો તેમાં તો મારી માની ત્રણ પેટીને ન દેવાય તેવી ગાળો દબ વાળી. આ વખતે ઘરમાં આસતેજ વહેલું ખૂટી રહ્યું તેનોય હોય મારે માથે આવ્યો. શું હું પી જતી હમ્મશ ?! મારી કેટલીક બહેનોને આમાં અતિશયોક્તિ લાગશે, પરંતુ મારું આ આત્મકથન અક્ષરસઃ ખરું છે. ગુલામગીરી જેટલી કડીન છે, પરદાસ્ય જેટલું અસહનીય છે અને પશુતા જેટલી શોચનીય છે તે કરતાં વહુપણું વધારે કડીન, અસહનીય અને શોચનીય છે. સેંકડે નગ્નાણું સામુઓ પુત્રવધુને ગુલામવૃત્ત્ય ગણે છે. સામુપણું એટલે એક પ્રકારનું માતૃત્વ છે, એવું સમજનારી સ્ત્રી મહિલાસમાજમાં સેંકડે એક પણ મળવી મુશ્કેલ છે.

* * * * *

તા. ૪-૧૨-૧૦ : સમાજની વિવેકશક્તિની હું શી વાત લખું ? દંપતીના કેટલીક જગ્યાએ સ્વભાવ નથી મળતા આવતા તો કેટલીક જગ્યાએ દરિદ્રતાને લીધે સુખનો લોપ થઈ ગયો છે. કોઈ જગ્યાએ પ્રતિદિન અણુખનાવ રહે છે તો કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રી-પુરૂષ એકબીજાથી નિરંતર અસંતુષ્ટ રહે છે. આ દેશની લગ્નની પ્રથા જ વિચિત્ર છે. જ્યાં યોગ્યતા વિના સર્વ કોઈને પરણવાનો અધિકાર હોય ત્યાં દુઃખની પરંપરા જ હોય ! અમારા ખાડોશી રામરાવ વકીલ શક્તિ-હીન છે. તેમની પત્ની અત્યંત દુઃખિની છે. એ બાઈ કોઈને મોઢે વાત કહી દે એ બચથી તેઓ તેને પિયર જવા દેતા નથી. લખતાં વાંચતાં એ બાઈને આવડતું નથી કે જેથી પત્રવ્યવહાર પણ કરી શકે ! થોડાં વર્ષો સુધી તો તેણે સતીત્વ સાચવ્યું; પણ આખરે ભંગ થઈ ગયો. એક છોકરો થયો છે; પણ વકીલને તેની પરવા નથી. તે પોતાની નિર્બળતા છુપાવવા આજે છે. આવી રીતના જોડામાં સુખનું સ્વપ્ન ક્યાંથી હોય ? મારી એક બહેનપણીનો પતિ ઘરની કામ કરનારી ચાકરડીને રાખી રહ્યો છે. તે એને પ્યારથી ઘરમાં રાખે છે. પત્ની રાતદિવસ દુઃખથી બળીને ભસ્મ

યદ્ય જાય છે પણ તેની એ દરકાર કરતો નથી, આવા દંપતી
પણ દુનિયામાં પડ્યા ॥ હું એ સર્વ ઉપરથી ધડો લઉં છું અને
મારા મનને આશ્વાસન આપુ છું પ્રભુએ મારા અભાગિનીના
નસીબમાં સુખ લખ્યું હશે તો મારા પતિ જતે દિવસે પણ સમ-
જગે બાકી અત્યારે તો સાસુ-નાણુદના લુપ્તમ સહન કરી શાંતિ
રાખ્યા વિના છૂટકો જ નથી પ્રભો ! તું મને એવું બગ કે જેથી
હું સુખ હું ખ મહેનાઈથી સહન કરી શકું. તું મને એવી શક્તિ
આપ કે જેથી કુટુંબમેવા અને પતિમેવાદારા તારો પ્રેમ હું મા-
ર્યક કરી બતાવું મ્હાવા અને સહેવાના મહામંત્ર વિના બીજી
કંઈ બળવાન નીતિ મ્હીને સફળિત અપાવી શકે તેમ છે ?
હસતાયે પરાણો અને ગડતાયે પરાણો, તો પછી રડીને હું ખ સહન
કરવા કગ્તા હમીને મહન કરી તેને દેરી તપ માનું તો અન્ત-
કરણ પણ શાન્ત રહે અને તપનું ફળ પણ મળે ! પુણ્યમાર્ગનો
પ્રતાપ અજ્ઞ છે સેવાધર્મનો પ્રભાવ જ્વલત છે વાદ્યાની પા-
છગનો સૂર્ય કદાચ નજરે ન પડે, તેથી તે નથી એમ શી રીતે
કહેવાય ? મારી વિશુદ્ધ ભાવનાઓ મારી જીવનનૌકાને કોઈ
અણકલ્પ્યા બાવી તરફ લઈ જશે અને પુણ્યમાર્ગને તે
વધારે સુચવશે

x

x

x

x

x

તા ૫-૧૨-૧૦ હૃદયના ઉત્તરાતા આસુ નિષ્ફળ થતા
જથ્થામાં છે લાગણીઓના પરિપાક માટે જગત્માં સ્થાન જ નથી
પ્રેમને મૂર્તિમાન કરવાની ધૂમી ધમ્મજા છે, પણ દુનિયામાં તેમ કર-
વાની અનુકુળતા નથી લાગણીવરો હૃદય ખોલી શકતી નથી
ખોલુ તો કોઈને તે જોવાની દરકાર નથી મારા સ્વામીનું હૃદય મારા
સ્વાધીન નથી હું તે શુભાવી બેડી છું જગત્ તેથી મને અન્ય ભાસે
છે, કાગણું —

સુખી દુઃખી કરી વિશ્વમાં રોકે,
હૃદય એકદુઃખ ના બોલું કશું !
હૃદય બે મળ્યું તો બધું મળ્યું !
હૃદય બે નહિ તો નહિ કશું !

મારી રચૂળ જીંદગીને સૂક્ષ્મ જીંદગીથી જુદી પાડનાર એ હૃદયદાન મને મળ્યું નથી. જીવનપંથમાં પ્રિયતમનો સહવાસ નથી. સંસારક્ષેત્રમાં નાનાં, નિર્દોષ બાલુડાંનાં જ્ઞાનને પ્રસાદ નથી. શું મારે મૃત્યુ સુધી નિરંતર આ જીવનભર એકલા જ રહેવાનો હશે ? પતિનો પ્રેમ મને મળી શકે એમ નથી તો શું પ્રભુનો પ્રેમ મને એના પ્રકાશમાં જીવન ગાળું એટલું બગ નહિ આપે ? અત્યારે મારો પંથ મને અંધકારથી ભરપૂર લાગે છે; પણ આશા છે કે પ્રભુજી મને સન્માર્ગે પ્રેર્યા કરશે ! પાર્થિવ જીવનનો મોહ તજી દેવાનો હું પ્રયાસ કરું છું, હવે આત્મત્યાગનો છેલ્લો પાક મારે શીખવાનો છે. જમે તેટલા પ્રયાસ કરીશ તો પણ મંસાર મહામાગરમાં ખરાબે ચડી ગએલી, સૂકાન કે શદ્ધ વિનાની મારી જીવનનોકા કડી કિનારાપર સહીસલામત પાછી આવી શકે તેમ નથી. હૃદયમાં ભડ-ભડ સળગતી અગ્નિની જ્વાળાઓ દહન કર્યા સિવાય વિરમવાની નથી, જીવનની ઉપાનો હૃદય થવાનો નથી અને. સંસારપાટે સ્વર્ગ મેડાવાનું નથી. સંસારની સૌભાગ્ય કુંજોમાં કુંચની વિધાનો બની જીવનના જમખવજ ઉડાડવાનો દુવિચો ભક્તે ગર્જના કરી પ્રબોધ કરે; પણ અહીંનાં રૂઢિતાં બંધનો ક્યાં એને સફળતા મળવા દે છે ? હંમેશા મારા સ્વામીની પાસે તેમની બહેનો અને બે મારા અવશ્ય ગાયા કરે છે અને તેને લીધે દંપતીધર્મનો પહેલો 'સિદ્ધાંત' જે મનમેળ અથવા અંતરની એકતા તે અમારામાં મુદ્દલ નથી. ગામના નીચ માણસો અમારા અણુજનાવની વાત બાણી ગયા છે, તેથી મારા સતીરવનો સંહાર કરવા તેઓ મહા પ્રયાસ ચલાવી રહ્યા છે; પણ હું સાદાઈ અને સંયમનાં શસ્ત્રો સજ્જ રાખીને રહું છું એટલે

મને કાષ્ટનો ડર નથી. મારી મોટી નાણુંદ મને અવળા પથમાં ઉતારવા તત્પર છે. કારણ કે તેઓ શીંગનાં સડેલાં છે; પણ હું ક્યાં એવી અજ્ઞાન છું કે એક ભવમાં બે ભવ કરે! મારા સ્વામીને દુરાચારના માર્ગમાંથી ધન્ય જવાવરો; પણ શું તેઓ અનીતિએ ચાલે, મારે મારે પણ અનીતિએ ચાલવું? પતિને પ્રભુ માનવાની ભાવના આ દેશની સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં જ્યાંસુધી ચાલુ છે, ત્યાંસુધી કાંઈક ઠીક છે; પછી તો હિન્દુ સ્ત્રીઓને કાષ્ટ નરકમાંથી નહિ ટકવા દે! ભલે મારા વડાલાનું વડાલ નથી, ભલે દુનિયાની ખૂશાઈ અને સમાવડાલાંની નફ્ટાઈ મને પીડયા કરે છે; પણ હું મારા મનથી મગર છું. જીવનનો જે આદર્શ મેં સ્વીકાર્યો છે, તેમાં વફાદારી અને ભક્તિ મને સળંગ જનાવરો. પછી હું આત્મશોધન મરણતાથી કરી શકીશ અને સંસારમાં આવીને આત્મશોધન સિવાય માણસને ખીજું શું કર્તવ્ય હોય છે ?

x x x x x

તા. ૬-૧૨-૧૦: આજે મનમાં બહુ અકળામણ થતી હતી. તેથી પાડોશીને ત્યાં ધડીવાર જવા તૈયાર થયું; પણ મારા સાસુજીએ મને અટકાવી પગમાં એક લાકડી મારી. હું બારણા વચ્ચે પડી ગયું અને કમાડનો ખીલો માથામાં વાગવાથી લોહી નીકળ્યું. તેમણે આખા મહોલાની બાઈડીઓ એકઠી કરી. મેં માથું ફેલી નાખી જોઈને લોહી ઠાઠ્યું છે; એવો આરોગ્ય મૂક્યો. પડ્યા ઉપર એ એક પાટું । સાંજે પાડોશમાં રહેતી રંભાએ આવી મને વધીકરણનો દોરો કરાવવાની સજાહ આપી, પણ આ સંસારમાં મારે મતીત્વ એ જ મોટું વધીકરણ—મેસમેરિઝમ—હીપનોટીઝમ અને મંત્રમજ છે! આ જન્મમાં તેનો સદુપયોગ નહિ થાય તો આવતા જન્મમાં પણ તે મને બહુ હિપનોટીઝમ થશે. દુનિયાને મારી દરકાર નથી પણ જેનાં નયનો ભાવીનાં અંતર બેઠી શકે છે, તે નિરંતર મારો ભાવનાઓ તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા કરશે. મારું શોકમંગીત જે અતિ ગદન અને હૃદયસ્પર્શી ગાન જવાવે છે, તે વિશ્વવીણાના વિશુદ્ધ ગાયનના સ્વરો

સાથે સુમત્રાદી બનશે અને પરિણામે મને આત્મદર્શનની ઝાંખી
યશે કાળની દિવાલોમા કામ કરતા આપણે સર્વ લાવિનાં કર્મકાર
હીએ આપણે આપણુ કામ એવી ઉત્તમ રીતે કરવુ કે જીવગી
અપૂર્ણ રહે નહિ મારા પતિ ગમે તેવા છે, પણ હું તો ભવોભવ
એ પતિની સેવા માગુ છુ હિન્દુ આર્ય અનગા ખીન્દુ શુ ધર્યે ?

x x x x x

તા ૭-૧૨-૧૦ જેમણે મહાસાગર ખેડ્યો નથી, તેમને
ભરદરિયાના તોફાનનું ભાન ક્યાથી હોય ? હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબમા
જે બહેનો કમકામ નથી તેમને સાસુ-નણુદના જીનમની કંપના
ક્યાથી આવે ? માફ શુભ અને પ્રસિદ્ધ દુખ અકચનીય છે જાને
કહું અને કોણ સમજે ? આઠ વર્ષો થયા દુખને દરિયે નાવ ચડ્યું
છે સુખનો કિનારો ક્યાય પણ દષ્ટિગોચર થતો નથી બાળપણમા
સખળ અભિલાષાઓ હતી ! મનના એ હવાઇ કિલ્લાઓ હેઠા પડ્યા
છે રાક મરીખાઇમા અવતરી-ઉછરીને સુખની પયારીમા મીઠી
નિદ્રા પણ કદી લીધી નથી ! મને સસાર માટે હેત હવું માન હતું
આશા હતી પણ અત્યારે કામ નથી માનસિક પારતાપ અધિક
પીડા આપે છે પતિની સાથે જીવનમાર્ગમા ચાલી સંસારની
સુન્દરતા વધારવામા તથા તેમા સહયતા ખીલવી પ્રભુએ બહેતી
ચક્તિઓદારા મજુની પ્રજ્ઞતાનો જન્મતને ખ્યાલ કરાવવામા સ્ત્રીઓના
જીવનની મજાજતા હું એ સજ્જતા મેળવી શકી નથી, એટલે
માફ જીવન નકામુ છે કંગારા સસાર ઉપર હવે મને પ્રેમ નથી તે
દિવસ નાશિકના મેળામાં અનેક સ્વયંસેવકોએ અનાથોની સહાયતા
કરી હતી, કેટલાય લોકોએ વિદેશી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો,
કેટલાયે ધુવ્કોએ દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓને માટે બીજા માગી રૂપિયા
એકઠા કર્યા હતા, ઇશ્વર એ દયાળુ અને ઉદાર પુરુષોની સદા રક્ષા
કરે, પરંતુ એ ધુવ્કોનું ખ્યાન પોતાના દેશની દુર્દશા ઉપર કેમ નથી
જતું ? અત્યારે સમાજમા ઘેર ઘેર મારા જેવી અનેક દુખી અખ
ળાઓ રીમાય છે તેમના આર્તનાદ કેમ કોઈ સાંભળતું નથી ?

અંત્યજ્ઞેની ઉત્તતિ માટે હોંસીલા પ્રયત્નો અને તીવ્ર હરિકાષ જામી છે; પણ સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો માટે કોઈ વિચાર કરતું નથી.

x x x x x

તા. ૬-૧૨-૧૦ : કાલે આખી રાત રડવામાં વિતાડી તેથી આજ સવારમાં શરીર વધારે સુસ્ત થયું હતું. દર્મેશાં તો સૌથી વહેલી ઉઠી ધરમાંથી કચરો-પુંજો કાઢી, વાસી લોટા માળું છું. પણ આજે જરા મોડું થયું અને એટલામાં તો કર્કશા, શંખણી અને ડાહ્યુના વિશેષણો માંભળ્યાં. મને એ વિશેષણોની તો કાંઈ નવાઈ નહોતી; પણ પાછલે પહોરે કામમાંથી પરવારી ધડીબર આશ્વાસન મેળવવા પુસ્તક લઈ વાંચવા બેઠી તો તરત જ મારાં સાસુજી આડોશીપાડોશીને બેઠાં કરી કહેવા લાગ્યાં:—‘આ જુઓ મારી સુલક્ષણી વહુ! કામ તો એકેય આવડતું નથી અને પુસ્તકો વાંચી મોટી પડિતાઈ કૂટવી છે. રાંડને ભણી ભણીને વંદી જવું લાગે છે. મારા ધરમાં આ ટોંગ નહિ ચાલે.’ એમનો આ વાક્યપ્રવાહ એટલેથી જ અટક્યો હોત તો ધુળ નાંખી, પણ મારા હાથમાંથી એ ચોપડી ઉચકી લઈ તેને કાઢીને તેમણે ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા ! મારા હૃદયના એથી હજારો ટુકડા થઈ ગયા.

x x x x x

તા. ૨૦-૧૨-૧૦ : આજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે હવે આ જીવન વધારે લંબાવવામાં સાર નથી. સંસારયાત્રા સમાપ્ત કરવા માટે અગ્નિ, જળ અથવા વિષ એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક વસ્તુનું શરણું મેલું જોઈએ. મેં એ સર્વંધમાં ધણીવાર મુઘી વિચાર કર્યો, અંતે અગ્નિનું જ શરણું લેવાનો નિશ્ચય થયો. મારા શરીરમાં હવે અગ્નિ સળગાવી દઈશ કે જોથી સમાજના વિચારશીલ પુરુષોનાં અંતઃકરણ તપી જશે. આત્મચત્તનો સમય નજીક આવ્યો છે. મારા મૃત્યુ પાછળ કોઈ અશુભાત કરે તેમ નથી. હિન્દુસમાજમાં ઝૈરી મરી જાય તો કહેશે કે સડેલું ખાસકું ફાટ્યું ! એટલે હું હવે મહાન નિદ્રામાં નેમગન થઈ જઈશ કે જ્યાંથી ફરી કદી જાગવાની નથી. પ્રભો !

શું લખું ? હવે વધારે લખી શકતી નથી. આ જીવનનોંધ મારા જેવું દુઃખ વેઠતી આર્ય બહેનોને આશ્વાસનરૂપ થશે, તો મારો આત્મા સ્વર્ગમાં પણ સતોષ પામશે. જમ, હરિ ઓરમઃ

x

x

x

x

થું. મારી એ સદ્ગત શોક્યની જીવનકથા આ પ્રમાણે પૂરી થાય છે. એનો મર્મવેદના વાંચતાં મને હમેશાં ૨૬૦ આંખે છે હું એનો નિત્ય પાઠ કરું છું અને એમાંથી અજબ માનસિક બળ મેળવું છું. કેવી બહી અને સદ્ગુણી બાઈ ! પોતાના સંસારના મર્મધાતો મુગે મોઢે સહન કરી એ આ સંસારમાંથી ચાલી ગઈ છે. મારાં સાસુ અત્યારે આ સંસારમાં નથી, તેમજ મારી પાંચ નણદો પૈકી બે મોટી નણદો પણ નથી. નાની ત્રણેય નણદો વિધવાઓ થઈ છે અને તેઓ વારાફરતી મારે ઘેર રહે છે. તેમના વિચિત્ર સ્વભાવમાં હજી તફાવત પડ્યો નથી. મારા પતિદેવની ઉંડાસીનતા હજી જેવીને તેવી જ છે; પણ મારી એ બહેનનું ઉજવણ જીવન મારી સમીપ રહેવાને લીધે અને વધારે અકસોસ થતો નથી. જગતમાં જ્યાં જ્યાં સદ્ગુણ જેવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉત્સાહપૂર્વક નિખાલસપણે સ્વીકાર કરવો એ એક સમાજ પ્રત્યેનું ઋણ છે, અને એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ રૂપે જ આ જીવનનોંધ મેં જેમની તેમ આપી છે. તેનું સાસારિક કર્તવ્યપાલન એટલું ઉત્તમ, આદર્શરૂપ અને અનુકરણીય હતું કે તે આરિય પ્રસિદ્ધ કરવું અને અહીં છંદ લાગ્યું છે. હિન્દુસમાજનું એક પરમ દુર્ભાગ્ય છે કે અનેક અંતરમાં સુવાસ ફલાવતી અને અનેક જીવનમાં પ્રકાશ પ્રસારતી આવી દિવ્ય કૂલની કળીઓ વિકાસ પામ્યા પહેલાં જ કરમાઈ જાય છે; અને તેનું કારણ રૂઢિની અંધપરંપરા જ છે. અહીંની વિવાહ-પ્રણાલિકા એવી વિલક્ષણ છે કે તેના પરિણામે સ્ત્રીઓને જ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. સ્ત્રીપુરૂષની શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અને સામાજિક અયોગ્યતા જ અનેક દુઃખોનું પ્રધાન કારણ છે. જેઓ વિવાહને યોગ્ય નથી તેમના વિવાહ થવાને લીધે વિવાદનું પવિત્ર સુખ દુઃખમાં બદલાઈ જાય છે અને હર્ષની જગાએ વિવાદ પ્રકટે છે.

મારા પતિ કેળવાએલા છે, રસિક છે, મુત છે, પણ તેમનો
 બધો માનસિક વિકાસ પુરુષો અને કાર્ય-કલ્પનાઓ માથે છે.
 મંસાગ્રમાં એવી કલ્પનાઓ મૂર્તિમંત થવી તેમને અશક્ય જણાય
 છે તરુણવસ્થામાં માતા અને બહેનો આમળ પોતાનું કાષ્ટ નહિ
 આવવાથી મારી શોક્યને તેઓ અન્વાય આપી શક્યા હશે પણ
 અત્યારે મારા તરફ પણ ઉદારીન રહે છે તેનું કારણ શું હશે ?
 લગ્નથી આજમુધીમા પતિ સાથે એકાતમા મને ખોતવા-આનનાનો
 એક પણ પ્રમત્ર પડ્યો નથી ! તેઓ આખો દિવસ પોતાના
 કામમાં તથા સાજના કવળો પાડેલો અને મિટિંગોમાં એટલા
 બધા લીન રહે છે કે તેમને મારા હૃદયનો પ્રશ્ન જોવાની પુરસદ જ
 મળતી નથી મને ઘણીવાર પતિની માથે પ્રેમથી વાતો કરવાનું મન
 થાય છે, પણ તેમને મારી કાષ્ટ જ કિંમત લાગતી નથી બહાર
 સભાઓમાં અને સમાજોમાં તેઓ સ્ત્રીકેળવણી, નારીપ્રતિષ્ઠા,
 શૃદ્ધિ જોગવ વગેરે વિષયો ઉપર મોટા સુંદર બ્યાખ્યાનો આપે છે,
 સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવાના સંબંધમાં મારા રસિક લેખો લખે છે,
 પણ તે નધો માત્ર તેમનો સાહિત્યનો શોખ અને સરસ્વતીનો
 વિલાસ છે તેઓ એક મહા ધુર્ત લેખક છે હાથીના દાંત જેમ
 દેખાડવાના જુદા હોય છે અને આવવાના પણ જુદા હોય છે, તેમ
 તેમના લખાણોમાં અને વર્ણનમાં મોટો તફાવત છે તેમનો પરઓમાનો
 મોદ હજી ઓછો થયો નથી બચિયાર ઉપગત મદિરા-
 પાનનો હરામચરકો તેમને વળગેલો છે તેઓ પોતાને એક પ્રખર
 વિદ્વાન માને છે અને હંમેશ ખીજ લેખકોની નિંદા તેમના મોદમાં
 ચાલુ જ હોય છે સાધુના રૂપમાં તેઓ એક બચકર ગાયતાન છે.
 એમનું જીવન સુડેલના વામાં જેવું ■ વિનાયતી વિનાસના મોદમાં
 તેઓ આજકાલના મુદ્ધારાની બચકર રમણીવતા જોષ સકતા નથી.
 અને તેથી જ પ્રાણુદારક મૃમજળની પાછળ બચકર કરે ■ હું
 તેમની સ્ત્રી છું નાને મોઢે વધારે વાત શું કરું ? અળગાના આવા
 આર્તનાદની પણ તેમને કાષ્ટ અસર થતી નથી તેઓ રાતના બાર

એક વાગે દરરોજ બહારથી બાટલી ચડાવી આવે છે; ત્યારે તેમનું 'મોઢું' એટલું ગંધાય છે કે મને પાસે ઉભાં રહેતાંયે કંટાળો આવે છે; પણ શું કરવું? જો કોઈ વખત ઢાંઢ કહેવા જઈ છું તો મણુ મણુ મહાપ્રસાદ આપવો પડે છે. મારી શૌક્યનું નામ સુધા હતું અને જેવું તેનું નામ હતું તેવા જ તેના અમૃતમય ગુણો હતા; પણ મારા દેવામીની દૃષ્ટિમાં તે ઝેર સમાન હતી. આટલા ઉપરથી જ મારા પતિની વિશ્વક્ષણ પ્રકૃતિનો પરિચય સર્વ કોષ્ટને મળી શકશે. શુજરાતમાં તેમનું નામ અત્યારે મશહૂર છે, પણ તેમનાં કર્મો મને મહા લયકર લાગે છે. જો તેઓ પોતાની શુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી સારાં પુસ્તકો લખે તો સમાજને તેથી ઘણો લાભ થઈ શકે. આ જીવનનોંધની લેખિકા જીંદગીભર જહુ દુઃખ વેડી વેડીને મૃત્યુ પામી છે અને મારે પણ એજ પથે જવાનું છે; છતાં મારા વિદ્વાન પતિ તદ્દન બેદરકાર છે. સાક્ષરો વિપરીત થાય છે ત્યારે રાક્ષસો બને છે એ લેશ પણ ખોટું નથી. બહુલા શુભે ત્યારે તેની શુભની હદ રહેતી નથી; એ હું આજે પ્રત્યક્ષ જોઈ છું.

મારા લોભી માબાપને શું કહેવું? બીજા વરને આપવાથી ઈન્મા સુખી થશે એમ તેમણે ધાર્યું હશે; પરંતુ હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે મેં દેવામીને ઘેર આવીને એક પણ દિવસ સુખ જાતું નથી. મનની ચિંતાથી દિવસે દિવસે માઈ શરીર દુર્બળ થતું જાય છે. શરીરમાં કેટલાક મહાન બ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થયા છે. જીંદગી મને અત્યારથી જ બોજાવે લાગે છે. હું મોતને શોધી રહી છું. કારણ કે મારી શાંતિ મૃત્યુને પેલે પાર છે! હું આ દુઃખ સહન કરવાને તદ્દન અસમર્થ બની ગઈ છું. મારી જીંદગી જરબાદ થઈ ગઈ છે, મને મારા મરણનો અકસોસ નથી; પણ હિંદુસમારમાં મારા જેવી કેટલીએ દુઃખી બાળાઓ અકાળે સંસારના તાપથી બળીને મરણ ચરણ થતી હશે; એનો મને વિચાર થાય છે. હે પ્રભો! આર્પ સ્ત્રીઓનો તું ઉદ્ધાર કરજે અને સમાજનો મોટો દુર કરવાની સર્વત્ર સન્મતિ આપજે.

લ લિ તા

હું કોણ ? મારું નામ શું ? શું તે જાણવાની હજી છે ? ગુણ
 ઉપરથી નામ કહું તો મારું નામ અભિમાનિની છે । પશુ અરે
 એ ગુણ સેનો ? એ તો મોટો દુર્ગુણ । એ દુર્ગુણે મારી
 આટલી ખરાબી કરી છે । શું કહું ? મારી કર્મકથની કાષ્ઠની પાસે
 મન મૂકીને કહેવાતી નથી. વિચાર કરું તો મતિશૂન્ય બની જાઉં
 છું. ક્યાં જાઉં ? કયે સ્થળે જઈ દુઃખ ઓછું કરું ? મારું મન
 કાષ્ઠ રીતે શાંત થતું નથી, શુ મારા અભાગિનીના નસીબમાં સુખની
 છાંયડી નહિ જ નિર્માણ કરી હોય ? હાથ, તે પ્રાણુધાતક દિવસ મારા
 સ્મરણમાંથી જતો નથી. એ દિવસે જ મારું શરીર એર સમાન થઈ
 ગયું ! એ દિવસે જ મારા સંસારસુખના કિલ્લાઓ તૂટી પડ્યા. એ
 વખતથી જગત્ મારી દષ્ટિમાં રસહીન થઈ ગયું છે. સમગ્ર સંસારમાં
 હવે મારે ઉચે આજ અને નીચે ધરતી જ રહ્યાં છે. મેં હાથે કરીને
 મારા જીવનની ખરાબી કરી છે. દુઃખ, ત્રાસ, ભય અને ભાવિના
 વિચારોથી હું ત્રાસી ગઈ છું—દારી ગઈ છું. મારા બાપને ઘેર જાઉં ?
 ના, એ ઘરની શ્રીમેતાપ્રત્યે તો મારું સત્માનાશ વાળ્યું છે ! એનું
 તો હવે નામ જ ના લેવું ! મારા માટે વિધોએ આ એકાદી જીવગી

જ નિર્મોહ્ય કરી લાગે છે આશા દેવીના મૃગજળ જેવાં સ્વપ્ન ભેદ હીઝરાયા કરવાનું મારા લક્ષાટે લખાયું છે હું એ સધળું સહીશ મારી બુદ્ધિ-અભિમાનનું એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ પ્રભુની પાસે હું નિરતર માયું છું કે હે પ્રભુ ! તું મને ધોર નરકમાં નાખજે, પણ પૈસાદારની પુત્રી ન મનાવીશ ' હું ગરીબ આખાપને વેર જન્મી હોત તો શું મારી આવી દશા થાત ? લક્ષ્મીનો મદ કેવો અજોય છે ? તેણે આ જગતમાં કેવી ખરાબી કરી છે ? પૈસામાં બિનકુલ સુખ નથી આપતા ધનની રાજ્યગાદી કરતા સાસગના ધરની શુળી સ્ત્રીઓને માટે હજાર દરજ્જા ઉત્તમ છે ! પરપ્રયા પછી આજ હું ધણે વર્ષે સાસરે આવી છું, મને એકવીસમું વર્ષ જાય છે, પણ આજ સુધી મેં સાસરે જોયું નહોતું મારા મનમાં દેવામીના દર્શનની અભિલાષા કદી યદ્ય નહોતી મારા પિતા શ્રીમત અને સસરા ગરીબ એટલે મને પિતાએ મોકલી પણ નહોતી લગ્ન થયા પછી એકવાર મને દીવાળીનું આજી કરવા મારા સસરાજી જાતે આવ્યા હતા, પણ મારા ગર્ભશ્રીમત પિતાએ તેમને કહ્યું હતું કે 'તમારા પુત્રને પ્રથમ અર્થોપાર્જન કરતા શીખવો, પછી લલિતાને તેડી જાઓ. અત્યારે તેને લઈ જઈને શું ખવરાવશો ?' મારા સસરા તેથી ઉદાસ થઈને ચાલ્યા ગયા અને એ વાત મારા દેવામીના જાણવામાં આવતા તેમના ક્રોધનો પાર ગ્હો નહિ પોતાની નિર્ધનાવસ્થાનો તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર આવ્યો અને કાષ્ટ પરમુલકમાં જઈ દ્રવ્ય મેળવી લાવનાની ઇચ્છા તેમને દૈન્ય થઈ

મારું નામ લનિતા છે, પણ મારામાં સ્ત્રીઓને લાયક લલિત શુણ્ણની બહુ ખામી છે મારો સ્વભાવ એ વખતે બહુ વિચિત્ર હતો પત્ની તરીકેના મારા ધર્મનું મને મુદ્દલ જ્ઞાન નહોતું અદ્વાન અને અભિમાનથી મારું હૃદય ભરેલું હતું પ્રણય એટલે શું ? એ તો હું સમજતી જ નહોતી પતિ-પત્નીના પ્રેમની મને માહિતી નહોતી અને તેથી મારું હૃદય ધણે અંશે કઠોર થઈ ગયું હતું મારી માતા

... મૂકીને પરલોકવાસી થઈ ગઈ હતી; 'એટલે મારા પિતાના મંરકાર મારામાં ઉતરી આગ્યા હતા. પરદેશ જતાં પહેલાં મારા સ્વામીએ મને એક પ્રણયપત્ર લખ્યું હતું; પણ મેં તેના કાંઈ જવાબ આપ્યો નહોતો. પુરુષોને પીડવાનાં જેટલાં સાધનો સૃષ્ટિએ સ્ત્રીજાતિને આપ્યાં છે, તે સધળાં સાધનોનો આશ્રય લઈ મેં ધણા દિવસ મુઠ્ઠી સ્વામીને નિર્દય રીતે પીડ્યા હતા. હું સ્ત્રી છું. મારી નિર્દયતાનું અને અભિમાનિતાનું મોહું ઉઘાડીને હું શું વર્ણન કરું ? મેં હાથે કરીને દુઃખનો દાવાનળ સળગાવ્યો હતો. મારા સ્વામી તેને પોતાના પ્રણયરસથી સ્પર્શ કરવા ઇચ્છતા હતા; પણ હું એ આગને કુંક મારીને વધારતી જતી હતી. મેં એમનું હૃદય ઢેરહું પીડ્યું હતું અને એમની સાંમારિક મદસ્વાકાંક્ષાઓને ઢેરલી કચડી નાંખી હતી; એ વાત હું અંતઃક્ષોભથી લખી શકતી નથી. જે બહેનોએ સ્વામીને સંતાપવાનો પ્રયોગ કર્યો હશે અને જેઓ તે પ્રયોગમાં સફળ થઈ હશે; તેઓ મારા આ કથનનું રક્ત્ય સહેલાઈથી સમજી જશે. હું શું કરું ? સ્ત્રી જાતિની મૂર્ખતા પૃથ્વી ઉપર જેટલું તુકમાન થયું છે, તેટલું પુરુષ જાતિથી નહિ થયું હોય ! અવિચારિણી આગ-ગાઓએ સમાજની જેટલી ખરાબી કરી છે, તેટલી ખીખ ઢાઢએ નહિ કરી હોય ! અમે પુરુષોની જેટલી દુર્દશા કરીએ છીએ તેટલી દુર્દશા ખીખું ઢાઢ નથી કરવું ! અમારા મોહમાં અમે એમને એવા ન્યાયીએ છીએ કે તેઓ ઘણી વખત યાનસન્ય બની જાય છે. હજારોની ઉપર સત્તા ચલાવનારો પુરુષ એની ત્રણ ટકાની બૈરી આગળ મરીબ ગાય બની રહે છે, એ શું બતાવે છે ? સંસારના સરળ માર્ગમાં અમે ઠાટા વેરીએ છીએ. એકનો એક કુવાન દીકરો એ બદામની બાઇડીને રીઝવવા દૃઢ માગ્યાયથી જુદો રહે, એ આં વીસમી સદીના ત્રીયારાજ્યનો શું જોછો પ્રભાવ છે ? પણ સદ્ભાગ્યની વાત છે કે સધળી સ્ત્રીઓને હજુ આ વિદ્યાની પૂરેપૂરી માહિતી નથી મળી નથી; નહિ તો 'શુદ્ધિમાં આદરનોએ આશિ રેલાઈ' જશે

હોત અને મારા જેવી અભિમાનિનીને આવો પતિવિરહના દુઃખનો અનુભવ કરવાનો સમય આવ્યો ન હોત !

જગતને જેમ જેમ વધારે વિચારું છું, તેમ તેમ મમળવ છે કે તવંગર બનવા કરતાં ગરીબ રહેવામા વધારે આનંદ છે. શ્રીમંતાધથી મળતા મોજશોખ કરતાં ગરીબાધથી મળતા મીઠા ફળો વધારે સ્વાદુ હોય છે, એ લેશ પણ ખોરું નથી. કશ્ચા સર્વને પાળે છે, લક્ષ્મી નથી પાળતી. ધર્મ અખડ પ્રકાશ આપે છે, દીવો નથી આપતો. કીર્તિ આનંદ આપે છે, યૌવન નથી આપતું. પુણ્યનાં કર્મો સ્થાયી હોય છે, જીવંત નથી હોતું. જગતના મહાભારત શાં શાં ઉઘાડું ? એમાં તો અધકારનાં વાદળ છવાયા છે. કોઈ વિરલાઓ જ વિશ્વદર્શનની મમાધિ આદરી તેમથી ઘલાડના પરમ ભેદ છંદવી શકે છે. અધકાર છતવા મઠી એમને શા માટે અધરા હોય ? અમરાવતી શાં સુખડાં તેઓ અહીં જ ભોગવી શકે છે. નથી સ્પર્શતા તેમને સંસારના ઝેરી વાયુ કે નથી નડતાં તેમને વાસનાના બંધનો. વિશ્વના છુપા ભેદ તેઓ શોધે છે અને અક્ષયઝરણી પ્રકૃતિ માતાની અમૃત ધારામાં તેઓ વિલસે છે. ઊર ઊરનાં અંધારાં તો વાસના જુખ્યા સંસારીઓ માટે છે. અધુરા આત્માઓ અર્નતની મઝા ક્યાંથી જાણી શકે ? ભવસાગરમાં માનવ નાવ ડોલી રવાં છે, તોફાન ક્યારે શમશે, તે કોઈ કહી શકતું નથી. પ્રભો ! તને પ્રાર્થના કરું છું કે તું મારા હૃદયનું દારિદ્ર દૂર કર.

કહેવાય છે કે તાપથી તાપનું, વિપથી વિપનું, શીતથી શીતનું અને કામથી કામનું દમન થાય છે. મારા અભિમાનનું દમન મારા સ્વામીના પુરુષોમિત સ્વાભિમાને પૂરેપૂરું કરી દીધું છે. કુદરતની વિરહના કાર્યને કુદરત પોતે દંડ દે છે. પ્રકૃતિને કોઈ કામી શકતું નથી. દિન્દુ દંપતીનો અંગંધ ઇશ્વરીય કાર્ય મનાય છે. પતિને વિસ્વાસ છે કે સૃષ્ટિકર્તાએ તેની પત્નીને તેને માટે ઉત્પન્ન કરી છે, અને પત્નીને પ્રતીતિ છે કે પતિ તેને માટે સર્વ કાંઈ સાદસ ખેડવા

તૈયાર છે. પતિપત્નીનો સહવાસ જન્મ—જન્માંતરને માટે સ્થિર થાય છે. હિન્દુ વિવાહસંમંધ ધર્મવરદત્ત છે—અટલ અને ધર્મની સુદૃઢ સાંકળોથી તે જકડાયેલો છે. હિન્દુ દંપતીનો સંમંધ સાંસારિક નથી, બહુ ધાર્મિક છે. હિન્દુઓમાં પિતૃકણથી મુક્ત થવાના હેતુ માટે વિવાહ સંમંધ ચોખ્ખોલો છે. એ એક ગંભીર પ્રતિજ્ઞા છે કે જેના વડે સ્ત્રીપુરુષ અતિ પવિત્ર બાવથી જીવન પર્યંતને માટે એક બની રહે છે. આ બધું જ્ઞાન અને અત્યારે થયું છે. એ વખતે તો વિવાહ અને શાપ સમાન લાગતો હતો. આકાશમાં વિહરતી પંખિણીને પાંજરામાં પૂરાઈ રહેવું જેમ અગ્નિય લાગે તેમ દેવામીની સેવા કે દેવામીની તાબેદારી અને અગ્નિય લાગતી હતી. મારા પિતાએ અને એવું જ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું. એક પાદરીની મિસન સ્કૂલમાં હું બહુવા જતી હતી. અને ત્યાં મને હિન્દુ વૈવાહિક નીતિ અને તેથી મળતાં દાંપત્ય સુખનું સેશ પણ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. દેશી ખ્રિસ્તિની અર્ધદંધ છોકરીઓ સાથે હું પશ્ચિમના નકલી સુધારાનું આંધળું અનુકરણ કરતાં ચીખી હતી. લાંબી ખાંપનાં પોલકાં પહેરવાં, સોનેરી ફેમનાં ચરમા ચઢાવવાં, હાથે હસ્તીદંતની મંગળા સુડીને બહુલે ચામડાના પટામાં લડીઆળ બાંધવી, ફાચી એડીના છુટ પહેરવા, સધવા-વિધવા ઓગળાય નહિ એવું ઓરશીઆ જેવું કપાળ રાખવું, ગુચ્છા પાડીને વાળ હોળવા, હાથમાં છત્રી લઈને પુરુષોની સભાઓમાં જવું, પાશ્વાત્ય એડીકેટ સાચવવા સર્વ કામની સાથે શેકહેન્ડ કરી હાથ મિલાવવો, વગર પ્રયોજને ન્યાં ને ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દો ઉચ્ચારવા અને ફાવે તેમ ચાલવું; એટલું જ હું ચીખી હતી. ધર્મ કે નીતિનું મને મુદ્દત જ્ઞાન નહોતું. રીલિજિયન અને મોરાલીટીને હું કેવળ હમ્મગ માનતી હતી. ડાયવોર્સ અને રીમેરજની હું પક્ષપાતિની હતી. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પાળનારી બાઈઓના સંમર્જથી મને હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિન્દુ-ધર્મ ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો હતો.

માફે એ વખતે અધઃપતન થતું સ્વાભાવિક હતું; પણ હું મારા અભિમાની સ્વભાવને કીધે જ બચી ગઈ હતી. મને પુરુષ જાતિ ઉપર એક જાતનો વિવશ્વ નિરસકાર હતો. મારા રૂપનો, યૌવનનો અને વિદ્યાનો મને એટલો ગર્વ હતો કે મારી દૃષ્ટિમાં હું સર્વ કોઈને તુચ્છ સમજતી હતી. ફો લવ, મિલિસ મેરેજ અને બાસુના ખીસની હું પક્ષપાતિની હતી; પણ એડલ્ટરી-વ્યભિચારનો મને તિરસ્કાર હતો. મારી પ્રતિજ્ઞા એ નિષ્વર્તનથી મને હાથ પડી જવાનો સંપૂર્ણ ભય હતો. હું જો એ વખતે મોહના પંત્રામાંથી કોઈ પણ પ્રકારે બચી ગઈ હોત તો ને માત્ર મારા આત્મ-ગૌરવને કીધે જ.

મારા રૂપના અનેક પૂજારીઓ હું એ વખતે જોતી હતી. સુઆફીમાં રોશન ઉપર ટિકીટ લેવા જતી ત્યાં પુરોની ગમે તેટલી બીડ હોય; પણ મને એકદમ ટિકીટ ખરીદવાની જગ્યા મળતી. ટ્રેનમાં સધળા કમ્પાર્ટમેન્ટ ચીકાર ભરેલા હોય છતાં મને સારી રીતે બેઠવાની જગ્યા મળતી. પુરુષો મારા રૂપમાં અંજલિને મારી ખુશામત કરવા મંડી જતા. મારી પ્રાથિ વાત કરવાની તેઓ તક શોધતા અને તેવા પ્રસંગ મળતાં તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માનતા. નાટક અને સિનેમામાં માફે સર્વત્ર સ્વાગત થતું. જાહેર મેલાવડાઓમાં અને સભાઓમાં મને સર્વથી આગળ બેસવાનું સ્થાન મળતું. મારી નિર્માલ્ય કવિતાઓને અને વાર્તાઓને તંત્રીઓ પોતાના માસિકામાં સાફ સ્થાન આપી પોતાના પત્રની પ્રતિષ્ઠા વધે છે, એમ ગણ્યતા અને કોઈ કોઈ તો મારા ફોટાને પ્રકટ કરી પોતાની કૃત-ચતા દર્શાવતા. મારા શિક્ષકો અને પરીક્ષકો ઉપર પણ મારા રૂપ તથા યૌવનનો પ્રભાવ પડતો. મેટ્રિકની પરિક્ષામાં ‘ગુજરાતીના’ વિષયમાં ફક્ત થવાની દહેશત લાગતાં હું તેના પરીક્ષક પાસે ગઈ હતી અને મને જોતાં જ તેણે પૂરા માર્ક મૂકી આપ્યા હતા. આ ઘટના શું મને ઓછું અભિમાન કરવા લાગક હતી ? મારો ગર્વ

તેથી વધતો જતો હતો અને પરિણામે હું મારા સ્ત્રીત્વના આદર્શને સુસતી જતી હતી.

એક દિવસ મારા એ મિત્ર્યાલિમાનનો અંત આવ્યો. મારી નિશાળની, કોમેન્સની, કલબની સખી મિસ મરિયમ મારે ઘેર આવી અને અમે ચઢા પી ગાડી જોડાવી બહાર ફરવા નીકળ્યાં. આજે પાલવા કે ચોપાટી-વાલકેશ્વર ન જતાં મરિયમે કામાટીપુરા તરફ ગાડી હંકાવી. એક ઠેકાણે તેણે ગાડીને ઉભી રાખવાની આજ્ઞા કરી અને અમે તેમાંથી નીચે ઉતર્યાં. એ લત્તો એટલો ગંદો અને ખરાબ હતો કે મને એ જોઈને સરીરમાં કંપ છૂટ્યો. મરિયમ મને સાથે લઇને એક માળામાં ચડી. ખરેખરે ત્યાં અજવાળાનું નામ નહોતું. પ્રત્યેક ઝોરડી શ્રીમંતોના ધરના પાવખાના જેવડી હતી ! એ જોતાં જ મેં મરિયમને પૂછ્યું : ‘મરિયમ, આ કેલખાનામાં રહેનારાં માણસો કેવાં જંગલી દરો ?

મરિયમ તરત બોલી ઉઠી : ‘ખબરદાર ! એ લોકોને જંગલી કહેતાં પહેલાં સંપૂર્ણ વિચાર કરજો. તારા જેવાં શ્રીમંતોએ જ એ લોકોની આવી હાલત કરી છે. આ ઝોરડીમાં રહેનારાં માણસો ગરીબ છે. તેઓ મિલોમાં મળુરી કરે છે, ગોદીમાં કામ કરે છે, સ્ટેશનો ઉપર સમાન ઉચ્છેદ છે. ખટારાઓ હાકે છે અને શ્રીમંતોને સમવડ રૂપ ધાય છે. સો કુટુંબો ગરીબ ધાય છે ત્યારે જ એક કુટુંબ શ્રીમત થઈ શકે છે; છતાં માડીઓમાં ને મોટરોમાં ફરનારા તંત્રચરોને એ વાતનો ખ્યાલ આવતો નથી. આટલી નાની ઝોરડીમાં આ લોકો ખાય છે, સૂએ છે અને રહે છે. ધરનાં વડિલોની કે મોટાં હાકરાંઓની મર્યાદા આ ઝોરડીઓમાં શું સમવાતી દરો ? આ ચાક્રીઓના માલિકા પૂનાની ઘોડાની સરતોમાં હમરો રૂપિયાનું પાણી કરે છે; પણ આ ઝોરડીઓમાં સુધારા કરતા નથી. અમે ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓ આવાં સ્થળોમાં ફરીએ છીએ અને ગરીબોની યથાશક્તિ સેવા કરીએ છીએ. આ ગરીબો પણ પ્રભુનાં બાળકો છે.

તમે હિન્દુ લોકો લગભગ વરધાડાઓ કાઢી, નાચ મુજરા કરાવી હળગેની હોળી કરો છો. હકીકતજીને રાજભોગ આપી પૈમા ઉડાવો છો. મરણ પરણના નાતવરાઓ કરી દ્રવ્ય ખરચો છો, ક્ષીનાયજી અને મધુગંજીની જાત્રામાં ધનની રેલ ચલાવો છો અને મોજશોખમાં યથેચ નાણું વાપરો છો; પણ આવી જનસેવા પાછળ એક પાઇ પણ વાપરતા નથી, આ તમારી કેવી ગભીર ભુલ છે ?

મરિયમના એ સખ્દેથી હું તો રતબધજ બની ગયો. અમે એ ચાક્ષીમા આગળ વધ્યાં. એક ઝોરડીમાં એક પુરુષ ફોટેલી કાગળી ગોદી ઉપર તાવે પડ્યો પડ્યો હાકતો હતો. તેની બાવીસેક વર્ષની સ્ત્રી અર્ધ નમાવસ્થામાં પોતાના ચાર બાળકોને લઈ બેઠી હતી. એ છોકરાઓ નાગાં-ઉઘાડાં અને આખા ચરીરે ખસવાળાં હતાં. પોતાની જનેતાને તે 'ખાવા આપ, ખાવા આપ.' કહી પગની રથાં હતાં. સૌથી નાનું દોઢેક વર્ષનું બાળક ધાવણું હોઇ તેની માનાં સૂકાં ચામડાંને ચૂસતું હતું. એ બાઇ પાંચમીવારની સમજાઈ હતી અને ત્રણેક માસ ચડ્યા હતા. મરિયમે તેના મમાચાર પૂછ્યા અને પોતાના ખીસ્મામાંથી પાંચ રૂપિયા એ બાઈને આપ્યા. મેં એ જોઇ મરિયમને પૂછ્યું: 'જહેન ! આ લોકો અનાયાત્રમમાં શામાટે નથી જતા ?'

મારા એ પ્રશ્નનો જવાબ મરિયમને ખદ્દે. એ 'સ્ત્રીએ જ આપ્યો: 'બાઇ સાહેબ ! અમે ક્યાં જઈએ ? અનાયાત્રમમાં અમારી પાસે વગ કે બલામણુની મિઠી માગે છે, અમે તે ક્યાંથી લાવીએ ? આ મારો ધણી મિલમાં જતો હતો, તે પંદર દિવસથી તાવે પડ્યો છે. હું એને લઈ ધર્માદ દવાખાનામાં ગયો; પણ ત્યાં અંમને કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ. કોઈના મનમાં પ્રભુ વસ્યો નહિ. નામ ધર્માદ દવાખાનું છે; પણ પટાવાળાઓ, કંપાઉં-ડરો, ડાકટરો, નસો વગેરે બધાં લાયક લઈ કામ કરનારા છે. જે તેમને જાની રીતે મનમાની દક્ષિણા આપીએ તો દવા કરે, નહિ તો પડ્યાં પડ્યાં સડીને મરી જઈએ તોય કોઈ ભાવ પૂછે નહિ. અરેરે ! અમારી ગરીબોની આંત-

રડી બાળતાં એમનો જીવ કેમ ચાલતો હશે ? પરમેશ્વરને નામે એમને જરાયે દયા નહિ આવતી હોય ? ન્હાં પ્રેમ છે ત્યાં જ પ્રભુ છે. દિવસમાં ચાર ચાર વાર મંદિરે જાઓ અને મોટાં ટીલાં-ટપકાં કરો તેથી શું વળે ? અમારો ગરીબોની આંતરડી ઠારો તો જ પ્રભુ રાજ થાય !’

મને એ બાઈના શબ્દો બહુ અમરકારક લાગ્યા. મરિયમ મારા હૃદયનો ભાવ મમજી બોલી ઉઠી : ‘લલિતા ! આ લોકોની આવી હાલત માટે સમાજ સંપૂર્ણ જવાબદાર છે. કેળવણી, સાધન, મગવડના અભાવે આ ગરીબ માણસો નીતિમટ થાય તેનું પાપ સમાજને માથે છે. શ્રીમંતોએ આ લોકો માટે દવાખાનાં, ઉદ્યોગશાળાઓ, નિશાળો, સેનેટેરીયમો, વાંચનાલયો સ્થાપવાં જોઈએ અને તેમના સહવાસમાં આવવું જોઈએ. તેમના તરફ લાગણી ઉત્પન્ન કરવા માટે આવાં સ્થાનોની હંમેશા મુલાકાત લેવી જોઈએ. હજેન ! આ લોકોને બોલાવીએ, તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખીએ, તેમને કેળવીએ ગરીબની જોડે ગરીબ બનીએ, એમને સુધારવા ચલ્ન કરીએ અને એમની સાથે સાદાં પ્રેમભર્યા વાક્યોથી વાતો કરીએ; તો તેઓ સમાજની એક કિંમતી મિલકત થઈ શકે તેમ છે. પેટને અર્થે તેઓ ઘણી વખત હાલકાં કામ કરે છે અને ગ્રુન્ડેગાર બની કેદમાં જાય છે. કેદમાંથી છૂટેલાંઓનો સમાજ તિરસ્કાર કરી તેમને વધારે બગાડે છે, અને એ રીતે અનર્થની પરંપરા પ્રતિદિન વધતી જાય છે. મેગેસ્ટ્રેટનીસે જે દેશનાં પેટભરીને વખાણુ કર્યાં છે, તે દેશમાં આટલી બધી ચોરીઓ, આટલાં બધાં ખૂન, આટલો બધો લુગાર અને આટલો બધો બલિયાર શા માટે ? લોકોને જીવનક્રમ બદલાયો છે. ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યાં છે. સાધનો ઓછાં થયાં છે અને જરૂરીયાનો વધી પડી છે. ગરીબાઈ, અજ્ઞાનતા અને વહેમના વમળમાં અનેક કુટુંબો અથડાય છે. સમાજ આ પ્રજા દ્યારે દાયમાં લેશે ?’

મરિયમનું એ ભાષણ સાંભળી મારા હૃદયચક્ષુ ઉઘડી ગયાં. મેં કહ્યું: 'મરિયમ! તમે મને આજ એક અમૂલ્ય બોધ આપ્યો છે, મારા હૃદયનો મિથ્યા અહંકાર અત્યારથી ચાલ્યો ગયો છે. સમાજ-સેવા અને દેશસેવાનો આજથી એક નવો માર્ગ મને મળી ગયો છે. હું તમારા મિશનરીઓ સાથે રહીને તમારું અંધ અનુકરણ કરતાં શીખી છું; પણ મેં તમારા સારા શુભો તરફ કદી લક્ષ્ય આપ્યું નથી. આજે તે મને ભગવાન ઇસુખ્રિસ્તના સાચા ભક્તોનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આગ લાગે આ લાંબી બાપના પોલકામાં અને આ ડૂસમાં, મારા દેશમાં આટલાં બધાં મારા ભાંડુઓ પીડાય અને શું હું તે જોઈ રહું? મરિયમ! તારો ઉપકાર માનું છું. આજથી જન સેવાની દિક્ષા તે મને આપી છે. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મારાથી આ ગરીબોની સ્થિતિ જોટલી સુધરશે તેટલી સુધારવા પ્રયત્ન કરીશ.'

અમે તે દિવસ ગાઢી જોડાવી ત્યાંથી પાછાં આવ્યાં. મરિયમ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. અને હું મારો ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા લાગી. પ્રથમ મને મારો મંસાર ચત્ત્ય જણાયો. પ્રભુનામાં પગલાં ભરવાં એ પરણવાનો ખરો આદેશ છે એમ હું સમજી અને મને મારા દેવામીનું એકદમ સ્મરણ થયું. મારી મોહમંદી ગળી ગઈ. મારું અજ્ઞાન-અભિમાન ટળી ગયું. દેહના સ્થૂળ ભાવ ધટી ગયા અને મને દેવામીની કિકરી જનવાનો અભિલાષ જન્મ્યો. સેવાતત્ત્વ સ્વીકારી સેવાભજિની જનવામાં મને દેવામીના સહચારની કિમ્મત થઈ. પતિ વિનાનું જીવન નિરર્થક લાગવા માંડ્યું. પ્રથમ સ્વામીસેવા પછી કુટુંબસેવા અને છેલ્લે સમાજસેવા કરવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. આત્મજળ ઝોળજવામાં-જગૃત કરવામાં અને વિકસાવવામાં જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે, એ સમજી જતાં મને વાર લાગી નહિ. સાચી સેવા કશાપણ દંભ કે આડંબર વિનાની હોય છે અને આત્મસંતોષ જ તેનું ફળ હોય છે; એમ મેં એક મહાપુરુષના ઉપદેશમાંથી જાણી લીધું. સહસા મને દાંપત્ય જીવનના ગંભીર્ય અને મહત્ત્વનો ખ્યાલ

આવી ગયો. મેં તે દિવસથી આજ સુધીમાં રામ રંગ સધળા તજ દીધા છે. સ્વામીના નામની માળા એક સરખી જપતા માંડી છે. મારે એમનું નામ લેવાની અનેક વખત જરૂર પડે છે; પણ મારે એમને શું કહીને બોલાવવા તે હું સમજી શકતી નથી. પ્રાણનાથ, પ્રાણકાન્ત, પ્રાણપતિ, પ્રાણજીવન, પ્રાણેશ્વર, પ્રાણપ્રિય, પ્રાણાધિક, પ્રાણધન, પ્રાણપ્રભુ વગેરે પ્રાણાદિ શબ્દોની રેલ ચલાવું છું તો કંટાળો આવે છે ! સ્વામી, પતિ, સખા વગેરે શબ્દો વાપરું છું તો મનમાં ક્ષોભ થાય છે. બાપડો, ધણી, મદદ, માટીડો વગેરે શબ્દો મને ગામડીઆ લાગે છે. ત્યારે મારે હવે કરવું કેમ ? હું તો એક મોટા ધર્મ-સંકટમાં પડી ગઈ છું. આ સંસારમાં જે મારા આ સર્વથી પ્રિય સંબોધનના પાત્ર છે, તેમને બોલાવવા મારે મને આદેશની બાપામાને કાઠ સરળ શબ્દ હાથ લાગતો નથી. મેં તેમને થોડા દિવસ ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. મને તેનો ધણો સંતોષજનક જવાબ મળી ગયો છે. તેઓ અમેરિકાથી હવે ધણી ઉતાવળે ઘેર આવવા તત્પર થયા છે. હું હંમેશા તેમની છબીનું ખ્યાન ધરું છું અને શોકભારથી બિચારા મારા હૃદયને તેના વડે કાંઈક હલકું કરું છું. એક અભિમાનની અબળાના ગર્વનું એથી અધિક બીજું શું પ્રાપ્તિત હોઈ શકે ?

ગં ગા

જે જન્મ્યું તે જરૂર આ જન્મભાષી ભાશે,
ના વિશ્વનો કંમ વિપર્યય કોઈક ધારો.
શાને પણ હૃદયભેદ ધરી રહેવું ?
કર્મો ઇએવ વિધિ પ્રિયત ક્રિયા રહેવું.

‘બા’ તમે જ્યાં બહાર જાઓ. મારે ડાક્ટર સાથે થોડી
વાત કરવાની છે...

ધરનાં જ્યાં માણસો બહાર આસ્થા મળ્યા. હું મારા મનમાં
વિચાર કરતો હતો કે: આ મરણને કંઈ પહોંચી ગયેલી બીમાર
આમને મારી સાથે એકાંતમાં થી વાતચીત કરવાની હશે ?

‘ડાક્ટર સાહેબ !’ તે બાપ બોલવા લાગી: ‘મેં આપને
ધણી તરફ આપી છે. આજે આખો દિવસ તમને ઘેર જવા દીધા
નથી. કેવળ નાડીપરીક્ષા કરાવવા માટે જ મેં આપને આ તરફ
નથી આપી; પણ મારે કેટલીક હકીકત આપને કહેવાની છે. આજે
હું હંમેશને માટે આ સંસારમાંથી વિદાય થાઉં છું. મારા જેવી
ભાગ્યવતી આજે કાણ છે ? પ્રજા દયાળુ છે. તે પતિવ્રતાના મનની
આશા પૂરી કર્યા વિના રહેતા નથી.’

મેં તે યુવતી તરફ જોયું. કાંઈક પરિચિતતાનો આછો ભાસ ચલા લાગ્યો; પણ મારા સ્મરણુપટ ઉપર કાંઈ આવ્યું નહિ. તે બાઈએ ચારે તરફ નજર ફેરવી આગળ ચલાવ્યું:-

'ડાકટર સાહેબ ! મારા જીવનની થોડી વાત મારે આપને કહેવી છે. તમને આશ્ચર્ય થશે કે દર્દીના રોગની હકીકત કહેવાને બદલે તેના જીવનની હકીકત શા માટે કહેવામાં આવે છે ?' પણ મારા રોગની હકીકત મારી જીવનકથા સાથે જોડાયેલી છે. તેથી મારા રોગનું ખરૂં કારણ જાણ્યા વિના કેવળ દવાઓના ડોઝ આપવાથી મને ફાયદો થનાર નથી. કૃપા કરી સાવધાનતાથી મારી વાત સાંભળો.

હું જન્મથી જ દુઃખી છું. મારી માતાએ અપાર સંકટ વેડી બાળપણમાં મને લાડથી ઉછેરી હતી. હું મારી માતાની એકની એક જ પુત્રી હતી. મારો જન્મ ગરીબ ઘરમાં થયો હતો; છતાં મારી ઇચ્છાઓ પૂરવામાં લેશ પણ ક્યાસ રાખવામાં આવતી નહોતી. મારે એ માતા અને મોટી માતા સિવાય આ સંસારમાં અન્ય કોઈ નહોતું. અત્યારે તો મારી મા નથી. બાળપણમાં તે મારા ઉપર બહુ વધારા રાખતી હતી. સાંભળવા પ્રમાણે હું બહુ રૂપાળી હતી. મારી પાડોશીઓ એ વખતે કહેતી કે આ કન્યાનાં લગ્ન માટે બહુ પૈસા નહિ આપવા પડે.

હું ચૌદ વરસની થઈ ત્યાં સુધી માઈ લગ્ન થયું નહિ; તેથી હું ચરમની મારી ઘર બહાર નીકળી શકતી નહોતી. મારી બાને મારા માટે અપાર ચિંતા થતી હતી. જનેતાને દુઃખનું કારણ થઈ પડવા બદલ મને ખેદ થતો હતો. હું હંમેશા પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી હતી; પરંતુ યમરાજીએ પણ મારી પ્રાર્થના સાંભળી નહિ. જો હું એ સમયે મરી ગઈ હોત તો કોઈને કંઈ ખીડા ચાત નહિ; પરંતુ મારા હુંકા બાગ્યમાં મૃત્યુમુખ પણ લખાએલું નહોતું. મારા હર્મે મૃત્યુ આવ્યું નહિ પણ લગ્ન આવ્યું.

મારા સ્વામી બહુ કૂટડા હતા, મુંબઈની મેડિકલ કોલેજમાં

ભણતા હતા. તેમને ચાર હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. લગ્નની વાતથી મને બહુ આનંદ થયો હતો; પરંતુ ત્યારે મારી બાએ ચાર હજાર રૂપીઆ એકઠા કરવા માટે ધરમાંનું રાચરચીકું વેચવા માંડ્યું, ત્યારે મને બહુ અસોસ થયો. મેં માતાને કહ્યું:—
'તું તારો નિર્જીવ પછી શી રીતે ચલાવીશ!—'

'પ્રશ્ન પૂરું કરશે! ભત્રે હું જુએ મરી જાઉં! મને જમાઈ થયો! સારો મળ્યો છે. મારી ચિંતા તું ન કરીશ...'

મને એ વખતે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે મારે માથે આટલું બધું દુઃખ પડશે! મારા લગ્ન પહેલાં ધરમાં ખાતર પાડ્યું અને ચોર લોકો પૈસા, હુગડાં, વાસણ વગેરે તમામ ચોરી ગયા. મેં અને મારી માદી બાએ પુઠકળ આકંઠ કર્યું; પણ મારી જનેતા નિરાશ થઈ નહીં. અમે જે ધરમાં રહેતાં હતાં, તે વેચી દઈ એક હજાર રૂપીઆ તેણે મેળવ્યા. મારા પાડોશીઓએ તેને સલાહ આપી કે હાલ આટલા પૈસા વરના બાપને આપી મનાવી લેયું. આથી તત્કાળ લગ્નનું મુહૂર્ત લેવાયું. જન આવ્યા. મારા સસરાએ લગ્ન પહેલા જ ચાર હજાર રૂપીઆની માગણી કરી. મારી માતાએ હજાર રૂપીઆ આપી રડતાં રડતાં પોતાના કમનસીબની સમજી કચની કઢી મંજગારી; પણ તેમને દયા આવી નહિ. મારાં સગાંવડાં અને પાડોશીઓ વિનયપૂર્વક મારા સસરાને સમજાવવા લાગ્યા; પણ તેઓ એકના બે ન થયા. તેમણે જાન પાછી લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખા ગામમાં એ વાત જાહેર થઈ ગઈ. ગામમાંથી જન પાછો જાય એ ઠીક નહિ. એમ ગણી બધા માણસોએ તેમને ધમકાવ્યા. આખરે મને મંડપમાં બેસાડવામાં આવી. માઈ લગ્ન સારા કે ખોટા મુહૂર્તમાં થયું તે હું કહી શકતી નથી; પણ એ લગ્નથી મારે બહુ દુઃખ સહન કરવું પડ્યું છે.

હું મારે સસરે આવી. સસરાજીનો અને સ્વામીનો ક્રોધ ખુબ વધી પડ્યો હતો. મેં પતિના ચરણે પડી ઘણી ઘણી રીતે ક્ષમા

માગી; પણ તેમણે ગુસ્સે થઈને મને કહ્યું કે: 'તારી માતાના કપટનું ફળ હવે તારે ભોગવવું પડશે.'

મારું શરીર એ સાંભળી કંપવા લાગ્યું. મેં આખી રાત ત્યાં રડી રડીને કાઢી અને તેજ દિવસથી મારા દુઃખમય જીવનની શરૂઆત થઈ. મારા આંખનાં આંસુ આજ સુધી કદી સકાયાં નથી. મને તત્કાળ મારી મા પાસે મોકલવામાં આવી અને પછી મારા સસરા કે દેવામીએ મારા કદી ખજાર સુદાં લીધા નહિ! મારા પતિ ઉપર મેં ઘણા કાગળો લખ્યા; પણ તે સર્વ પાછા આવ્યા. મેં જીવનમાં રાતઢાડો રૂદન જ કર્યાં કર્યું છે; પણ વિધાતાના મનમાં કદી દયા આવી નથી. એક વખત મારી માતા મને તેડીને મારા દેવામીને ઘેર લઈ ગઈ હતી; પણ મારા સસરાએ અમને ઘરમાં જ પેસવા દીધાં નહોતાં. અમે બીજે સ્થળે ઉતર્યાં અને મારા દેવામીને એકાંતમાં મળી તેમના ચરણમાં પડી મેં ખુબ રૂદન કર્યું; પણ તેમણે કહ્યું કે:—'જે ચાર હજાર રૂપીઆનું નક્કી થયું છે; તે મારા પિતાજીને આપ્યા સિવાય કાંઈ થઈ શકશે નહિ.'

થયું. મારી આશા સદાને માટે લુપ્ત થઈ ગઈ. થોડા દિવસ પછી અકસ્માત મારી માતાનું મૃત્યુ થયું અને હું અપાર દુઃખમાં આવી પડી. મરતાં મરતાં મારી માતાએ મને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે: 'ગંગા! મારી જિંદગીનો વીમો પાંચ હજાર રૂપીઆનો તારા પિતાએ તેમની જિંદગીમાં જ બધું પ્રિમિયમ જારી રાખેને ઉતારાવી રાખ્યો. તેના રૂપીઆ મારા મરણ પછી તને મળશે. એ રૂપીઆ તું તારા સસરાને આપજે....'

આટલી વાત કહી તે સ્વર્ગે ચાલી ગઈ, મારો એક એ આધાર હતો તે પણ ન રહ્યો! હું મારી મોટી માતાને આશ્રયે પડી. વિમાના રૂપીઆ મળતાં વાર થઈ, તે મુદત દરમિયાન મારો મોટો બાપ એ મારું પોપણ કર્યું. અધુરામાં પૂરું મારા સસરા પણ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. મારા સ્વાર્થી કાકટરનો પરીક્ષામાં જાસ થઈ મુંબઈમાં

દવાખાનું ચલાવતા હતા. આશાના દોરે ખેંચાઈને હું મારી માતાને લઈ અહીં આવી. તેમણે જોજીવાર લમ ક્યું છે ને નવી વહુની સાથે સુખપૂર્વક રહે છે, એ જાણતાં મારા મનની આશા મનમાં જ રહી ગઈ. તેમના દાંપત્યસુખમાં મારી હાજરીથી અડચણ થશે, એ ભયથી હું જાહેર થઈ નહિ; પણ તે જ દિવસથી મારા આ તાવની શરૂઆત થઈ છે.....'

અત્યારસુધી હું તેની વાત સાંભળી રહ્યો હતો. મારા મનમાં તેથી કંઈ કંઈ ભયારો હિંતા હતા, પણ તેના હૃદયને આપાત પહોંચશે એમ ધારી મેં તેને બોલવા દીધી. તેની વાત સમાપ્ત થતાં મેં કહ્યું : ગંગા ! માણસના સુખદુઃખમાં ઇશ્વરી સંકેત અવશ્ય હોય છે. પ્રારબ્ધના લખ કાષ્ઠ મિથ્યા કરતું નથી. આપણે સૌ મહાકાળનાં પ્રતજ્ઞા લીએ. તને તજ દેનાર હું જ તારો પતિ છું. વરવિક્રમની સામાજિક શક્તિ તારા જીવનની આરી પાયમાલી કરી છે. મને ક્ષમા કર. હું તે દિવસે આવું સમજતો નહોતો.

'પણ અત્યારેય તમે સમજ્યા એ હું મારું અહોભાગ્ય ગણું છું. હિન્દુ નારીને મૃત્યુ વખતે પણ સ્વામીની પ્રસન્નતા મળે એ શું થોડો લાભ છે ?—'

તેણે આશીર્વાદ નીચેથી ચાર હજાર રૂપીઆની નોટો કાઢી મારા પગ આગળ મૂકી ને બે હાથ જોડી કહ્યું : 'આટલો સમય વીત્યા પછી હું તમણે ચુકવી શકી અને આપને સ્વામી કહેવાનો અધિકાર મળ્યો, એ મારું સહભાગ્ય છે. પ્રાણનાથ ! આ જન્મમાં તો તમને મેળવી શકી નથી, પણ આવતા જન્મમાં તમને મેળવું, એટલી અંતિમ ઇચ્છા લઈ હું જાઉં છું.....'

તે બેલાન જની ગઈ. એની નાડી છેક મંદ પડી હતી. ડોક્ટરી ઉપચાર વ્યર્થ હતા. છ કલાક પછી તેણે પોતાની આંખો સદાને માટે બંધ કરી ! રૂઢિના ખપ્પરમાં એક નિર્દોષ આત્મા હણાઈ ગયો ! જુના રિવાજની ચિંતામાં એક જીવંત આહુતિ પડી ગઈ !!

મુ ક્તા ગૌ રી

જરાત પ્રાંતમાં આનંદપુર નામના નાના ગામડામાં એક બ્રા-
હ્મણને ઘેર હું જન્મી હતી. મારા પિતાને ક્ષત્રિય ગણવામાં
હતો. એ ગામમાં તથા તેની આસપાસનાં ગામડાઓમાં મારા
પિતાના એટલા યજમાનો હતા કે કોઈ વાતની ખાતરી નહોતી.
અમારાં નિર્વાહ એથી સારી રીતે થયા કરતો હતો. જો કે અમે બહુ
મોટાં શ્રીમંત તો નહોતા; પરંતુ છેક નિર્ધન પણ નહોતા. અમારે
રહેવા માટે જેમ નાનીશી ઝોરડી નહોતી; તેમ બહુ મોટો બંગ્લો
પણ નહોતો. જે ઘરમાં મારાં માતાપિતા રહેતા હતાં તે એક
સાધારણ પણ સુદર મકાન હતું. ઘરમાં ગાયો વગેરે બેચાર દોર હતાં.
બહાર ખેતીવાડીની જમીન પણ હતી. હું મારા પિતાને એકની
એક પુત્રી હતી, તેથી પિતાજીની જે કાંઈ મંપતિ હતી, તેની હું જ
એક અધિકારિણી હતી; પરંતુ જે જેના લાગ્યમાં હોય તે
થયા કરે છે. ખરું છે કે લલાટમાં લખ્યું હોય તે કાંઈ મિથ્યા કરતું
નથી. નામ તો મારું મુક્તાગૌરી હતું; પણ મારા માતાપિતા લોકમાં
મને કાત્યાવની કહી બોલાવતા હતાં.

ત્યારે મારી નવ વર્ષની હિમર યષ્ઠ ત્યારે નાતરી પ્રમાણે મારા પિતાજીએ માફ લખ તો કરી દીધું; પરંતુ મારા ભાગ્યમાં તેનું કાંઈ પણ સુખ લખાએલું નહોતું, તેથી એક વર્ષની અંદર જ હું વિધવા યષ્ઠ ગઈ. મારા સાસરામાં જે કાંઈ રડવા ફટવાનું થયું હશે, તે તો હું નથી જાણતી; પણ મારા પિતા તો રડીને છાતી ફટતા બેહોશ બની ગયા હતા ! માતા વારંવાર મને પોતાના હૃદય સાથે લગાવતી અને પોતાની છાતી ફટી પછાડે ખાતી. વળી બિન્ન બિન્ન પ્રકારના કરુણામય શબ્દોથી તે વિલાપ કરતી હતી કે જેનાથી સાંભળનારાઓનાં હૃદય પણ ફાટી જતાં હતાં. હું માને રોતી જોઈ રડતી હતી; પરંતુ એ નહોતી જાણતી કે હું શા માટે રડું છું ? મને મારા પતિનું કાંઈ પણ ખ્યાન નહોતું; કેમકે હું એ પણ નહોતી જાણતી કે પતિની સાથે મારો શો સંબંધ હતો ?

ત્રણ ચાર વર્ષ એ પ્રમાણે વીતી ગયાં. કાળના પ્રવાહને વહેતાં શી વાર લાગે ? ગુજરાતનો રિવાજ છે કે વિધવા સ્ત્રીઓ આખા દિવસમાં એક જ વખત જામે. ઘી દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થો તે ખાતી નથી, સારી સારી કિનારીવાળી સાડીઓ તે પહેરતી નથી, માથા ઉપર વાળ રાખતી નથી, કોઈ રીતે શરીરને શણગારતી નથી. એકાદથીનો નિર્જળો ઉપવાસ તેને કરવો પડે છે અને અનેક રીતે દેહદમનના પ્રયોગ સાધવા પડે છે. મારાં માતા પિતાને હું ખોટની હોવાથી મારે એવો રંડાપો માળવો પડ્યો નહોતો. જે રીતે હું કુમારિકા અવસ્થામાં તથા પરિણિતાવસ્થામાં રહેતી હતી, તે જ રીતે હું વિધવા થવા છતાં માતા મને રાખતી હતી અને આડાશીપાડાશીની સ્ત્રીઓને સંભળાવવા માટે તે કથા કરતી હતી કે: 'હજી મારી દીકરીને દૂધીઆ દાંત પણ પડ્યા નથી ! તેણે સંસારનું હજી શું સુખ જોયું છે ? નથી કાંઈ ખાધું પીધું, નથી કાંઈ પહેર્યું ઓડ્યું ! જ્યાંસુધી હું ઝડું છું ત્યાંસુધી તો ખાય-પહેરે: પછી જે એના ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે થશે ! '

પરંતુ જેમ જેમ મારી ઉમ્મર વધવા લાગી અને જેમ જેમ હૃદયચક્ષુ ઉધડવા લાગ્યાં; તેમ તેમ હું સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પ્રમાણે પહેરવા બોલવાનું છોડીને વિધવાનો વેષ ધારણ કરવા લાગી. દિવસે દિવસે ધીજના અંદ્રમા પ્રમાણે માંડું ચૌવન વિક્રમતું જતું હતું. પડોશની સ્ત્રીઓ ધખ્યાની નજરથી જોતી હતી અને વૃદ્ધાઓ ઠકરુણાની દૃષ્ટિથી મારી અવસ્થા ઉપર ખેદ કરતી હતી. જ્યારે હું ધરથી બહાર નીકળતી હતી, ત્યારે શું પુરુષો કે શું સ્ત્રીઓ સર્વ ક્રોધ અક્રિત થઇ મારી તરફ જોયા કરતાં. ક્રોધ કહેતું કે: 'આત્મી સુંદર સ્ત્રી આખા શુજરાતમાં કોઇ નથી!' પરંતુ હું મારા મનમાં વિચાર કરતી કે શું હું ખરેખર એટલી બધી સુંદર છું? કેશમાં ન જાણે મારાથી કેટલીએ સુંદર યુવતીઓ પડી હશે; પરંતુ જ્યારે મારી બાર વર્ષની ઉમ્મર થઇ, જ્યારે મારા અંતમાંથી ચૌવનની છટા ફૂટી નીકળવા લાગી; ત્યારે મેં વિચાર્યું કે ખરેખર મારામાં ધણું સૌન્દર્ય છે. જ્યારે મેં જોયું કે ગામના અનેક લોકો મને જોવા માટે તથા મારી સાથે બોલવા માટે બ્યાકુલ રહે છે, ત્યારે મને સમજણ આવી કે ખરેખર હું બહુ સુંદર છું. એ વખતે હું શશુ-ગાર સજી, બનીઠંની બહાર નીકળી બીજાઓને માંડું સૌન્દર્ય દેખાડવા ચાહતી હતી. ઇચ્છા ન હોય તો પણ કેટલીક વખત દેવદર્શન નિમિત્તે બહાર જતી હતી. માસં માતપિતા મારા હૃદયનો એ બાવ ધીમે ધીમે સમજી ગયાં અને પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યાં કે છોકરીને હવે બહાર ફરતી અટકાવવી જોઇએ. જો હવે વધારે દિવસ તેની આવી વર્ષણુક રહેશે તો ક્રોધ પણ દિવસે તે આપણા કુળમાં કલંક લગાડશે. તેમણે લાખો વિચાર કરી નિશ્ચય કર્યો કે મને સાથે લઇ તીર્થયાત્રા કરવા જવું. ક્રોધ તીર્થમાં જઇ માંડું શિર મુંડાવી ઘોળુ છાંયલ પહેરાવવું. એક દિવસ અમે સૌ ધર બહાર નીકળ્યાં. એ વખતે કાશી માત્ર બે દિવસનો રસ્તો નહોતો. તે વખતે એવી સગવડ નહોતી કે સ્ટેશન ઉપર જઇ ટિકીટ લઇ એક

દિવસમાં કાશી પહોંચી જવાય ! એ વખતે જો કોઈ કાશી જવા ઇચ્છતું તો તેને મહિના અગાઉથી તૈયારીઓ કરવી પડતી હતી. ગામનાં કેટલાંક માણસો ભેગાં થઈ એક મહિના સુધી અથવા કોઈ વખત તેથી પણ અધિક દિવસો સુધી રસ્તાનાં અનેક કષ્ટો સહન કરતાં કરતાં બહુ દિવસે કાશી પહોંચતાં હતાં.

અમારો સાથ લગભગ ૫૦૦ યાત્રાળુઓનો હતો. મેં જોયું કે એ સર્વ યાત્રાળુઓમાં તરુણ પુરુષ એક પણ નહોતો. જે કોઈ હતાં તે સર્વ વૃદ્ધ અને આધિક હતાં, પરંતુ તે સર્વની નજર મારા ઉપર જ રવાા કરતી હતી અને સર્વના મોઢામાંથી આવ્યા જ શબ્દો નીકળતા હતા કે: 'અરે, રામરામ ! આવી સુંદર છોકરી વિધવા થઈ ગઈ !'

હું મારા મનમાં ને મનમાં કહેતી કે ખરેખર મારા જેવી સુંદર સ્ત્રી કોઈ પણ નથી ! ધીમે ધીમે એવા વિચારોથી મને માગ સૌન્દર્યનું ધણું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. હું મારા ધમડથી કોઈની સાથે વાત પણ કરતી નહોતી. સર્વને મારાથી નીચાં સમજતો હતો. મારા મનમાં ગમે તેમ હતું; પરંતુ જેઓ વૃદ્ધ કે ઉતરતી તરફાવરવાના પુરુષો હતા, તેઓ મારી સાથે વાતચીત કરવા આહતા હતા. હું એમના હૃદયનો ભાવ સમજતી હતી; પરંતુ મારા રૂપના અભિમાનમાં હું કોઈની સાથે આંખ ઉઘી કરીને બોલતી પણ નહોતી ! માત્ર માતાપિતાની નજર પણ હંમેશ મારી તરફ જ રહેતી હતી. તેઓ મને કોઈની સાથે બોલવા દેતાં નહોતાં. ધીમે ધીમે અનેક દેશ અને નગર જોતાં જોતાં અમે કાશીજીમાં પહોંચ્યાં. મારાં દુર્ભાગ્યનો આ સ્થાનથી જ આરંભ થયો.

એક દિવસ સાંજને વખતે હું મણિકર્ણિકાઘાટ ઉપર સ્નાન કરતી હતી. મારી માતા ન્હાઈને કાંઈ ઉપર બેઠી બેઠી માળા ફેરવતી હતી. હું સ્નાન કરીને ઉપર જવા આહતી હતી. જ્યાં હું જળખહાર નીકળવા તૈયાર થઈ ત્યાં માલમ પડ્યું કે પાણીની અંદરથી કોઈ

માણસ મારો પગ પકડીને મને પાણીની અંદર ખેંચી જવા માગે છે. હું જૂમ પાડવા જાઉં એટલામાં તો એકએક પાણીમાં ખેંચાઈ ગઈ. મેં મનમાં હવે જાણી લીધું કે કાંઈએ મારો પગ પાણીમાં ખેંચ્યો છે; કેમકે એ પહેલાં કેટલાક માણસો પાસેથી હું સાંભળી ચુકી હતી કે કાશીજીમાં કેટલાક દુષ્ટ માણસો સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓને તથા છોકરાંઓને ધરેણાંના ઢોલથી પાણીમાં ધસડી જાય છે અને પછી થોડીવારમાં તેનાં સગાંવહાલાં પાસેથી મનમાન્યા રૂપિયા લઈ ખેંચનારાઓમાંના કાંઈ એક તેને બહાર પથુ કાઢી આપે છે, જેઓ મોઢે માગ્યા રૂપિયા નથી આપતાં તેમનાં સ્ત્રી-બાળકને ધસડી જાય છે અને જો તેમાં સુંદર સ્ત્રી હોય તો તેના ઉપર મનમાન્યો અત્યાચાર પણ કરે છે. આ સમજી વાતનો વિચાર કરતાં કરતાં હું બેભાન થઈ ગઈ; પરંતુ એટલું મને યાદ છે કે જો ત્રણ મિનિટ હું જળની અંદર રહી, જેણે મને ધસડી હતી તેને તેના સોજતી સાથે કાંઈક તકરાર થઈ અને તેથી તે મને છોડી કાંઈ બીજાને પકડવા માટે ચાલ્યો ગયો. હું પાણીની ઉપર તો આવી ગઈ; પણ ફરી ડૂબવા જતી હતી ત્યાં એક યુવક તરતો તરતો આવ્યો અને મને પકડીને મદદ મહેનતે બહાર ધાડ ઉપર લઈ આવ્યો. ઉપર આવીને મેં જોયું તો મારી માતા બેઠી બેઠી રહતી હતી, પિતાજી માથા ઉપર હાથ મૂકી આંખોમાંથી આંસુ વહાવી રહ્યા હતા. હું દોડીને મારી માતાને ગળે વળગી પડી રહવા લાગી. જ્યારે અમારા હૃદય ઝાંઝક શાંત થયાં, ત્યારે જેણે મારા પ્રાણ જાળવ્યા હતા તેની અમે શોધ ચલાવી, પણ ક્યાંય પતો લાગ્યો નહિ. જો કે મેં તેને એક જ વાર જોયો હતો; પરંતુ કાણ જાણે રાથી તે મોદનમૂર્તિએ મારા હૃદયમાં ધર કરી લીધું.

બીજે દિવસ અમે સર્વેએ પ્રયાગની શ્રાદ્ધ કરી. મેં અમારી સાથેનાં સઘળાં માણસોને એક એકને ધારી ધારીને જોઈ લીધાં; પરંતુ તે ચિત્તચેર ક્યાંય દેખાયો નહિ. હા, વચ્ચે એક દિવસ દૂરથી તેનું

દર્શન થયું હતું પણ ફરીને દેખાયો નહિ. લગભગ પંદર દિવસ પછી અમે પ્રયાગ પહોંચ્યાં. એ સાલ કુંભનો મેળો હતો. લોકોની એટલી ભીડ થઈ હતી કે હું જનસમૂહ ભેદને ગભરાઈ ગઈ. નગરભરમાં ભાંગેલાં જાણેલાં ત્યાં માણસોની મેદની જણાતી હતી. હું હંમેશા મારી માતાનો હાથ પકડીને ચાલતી હતી. લયને લીધે તેને ધડીવાર પણ ઊડતી નહોતી. પર્વને દિવસ એટલી ભીડ હતી કે ગંગા યમુનાના મંગમ ઉપર જઈ સ્નાન કરવું બહુ કઠીન હતું; પરંતુ આટલે દૂર આવી, આટલું કષ્ટ વેઠી સ્નાન કર્યાં સિવાય પાછાં જવું એ પણ ઠીક નહોતું. અમે ત્રણે જણ પરસ્પર હાથ પકડી મહા મહેનતે એ ભીડમાં ધુસ્યાં. અને અધિક કષ્ટ થવા લાગ્યું. હું સમજી ગઈ કે તીર્થમાં સ્નાન કરવા જેટલા લોકો આવે છે. તેમાંના એવા બહુ જ થોડા હોય છે કે જેને ધર્મનો લાભ હોય. વિશેષ કરીને તો સ્ત્રી, છુટારા, કુમાર અને લુચ્ચાઓ જ ત્યાં એકઠા થાય છે. મેં એ પણ જાણી લીધું કે ઘણા કામંધિની ખોડી નજર મારા ઉપર છે. કાઈ આગળથી, કાઈ ખાછળથી, કાઈ પડખેથી — જેને ભાંધી સાગ મળતો હતો ત્યાંથી તેઓ મારી છેડ કરતા હતા; પણ હું નહોતી સમજતી કે એ ઉપદ્રવોથી સ્પર્શ સુખ સિવાય કંઈ બીજું પણ આનંદ મળે છે અને તેથી કહ્યું છે કે: કાસ્માતુરાણાં ન મયં ન કલજા.

હું ભીડમાં પડીને એવી ગભરાઈ ગઈ કે મને પાછા જવાનું મન થયું; પરંતુ તે જનસમૂહમાંથી પાછા જવું એ પણ મારા જેવી અખળાને માટે બહુ મુશ્કેલ હતું. એકવાર છ સાત માણસોએ મને એવી ઘેરી લીધી કે જાણે તેઓ મારાં માતાપિતાથી મને અલગ કરવા ચાહે છે. એક જગ્યાએ એવી ધક્કાધકડી થઈ કે હું મારી માતાનો હાથ કાણુમાં રાખી શકી નહિ — વિવશ થઈ મારે તે હાથ છોડી દેવો પડ્યો. ભેતભેતમાં મારી માતાથી હું જાણે કદમ દૂર થઈ ગઈ. મારે તરફથી મારા ઉપર નીચ માણસોનો એવો અત્યાચાર થવા

લાગ્યો કે તેનાથી મભરાઈને હું રડી પડી અને વિકળ થઈ ચારે તરફ જોવા લાગી કે કોઈ મને આ સંકટમાંથી બચાવે છે ?

આખરે મારા હાલને માટે અથવા જૂઠાને માટે મારી બે આંખો બીજી બે આંખો ઉપર પડી. હું સમજી ગયું કે તે એ માણસ છે કે જેણે કાશીજીમાં મારો જીવ બચાવ્યો હતો. તે પણ મારી અવસ્થા સમજી ગયો. તરત આવીને તેણે મારો હાથ પકડી લીધો અને એ આપત્તિમાંથી તે મને બહાર ખેંચી લાગ્યો. એક હાથે તેણે મને મજબૂત રીતે પકડી રાખી અને બીજા હાથથી લોકોને દૂર કરવાનું કામ તેણે ચલાવ્યું હતું મારો હાથ પકડીને તેણે મને કેવળ માણસોમાંથી અલગ જ ન કરી દીધી; કિંતુ પોતાના હૃદયમાં ખેંચી લીધી. ન્યારે બીડમાંથી હું બહાર આવી ત્યારે મેં જાણ્યું કે એ માણસ એકલો જ નથી પરંતુ તેની સાથે બીજા પણ ચોક્કસ એક માણસો છે અને તેથી જ મને બહાર લાવવામાં તેને સફળતા મળી હતી. અમે એક મોટા બંગલામાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાંની વ્યવસ્થા જોઈ હું સમજી કે તે કોઈ મોટા માણસ છે. મને તેથી હોભ થવા માંડ્યો. તેની સાથે રહેવામાં મને ઘણી પ્રસન્નતા હતી, તેની વાણી મારા કર્ણપ્રદેશમાં પ્રિય લાગતી હતી; છતાં મારું હૃદય કંપતું હતું. મેં તેને વિનંતિ કરી કે તે દયા કરીને મને મારાં માબાપની પાસે પહોંચાડે તો હું તેના ઘણો ઉપકાર માનું. એ વખતે તેણે આઠ દસ માણસોને મારાં માતાપિતાની શોધ કરવા મોકલ્યાં; પરંતુ તેમનો ક્યાંય પતો લાગ્યો નહિ. આખું શહેર ફરવા છતાં ન્યારે કોઈ પત્તો ન મળ્યો ત્યારે તેણે મને સમજાવીને કહ્યું કે—

‘તું અજરાઈય નહિ. અહીં જેટલી જની શકે તેટલી તેમની તપાસ કરી છે; પણ પત્તો નથી લાગતો તેથી હું લાચાર છું પણ એટલું સમજી રાખજે કે હું તને તારે ઘેર પહોંચાડી દઈશ.’

આથી મારું હૈયું જરા હેલું થયું. બે ત્રણ દિવસમાં જ

અમે પ્રવાસ આરંભ્યો. પંદર દિવસ વીતિ ગયા. એટલા વખતમાં એક પણ દિવસ તેણે મારા સંબંધમાં કંઈ પણ પૂછ્યું નહોતું અને મારી પણ હિંમત ન થઈ કે હું તેને તેના કંઈ ઇતિહાસ પૂછી શકું; પરંતુ એક દિવસ સાંજને વખતે વાતચીત કરતાં કરતાં મારા આજ્ઞાપત્રી વાત નીકળી. એના જવાબમાં મેં સઘળી વાત કહી સંભળાવી. તેણે પણ પોતાની હકીકત મારા પૂછ્યા વિના કહી બતાવી. તેના કહેવાથી માલમ પડ્યું કે તે મુંબઈના એક શ્રીમંત વ્યાપારીનો પુત્ર છે; નામ તેનું પ્રમોદરાય છે. હમણું થોડા વખતથી તેના પિતા સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે. પિતાના અતુલ ધનનો તે એકલો માલિક બન્યો છે. પિતાને પિંડદાન આપવા-શ્રાદ્ધ કરવા તે ગયાજી ગયો હતો; ત્યાંથી પાછો ફરી બિલ્લ બિલ્લ તીર્થ કરતો ધર તરફ તે જાય છે. તેનું લગ્ન થઈ ગયું છે. એને એક પુત્ર પણ થઈ ચુક્યો છે. તે બહુ સુંદર સ્વભાવનો છે. તેની ઉંમર હજી બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની છે.

મારા વધારે પરિચય મેળવવા તે મને વિન્ન વિન્ન પ્રશ્નો પૂછતો હતો, પણ હું તેને ખુલા દીલે જવાબ આપી શકતી નહિ. મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી. આથી તે મારા ઉપર વધારે પ્રેમ દેખાડતો એમ હું માનતી હતી.

(૨)

હુંવે અમે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યાં. પ્રમોદરાય પોતાનાં માથુસોને ત્યાં રાખી પોતે એકલો મને મારા પિતાને ઘેર પહોંચાડવા આવ્યો. અમારા આવતાં પહેલાં પંદર દિવસ અગાઉ મારાં માતાપિતા ઘેર આવી પહોંચ્યાં હતાં. મને જોઈને પિતાજીનું હૃદય બહુ જ પ્રસન્ન થયું. પ્રમોદરાયની વાત સાંભળીને તેમનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં. પિતાજીએ પ્રમોદને થોડા દિવસ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો પણ તે રહ્યો નહિ.

જ્યેષ્ઠ મહિના પછી એક દિવસ બપોરને વખતે મારી પાડોરાણુ રાખીની માં મારે ઘેર આવી. મારી માને સુતેલી જોઈ મારી પાસે બેસી વાતચીત કરવા લાગી. આમતેમની વાતો કરતી તે બોલી: 'જો મુકતા ! તું ગુસ્સે ન થા તો એક વાત કહું.'

મેં કહ્યું:—'એમાં ગુસ્સે શા માટે ચાઉં ? જો કહેતું હોય તે કહો.'

તે બોલી:—'આજ કંઈકાક દિવસથી કાષ્ટ એક ચુંદરથ તને મળવા માટે ર્શ્યા કરે છે, શું તું તેને ઝાળખે છે ?'

એનો એ પ્રશ્ન સંભળી મારૂં હૃદય સ્તબ્ધ થઈ ગયું. હું વિચાર કરવા લાગી કે કદાચ પ્રમોદ તો મને મળવા નહિ આગ્યો હોય !

મેં પૂછ્યું:—'એ કાણુ છે ?'

'તેણે ચોતાતું નામ પ્રમોદરાય બતાવ્યું છે, મારા ધારવા પ્રમાણે એ કાષ્ટક મોટો માણુમ જણાય છે. તેણે કહ્યું છે કે: 'મારૂં નામ સેવાથી મુકતા અને ઝાળખી જશે.'

હું તે સંભળીને વિવશ બની ગઈ. મારા મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. તે બાંધએ બીજી વાર પૂછ્યું: 'તો હું તેને શું કહું ?'

હું જોમ તેમ મનને સંભાળી બોલી: 'તેમણે શું કહ્યું છે ?'

'તે તને મળવા આવે છે, જો તું કહે તો આજ રાત્રે ગામ બહાર મહાદેવની જગ્યામાં તમારા બન્નેના મેળાપનો સંકેત રહ્યું અથવા મારે ઘેર તેને બોક્ષાવું. તારી ઈચ્છા હોય તો તે તારે ઘેર પણ આવે; પરંતુ તું ત્રિધવા છે અને તે યુવાન છે. કયું કારણુ દેખાડી તે તારે ઘેર આવે ? છતાં પણ ધાર કે તે આવે તો આસપાસનાં માણુસો તેને શું કહે ?'

મેં પણ મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે એ વાત સાચી છે. કયું નિમિત્ત ઠીક તે મારે ઘેર આવે ? જ્યારે તે મને મળવા આવે છે, ત્યારે શું તેનો મારા ઉપર પ્રેમ હશે ? હું તે જાણતી નથી. મારી તરણાવસ્થા છે, હું ત્રિધવા છું. રાત્રે ઘર બહાર નીકળી કાષ્ટ

પરપુરુષની માથે વાત કરવી એ મારા સંબંધમાં બહુ ખૂંડે કામ છે. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા મિવામ કોઈ કામ કરવું હીક નથી. મેં તરત તે બાઈને કહી દીધું કે: 'એ પરાયા પુરુષને હું મળવા માગતી નથી.'

મારા મોઢાનો નકાર સાંભળી તે બાઈ તરત ચાલી ગઈ. હું મમજી કે તેને મારા બોલવા ઉપર રીસ ચડી છે. તેથી તેના મનનું સાંત્વન કરવા તેને મેં પાછી બોલાવી; પણ તે તો જતી રહી. મારા હૃદયમાં એક જાતનો નવો પરિતાપ જન્મ્યો અને દિવસે દિવસે તે વધવા લાગ્યો. ત્રણચાર મહિના એવી દશામાં વીતી ગયા. હું બહુ જ માનસિક વેદના પામવા લાગી. મારા ઘરની નજીક એક કુંસુમ નામની મારી જીવેનપણી રહેતી હતી. એનો પતિ ક્યાંય પરદેશમાં નોકરી કરતો હતો. તેના ઘરમાં બીજું કોઈ રહેતું નહોતું. આખની આધળી અને કાનની બહેરી તેની એક સાસુ હતી; પણ તેને તે કોઈ કામમાં અટકાવતી નહોતી. જ્યારે જ્યારે ઘરમાં કોઈ કામ ન રહેતું, ત્યારે હું કુંસુમને ઘેર બેસવા જતી અને જીવને બે ધડી આનંદ પમાડવા આમતેમની વાતો કરતી. કુંસુમના સંબંધમાં લોકોની માન્યતા ત્રમે તેવી હોય; પણ હું થોડા દિવસના સહવાસથી સમજી ગઈ કે તે ઘણી વિચિત્ર સ્ત્રી હતી. મને ખૂબ રસ્તા ઉપર લઈ જનાર કુંસુમ હતી. જ્યારે હું તેની પાસે જતી ત્યારે તે નકારી નકારી વાતો કરતી. એક તો પ્રથમથી જ મારા હૃદયમાં નકારી બાવનાનો અંકૂર ફૂટી ચુક્યો હતો, તેમાં કુંસુમની સોજતથી વધારો થયો. મારા હૃદયનો સંતાપ એની વાતોથી કાંઈક ઓછો થવા લાગ્યો. કલાકોના કલાકો મુઠ્ઠી તેની સાથે રસપૂર્વક હું બીલાસ વાર્તાઓ કરવા લાગી. પાપ તરફ મારી વૃત્તિઓ વળવા માંડી. યૌવનના સ્વાભાવિક વિકારે તેમાં ઉમેરો કર્યો.

એક દિવસ જ્યારે વખતે જ્યાં મેં કુંસુમના ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યાં જોઈું કે અમારા ગામના મોટા દેસાઈનો દીકરો છાંડ

ખાટ ઉપર બેઠો બેઠો કુસુમની સાથે હસીને વાતો કરી રહ્યો છે. હું પાછે પગે જ્યાં નાસવા જઈ છું ત્યાં કુસુમે આવી મારો પાલવ પકડ્યો અને છોડુએ પણ મારી પાસે આવીને કહ્યું: ‘શું હું કોઈ ભૂત-પ્રેત છું કે તું મારાથી ડરીને નાસી જાય છે?’

શરમને લીધે હું એ પ્રશ્નનો તેને કાંઈ જવાબ આપી શકી નહિ. કુસુમ મને ખેંચીને અંદર લઈ ગઈ અને તે દિવસ અમે ત્રણેય જણાએ ચોપાટ ખેંચી. પ્રથમ દો અને ફોલ થયો પણ તત્કાળ મારા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે ચોપાટ ખેંચવામાં શી હરકત છે? બીજો દિવસ હું કુસુમને ઘેર ગઈ ત્યારે પણ જોયું કે છોડુ ત્યાં બેઠેલો છે. તે દિવસ પણ અમે ચોપાટ રમીને વીતાડ્યો. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી અમે રમત ગમત કરી. ધીરે ધીરે મારી શરમ ઓછી થતી ગઈ. છોડુની સાથે હમવા-ખેલવામાં હવે મને સંકોચ થતો નહોતો. મારી બાળકશુદ્ધિમાં વિચાર આવતો હતો કે જો હું જાતિ-કુળની મર્યાદા છોડી દઉં તો પ્રમોદને મેળવી શકું. એ સિવાય એને મેળવવાનો બીજો કોઈ પ્રસાંગ નથી અને કલંકની વાત તો શી કહું? ખોટી સોજતમાં પડવાથી બાળવિધવાઓનું હૃદય જેવું હોય તેવું મારું પણ થયું. મને માલમ પડ્યું કે જાતુ દિવસોથી છોડુ મને બ્રષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશમાં લાગેલો હતો અને તેણે જ પોતાનું નામ પ્રમોદ બતાવી મારી પાડોશજીને કૂટુંબીનું કામ કરવા મારે ઘેર મોકલી હતી. મેં એ મધુરું જણાવ્યું છતાં કાંઈ વિચાર કર્યો નહિ; કેમકે તરુણાવસ્થાના મદમાં હું એવી અંધ બની ગઈ હતી અને ખોટા કામોમાં હું એવી રૂબી ગઈ હતી કે પ્રમોદને પણ હું ભુલી ગઈ!!

એ તો નિર્વિવાદ છે કે મોહ અને મધુપાન બહુ દિવસ સુધી છુપાં રહી શકતાં નથી. જેમ જેમ તેનાં વ્યસનીઓ તેને છુપાવવા જાય છે, તેમ તેમ તેની વાસ હવામાં ફેલાય છે. મારા પાપની વાત પણ એ જ પ્રમાણે ધીરે ધીરે આખા ગામમાં-ઘેર ઘેર ફેલાઈ ગઈ. ત્યાં ચાર સ્ત્રીઓ એકઠી થતી, ત્યાં અકરણ મારી જ ચર્ચા

નીકળવા લાગતી અને ત્યારે હું ધરમાંથી બહાર નીકળતી ત્યારે લોકો મારી તરફ આંગળી ચીંધતા. સર્વ કાંઈ મારી રીતભાતને ખોટી કહી ધિક્કારતા. મારાં માળાપે એ સઘળું જાણવાથી એક દિવસ મને ખુબ મારી. મારા હૃદયને એથી જે દુઃખ તથા ધૃષ્ટા થઈ, તેની હું શી વાત કરું? મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે હું મુંબઈ આવી જાઉં તો કાંઈપણ દિવસે પ્રમોદનો મેળાપ થશે, પરંતુ શું તે મારી સાથે બોલશે? નહિ બોલે તો હું બોલાવીશ. જ્યાં સુધી મારી તરુણાવસ્થા છે, જ્યાં સુધી મારામાં રૂપ છે, ત્યાંસુધી એવું કામ કેમ ન કરું કે જેથી મારા હૃદયને સુખ મળે! જ્યારે બદનામી થઈ છે, ત્યારે તો મનમાંન્યા બેસ બેસી લઉં; પણ હું એકલી મુંબઈ શી રીતે જાઉં? જો કે એ ગામમાં એવા બહુ માણસો હતા કે જે મારે અર્થે પોતાનો જીવ પણ આપવા તૈયાર હતા: તો પછી મારી સાથે મુંબઈ આવવું એ કાંઈ કાંઈને માટે મોટી વાત નહોતી. પરંતુ મારૂં મન કાંઈની ઉપર કરતું નહોતું. મારા મહોક્ષાપાં રમેશ નામનો એક યુવાન રહેતો હતો. તેની ઉંમર ૧૭-૧૮ વર્ષનો હતી; પણ તે સ્વભાવનો બહુ સારો હતો. તેની રીતભાત ખરાબ નહોતી. મેં વિચાર્યું કે એ મારી સાથે આવવા લાયક છે. મેં તેને મોઢમાં ફસાવવા ઇલાજ અજમાવવા માંડ્યો. અને કોનું સામર્થ્ય કે તે એક કામિનીને આધિન ન થાય?

ત્યારે ધરમાં અને બહારે મારો સંપૂર્ણ તિરસ્કાર થવા લાગ્યો; ત્યારે હું એક કંટાળી ગઈ. ધરમાં રહેતી તો રાતદિવસ ઉડતાં બેમતાં માતા પિતા મહેણાંદુંણાં અને ગાજોની વૃષ્ટિ વરસાવતાં અને બહાર નીકળતી તો ચારે તરફથી મસ્કરીઓ અને છેડછાડ થતી. જો કદી એકલી હું એકાંતમાં કાંઈના હાથમાં સપડાઈ જતી, તો મારા ઉપર બળાતકાર પણ થતો. જ્યારથી મેં મારૂં સતીત્વરત્ન ખોયું હતું; ત્યારથી હું સર્વના અત્યાચારનું પાત્ર બની ગઈ હતી. હવે તો લોકો મારા મોઢા ઉપર મને હલકી કહી ઉપહાસ કરવા લાગ્યા હતા. મુંબઈ જવા

માટે મારું હૃદય અધીર બની રહ્યું હતું. મને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે પ્રમોદની પાસે જવાથી હું સર્વ સંકટથી છુટી જઈશ; પણ રમેશ એવો બીજી પ્રકૃતિનો હતો કે તેને હું મારો વિચાર જણાવી શકતી નહોતી. સૌન્દર્યવતી મુવનીની પાસે અનેક શસ્ત્ર હોય છે. મેં રમેશ ઉપર તે ક્રમે ક્રમે ચક્રાવવા માંડ્યાં. જ્યારે હું મારાં સર્વ શસ્ત્ર ચલાવી ચુકી અને કાંઈનાથી કંઈ ફાયદો ન થયો, ત્યારે ધીમે ધીમે હું હતાશ થવા લાગી. પ્રથમ તો હું સ્ત્રી, તે ઉપરાંત મતીત્વશી અમૂલ્ય રત્ન ગુમાવી ઘર ઘરની બીખારણ જેવી યજ્ઞ રહેલી; તે સિવાય મારા રૂપ અને યૌવનનાં જેટલાં અમોઘ શસ્ત્રો હતાં તે સધળાં મેં તેના ઉપર ચક્રાવેલાં; પરંતુ તેણે અચ્ચરિત્રશી દાલથી પોતાનો એવો બચાવ કર્યો કે હું ખસીયાણી પડી ગઈ. સિંહના મોઢા આગળથી શિકાર નાસી જતાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય, નાગજનના મોઢા આગળથી દેડકું દૂર થતાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય, તેવી જ મારી ગણ દશા થઈ. મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે એ ત્રણ દિવસની અંદર જો મારાથી યુગ્મ ન જવાય તો આપઘાત કરી શરીરનો ત્યાગ કરી દેવો.

પરાંપર મધ્યાહ્નનો સમય હતો. તાપ સખત પડતો હતો. ગાયો અને મેંસો વગેરે જુદોની છાયામાં બેસી વાગોળતાં હતાં. કાંઈ માણસ બહાર રસ્તા ઉપર જણાતું નહોતું. રમેશ એ વખતે એકલો ચાલ્યો આવતો હતો. આજ તેને એકાંતમાં મળી સધળી વાતનો નિશ્ચય કરી લેવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. પણ મારાં આખાપની એવી સખત આગા હતી કે ઘર બહાર હું એક પગલું પણ મૂકી શકતી નહોતી. જ્યારે તેઓ બધાં સુઈ ગયાં, ત્યારે હું ધીમેધી મારા મકાનની પાછળની બારીએ જઈ ઉભી ગઈ. રમેશ ત્યાં મારી વાટ જોઈ રહ્યો હતો. મેં તે ન દેખે એ રીતે એકાએક ‘અરરર.....’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો.

તેણે પૂછ્યું: ‘શું થયું !

મેં કહ્યું:- ' મને કાષ્ટએ ડંખ દીધો. પકડી રાખો નહિ તો હું પડી જમરા. '

તેણે મને પોતાના બન્ને બાહુમાં ઝીલી લીધી અને પૂછ્યું: ' તું કરડ્યું છે ? ક્યાં કરડ્યું છે ? જલદી મને બતાવો. હું ઝેર ઉતારવાનો ઉપાય કંઈ છું, ગમરાશો નહિ. ' મેં તરત મારા હાથના મંકિતથી કહ્યું કે:- ' ડંખ મારી છાતીમા છે ' એટલે તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેની શુદ્ધિ પલાયન કરી ગઈ. સમય અનુકુળ જોઈ મેં તેના ઉપર મોહાશ્વ ચલાવ્યું. સ્ત્રીના કટાક્ષથી મોટા મોટા ઋષિ-મુનીઓ ફસાઈ ચુક્યા છે, તો પછી બિચારા રમેશનો શો દિસાવ હશે ! મારી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઈ. જ્યારે કાષ્ટ પુરૂષ કાષ્ટ સુન્દરીના જીવનરૂપી મંદિરાનું પાન કરે છે; ત્યારે તે પુરૂષનું પુરૂષત્વ વાસ્તુ જાય છે અને પછી તે સુન્દરીનો ગુલામ બની જાય છે. એક દિવસમાં જ રમેશની એવી દશા થઈ ગઈ. તે મારો હાસ્યાનુદાસ બની ગયો. મને પ્રસન્ન કરવાને માટે તેણે પોતાની લાજ, માન, મર્યાદા સર્વ ગુમાવી દીધાં. એક દિવસ અર્ધ રાત્રિની નિઃસંબંધતામાં અમે બન્ને ધરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યાં.

૩

મુંજાઈતા ગાયવાડી નામક લતામાં અમે એક નાની ઓરડી ભાડે લીધી. રમેશની પાસે દસ રૂપિયા હતા. મારી પાસે એક પૈસો પણ નહોતો. હું તો એક કપડાંબર ધરમાંથી નીકળી આવી હતી. રમેશ બીજે દિવસ જેટલાક રૂપિયા ખર્ચ કરીને કપડાં વગેરે જોડતી બીજે લઈ આવ્યો. મેં રસોઈ બનાવી અને અમે જમી પરવારીને હવે શું કરવું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં. રમેશે કહ્યું કે: મારી પાસે પાંચ રૂપિયા વધ્યા છે, તે ખલાસ ચયા પછી શું થશે ?

મેં જરા વિચાર કરી કહ્યું: ' અહીં એક પ્રમોદરાય નામનો ગર્ભશ્રીમંત માણસ રહે છે; જો એનો પત્નો લાગી જાય તો આશા છે કે આપણને તે સારી મદદ આપશે. '

‘તે ક્યાં રહે ?’

‘એ તો હું નથી જાણતી.’

‘ત્યારે મુંબઈ જેવા શહેરમાં એનો શી રીતે પત્તો લાગશે ?’

‘તે મોટો શ્રીમંત માણસ છે; એને ઘણા લોકો એળખતા હશે.’

‘તો હું તેની તપાસ કરી આવું.’

એમ કહી રમેશ ચાલ્યો ગયો. એ ત્રણ દિવસ એળવા છતાં પ્રમોદનો પત્તો લાગ્યો નહિ. અમારી પાસે જે કંઈ પૈસા હતા તે લગભગ પૂરા થઈ રહ્યા. રમેશ ચિંતાને લીધે ગાંડા જેવા બની ગયો. અમારી પાડોશમાં રહેતાં માણસોને અમારી સ્થિતિ માલમ પડી ગઈ. તેમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી, તે મારા ઉપર ધણે રોડ રાખતી હતી. અમારી દશા તેના જાણવામાં આવતાં અમને વિનાશમાં તેણે રૂપિયા પાંચ આપ્યા અને કહ્યું કે : ‘હમણાં આટલા ઉપર નિર્વાહ ચલાવો, પછી જોઈ લેવાશે. મેં પરમેશ્વરને ધન્યવાદ આપી રૂપિયા લઈ લીધા અને પાંચમાત્ર દિવસ તેનાથી કાઢ્યા. એક દિવસ રમેશ મને કહ્યું : ‘લક્ષ્મી, આ પ્રમાણે હવે કેટલા દિવસ ચાલશે ? આવું અંતિમ પરિણામ તો એ જણાય છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે આપણે છુપ્યા પગ ધસીને મરી જઈશું. મારી સમજમાં એમ આવે છે કે હું બેચાર દિવસને માટે ઘેર જઈ આવું. આશા છે કે ત્યાં જવાથી પાંચ રૂપિયા મારા હાથમાં આવી જશે, તે લઈને તરત પાછો ચાલ્યો આવીશ.’

પહેલાં તો મને એ વાત ગમી નહિ. મેં કહ્યું કે : અહીં પરદેશમાં હું એકલી નહિ રહી શકું. ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે બોગવીશું. પરંતુ તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ મને બહુજ મમળગી અને પુષ્કળ હિંમત આપી. અમે બન્ને બાળકપ્રુદ્ધિનાં હતાં. હું મોળ વર્ષની હતી અને રમેશ મત્તર વર્ષનો હતો. અમને બન્નેને એ વૃદ્ધાનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ આવી ગયો. રમેશ બીજો દિવસ ઘેર ચાલ્યો ગયો. અમે અમારાં સાચાં નામકામ કાઢને બતાવ્યાં નહોતાં; પણ એ ધુતારી

બુદ્ધાએ ધીમે ધીમે મને સઘળી હકીકત પૂજી લીધી. મેં પ્રમોદની વાત જ્યારે તેને કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે: 'આ મકાનમાં તું જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી તેનો કદીપણ મેળાપ થશે નહિ. હું તેને સારી રીતે જાણુ છું. જો તારે એને મળવું હોય તો પ્રથમ આ મકાન છોડી દે. હું એક સાઈ મકાન તને બાડે લઈ આવું. જે લતામાં હું એ મકાન લેવાની છું ત્યાં તે રોજ આવે છે. જો તપાસ રાખવામાં આવશે તો તરત તેનો મેળાપ થઈ જશે.

હું એની મતસભ્ય ડાંઘક સમજી ગઈ અને બોલી: 'જુઓ રસ્તા ઉપર બેસીને રૂપ વેચવાનું કામ મારાથી થઈ શકશે નહિ. મને તો માઈ કાળુ મોહું લઈ મારે ઘેર પાછી જઈશ અને માતા-પિતાનો તિરસ્કાર તથા શિક્ષા સહન કરી લઈશ; પણ એવું કામ તો મારાથી કદાપિ થવાનું નથી.'

તે બોલી: 'અરે, શું હું તને એવું કામ કરવાનું કહું છું? કાળુ જાણે કેમ તને મેં જ્યારથી દેખી છે, ત્યારથી તારા ઉપર એવી મમતા બંધાઈ ગઈ છે કે તારૂં કંઈ મારાથી જોઈ શકાતું નથી અને તેથી જ તને પ્રમોદરાય જલદી મળે એવો રસ્તો દેખાડું છું. છતાં તને માઈ બોલવું ન મનતું હોય તો નહિ બોલું.'

મેં કહ્યું: 'ના, ના, એવું કંઈ નહિ. તમે મારા ઉપર આટલો પ્યાર કરો છો, આટલી માયા દેખાડો છો, તે હું જાણું છું. હું બાળક છું તેથી બોલવામાં કંઈ અત્રિવેક થયો હોય તો તમે મારા બોલવા સામે ન જોશો.'

'અહુ સાઈ, હમણાં અહીં ખુશીથી રહે. તારો શેઠ આવશે ત્યારે તેને સઘળી વાત સમજાવીશ.'

'તારો શેઠ' એ શબ્દ મારા હૃદયમાં તીરતી ચેકે વાગ્યો. હું સુખમાં આવીને સુખી ન થઈ. હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું? માઈ કાળુ મોહું લઈ પાછી ઘેર પણ જઈ શકું તેમ નહોતી. મેં ધારું કરું કે સુખ્યેનમાં મારા દિવસો પીતરો; પણ ધારું

હું એક અને થઈ ગયું બીજું ! હવે તો ચારે તરફની સગતી આગમાં હું ઘેરાણી.

એક અઠવાડિયે વીનિ ગયું; પણ રમેશ પાછો આવ્યો નહિ. હું સમજ કે મને અહીં એકલી છોડીને તે ચાલ્યો ગયો છે. હવે મને કોણ આશ્રય આપશે ? હું શું કરીશ ? શું વિધાતાએ અધમ વૃત્તિ કરવાનું મારા નસીબમાં લખેલું છે ? હાથ ! શું હું એવી પાપકમાણી કરવાને માટે જન્મી છું ? અને દેવદેવી જેવાં પિતામાતાને છોડી ધરથી નીકળી આવી ? જો રમેશના વિશ્વાસ ઉપર ધરથી બહાર નીકળી હતી, તે તો હવે હવે ચાલ્યો ગયો. હવે હું ક્યાં જઈ અને શું કરું ? એક પખવાડિયે વીતિ ગયું. પાડોશજીના કરજથી હું પરતંજ બની ગઈ. તેનું કરજ હું શી રીતે ચુકાવીશ ? શું મારે ઘેર ઘેર બીજા માગવી પડશે ? મને એક દિવસ તે વૃદ્ધા મોહું જીભીર રાખી કહેવા લાગી : ‘દીકરી, મારે કાંઈ મોટી જાગીર નથી કે કાંઈ એક નથી. પતિ કે પુત્ર કમાઈ લાવનાર પણ નથી. મેં તને કર્મનો વિચાર કરીને પંદર રૂપિયા આપ્યા છે, તે હવે મને પાછા આપી દે. મારે એનું વ્યાજ નથી લેવું. હું ગરીબ છું. મારા તે રૂપિયા ખરા પરસેવાના છે.’

એના આ શબ્દો સાંભળતાં જ મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. હૃદયના સુરેસુરા થવા લાગ્યા. તે પ્રૌદાએ પ્યારથી મારો હાથ પકડી મને પાસે બેસાડી ને કહ્યું : ‘દીકરી, ગજરાઈશ નહિ. આ મુંબઈમાં એક બહુ જ મોટો ધનવાન છે. તેને એક રૂપયોજના સ્ત્રીની જરૂર છે. ધાઈ છું કે જો તું તેની પાસે રહે તો પરમેશ્વરે તને જે રૂપ દીધું છે, તેના પ્રમાણમાં તને તે દરમિહિને સો રૂપિયાથી ઓછું નહિ આપે. વળી તે ઉપરાંત મનમાન્યા ધરણી, લુગડાં, દાસ, દાસીઓ વગેરે સર્વ કાંઈ મળશે; અર્થાત્ તું એક રીતે રાણી મની જશે.’

હું તેની એ સર્વ વાતો આશ્ચર્યજાલે સાંભળી રહીં નવરે

તે ત્યાંથી ઉઠી ગઈ ત્યારે મેં મનને સ્થિત કરી વિચાર કર્યો શા માટે હું આટલું કष्ट સહન કરું છું? જ્યારે માગમા રૂપ છે, યૌવન છે, જ્યારે લોકો મને જોઈ પાગલ બની જાય છે, મારા ગુલામ ચવાને માટે લલચાય છે, ત્યારે હું એકલી અટુલી જુખી શા માટે મરી જાઉં? સતીત્વરૂપી રત્ન તો હું ગુમાવી બેઠી છું, તો પછી મારે શા માટે દુખી થવું? હવે આ કષ્ટ મહન કરી સહન નથી જ્યારે એક વખત પાપમા પડી ચુકી છું, ત્યારે હું જોઈ કે તે પાપ મને ક્યાસુધી દૂનાવી શકે છે?

ખીજે દિવસ તે વૃદ્ધાને એ કહી દીધું કે 'તમારી વાત મારે કશું મજબૂર છે' તે દિવસે સધ્યા મમય પહેલાં એ બાપ એક બાડાની ગાડી લઈ આવી અને મને તેમા બેસાડી કેટલેક દૂર એક ભવ્ય મકાન આગળ તેડી ગઈ એ મકાન ઘણું સુંદર હતું મોટા મોટા વિશાળખાનાઓની શોભા અવર્ણનીય હતી સારી સારી તસ્વીરો, દાઢીઓ, ચરીમાઓ તથા ફરનીચરોથી સઘળા ખડો ભરેલા હતા ખગનાની આગળ સુંદર બગીચો હતો તેમા સંગેમરમરના હોજ પાણીથી ભરેલા હતા મેં આજ સુધીમા કદી આવો ખગનો જોયો નહોતો બે દાસીઓએ આવીને મને સઘળું દેખાડવા માડ્યું તે પછી એ વૃદ્ધા મને ઉપરના ખડમા તેડી ગઈ કે જ્યાં એક ઝોરડી સ્નાનગૃહ માટે નિયત કરવામા આવેલી હતી દાસીઓએ મને એ ઝોરડીમા લગભગ અર્ધા કલાક સુધી સુગંધી માણુ યોગીને સ્નાન કરાવ્યું પછી સુંદર આછા ચણુગાર મગજ્યા એ વખતે રાત પડી ગઈ હતી મમનમા સેંકડો બત્તીઓ ચારે તરફ ઝગઝગવા લાગી આ તરફ તે પ્રોહાએ મને એક ઝોરડામા લઈ જઈ હીરા માણેકતા જડાઉ ધરેણી પહેગળ્યા જ્યારે મર્વ ચણુગાર થઈ ચુક્યા ત્યારે તેણે મને એક મોટા ચરીમા મામે ઉભી ગળી એ દર્પચુતી ચારે તરફ જે દીવાઓ ઝગઝગી રહ્યા હતા, તેનું પ્રતિબિંબ તેમા પડતું હતું અને તેણે એવી ચકિત કરી દીધી કે માઈ રૂપ તેમા

જોઈને હું આશ્ચર્ય પામી ગઈ. વારંવાર હું મારા મનને પૂછવા કરતો કે શું હું આટલી બધી સુંદર છું? આજ મારો નિશ્ચય થયો કે હું ખરેખર સુંદર છું. આજ હું મારી સુંદરતા ઉપર પોતે જ મોહિત થઈ ગઈ. ક્યાં સુધી એ દર્પણની સામે હું ઉભી રહી એવું મને જાન રહ્યું નહિ, પણ એટલામાં એક ગાડીના આવવાનો અવાજ સંભળાયો. કોઈ તેમાંથી ઉતરીને દાદરના પગથીયાં પણ ચડવા લાગ્યું. મારું હૃદય એ સાંભળી કંપવા લાગ્યું. હું વિચાર કરવા લાગી કે કોઈ રાગમહારાજ કે રાજકુમાર હશે! હું એમની સામે શી રીતે ખોલી ચડીશ? હું વધારે ને વધારે ધડકવા લાગ્યું. એટલામાં તો તે આરડાના દાર ઉધડ્યાં. જે સ્ત્રી મને લાતી હતી તે અંદર આવી. એને જોઈ મને કંઈક શાંતિ થઈ; પણ તેની પાછળ એક માણસ આવ્યો કે જેને જોતાં જ મેં મારાં નેત્રો બંધ કરી દીધાં. તે સ્ત્રીએ મારા કાનમાં કહ્યું કે: 'આ પુરુષ તને બહુ જ ચાહે છે. મુંબઈમાં એના જેવો શ્રીમંત માણસ બીજો કોઈ નથી.'

૪

મેં આખો ઉધાડીને જોયું તો એક ૮૦ વર્ષનો જૂદા મારી સામે ઉભેલો જણાયો. એના માથા ઉપર જે વાળ હતા તે તફન સફેદ થઈ ગયા હતા. દાદી મૂંઝાતો તેને હતાં જ નહિ. તે અતિ દુર્બળ લાંબા કદનો હતો. તે ઉંમરે જૂદા થયો હતો, પણ તેનું મન હજી જૂદા થયું નહોતું; કારણ કે તેણે સુંદર રેશમી કિનારીનું શીર્ષું ધીતિયું, ખમીસ વગેરે કપડાં પહેર્યાં હતાં. હાથે સોનાની ધડીઆળ બાધી હતી. આંગળીઓમાં હીરાની વીંટીઓ અને ગળામાં સોનાનો છોડો હતો. તેનાં કપડાંમાં એવું ઉચું અપર હતું કે આખો આરડો મુંબઈથી મધ્યમધી રહ્યો હતો.

પ્રથમે કદાચ દ્રવ્ય કે સામર્થ્ય ન આપ્યું હોય; છતાં ધૈન્ય-ધનગર્વિતા લલના એ ધનને તુચ્છ માને છે. ક્યાં મારી ખીંચતી

યુવાની અને ક્યા કમરમા એક યગ રાખી રહેતો તે ડાસો ! એને જોતા જ મને ધૃણામિશ્રિત એવું દુઃખ થયું કે માઈ હૃદય તેથી કંપવા લાગ્યું જેમ જેમ તે મારી ખુશામત કરતો હતો, તેમ તેમ હું પાછી દઢતી હતી એ વૃદ્ધ ઓરડામા આવ્યો, ત્યારથી પેલી સ્ત્રી બહાર ચાલી ગઈ હતી હું એ બુઝૂના હાથમા ફસાઈ સુકી હતી છૂટવાનો મને એકેય રસ્તો નહિ મળવાથી આખરે હું ગદી પડી તે પુરુષે મારો હાથ છોડી દીધો અને ઉદાસ થઈ બહાર ચાલ્યો ગયો હું અગાસીમા જઈ જોવા લાગી તો જે ગાડીમા તે આવ્યો હતો, તે ગાડીમા બેસી પાછો ચાલ્યો ગયો હતો પાંચ ફરી હું દર્પણ સામે જઈ ઉભી રહી અને માઈ રૂપ જોઈ મનમા ને મનમા ધણીવાર સુધી કલ્પનાઓ કરતી ગદી આખરે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો તત્કાળ પ્રમેદનું સ્મરણ થયું હાથ ! પ્રમેદ ! હું ક્યા છે ? હજી પણ દર્શન આપ અને આ નરકમાથી મારો ઉદ્ધાર કર હે વિધાતા ! મને તારી લખેની લાગ્યવિપિની માહિતી હોત તો હું શા માટે સતીત્વ રત્ન ગુમાવી હાથે કરીને નરકમા પડત ? બે ધર છોડીને ન આવી હોત તો શું મારી આટલી દુર્ગતિ થાત ? હવે તો હું ન રહી ધરની કે ન રહી ધાટની ધોખીના ફૂતરા જેવી મારી દશા થઈ હાથ ! હું ક્યા બહ ? તે દિવસ તો એ ડાસો ચાલ્યો ગયો પણ ખીજે દિવસે તે બાઈને લઈને પાછો આવ્યો પ્રથમ તે સ્ત્રીએ મને કાંઈક પીવગવીને બેઠોરા બનાવી દીધી જ્યારે હું બાનમા આવી ત્યારે માવમ પડ્યું કે તે વૃદ્ધ મારા શરીરદ્વારા પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી છે ! પછી તો તે હમેશા આવવા લાગ્યો અને હું પણ ધીમે ધીમે માની ગઈ મને નાન્ય ગાન શીખવવા માટે તેણે એક ઉસ્તાદ રાખ્યો હતો, જેણે મને સારું શિક્ષણ આપી થોડા વખતમા જ નાન્યા ગાવામા નિપુણ કરી દીધી

મને એ વૃદ્ધ સપૂર્ણ સુખમાં રાખતો હતો, પણ હું તેનાથી ઝંતોલ પામતો નહોતી. મારે ત્યાં એક તરણ નોકર હતો મનના

ઉદ્દેગથી કદી કદી તેની સાથે આંખ લડાવી લેતી હતી. સિંદનો બાગ શિયાળ ખાધ જવું હતું; પરંતુ બાગ્ય બહુ પ્રબળ છે. મારા દુર્ભાગ્યમાં તે નીચ નોકર જ લખાઈલો હો. એક દિવસ નદિ બનવા ચોગ્ય વાત મારા દુર્ભાગ્યથી બની ગઈ. સંધ્યા સમયે તે વૃદ્ધ આવ્યો. તેની સાથે મોડો રાત સુધી હાસ્ય વિનોદ કરી શરાબ પીવાનો આરંભ કર્યો. અમે બન્નેએ ખુબ મદિરાપાન કર્યું. હું તો તેનાથી બેહોશ ન બની ગઈ; પણ વૃદ્ધ પોતાના અંગુળો બાન બુલી ગયો. ક્યારે તે તઈન યાનચલ્ય બની ગયો, ત્યારે હું વિશ્વાસપાત કરવા તૈયાર થઈ. પાપરૂપી નરકમાં હું એટલી બધી ઉતરી ગઈ હતી કે સારાસારનો કાંઈ વિચાર મને રહ્યો નહિ. હું એ નોકર સાથે એ ધર ડોઢી ચાલી નીકળી.

પરિણામે મારી એવી દુર્ગતિ થઈ કે મારા જેવી અન્ય પાપિણીઓની યથા કરે છે. ચાલતી વખતે હું થોડાં ધરેણાં લઈને નીકળી હતી તેના ઉપર અમે નિર્વાહ ચલાવવા માંડ્યો. એક વખત મેં ખુબ શરાબ પીધો હતો. મને મારા શરીરનું બીલકુલ બાન રહ્યું નહોતું. એ નીચ હમાબોર નોકર બરાબર લાગ સાધી મારા શરીર ઉપરનાં ધરેણાં ઉતારી કેણુ જાણે ક્યાંય આવ્યો ગયો. મેં પાછળથી એની ઘણી તપાસ કરી; પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. હવે હું શું મોહું લઈને વૃદ્ધને ઘેર જાઉં? મેં કાંદનાડીમાં એક ઓરડી બાંડે લીધી. એ વખતે મારા હૃદયની જે ખૂરી અવસ્થા હતી તેનું હું શું વર્ણન કરું?

એક દિવસ સંધ્યા વખતે ખુબ શરાબ પી હું શણગાર સજી ખેડી. આજ દુર્ભાગ્યે પોતનું પૂરું જોર દેખાડ્યું. મનમાં આજ સુધી એવો નિશ્ચય હતો કે જન્મરમાં ખેસીને પાપની કમાણી નહિ કરું; પરંતુ મને એ માલમ નહોતું કે ઈશ્વર અભિમાન ઉતારે છે. જે કાર્યની માણુમ ઘૂણા કરે છે, તે કાર્ય માલ દિવસોમાં તેને કરવું પડે છે. હું છેક પતિત થઈ ગઈ. હવે તો નિત્યનો એ ધધો થઈ ગયો.

કે મંથ્યા સમયથી શરીરને શણગારીને બેમતું અને કોષ ને કોષ દુર્ભાગીને જાળમાં ફસાવે. છ મહિના એવી સ્થિતિમાં વીતી ગયા પછી માલમ પડ્યું કે વેશ્યાવૃત્તિથી અધિક આ મંસારમાં બીજી કોષ નીચ વૃત્તિ નથી. હંમેશ આખી રાત જાગતું, શરીર ઉપર થતા અસહનીય અત્યાચાર સહન કરવા, અનિચ્છા હોવા છતાં પણ દસતું — બોલતું, કોષ માણસ ઉપર ગમે તેટલો તિરસ્કાર છૂટે તોપણ તેને બનાવટી પ્રેમથી રીઝાવી ધન કમાવું, હૃદય ગમે તેટલું રડતું હોય પણ ઉપરથી આનંદિત રહેવું અને રાતદિવસ પાપમાં સજડ્યા કરવું ! શું આ ઝોછી યત્રણા છે ? મારે એ અધમતાનું છેવટનું પરિણામ ભોગવવાનો સમય આવ્યો. મને એક મહા લપાનક ધૂણિત રોગ લાગ્યું પડ્યો. દિવસે દિવસે તેની પીડા વધવા લાગી. ખાટલા ઉપર પડી પડી હું હંમેશ તરફડવા માંડી. મને કોષ એમ પણ નહોતું પૂછતું કે તું બુખી છે કે તરસી છે ! મને એ વખતે મારાં માતા-પિતાનું રમરણ થઈ આવતું ત્યારે જે દુઃખ અને પસ્તાવો થતાં હતાં; તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. હાથ ! મેં શું ધાર્યું હતું અને ઇશ્વરે શું કરી દીધું ? કહેતાં પણ મને શરમ આવે છે !

રોગના દુઃખથી હું પીડાતી હતી, એ ઉપરાંત બીજું મોહું દુઃખ એ હતું કે મારી પાસે એક પૈસો પણ નહોતો. જે મકાનમાં હું રહેતી હતી, તેમાં એક બીજી આઘડ વયની સ્ત્રી પણ રહેતી હતી. હું તેને માતા સમાન ગણતી હતી અને તે મને પુત્રી સમાન માનતી હતી. હું જે કાંઈ પૈસા કમાતી હતી તે તેને સાચવવા આપતી હતી; પણ જ્યારથી મને રોગ લાગ્યું પડ્યો હતો, ત્યારથી તે ચુકેલ મારી સાથે બોલતીય નહોતી. જ્યારે મારી પાસે એક પાઈ પણ ન રહી, ત્યારે લાચાર બની રોગ છુપાવી, કામાંધ પુરુષોને દગો દઈ ખુલ્લા નરકમાં નાંખવા લાગી. કોષ દિવસ જ્યારે બહુ જ કષ્ટ થતું હતું, ત્યારે તકીયામાં મોહું છુપાવી રડતી હતી અને મારી જનનીને પોકારી કરેલાં કર્જો ઉપર પસ્તાવો કરતી હતી ! ભયંકર ગિમારી

અન ત ઉપર હમરા અત્યાચાર ! આથી દિવસે દિવસે રોગ વધવા લાગ્યો. મારું શરીર છેક કૂચ બની ગયું. ધીમે ધીમે અંગ સડવા લાગ્યું. રાત અને દિવસ હું રડી રડીને વીતાડતી હતી. મારી પાસે કોઈ ઉણું પણ રહેતું નહોતું. જે કદી કોઈ કારણવશાત્ પાસે આવતું તો નાક દબાવી તરત ચાલ્યું જતું ! હાથ હાથ ! જે શરીરના રૂપ ઉપર એટલું અભિમાન હતું અને જેના ધમંડથી જગતને હું તુચ્છ માનતી હતી; એ શરીર ઉપર આજ લોકો યુક્તવા લાગ્યા ! ! દુઃખના ભેરથી કુર્મગતા અને ક્ષીણતા વધવા લાગી. અનુમાન થવા લાગ્યું કે મારા મોતના દિવસો હવે પાસે આગ્યા છે. એ તો નક્કી છે કે જેટલું પાપી હોય છે, તે તેટલું મોતથી અધિક ડરે છે. પુણ્યશાળીને અને પાપીને આગળવાની એ એક મોટી પરીક્ષા છે. ધીરે ધીરે મારો વેદના એવી વધી ગઈ કે હું ક્રૂરકે ક્રૂરકે રડવા લાગી અને બેશાન બની ગઈ. જ્યારે હોંશમાં આવી ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે હું લોહના પક્ષંગ ઉપર સૂતેલી છું, અને મારા જેવી અજાગિનીઓ ચારે તરફ એવા પક્ષંગોમાં તરફડી રહેલી છે. પ્રથમ તો મેં જાણ્યું કે હું ખરેખર નરકમાં આવી પડી છું. મેં હોરિપટલનું નામ સાંભળ્યું હતું. મારું એવું અનુમાન હતું કે આ જગતમાં હોરિપટલ નરક છે. એ કાણ જાણતું હતું કે આટલું રૂપ યૌવન હોવાં છતાં મારે આટલી ઉતાવળે આ નરકમાં આવવું પડશે ! હું હૃદયક્રાંત રડવા લાગી. મારી બન્ને આંખોમાંથી એટલી આંસુની ધારાઓ વહી કે તેનાથી શય્યા ભીંજાઈ ગઈ. આખરે મારામાં રડવાની પણ શક્તિ રહી નહિ.

થોડીવાર પછી મારી પાસે એક સાહેબ આવ્યો અને વંત્ર-વ્યવહારથી ઉપચાર શરૂ કરવા લાગ્યો. હું ચરમથી મરવા જેવી થઈ ગઈ. તરત મારી પાસે બીજા બે તરણ ડોક્ટરો આવ્યા. તેમાંના એક જણે મારી આગળ બેસી મારા મોઢામાં કાંઈક નાંખી દીધું અને બીજાએ મારા પીઠાસ્થાનમાં દવા લગાવી. આ વખતના

મારા દુઃખની વાત હું લખી શકતી નથી. શરીર વેદનાથી પીડાવા લાગ્યું. એ જોઈ તે ડોક્ટરોમાંના એકે બીજને કહ્યું કે: 'આ રાંડ કેવી પીડાવ છે !'

બીજાએ જવાબ દીધો કે: બહુ દિવસ સુધી નવા નવા પુરુષો સાથે મળ ઉડાવી છે, તેનું આખરનું પરિણામ એ ભોગવે છે !

મને તરત મૂઝાં આવી ગઈ એટલે હું તેમની વધારે વાત સાંભળી શકી નહિ. એવી ને એવી સ્થિતિમાં ક્યાં સુધી હું પડી રહી તે કહી શકતી નથી; પણ જ્યારે જાગૃત થઈ ત્યારે હું જમીન ઉપર લાંબી સૂતી હતી. મનુષ્યને અંતકાળ વખતે જેવી સ્થિતિમાં સૂવાડવામાં આવે છે, તેવી સ્થિતિમાં મને સૂવાડેલી હતી. મારી આસપાસ ચારે તરફ વિકટ દુર્ગંધ અને આર્તનાદના શબ્દો સંભળાતા હતા. જાણે હું એક ઘોર નરકકુંડમાં પડી હતી. ધણી કષ્ટથી મેં માઈ માથું ઉચું કર્યું. જોઈ છું તો મારી બાજુમાં એક સ્ત્રી પડેલી છે. તેની આંખો ફાટી રહેલી છે અને શરીર ખોડું પડી ગયેલું છે. મેં જાણી લીધું કે તે મરી ગઈ છે, બીજી તરફ પણ એક સ્ત્રી મરેલી હાલતમાં પડી હતી. મેં એ જોઈને ગભરાઈ મારી આંખો બંધ કરી દીધી.

આખી રાત હું એવી ને એવી અવસ્થામાં પડી રહી. ઢેઢલીએ અભાગિનીઓ પ્રાણ નીકળવાના અંતિમ કષ્ટમાં તરફડતી પડી હતી. મને ધણી ડર લાગતો હતો પણ શું કરું ? જ્યારે પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે બે બળવાન પુરુષો આવ્યા અને મરેલી બાઈઓના પગે દોરડાં બાંધી તેમને ધસડી જવા લાગ્યા. આ સર્વ લયનાનક કર્મ જોઈ માઈ હૃદય વધારે ધડકવા લાગ્યું. મારી પણ આવી જ દશા થશે એમ મેં કલ્પી લીધું. થોડીવાર પછી ઢેઢલાક માણસોને લઈને એક સાહજન આવ્યો. મારી પાસેથી જતી વખતે તેણે મારી સાથે જોયું અને ઉભો રહ્યો. પછી નીચે બેસી કાંઈક પરીક્ષા કરી અને જતાં જતાં પોતાનાં માણસોને કાણુ જાણુ તે કાંઈક કહેતો ગયો.

થોડીવાર પછી જે જે માણસો પ્રથમ આવ્યા હતા તે મારી પાસે આવ્યા. હું સમજી કે હવે મારા મૃત્યુનો સમય નજીક આવ્યો છે. મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. હાથ, હાથ, આ પ્રાણુની પશુ કેરી મમતા હોય છે ? આવી દશા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ મોતનો ડર ! ખરું જ કે પાપીઓને મોતનો બહુ ભય લાગે છે; કેમકે તે પોતાનાં કરેલાં પાપકર્મોને યાદ કરી ભયભિત થાય છે. પેલા જે માણસોએ અને જમીનપરથી ઉડાવીને ખાટલા ઉપર સૂતાહી અને પ્રથમના સ્થાન ઉપર લઈ ગયા. મેં જાણ્યું કે મારા જીવવાની કંઈક આશા છે.

ધીરે ધીરે મારી માંદગી ઘટવા લાગી. ખરું જ કે જે બાબતોથી હોય છે, તે જ હોસ્પિટલમાંથી સાત્ત્વ થઈ ઘેર આવે છે. કારણ કે એક તો ત્યાં વખતગર દવા મળતી નથી. બીજું રાતના જે ડ્યુટી ઉપર હોય છે, તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે આવે છે અને મરજી પ્રમાણે દવા આપે છે. હું તો ઠંડુંપું કે દવાને બદલે તેઓ કેવળ પાણી આપી દવાને ચોરી જાય છે. હું એમ નથી કહેતી કે દવાખાનાઓમાં દવાઓ નથી હોતી અથવા સેવા કરનારા નથી હોતા; પરંતુ ગૃહલત અને બેદરકારીથી સંવળા ખરાબીઓ થાય છે. જેમ જેમ મને આરામ થવા લાગ્યો, તેમ તેમ દુષ્ટાંતી ખૂરી દષ્ટિ મારા ઉપર પડવા લાગી. એક તો હું ભ્રષ્ટા અને તેમાં વળી પરાધિના ! આથી મારા ઉપર સર્વ લેક્ષિ મનમાન્યો અત્યાચાર કરવા ઇચ્છે. હવે હું રોગીઓની પાસે રાત્રે રહેતી નહોતી. જ્યારે જ્યારે જે જે કંપાઉન્ડરોને ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે ત્તે તે કંપાઉન્ડરો અને પોતાને ઘેર બોલાવતા અને આખી રાત પોતાની પાસે રાખતા. આથી મારો રોગ શાંત થતો નહિ. જરા આરામ થતો, ત્યાં અત્યાચારથી પાછો વ્યાધી વધી જતો. લગભગ ૭ મહિના સુધી આ પ્રમાણે હું હોસ્પિટલમાં રહી.

હું જે ઠેકાણે રહેતી હતી, તે ઠેકાણે એક બીજી સ્ત્રી મિત્રાર ધણ આવી હતી. તે પણ વેશ્યા હતી; પરંતુ મારા જેવી યુવતી કે

રૂપવતી નહોતી. હું એની પાસે રહેવાને લીધે એનાથી પરિચિત થઈ ગઈ હતી. ત્યાં રહેવાથી અમે એવાં કંટાળા ગયાં હતાં કે અમે તે રીતે એ સ્થાનમાંથી નાસી છૂટવાનો અમે વિચાર કર્યા કરતાં હતાં. એક દિવસ મેં તેને કહ્યું: 'ખૂબ! હવે તો અહીં બોલકુલ રહેવાય એવું નથી. કાંઈ એવી યુક્તિ શોધી કાઢો કે આપણે બન્ને નાસી છૂટીએ.'

'ખૂબ, હું પણ એ જ વિચાર કરું છું; પરંતુ મને રસ્તો જણતો નથી.'

'શું રાત્રે આપણાથી ન ચાલ્યાં જવાય?'

'ના, દરવાજા ઉપર સખત ચોકી રહે છે. પકડાઈ જઈએ તો જોડમાં જવાનો વખત આવે.'

'ત્યારે શું બીજો કાંઈ ઇલાજ નથી?'

'હા, એક ઇલાજ છે. અહીં જો હુલાલ-ભંગી રહે છે, તેને આપણે હાથમાં લેવો જોઈએ. જો તે રોકશે તો આપણને બહાર કાઢી શકશે.'

'પણ એને શી રીતે હાથમાં લેવો?'

'જો નાસી છૂટું હોય તો નિરપાયે તું એક વખત તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ જા !' એમ કહીને તે હસી.

તેની આ સલાહ સાંભળતાં મારા ચરીરમાં પગથી માથા સુધી આગ સળગી ઉઠી. હાથ, હાથ ! શું આટલે સુધી મારી કુર્ગતિ થઈ ગઈ ? તે સ્ત્રી મારા મોઢા સામે જોઈ મારા હૃદયના લાવ સમજી ગઈ. મને તે ધીમે ધીમે સમજાવવા લાગી કે: 'જો ખૂબ! આપણે કાંઈપણ રીતે અહીંથી નીકળી જઈએ તો જાણે આપણો નરકમાંથી ઉદ્ધાર થયો જણાય. આ પાપસ્થાનમાંથી છૂટવા માટે સર્વ કાંઈ એક વખત કરવું જોઈએ. આપણે વેશ્યાઓ છીએ. હવે, નીચ પુરોનો ભેદ આપણે ક્યાં જોવા રહીએ ?'

આખરે હું તેની સલાહ પ્રમાણે વરતી અને એક દિવસ એ

ભંગીની મદદથી અમારો બન્નેનો ત્યાંથી છૂટકારો થઈ ગયો. અમે ત્યાંથી નામીને થોડે દૂર એક સાધારણ મકાન પાસે આવી પહોંચ્યાં. મારી સાથેની બાઈએ બહારથી બારણું ખખડાવ્યું. થોડીવારમાં એક સ્ત્રી અંદરથી દીવો લાંબી આવી. બારણું ઉઘાડી, દીવો ઉમેા કરી મારા મોઢા સામે જોઈ મારી સગિનીને પૂછ્યું: 'અરે, લક્ષ્મી! તું અત્યારે ક્યાંથી આવી અને આ કાણ છે ?'

'એ બધું હું પછી કહીશ. અત્યારે તો અમને અંદર લે.'

અમે મકાનમાં ગયાં. તે આંધેડ સ્ત્રી અમારી પાછળ પાછળ આવી. મેં ધારું કે મારે અહીં પણ દાર ઉપર ઉભાં રહી શરીર વેચવું પડશે; પરંતુ મારી તે ધારણા ખોટી પડી. સદ્માગ્યે લક્ષ્મીએ મને એવું કામ કરવા દીધું નહિ અને કહ્યું કે 'જ્યાં સુધી તને સંપૂર્ણ આરામ ન થાય ત્યાં સુધી હું તને એ નીચ ધધા કરવા દઈશ નહિ.' ખરેખર તે મને તેના ક્યન પ્રમાણે રોગથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. મારા નિત્તના આધારને માટે તેણે સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો અને પહેરવાને માટે સારાં વસ્ત્રોનો પ્રયત્ન કરી દીધો. રોહમથી મોટી બહેન સહોદરા નાની બહેન સાથે જોવી વર્તણૂક ચલાવે, તેવી જ વર્તણૂક તેણે મારી માથે ચલાવી હતી. હું એની સેવા તથા મમતાથી બહુ જ મંતુષ્ટ થઈ.

(૫)

છઠ્ઠા મહિનામાં હું લક્ષ્મીની પ્રીતિ તથા માવજતથી સારી થઈ ગઈ. પહેલાં જેવું મારું સૌન્દર્ય હતું, તેવું જ પાછું પણ પ્રાપ્ત થયું. એક દિવસ દર્પણમાં મારું મોઢું જોઈ મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. ધન્ય ઇશ્વર કે જેણે મને મહા ધૃણિત અવસ્થામાંથી પાછી આ ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવી મૂકી. મેં વિચાર કર્યો કે: ઇશ્વરે દયા કરી મારો નરકમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે તો હવે મારે આ નીચ વૃત્તિ છોડી દઈ કોઈ રાજ-રમવાડાનો આશ્રય લેવો જોઈએ; કારણ કે મને

પરમેશ્વરે એને લાયક રૂપ-મૌવન આપ્યું છે. દરી મેં વિચાર કર્યો કે: આ લક્ષ્મી મારી માવજત ને આટલા પ્રેમથી દરી રહી છે, તેની મતલબ મારા સમજવામાં એવી આવે છે કે તે મારી પાસે પાપની હમાણી કરાવશે. હવે હું ગામડીઓ સાદી, ભોળી કાત્યાવની નહોતી; પરંતુ મારા ધંધાનાં છગ, બગ, કળ સર્વમાં પાકી રીઠી થઈ ગઈ હું. પુરુષોની શુદ્ધિ ઉપર પરદો નાંખી તેમને મૂર્ખ બનાવવાની પૂરેપૂરી યુક્તિઓ મને આવડી ગઈ છે; પરંતુ આ ઠેકાણે રહીને ઠાક મોટો સિંહાર પકડાય એમ નથી. લક્ષ્મી મારા ઉપર યોવીસે કલાક નજર રાખ્યા કરતી હતી. તેના પંખમાંથી નાસી છૂટવું સહેલું નહોતું. વળી એકલાં નાસવાનું સાહસ પણ કરી શકાય તેમ નહોતું.

એક દિવસે તેણે મને કહ્યું કે: 'પરમેશ્વરે તને એવું રૂપ આપ્યું છે કે તેમાં ઠાક મોટો માણસ ફસાઈ જશે અને થોડા જ દિવસમાં આપણે ધનાઢય થઈ જઈશું. મેં એક સાઈ ધર ભાડે લીધું છે, તેમાં હવે આપણે રહેવા જવાનું છે.'

હું તો એ સાંભળતાં જ રાજ થઈ ગઈ, કારણ કે મને આ મકાન ગમતું નહોતું. નવા મકાનમાં જઈ મેં નવા ઠાકથી દરી ડુકાન શરૂ કરી-દરી એ જ નીચ વૃત્તિનું અવધાનન કર્યું. હૃદયની અંદર તો અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો પણ મોઢા ઉપર બનાવટી દાસ્ય રાખવું પડતું હતું. જેને તિરસ્કારતી, તેને જ તે નકલી પ્રેમથી હૃદય સાથે લગાડતી. શરીર અશક્ત હોય તો પણ નાચવું અને ગાવું પડતું. શરીર ચાલતું ન હોય, હૃદય આનંદિત ન હોય તો પણ તેના ઉપર જીવન કરાવતી. જે મુખથી પ્રાણધ્વારા કહી ધણાને બનાવટી પ્રેમ કરતી, તેના જ હૃદયથી તિરસ્કાર કરતી અને પાછળથી નિંદા કરી કંટુ વચન કહેતી. જેને જોવાનું કંઠી પણ મન ન થાય, તેને કહેતી કે: બદાશ, તમારા વિના શી રીતે જીવી શકીશ? પરપુરુષને રીઝવવા માટે આંખોમાંથી ખોટાં આંમુઓ પાડતી અને તેના ગયા

પછી એની મૂર્ખતાપર ખુબ દસની. ખરૂં છે કે વારંગનાઓના જેવી કવતી ચુડેલો આ જગતમાં બીજા કોઈ નહિ હોય ! આટલું પાપ, આટલો પ્રયેય અને આટલો વિશ્વાસઘાત કેવળ રૂપિયા કમાવા માટે ! પરંતુ એ વખતે એ ખ્યાલ નહોતો આવતો કે જે રૂપિયા પાપ અને વિશ્વાસઘાતથી પેદા કરવામાં આવે છે તે તત્કાળ આત્મા નાશ છે. જે લોકો પાપી, વિશ્વાસઘાતી, ધમંદી થઈ પૈસા પેદા કરે છે તેમને ધનની માદકનાથી એવું સમજાય છે કે મારા જેવો ભાગ્યવાન અને ચતુર ધંધાદારી જગતમાં બીજો કોઈ નથી થયો અને જે લક્ષ્મી મારી પામે આવી છે, તે મદાકાળ મારી પામે રહેવાની છે. પણ આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ એવો મામર્યવાન નથી થયો કે જેના દિવસો સદા એક સરખા ગયા હોય ! કદી સિંદાસન હોય છે તો કદી રાખમાં પડ્યા રહેવાનો વખત આવે છે; માત્ર ભેદ એટલો છે કે જે પાપને રસ્તે પૈસો પેદા કરે છે, તેને તે પૈસો નાશ પામતાં ધણું દુઃખ અને સંતાપ થાય છે અને જેનું દ્રવ્ય સારું રસ્તે આવ્યું હોય છે, તે કદાચ નાશ પામે તો પણ તે પ્રસન્ન ચિત્ત રહ્યા કરે છે. મને પાપસ્રોતમાં વહેતાં વહેતાં છ મહિના વીતી ગયા, છુવાનીનું જોમ જ એવું છે કે એવો નીચ ધંધો કરવા છતાં પણ મનુષ્ય અનેક દુઃખોને સહન કરી જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે.

વાંચકોના સ્મરણમાં હશે કે હું નાયવા-ગાવામાં નિપુણ થઈ ગઈ હતી. તેથી મેં ફરીને એ બંધસાધનો આરંભ કરી દીધો. થોડા વખતમાં સારા શહેરમાં મારી જાહેરાત થઈ ગઈ. રોજ રૂાં ને રૂાંમાંથી આમંત્રણ આવ્યા કરતું અને દરેક મહિને સારી આવક થતી રહેતી. મેં એ આવકના પ્રમાણમાં હીરા, મોતીનાં અનેક ધરણાં બનાવરાવ્યાં હતાં. પહેરવાને માટે કિંમતી કપડાંઓ ખરીદ્યાં હતાં. લક્ષ્મી મારી સ્વામિની હવે નહોતી. હું સર્વત્ર મુક્તાબાધના નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગઈ હતી. મુંબઈ શહેરમાં મારું નામ સર્વજાણી બની ગયું હતું. સર્વ કોઈ કહેતું કે સ્વર્ગી તવાચકોમાં મુક્તાબાધ જેવી

રૂપવતી કે અચ્છી ગાનારી બીજ કોઈ તવાયક નથી હું મમજ કે હવે મારે લાગ્ય ખીલ્યુ છે જ્યાં કર્યાં મુજરો થતો ત્યાં હું પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા અને પૈસા મેળવતી ગાન સાંભળવાનો શોખીન વર્ગ વેસ્યાઓનાં ગાનતાન ઉપર મરી શીટ છે તેથી જ તેમના ઉપર મારો પ્રભાવ પડી શકતો હતો હું પણ મનમાં વિચાર કરતી કે મારા જેવી અત્યારે કોઈ તવાયક નથી

એક વર્ષ એ પ્રમાણે વીતી ગયું મારી પાસે હવે મારો ગકમ એકઠી થઈ ગઈ હતી, છતાં હંદયની આગ ધુમ્કાતી ન હતી તે તો દિવસે દિવસે વધતી જ જતી હતી લક્ષ્મીના હાથમાં રમતો એક રોહીઓ મારે મારો કગવો હતો અનેક ધનવાન તથા રૂપવાન ગાન-મહારાજાઓ મારે ત્યાં રાત વીતાડવા માટે આતુર રહ્યા કરતા અને એક રાતને માટે હજારો રૂપીઆ આપવા ચલાતા, પણ તેથી હંદય મંતોષ થતો નહિ મસારની સર્વ લાલસાઓને છોડી કેવળ લક્ષ્મીના માસદાર શેઠને મારા કુદામાં કુમાવવાની ફિકરમાં હું પડી રહી હતી, પરંતુ હજી સુધી મને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી.

હવે હું મુખમના સમસ્ત ધનવાન અને સ્વરૂપવાન લોકોથી પરિચીત થઈ ગઈ હતી જે મારી એવી ઇચ્છા ન હોત તો સંમાનમાં મારા જેવી બીજી સુખી કોઈ નહોત, પરંતુ શું કરું ? મને લાલસા સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇચ્છા નહોતી એક દિવસ લક્ષ્મી મધ્યાહન વખતે મારી પાસે આવી બેઠી અને બોલી કે ' હું તને કોઈ કહેવા ઇચ્છું છું '

મેં કહ્યું ' શું છે ? કહે '

લક્ષ્મી બોલતી હતી કે હું બગીચાનું આમત્રણ સ્વીકારતી નહોતી, કેમકે બગીચાનું આમત્રણ સ્વીકારવાથી નાચવા ગાવા સિવાય બીજાં પણ અનેક ઝગડાઓ કરવા પડે છે, તેથી લક્ષ્મીએ બહુ સંકોચથી એ વાત છેડી મેં પૂછ્યું ' ક્યા બગીચામાં ? '

' હરિલાલ શેઠના બગીચામાં '

હું જાણતી હતી કે તેને લક્ષ્મી સાથે સારો મિત્રતા છે. તેથી મેં એક શરત કરી પૂછ્યું કે: 'તે શું આપશે?'

'જો માગીશ તે મળશે. એને ત્યાં કેાઈ વાતની ખામી નથી.'

'શેક હુરિલાલની સાથે તારે મારી મિત્રતા છે. જો તે તને પણ આમંત્રણ આપી પોતાને ત્યાં બોલાવે તો હું ખુશીથી આવીશ. આમ કરવામાં મારો એક હેતુ હતો. લક્ષ્મીના ગર્વનું તેના દેખતાં મારે ખંડન કરવું હતું. મેં કહ્યું: 'જો તું નહિ આવે તો એક લાખ રૂપિયા આપવા છતાં પણ હું નહિ જાઉં.'

લક્ષ્મી એ સાંભળીને ચાલી ગઈ. સાંજે પાછી આવીને તેણે કહ્યું કે: હુરિલાલ શેકે મધળી વાત કહ્યું રાખી છે.

હું ઘાટ ધડવા લાગી કે કંઈ રીતે તે ઉત્પુને ફમાવી લઉં? પુરાણોમાં માંલખું છે કે સ્વર્ગની અધ્ધરાઓએ એક પગમાં મોટા મોટા યોગમિદ્ધ ઋષિ-મુનીઓને બદ્ધ કરી દીધા છે. સ્વયં યોગીરાજ શિવજી પણ મોહિનીને જોઈ મોહિત થઈ ગયા હતા. તો પછી શું હું એક માધારણ પુરુષને મારા ફંદામાં નહિ ફમાવી શકું?

આવા ને આવા વિચારોમાં મારી આખી રાત વીતી ગઈ. સવાર થતાં જ પથારીમાંથી ઉઠી હું શરીરને સારા કિંમતી વસ્ત્રોથી મોહક બનાવવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગી. જેમ જેમ દિવસ ચડવા લાગ્યો, તેમ તેમ ઉર્લંડા વધવા માંડી. એકે કલાક તો વાજ હોળવામાં લગાડ્યો; પછી કિંમતી કિંમતી વસ્ત્રો અને ધરેલુંઓ ધારણ કર્યાં. ન્યારે સર્વ પ્રકારે સજ્જ થઈ ગઈ ત્યારે એક મોટા દર્પણની સામે જઈ તેમાં મારું રૂપ નિહાળવા લાગી. હુ એ વખતે મારા રૂપ ઉપર એવી મોહિત થઈ ગઈ કે ક્યાં સુધી ત્યાં ઉભી રહી એનું પણ મને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. ન્યારે લક્ષ્મીએ આવીને કહ્યું કે: ગાડો આવી ગઈ છે: ત્યારે ચમકા ને તેની સાથે જઈ ગાડીમાં બેડી. અમે એક સુદર બગીચાવાળા બંગલામાં જઈ પહોંચ્યાં. માન પડી ગઈ હતી. હુરિલાલે હમણાં હમણાં અમારી તરફ પોતાનો હાથ

લંબાઓ. મારા મુજરાની વાત સાંભળીને અગાઉથી ધણું રસિકનનો આવી હાજર થઈ ગયાં હતાં. સર્વની નજર મારી તરફ હતી. હું ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી એટલે હુરિલાલ શેઠે હસીને કહ્યું:— ‘જની શેઠે ત્યાં સુધી દુનિયાની સુંદરમાં સુંદર વસ્તુઓ મેં આજ એકઠી કરી છે; પરંતુ તમારા વિના તે સધળી નિસ્તેજ જણાતી હતી. અત્યારે હવે તમારા આવવાથી તે સર્વ સજીવ જની ગઈ લાગે છે.

મેં એના ઉત્તરમાં કહ્યું કે:— ‘હું તો આપ જેવા શ્રેષ્ઠીઓની કૃપાબિલાપિણી છું. આપ મારા ઉપર અનુમદ કરો છો તેથી જ મારી આટલી ખ્યાતિ છે.’ આ પ્રમાણે શિષ્ટાચારભરી વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં અમે અંદર ગયાં.

અંદર જતાં મેં ચારે તરફ નજર કરી અને મારાં મોહાઅ ફેંકવાનું શરૂ કર્યું. જેઓએ વારાંગનાઓના જલસાઓ જોયા હશે તેમને માલમ હશે કે મહેફિલમાં નાચતાં નાચતાં વારાંગના ગમે તે પુરુષની પાસે બેસી ઇનામો મેળવે છે. હું શેઠની પાસે બેસી ગઈ અને તેનો હાથ પકડી મધુર સ્વરે બોલી: ‘આ વાંદી ધણી સરસ છે અને મારી આંગળીમાં તે સારી ગોભે તેમ છે.’ એમ કહી વેશ્યા-મુલ્લજ વ્યાકુળતાથી તેના તરફ ઠટાક્ષ ફેંક્યાં. એ ઠટાક્ષે તેના ઉપર જાદુની અસર કરી ! એ એટલો સંયમી નહોતો કે તેનો હાથ મારા હાથમાંથી છોડાવી શકે. હું અર્ધો કલાક સુધી તેની પાસે બેસીને ગાયન લલકારતી રહી. બ્યારે રાત ઠીક જખી ત્યારે સર્વ ચ્હા, નાસ્તો અને મદિરાપાનને માટે ઉઠીને પાસેના રૂમમાં ચાલ્યા ગયા; પણ શેઠ તેમાં ગયો નહિ. આ જોઈ મેં કહ્યું:— ‘અહીં બહુ ઉકળાટ થાય છે, ચાલો આપણે જરા જગીયામાં લટાર મરીએ.’

હું તેનો હાથ પકડી બહાર લઈ ગઈ. એવો કોણ સંયમી પુરુષ છે કે જે એવા પ્રસંગમાં અનંગને છૂટી શકે ? થોડા જ પ્રયાસમાં હું છૂટી અને તે હારી ગયો. ઘણે દિવસે આજ મારી લાલસા પૂરી થઈ. મેં લક્ષ્મીના ગર્વનું ખંડન કર્યું. તે રાત મેં બહુ આનંદમાં વીતાડી. લગભગ એક વાગે હું મિજલસમાંથી ઘેર આવી.

(૧)

મેં શેકને વાતવાતમાં કહી દીધું હતું કે તેણે બીજો દિવસ મારે ઘેર આવવું. તે પ્રમાણે હું બીજો દિવસ તેના આવવાની રાહ જોવા લાગી. મેં મારા ઝોરડાને કમોદિષક સાધનોથી ખુબ સજુ-ગાર્યો. આ દુઝાબાજ દુનિયામાં અમારા જેવા દુઝો બીજાં કોણ કરતાં હશે ? એક યુવાન પુરુષને મપડાવવા માટે હું સર્વ કાંઈ કરતી હતી. તેની પ્રિયપાત્રી બનીને તેના સર્વનાશનો ઉપાય રચતી હતી. આ મહા પાપનું ફળ મને પાછળથી મળ્યું છે અને એવું જ ફળ મારા જેવી સર્વ દત્તભાગિનીઓને નિરંતર મળ્યા કરે છે.

શેકની હું રાહ જોઈ રહી હતી; પણ તે વાપદા મુજબ બીજો દિવસ આવ્યો નહિ. એમ સાત આઠ દિવસ વીતી ગયા. ભક્ષમીને હું તેને બોલાવી લાવવાનું કહેતી હતી; પણ તે જુદાં જુદાં બંદાનાં બતાવ્યા કરતી હતી.

આખરે એક મહિનો વીત્યા પછી મારી ધીરજ ખૂટતાં એક ગાડી બાડે કરી હું શેકને ત્યાં ગયું. બખર વેશ્યા સિવાય આવું સાદસ બીજા દેનામાં હોય છે ? મેં જોયું કે તે એક ખુરશી ઉપર બેઠો બેઠો પુસ્તક વાંચી રહ્યો છે. વાંચવામાં તે એવો તક્ષીન થઈ ગયો હતો કે હું આવી તેનું પણ તેને જાન રહ્યું નહિ. ધીમે ધીમે તેની પાછળ જઈ હું ઉભી રહી. મામે એક મોટો અરિસો દીવાલમાં ટંગેલો હતો. માઈ અનુપમ સૌન્દર્ય તેમાં ઝળકવા લાગ્યું. મેં ધીમેથી મારા અંગનું વસ્ત્ર પર્ણ હડાવી દીધું હતું; એટલે માઈ વિશ્વહાણ રૂપ બમણું મનોહર થઈ રહ્યું. અચાનક તેની દષ્ટિ અરિયા ઉપર પડી. તે ક્ષણભર તેમાં જોઈ રહી પાછળ ફરી જોવા લાગ્યો. મારી ને તેની નજર એક ચતાં કાનમાંનું અતર આંખોમાં ઘસાવી હું કૃત્રિમ આંસુ વહાવવા લાગી. એક મદમસ્ત યુવતીને રડતી જોઈ પત્થર પણ પીગળી જાય છે, તો પછી હરિલાલ તો રક્ત-માંમનો બનેલો મનુષ્ય હતો. તેણે એકદમ

ઉડીને મારો હોથ પકડ્યો અને માગ આમુ લુછતાં તે બોલ્યો -
 'તું રડે છે શા માટે ? મને એથી બહુ દુઃખ થાય છે આટલા
 દિવસ હું બિમાર થઈ ગયો હતો, નહિ તો હું અવશ્ય તારે ત્યા
 આવત '.

મેં રડતા રડતા તેની છાતી ઉપર મારૂં માથું નાંખી દીધું
 અને કુસકા બરી કર્યું - 'હાલા આ દાસી આપને ક્યાંથી માફ આવે ?
 મેં બહુ દિવસ રાહ જોઈ, પણ આખરે ધીરજ ખૂટતાં હું અહીં આવી
 જો હૃદય ચીરી બતાવાવું હોત તો આપ જોઈ શકત કે આપની
 મહનમૂર્તિએ આ હૃદયમાં કયું સ્થાન લીધું છે ?'

તે મારા પ્રેમમાં પાગલ થઈ ગયો. હું માત્ર દિવસ સુધી ત્યા
 રહી મેં એટલા વખતમાં તેને વધારે પ્રમાણમાં મદિરાપાન કરતા
 શીખવી દીધું હું તેનો સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થઈ પિશાચિની-
 ઝોની જાળમાં સપડાવાથી પુરુષના બન્ને ભાગ બગડે છે
 તે મારી પાછળ ગાડો થઈ ગયો તે મને પ્રસન્ન કરવા માટે કિંમતી
 વસ્ત્રો અને આભૂષણો લાવવા લાગ્યો ગાડીઓ અને પોડાઓ તેણે
 મારા માટે ખરીદી ક્યાં પછી પોતાને ઘેર જવું છોડી દઈ તે ગતદિવસ
 મારે ત્યા પડી રહેવા લાગ્યો આટલા દિવસ પછી મારી વૃત્તિ
 શાત થઈ ખર્ચ પૂછો તો તેની એ પ્રીતિના બદલામાં મારા હૃદયમાં
 એક પ્રકારની રાક્ષસી વૃત્તિ પેદા થઈ એનો મર્વનાશ કરવાને માટે
 મારા હૃદયમાં જ્વાળા ઉગ્યા લાગી મેં એના દ્રવ્ય હરણનો રસ્તો
 લેવા માડ્યો વિલાસિતા, મદિરા અને મોજશોખમાં હું તેના પૈમાં
 પાણીની પેઠે ઉડાવવા લાગી કાઈ કાંઈ વખત તો એક રાતમાં બે
 ત્રણ હજાર રૂપિયાનું પાણી થઈ જવું હતું' પ્રત્યેક શનિવારે કેટલા
 રૂપિયા ખરચાતા હતા તેનો કાંઈ હિસાબ નહોતો.

લગભગ બે વર્ષ એ રિચ્છિતમાં વીતી ગયા તેના ચહેરા ઉપર
 હવે કાલિમાની રેખા દેખાવા લાગી ધીમે ધીમે તે રેખા વધવા

માંડી. મુરખાન વિના તેને એક ક્ષણ પણ ચાલતું નહોતું. થોડા દિવસમાં જ તે ખુરાર થઇ ગયો. તેની કેટલીક મેષતિ ચાલી ગઇ. હું વિચાર કરવા લાગી કે જે રીતે તેણે અનેક સારા ધરતી સ્ત્રીઓને રસ્તાની બિખારણો બનાવી દીધી છે, તે જ રીત મેં આજ આટલા દિવસ પછી કરી બતાવી છે. હુરિલાલ પણ મહા બદમાશ માણસ હતો, અનીતિ અને અનાચારથી તેણે પૈસા પેદા કર્યો હતો. એનાં કુખ્યત્વનો પાર નહોતો. જગત્તરમાં એના જેવો કુદ માણસ મેં જોયો નહોતો. હવે મારી પાસે પાંચ સાત લાખનો જીવ થઈ ગયો હતો તેથી હું આ પાપપુરી મુંબઈ નગરી છોડીને કોઈ ગામડામાં સુખેથી જીવ રહી શકીશ; એવો મેં વિચાર કર્યો. પણ જેણે એકવાર પણ પાપ-માર્ગ ઉપર પગ મૂક્યો હોય તેણે કોઈ પ્રકારની સુખની આશા રાખવી નહિ. મને એક વખત વિચાર આવ્યો કે ઘેર જઈ મારી માતાની ડોકે વગગી ખૂન રડું કે જેથી હૃદયને શાંતિ મળે; પણ હાય ! હિન્દુ મંત્રારમાં એકવાર કૂળનો ત્યાગ કર્યા પછી શું કોઈ સ્ત્રી પાછી પોતાને ઘેર જઈ શકે છે ?

મારૂં ચિત્ત કોઈ રીતે શાંત થઈ શક્યું નહિ. લોકમાં સાથે વેર બંધાયું હતું તેથી એક આકેવાડીઆમાં ધરનો બંદોબસ્ત કરી હું તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી. લોકો પોતાના પાપનો નાશ કરવા માટે તીર્થયાત્રા કરે છે; પરંતુ હું પાપ વધારવા સાર અને મારી પાપ-વૃત્તિને અરિતાર્થ કરવા મારૂં તીર્થમા ચાલી. પારધોના બાણથી વિધામણી હગિણી પેડે તરફડતી બાકુળ થતી અનેક તીર્થોમા ફરી; પરંતુ ક્યાંય પણ શાંતિ મળી શકી નહિ. આ વખતે મારૂં પૂર્વનું અભિમાન ફરી જગૃત થયું. સમગ્ર પુરુષ જાતિ ઉપર મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. હું રખડીને પાછી મુંબઈ આવી. હવે મારા હૃદયમાંથી દયા અને મમતા ચાલ્યાં ગયાં. મારા ફરી મુંબઈના આગમનની ખબર પડતા હુરિલાલ મારે ઘેર આવ્યો.

એની પાસે હવે પૈસા નહોતા. મેં તેને મારા ધરમાંથી

આત્મા જવાનું કશું ત્યારે તે લાચાર બની મને કહેવા લાગ્યો:- ‘મુક્તા! તારી પાછળ મારું સર્વસ્વ જતું રહ્યું છે. શું તું બુદ્ધી ગમ કે હું તારી ઉપર સંપૂર્ણ પ્યાર કરું છું?’

મેં ગુસ્સો આણી તેને કહ્યું:- ‘પ્યાર કરવો હોય તો તારે ઘેર જા. તારી સ્ત્રી ઉપર પ્યાર કર.’

એમ કહી મેં તેને પગની એક લાત મારી મારા ઘર બહાર કાઢ્યો. તે ઘન કચકચાવતો ચાલ્યો ગયો.

મુખપ્રમાં અનેક દેશના લોકો આવે છે અને જાય છે. મારા જેવી રાક્ષસિણીઓ તેને ખાવા માટે હંમેશા તૈયાર રહે છે. હું તો એ વિષયમાં પૂર્ણ નિપુણ થઈ ગઈ હતી; એટલે મારે નવો શિકાર પકડવો અઘરો નહોતો. આ વાતનું મપૂર્ણ વર્ણન કરવું અનુચિત છે. મને પ-મા એટલું જ કે મેં એક એક કરીને સાત મોટા સ્ત્રીમંત્રોની સંપત્તિ માટીમાં મેળવી દીધી. આ પ્રમાણેની અખીરી આમોદ્યપ્રમોદ, કપટાયરણ અને શરાબખોરીમાં મેં લગભગ વીસ વર્ષ વીતાડ્યાં! યોવન પશુ ધીરે ધીરે હવે દૂર થવા લાગ્યું; પણ ચિત્તની શાસના તો ઉભરી વધતી ગઈ. હવે મને પાપ પુણ્યનો કાંઈ વિચાર રહ્યો નહિ. એકવાર એવું બન્યું કે એકાએક કેટલાક બદમાશ-જુડાઓએ મને ફરમાવી. મારા ઘરમાંનું જરજવાહીર ઉપડી ગયું. અને ટુંકામાં એટલું જ કે જે રીતે મેં બીજાઓને લિખારી બનાવ્યા હતા, તે રીતે હું પોતે પણ લિખારણ બની ગઈ.

આખરે હું બહુ કંટાળી એટલે એક દિવસ ત્યાંથી નાઠી અને શહેરને બીજે છેડે એક ચોરડી બાડે લઈ રહેવા લાગી. હવે મારાથી ગાંધ શકાતું નહોતું. ઉદરપોષણ માટે મારે ફરીને બજારમાં ખેમવાનો સમય આવ્યો. એક એવો સમય હતો કે મારા પગ આગળ રૂપિયાના દગલા યતા અને અત્યારે એવો વખત આવ્યો કે એક પાત્રને માટે મારે બીજાની યાચના કરવાનું રહ્યું! હું મારા બાજુ ઉપર કેટલુંયે રોષ; પણ રડવાથી શું વળે તેમ હતું! મેં બપોળું કે મારાં પાપનો ધડો હવે ભરાઈ ચુક્યો છે.

(૭)

આ સંસારમાં માણસની એક અવસ્થા સદ્ગતિ રહેતી નથી હું જેમ થોડા દિવસમાં સોનાના સિંહાસન ઉપર ચડી બેઠી હતી, તેમ થોડા જ દિવસમાં પાછી રસ્તાની લિખારણુ બની ગઈ. જેની સાથે વાતચીત કરવા મોટા મોટા શ્રીમંતો આતુર રહેતા, તેને આજ એક સાધારણ ઓરડીમાં બેમી રસ્તે જનારાઓને ચાર-આઠ આના માટે લોભાવવાનો વખત આવ્યો ! પૈસા જેની ચીજને અર્થે નીચમાં નીચ પુરવઠે હાથે પણ શરીર સુધાવવાનો સમય આવ્યો !! આ હાલત કરતાં તો મરવું પણ બહેતર હતું; પરંતુ મને મોતનોય કદ લાગતો હતો. હું પાપિણી છું. મારા ભાગ્યમાં નરકવાસ લખેલો છે. પેટને અર્થે જેટલા અત્યાચાર કાંઈ સહન કરી શકે તે સર્વે મેં સહન કર્યાં છે. સઘળી ઈચ્છા, આશા અને વાસનાનો મેં પરિત્યાગ કરી દીધો; છતાં પેટ ભરાયું નહિ. જે વખતને બહારે એક વખત પણ મને માંડમાંડ ખાવાનું પ્રાપ્ત થતું હતું; છતાં જીવવાનો લોભ રહેતો હતો. હું મહા મુસીબતે જે કાંઈ ભુજ પૈસા મેળવતી હતી, તે શરાબમાં વધરાઈ જતા હતા. મદિરાના શરણુમાં રહેવાથી હું મારાં અનેક કષ્ટ ભુલી જતી હતી; પણ એ રીતે કેટલા દિવસ ચાલી ગયે ? આખરે મને કુદૃષ્ટી બનવાનો વિચાર થયો. આજ સુધીમાં હું અનેક પુરુષોનું સત્યાનાશ કરી સુકી હતી; હવે અનેક બાલિકાઓનું સત્યાનાશ વાળવા ઉભી થઈ. મેં હિન્દુઓના લતામાં ફરવા માંડ્યું. બ્રાહ્મણો બની જે તથુ શ્રીમંત બ્રાહ્મણોના ઘરમાં રસો-ણુ તરીકે રહી; પણ મારી ઈચ્છા સફળ થઈ નહિ. કોઈ છાકરી આવ પડી જશે એ આશામાં હું દિવસો વીતાડવા લાગી. એક મહિનો મેં પ્રમાણે વીતિ ગયો, પણ મારી ઈચ્છા પૂરી થઈ નહિ. લાલસા-વૃત્તિ અને મદ્યપાનની આદત મને એવી ખરાબ પડી ગઈ હતી તેના વિના એક ઘડી પણ ચાલતું નહોતું. એ જે વસ્તુની તૃષ્ણાને અર્થે અત્યંત નીચને પણ મારી શપ્થામાં મારે સ્થાન આપવું પડતું ! એ કહો, પતિત થવામાં બાકી શું રહ્યું ?

એવામાં અચાનક મારા દિવસો ફર્યા. એક દિવસે રસતે જતાં મેં એક બ્રાહ્મણ વિધવાને જોઈ. જળ કરી બ્રાહ્મણી બની હું તેને ઘેર જઈ વાતચીત કરવા લાગી. તે ઘણી સુંદર યુવતી હતી, જે રીતે શિકારીને શિકાર જોઈ આનંદ થાય છે, તે રીતે તેને જોઈ મને પણ આનંદ થયો. મારા પાપની વાત હું ક્યાં સુધી કહું? મેં તેની પાસે હંમેશા ધીમે ધીમે સંસાર સુખનાં અને સ્વચ્છંદ શુભનનાં ચિત્રો રજૂ કરવા માંડ્યાં. એક મહિના પછી મારી ઇચ્છા પૂરી થઈ. તે તરુણ યુવતી તેના ઘરમાંથી નીકળી મારે ત્યાં આવી ગઈ અને મેં પાછી દુકાન શરૂ કરી !

હું તેને જન્મે વખત ખાવા આપતી અને દરરોજ આખી રાત તેની પાસે વેરવાદ્ધિ કરાવી બની શકે એટલું દ્રવ્ય પેશ કરી લેતી. તે ઘણું રડતી, કંકળતી; પરંતુ હું તેના ઉપર મુદ્દલ ધ્યાન આપતી નહિ. તે માફ કહેવું ન માનતી ત્યારે હું તેને મારતી પણ ખરી. મારા હૃદયમાં હવાનો છાંટો નહોતો. દિવસે દિવસે મારો જીવન વધવા લાગ્યો અને તેણે કંટાળવા માંડ્યું, આખરે એક વરસ પછી એક દિવસ મારી ગેરહાજરીમાં તે નાસી ગઈ. મેં તેની ઘણી તપાસ કરી; પણ પત્તો લાગ્યો નહિ.

હું હવે ખીજી બાલિકાને શોધવા લાગી. જે કાંઈ પૈસા હાયમાં હતા તે ચાર પાંચ મહિનામાં વપરાઈ ગયા. મહિરાપાનના ખર્ચમાં રાગનાં રોગનું પણ ટકતાં નથી, તો પછી મારા સામાન્ય દ્રવ્યની શી વાત કરવી ? અનેક ઉદ્યોગ કરવા છતાં જ્યારે ખીજી બાલિકા હાય ન ચડી, ત્યારે લાચાર થઈ ફરી મારે જુના રોજગારનો આશ્રય લેવો પડ્યો. પણ હવે કાંઈ તે રૂપ કે તે યૌવન નહોતું; એટલે કેાંઈ પુરુષ મારી પાસે આવતો નહોતો. મકાનનું બાકું ચડી ગયું હતું. માલિકે ઢેલસોઠ સર-સામાન મારી પાસેથી બાકા પેટે રાખી લઈ મને જહાર કાઢી મૂકી. મેં ખીજી છતાંમાં જઈ ખીજી ચોરડી બાંડે લીધી. અડાં મારી તરફ કોઈ આંખ ઉઘી કરીને પણ જોતું નહોતું. થોડા પૈસા ખર-

યથા ઇચ્છના કેટલાક મિલ મળુરો અને ઝાડુ વાળનારાઓ આવતા અને તેનાથી મારો નિર્વાહ મહા મુસીબતે ચાલતો. એક ગદામ શરામને માટે નીચને પણ માઈ શરીર સ્પર્શવા દેતી. અહો, ભામ્પની કેવી વિચિત્રતા છે! રૂપ, યૌવન, ધન, પ્રેમ, આદર, સત્કાર, મર્વ અરથાથી છે. એકવાર પણ જે પાપમાર્ગમાં પગ મૂકે છે, તેની અંતે પતિત અવસ્થા થયા વિના રહેતી નથી!

દારૂનું વ્યયન મને બહુ જ વળગ્યું હતું. આ સંસારમાં મદિરા સિવાય મારી કાંઈ પ્રિય વસ્તુ નહોતી. દારૂના એક ગદામને માટે હું સર્વ કાંઈ કરવા તૈયાર હતી. મદિરાપાન કરીને હું ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પડી રહેતી. મને મારા શરીરનું જ્ઞાન રહેતું નહિ. એક વખત હું એ રીતે એક ગટરમાં પડી ગઈ હતી. જ્યારે જગી ત્યારે એક દોરિપટલમાં હું પડી હોઈ એમ મને માલમ પડ્યું. આજ સુધીમાં મને કાંઈએ કાંઈપણ ઉપદેશ આપ્યો નહોતો. જે મને સાઈ શિક્ષણ મળ્યું હોત તો કદાચ મારી આવી દશા પણ ન થઈ હોત! મેં જેવાં દુઃખો બોગવ્યાં છે. તેવા દુઃખ ઈશ્વર કાંઈને પણ ન આપે.

તે દોરિપટલમાં એક યુરોપિયન બાઈ બહુ કળગીથી મારી સારવાર કરતી હતી. સમય મેળવી તે મને ઉપદેશ પણ આપ્યા કરતી હતી. એની લાગણી જોઈ મને મારી સ્નેહમયી માનાતું હૃદય થતું હતું અને મારાં બન્ને નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ આવતાં હતાં. હું એના પરિશ્રમ અને પ્રેમથી એવી મોહિત થઈ ગઈ હતી કે તેને હંમેશા માતા કહીને જ હું બોલાવતી હતી. એક દિવસ મેં મારા જીવનની સઘળી હકીકત તેને કહી સંભળાવી. મારા મનનો માર તેથી કાંઈક હલકો થઈ ગયો. આજ સુધી મેં મારાં કરેલાં રાપનો કદી પસ્તાવો કર્યો નહોતો; પણ હવે એ પશ્ચાતાપનો આરંભ થયો. માઈ મગજ ગાંડાની પેઠે લગવા લાગ્યું; કિન્તુ હું મોતને ઈચ્છતી નહોતી. વિષત્તિમાંથી જ્યારે માણસનો કાંઈ પણ રીતે

ઉદ્ધાર નથી થતો ત્યારે તે ભાગ્યનો દોષ કાઢે છે. હું પણ મારાં કિરમતનો દોષ કાઢવા લાગી. રોગથી મારું શરીર શિથિલ થઈ ગયું હતું અને વ્યગ્રતાથી હૃદયની વાસનાઓ પણ શિથિલ થઈ ગઈ હતી. મને લાગતું હતું કે મારું મૃત્યુ સમીપ આવ્યું છે; પરંતુ એ વાત સાચી નહોતી. મારા હૃદયનો પુનર્જન્મ થઈ રહ્યો હતો.

એ બધી બાઈના હંમેશના ઉપદેશથી મને શાન્તિ થવા લાગી. એક દિવસ મેં તેના ચરણ પકડી પૂછ્યું:—‘ભગવાન મારાં પાપોની મને ક્ષમા આપશે ?’

તેણે રનેહપૂર્ણ સખ્દોમાં જવાબ આપ્યો:—‘પુત્રી ! ઇશ્વર પતિતપાવન છે ! એની પાસેથી સર્વને ક્ષમા પ્રાપ્ત થાય છે. તે કરુણામય છે. એની કરુણાના પાનને માટે સાચા હૃદયથી જે એને બળે છે, તે એની કરુણા મેળવે છે. તે પાપી અને તાપી સર્વત્ર રક્ષણ કરનાર છે.’

મારા હૃદયમાં એના સખ્દોથી આશાનો સંચાર થયો. ‘હું વિચારવા લાગી કે એ એમ ■ તો આ કષ્ટથી જરૂર હું છૂટી શકીશ. ભગવાન મને અવશ્ય ક્ષમા કરશે. હું રાત દિવસ મારાં પાપની ક્ષમા માગીશ. હવે એ જ મારો ઉદ્ધારકર્તા અને આશ્રયદાતા છે. બસ, એ દિવસથી મારા ખરા પ્રાયશ્ચિતનો આરંભ થયો. હું બાકુળ ચિત્તથી ઇશ્વરનું નામ લેવા લાગી. જેમ જેમ મારા હૃદયમાં શાન્તિ આવવા માંડી; તેમ તેમ પ્રતિદિન મારા શરીરમાં પણ બળ વધવા લાગ્યું. મેં હવે ત્યાંથી ક્યાંઈ તીર્થમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ બધી બાઈને તે નિશ્ચય જણાવી તેની પાસે રડી હૃદયનો ભાર ઝાઝો કર્યો. હું તે દિવસ તે બાઈની સાથે એને બંગલે ગઈ. તે વિધવા હતી. એનું નામ મિસિસ સ્મીથ હતું. એની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મનું અવલંબન કરવાનો મને કદી પણ ઉપદેશ કર્યો નહોતો. હું સ્વતંત્ર રીતે મારા હાથથી રસોઈ બનાવતી અને જમતી. લગભગ ત્રણ મહિના એ રીતે મેં ત્યાં સુખપૂર્વક વીતાડ્યા.

એક દિવસ માંજને વખતે હું બહારથી ઘર તરફ આવતી હતી. રસ્તામાં એક ઠેકણે ગાડીઓની બીડમાં મેં એકાએક ચાણકનો ફટકાર સાંભળ્યો. જે માણસની પીડ ઉપર ચાણક પડ્યો હતો; તેણે ફટકાં, ગદાં કપડા પહેર્યા હતાં. પગમાં જોડા નહોતા અને માથું ઉઘાડું હતું. મને જોઈ તે કહેવા લાગ્યો:— 'ત્રણ દિવસથી મેં કાંઈ પણ ખાધું નથી. હું બહુ બુખ્યો છું. દવા કરી મને કાંઈક આપો.'

'તારી આવી હાલન શાથી થઈ?' મેં પૂછ્યું.

'એ ઇતિહાસ બહુ લાંબો છે. દુર્ભાગ્યની વાત શું કહું?'

'તું તારું નામ કહે તો હું એક રૂપિયો આપું.

રૂપિયાના સોભે તેણે પોતાનું બગતું નામ બતાવ્યું. મેં કહ્યું:— 'તું ખોટું બોલે છે. તારું સાચું' નામ ન કહે તો હું ચાલી જઈ છું.'

થોડીવાર આનાકાની કરી તેણે રૂપિયાની લાલચે પોતાનું નામ બતાવ્યું. મારો સંદેહ દૂર થયો. મારી પાસે જે એક રૂપિયો હતો તે મેં તેને આપી દીધો. રૂપિયો મળતાં જ તે કલાસની દુકાનમાં પેઠો. હાથ, નસીબના અમત્કાર કેવા વિચિત્ર છે? જે આજ રસ્તામાં ઉભો રહી બીજા માગે છે, જેણે આજ બીજાની ચાણક પીડ ઉપર ખાધી છે, જે હમણાં મારી પાસેથી રૂપિયો મેળવી શરાબથી પોતાનું દુઃખ શુદ્ધવા પીઠામાં પેઠો છે, તેણે એક દિવસ પોતાનું સર્વસ્વ મને આપી, લાચાર હાલતમાં મારાં ચરણોનો આશ્રય માગ્યો હતો અને મેં તેને પગની લાત મારી બહાર કાઢ્યો હતો! એ બીજો કાંઈ નહિ અભાગી હુરિલાલ શેક હતો!

મહમ સાહેબની પાસે રહેતાં એક બીજું પણ વર્ષ વીતી ગયું. તે એક દિવસ મારા માટે નોકરી શોધી લાવી. એક શ્રીમંતને ઘેર તેનાં બાળકોને સાંચવવાનું કામ મારે કરવાનું હતું. હું એ કામથી બહુ રાજ થઈ અને તત્કાળ એ નરી જગ્યા ઉપર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. એક એવો સમય હતો કે હું રાત્રીની રાણી પેઠે સ્વતંત્રપણે જીવન કરતી હતી, અનેક નોકરચાકરો મારી સેવા

ઉડાવતા હતા અને આજે એક એવો સમય છે કે હું પોતે નોકરી કરવા જઈ છું. સમયની બલિદારી છે. એ યુરોપિયન બાઈએ મને બલામથ પત્ર લખી આપ્યું અને નવી જગ્યાનું એડ્રેસ આપ્યું. હું તે પ્રમાણે ત્યાં જઈ પહોંચી. બહાર પહેરગીરો ખેડા હતા. મારો પત્ર તે શેઠની પાસે લઈ ગયા. એક દાસી મને તેડવા આવી. હું તેની સાથે ઉપર ગયું. મેં ત્યાં જઈને જોયું તો એક અતિ ઉત્તમ સુસજ્જિત ઝોરડામાં મખમલના કોચ ઉપર એક સુખી જોડું બેઠેલું છે. સ્ત્રીના બોળામાં એક બાળક છે અને પુરુષ તે બાળકને દસાવે છે. મને એ જોઈને વિચાર આવ્યો કે કાલ્યુ કહે છે કે સંસારમાં સ્વર્ગ નથી ? સાચું સ્વર્ગ અહીં જ છે !!

હું દાસીની સાથે આગળ વધી. મારો દૃષ્ટિ બરાબર એ પુરુષ ઉપર પડતાં મને આશ્ચર્ય થયું. મેં તેને ઓળખ્યો પણ તેણે મને ઓળખી નહિ. એ પુરુષ પ્રમોદ હતો. જોયું મને કુભના મેળામાં જવાબી હતી. ત્યારે મેં જોયું કે પ્રમોદ મને નથી ઓળખી શક્યો, ત્યારે મારા હૃદયને કાંઈક શાંતિ વળી. હું વિચાર કરવા લાગી કે બીજાને ત્યાં રહેવા કરતાં પ્રમોદની પાસે રહેવું ઉત્તમ છે. પ્રમોદની સ્ત્રીની સેવા કરવાથી માઈ કેટલુંક પ્રાયશ્ચિત થઈ જશે, એવો મેં તિશ્ન થયો.

પ્રમોદની સ્ત્રીએ દાસી પાસેથી મારો પરિચય મેળવી તેનો બાળક મારા હાથમાં આપ્યો. અહા, કેવું આશ્ચર્ય ! બાળક મારી પાસે આવી દસવા લાગ્યો. દંપતીને એ જોઈ પરમ સંતોષ થયો. અને તે જ દિવસથી મારો નોકરીની શરૂઆત તેમણે મણી લીધી. હું અબજી હોવા છતાં બાળક મારી પાસે રહે છે એ જોઈ પ્રમોદની સ્ત્રીએ મને પૂછ્યું : 'બાઈ ! તારે કેટલા દીકરા છે ?'

મારી આંખોમાં એકદમ આંસુ આવી ગયાં. એણે પોતાના સ્વામી પાસે મારી વચ્ચે પૈસે વળાવવા કરી- 'નાથ ! જાણ્યું છે કે આ બાઈનાં સર્વ ઓકરણો મરી ગયાં છે. જુઓ, બિચારીનું લગ્ન કેવું ફેટલું છે ?'

પ્રમોદે તેને કહ્યું : ' પ્રિયે ! આ સંસારની એવી જ ગતિ છે. ધન્ય છે એ પરમેશ્વરને કે જેની આટલી કૃપા આપણી ઉપર છે. '

હવે મારા જીવનની ઘટના એક રીતે સમાપ્ત થઇ ગઇ. એક વર્ષ સુધી મેં પ્રમોદના ઘરમાં દાસીનું કામ કર્યું. મારા જીવનમાં આટલાં વર્ષો પછી હું સુખી થઇ ગયો. પ્રમોદની સ્ત્રીના જેવી દયાથીલા અને સ્નેહમયી મૃદુલીઓ બહુ થોડી હોય છે. તે મારા ઉપર ખૂબો સ્નેહ રાખતી હતી. પ્રમોદની નજરે હું કદી ચડતી નહોતી. તે હજુ પછી મને ઓળખી શક્યો નહોતો.

એક દિવસ જ્યોરના વખતે કમળાએ મને કહ્યું કે : ' તું જરા એમના પગ દબાવ, મારે થોડું બીજું કામ છે. '

આટલીવાર સુધી તે સ્વામીના ચરણ દાબતી હતી. તે મને સોંપીને એ બીજા કામ માટે ચાલી ગઇ. પ્રમોદ ના કહે તે પહેલાં જ મેં એનો થયે મારા બોળામાં લઇ લીધો અને હું તે દબાવવા લાગી. મારા હૃદયનો આવેગ હું રોકી શકી નહિ. આંખોમાં આંસુઓ ભરાઇ આવ્યાં. હું પાલવથી જેમ જેમ લુછવા લાગી, તેમ તેમ તે વધારે નીકળવા લાગ્યાં અને તેમાંનાં બેચાર ગરમ આંસુઓ તેના પગ ઉપર પડી ગયાં. આંસુ પડતાં જ પ્રમોદે પોતાની આંખો ઉઘાડી. મેં દલિયત થઇ સાડીના છેડાથી તે આંસુ લુછી નાંખ્યાં. પ્રમોદ બેઠો થઇ ધણીવાર સુધી મારી સામે જોઇ બોલ્યો : ' બાપ, તું શા માટે રડે છે ? '

મેં કંઇ જવાબ ન આપ્યો, એટલે તેણે બીજીવાર પછી એ જ પ્રશ્ન કર્યો. હું કાષ્ટની પ્રતિજ્ઞા સમાન મુંગી બની ગઇ. તે મારી તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યો. ધણીવાર પછી અચાનક બોલ્યો : ' શું તું તે નદીમાં સપડાએલી વિધવા મુક્તા છે ? '

હવે મારા હૃદયનો વેગ રોકી શકાયો નહિ. હું ફરીને રડવા લાગી. થોડીવાર પછી મેં બધી વાત કહી બતાવી.

એટલામાં કુમળા અંદર આવી. હું મારી એ વખતની અવસ્થાનું વર્ણન નહિ કરી શકું. પ્રમોદ ઉઠીને તેની સ્ત્રી પાસે જઈ કાંઈક વાત કરવા લાગ્યો. પછી થોડીવારે કુમળાએ આવી દસતાં દસતાં મારો હાથ પકડી લીધો અને સાદર મારાં આંસુ ધુણી કહેવા લાગોઃ- 'જહેન, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે એ મધળો ભૂતકાલ બુલી જા.' '

હું એના શબ્દોથી વધારે રડી પડો. મેં કહ્યુંઃ- 'આપ દેવી છો, હું પિશાચિનો છું. આ ઉપકારનો બદલો ક્યાં વાળીશ ?'

હવે મેં કાશીમા જઈ ગેપ જીવન વીતાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રમોદરાયે મને એ સમયે બહોળસ્ત કરી આપ્યો. એક દિવસ હું તે મડમને જઈ મળી આવી. તેણે મને મુદર ઉપદેશ આપ્યો અને પછી હું તત્કાળ કાશી જવા તૈયાર થઈ. ચાલતી વખતે પ્રમોદ તથા એમનાં પત્ની, બન્નેને હાથ ભેડી મેં ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યુંઃ- 'હવે હું કાશી જઈ છું. તમે મારો નદીમાથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પણ મારે આ બવસાગરમાં ડૂબવાનું નિર્માણ હોય તે શાથી મિથ્યા કરે ? હવે મારાં પાપનું ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ ચુક્યું છે-કુબ્જ કમેનિ બંરાબર દંડ હું ભોગવી ચુકી છું.'

પ્રમોદે કહ્યુંઃ- 'જહેન મુક્તા, એમાં તારો કાંઈ દોષ નથી તારા જેવી બાળવિધવાને હાથે એવી બુલો થવી સ્વાભાવિક છે. પ્રભુ, તને ક્ષમા કરે !'

હું તરત તે દયાળુ હંપતીની રજા લઈ રવાના થઈ. કાશીજીમાં મારા માટે તેણે અગાઉથી મકાનનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. દર મહિને ખર્ચને માટે તે થોડી રકમની મદદ કરતો હતો. તેની ચુલ્લવંતી સ્ત્રી પણ નાના પ્રકારની ચીજો કદી કદી મોકલ્યા કરતી હતી. હું એ પવિત્ર કાશીપુરીમાં શ્રીપતિતપાવની ગંગા માતામાં સ્નાન કરી શ્રીજગદુદ્ધારક વિશ્વનિયતાનાં દર્શન કરી રાતદિવસ તેમના નામનું સ્મરણ

કરતી. મણિકર્ણિકાના ધાટ ઉપર જતી ત્યારે મને જૂતકાળની વાત યાદ આવતી પણ હવે મનની વૃત્તિઓ ધીરે ધીરે શિથિલ થવા લાગી. સાથે સાથે શરીર પણ ક્ષીણ થવા માંડ્યું. નિદ્રાનો તદ્દન નાશ થયો. મેં ધાર્યું કે હવે કાળનિદ્રાને આવવામાં વિલંબ નથી; પરંતુ મૃત્યુ પહેલાં એક વખત પ્રમોદનાં દર્શનની મને ઇચ્છા હતી. પ્રભુએ એ ઇચ્છા પણ અચાનક પૂરી પાડી. એક દિવસ દપાલમાં કાગળ આવ્યો તેમાં એ પૌરોહારી કંપનીને હરદ્વાર જંતું હતું તે અહીં થઈને જવાનું મને લખ્યું હતું.

પત્ર મળતાં જ મારા હૃદયમાં નવીન બળ આવી ગયું. હું તેઓના ઉતારા માટે ઘર સાફસુક કરવા લાગી. નિયત સમયે તેઓ આવી પહોંચ્યાં. કુમળા એકદમ મારે ગળે બાઝી પડી. મેં તેને કહ્યું: ‘જહેન! મારા જીવનનો સમસ્ત પાપાધિકાર તારો સતીત્વ જ્યોતિથી આજ દૂર થયો છે! તું કેવી છે. હું પતિત હતી તે આજે તારા પવિત્ર સ્પર્શથી પાવન થઈ છું.’

કુમળા એના ઉત્તરમાં કંઈ બોલી નહિ. એના મદ્દલાવે મને ‘સંપૂર્ણ ઉપકારવશ બનાવો દીધી. મેં એના બાળકને ખુબ રમાડ્યો’ અને રાત્રે અમે સૌએ આનંદની વાતો કરી. તે કંપતીના આગ્રહથી મેં મારી મધળી જીવનકથા કહી.

x

x

x

પ્રમોદ કાશીમાં આવ્યા પછી ચોથે દિવસે તેની પત્ની કુમળા તથા મુક્તા બન્ને સવારમાં ગંગાજળના ધાટ ઉતરથી સ્નાન કરીને આવતાં હતાં; ત્યાં રસ્તામાં એક ગલીને નાકે કોઇ બદમાસ-ગુંડાએ મુક્તા ઉપર હુમલો કરી તેના પેટમાં લથકર છરો ખોંસી દીધો. આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં. મુક્તાએ તરફડતાં કહ્યું: ‘કાણુ નીચ હરિલાલ?’

‘હા, દુષ્ટ! હું એ જ હરિલાલ છું કે જેને તે’ પાયમાલ કર્યો છે. મેં મારા વેરનો બદલો લીધો છે ને તને તારા કર્મનું ફળ અપાડ્યું છે.’

જુનીને પકડવા પોલિસનાં માણસો દોડ્યાં પણ તેણે મંગાવે પડી આપધાત કર્યો, એવા ખબર મળ્યા. ‘બદ્દો બદ્દો ખૂસી અહીંના અહીં મળે છે !’

તે પછી તરત જ એ મુક્તાબાઇનો પ્રાણ આ સંસાર છોડી પરલોકમાં આલ્યો ગયો હતો.

વારવનિતા—વેસ્તાનું નામ જ સમાજમાં નિંદનીય અને તિરસ્કારપાત્ર છે; પરંતુ એના જીવનક્રાંતિમાં અનેક રહસ્ય, અને દુઃખ અને અનેક ઉપદેશ ભરેલાં છે. આવી સ્ત્રીઓની જીવનકથાએ નહિ જાણવાને લોધે દિવસે દિવસે લોકોનું અધઃપતન થતું જાય છે આ મુક્તાબાઇ—આજીવનકથા પેઠે કેટલીયે હિંદુ રમણીઓ દુઃખ પામી રહી છે, કેટલીયે અખળાઓ કુપચારામિની બની આ સંસારને પ્રત્યક્ષ નરક સમાન બનાવી રહી છે; અને કેટલીયે બાળવિધવાઓ અત્યંત વય બની પોતાનું જીવન પાપસાગરમાં ડૂબાવી રહી છે. જે વિધવાઓએ શરીરની પીડા દૂર કરે છે, તે જ વિધવાઓનો નાશ પણ કરે છે. જે પ્રેમ સ્ત્રીપુરુષને દેવ તુલ્ય બનાવે છે, તે જ પ્રેમ તેમજ પશુઓથી પણ અધમ કરી દે છે. મુક્તાની જીવનકથા એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. એક શુભના પરિણામે માણસને હાથે કેટલી જુલે થાય છે અને અંતે કેવું પરિણામ આવે છે, તે આ કથાથી જાણી શકાશે.